

V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi

Bildiriler Kitabı - II

(Siyaset ve Uluslararası İlişkiler - İktisat - Eğitim)

12-15 Mayıs 2016, Isparta

İstanbul 2016

İLMİ ETÜDLER DERNEĞİ (İLEM)

Adres: Sultantepe Mah. Cumhuriyet Cad. Fıstıkağacı İş Mrk. No: 39/2 Üsküdar, İstanbul/Türkiye
Telefon: +90 (216) 310 43 18 • Fax: +90 (216) 310 43 18 • E-Posta: bilgi@ilem.org.tr

Editörler

Ümit Güneş / Yıldız Teknik Üniversitesi
Eyüp Sami Yavaş / İlimi Etüdlere Derneği

Tashih

Eyüp Sami Yavaş

Tasarım ve Uygulama

Furkan Selçuk Ertarğın

ISBN: 978-605-82995-2-8 (2.c) • TAKIM NO: 978-605-82995-0-4 (Tk)

Düzenleyen Kurumlar

İlimi Etüdlere Derneği (İLEM) | Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi (SDÜ)

Destekleyen Kurum

TÜBİTAK

Düzenleme Kurulu

Yusuf Alpaydın, Marmara Üniversitesi | Murat Çemrek, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi | İbrahim Demirtaş, Süleyman Demirel Üniversitesi | Nihat Erdoğan, Yıldız Teknik Üniversitesi | Kubilay Zekai Eroğlu, İlimi Etüdlere Derneği | Ümit Güneş, Yıldız Teknik Üniversitesi, (Koordinatör) | Bilal Kemikli, Uludağ Üniversitesi | Ahmet Songur, Süleyman Demirel Üniversitesi | Haluk Songur, Süleyman Demirel Üniversitesi, (Düzenleme Kurulu Başkanı) | Lütfi Sunar, İstanbul Üniversitesi | Ahmet Toklucuoğlu, İlimi Etüdlere Derneği

Bilim Kurulu*

Berat Açıl, İstanbul Şehir Üniversitesi | Yusuf Adıgüzel, İstanbul Üniversitesi | Ümit Akça, Süleyman Demirel Üniversitesi | Mahmut Hakkı Akın, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi | Metin Aksoy, Selçuk Üniversitesi | Ümit Aktı, Dumlupınar Üniversitesi | Nezir Akyeşilmen, Konya Selçuk Üniversitesi | Haluk Alkan, İstanbul Üniversitesi | Yusuf Alpaydın, Marmara Üniversitesi | Hülya Altunya, Süleyman Demirel Üniversitesi | Necati Anaz, Polis Akademisi | Berdal Aral, İstanbul Şehir Üniversitesi | Mustakim Arıcı, İstanbul Üniversitesi | Yalçın Armağan, İstanbul Şehir Üniversitesi | Mehmet Ali Aydemir, Selçuk Üniversitesi | Salih Aydın, Süleyman Demirel Üniversitesi | Vahdettin Aydın, Süleyman Demirel Üniversitesi | Mehmet Babacan, İstanbul Ticaret Üniversitesi | Mehmet Bahçekapılı, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi | Ali Şafak Bali, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | Edip Asaf Bekaroğlu, İstanbul Üniversitesi | Şefika Gülin Beyhan, Süleyman Demirel Üniversitesi | Bünyamin Bezci, Sakarya Üniversitesi | Mahmut Bilen, Sakarya Üniversitesi | Ali Büyüksaklan, İstanbul Medipol Üniversitesi | Süha Çelikkaya, Süleyman Demirel Üniversitesi | Murat Çemrek, Selçuk Üniversitesi | Başak Işıl Çetin, İstanbul Üniversitesi | Hamdi Çilingir, İlimi Etüdlere Derneği | Mustafa Demirci, Selçuk Üniversitesi | İbrahim Demirtaş, Süleyman Demirel Üniversitesi | Melek Dikmen, Süleyman Demirel Üniversitesi | Celalettin Divlekcı, Süleyman Demirel Üniversitesi | Murat Ali Dulupçu, Süleyman Demirel Üniversitesi | Nejdettin Durak, Süleyman Demirel Üniversitesi | Adem Efe, Süleyman Demirel Üniversitesi | Erdal Eke, Süleyman Demirel Üniversitesi | Süleyman Elik, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Ramazan Erdem, Süleyman Demirel Üniversitesi | Teyfur Erdoğan, Yıldız Teknik Üniversitesi | Nihat Erdoğan, Yıldız Teknik Üniversitesi | Şerif Eskin, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi | Hüseyin Gül, Süleyman Demirel Üniversitesi | Mehmet Güneş, Marmara Üniversitesi | Muharrem Gürkaynak, Süleyman Demirel Üniversitesi | Şevki Işıklı, Marmara Üniversitesi | Hasan Karataş, İstanbul Üniversitesi | M. Cüneyd Kaya, İstanbul Üniversitesi | Süleyman Kaya, Sakarya Üniversitesi | Yunus Kaya, İstanbul Üniversitesi | Bilal Kemikli, Uludağ Üniversitesi | Necmettin Kızılkaya, İstanbul Üniversitesi | Musa Kocar, Süleyman Demirel Üniversitesi | Adem Korkmaz, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi | Bilge Hümmüzlü Korthold, Süleyman Demirel Üniversitesi | Mustafa Kömürçüoğlu, Sakarya Üniversitesi | Levent Kösekahyaoğlu, Süleyman Demirel Üniversitesi | Kasım Küçükcalp, Uludağ Üniversitesi | Abdulkadir Macit, Kocaeli Üniversitesi | Betül Sinan Nizam, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi | Murat Okçu, Süleyman Demirel Mayıs Üniversitesi | Gürcan Papatya, Süleyman Demirel Üniversitesi | Nurhan Papatya, Süleyman Demirel Üniversitesi | 29 Üniversitesi | Ertuğrul Ökten, İstanbul Üniversitesi | Haluk Songur, Süleyman Demirel Üniversitesi | Ubeydullah Sezikli, İstanbul Üniversitesi | Şükrü Sim, İstanbul Üniversitesi | Ahmet Songur, Süleyman Demirel Üniversitesi | Haluk Songur, Süleyman Demirel Üniversitesi | Lütfi Sunar, İstanbul Üniversitesi | Ercan Şen, Afyon Kocatepe Üniversitesi | Said Taş, Süleyman Demirel Üniversitesi | Faruk Taşçı, İstanbul Üniversitesi | Ayşe Taşkent, Bağımsız Sanat Derneği | Mehmet Zahir Tiryaki, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Metin Topçuoğlu, Süleyman Demirel Üniversitesi | Mustafa Zihni Tunca, Süleyman Demirel Üniversitesi | Selami Turan, Süleyman Demirel Üniversitesi | Ahmet Türkkan, Dumlupınar Üniversitesi | Rifat Türkel, Dumlupınar Üniversitesi | İbrahim Halil Üçer, İstanbul Medeniyet Üniversitesi | Bahattin Yaman, Süleyman Demirel Üniversitesi | Halil İbrahim Yenigün, İstanbul Ticaret Üniversitesi | Kadir Yıldırım, İstanbul Üniversitesi | Osman Yıldız, Süleyman Demirel Üniversitesi | Feridun Yılmaz, Uludağ Üniversitesi | Osman Yılmaz, İstanbul Aydın Üniversitesi | Rahile Kızılkaya Yılmaz, Marmara Üniversitesi

* Soyadına göre alfabetik sırada

Organizasyon ve yayın sürecinde yardım ve destekleri için
Kadir Budak, Esra Çiççi, Zeynep Dilek, Duygu Öksünlü, Yusuf Safa Selvi ve Gökhan Şener'e teşekkür ederiz.

SUNUŞ

Lisansüstü eğitim düzeyi, üniversiteler aracılığıyla bilgiye ulaşma yetisinin kazanıldığı ve bilgi üretim süreçlerine katılımın başlangıç adımı olarak görülen lisans düzeyini daha da ileri taşıyarak, bilginin eleştirisi ve yeniden üretiminin de gerçekleştirebileceği bir süreç olarak görülmektedir. Birbiri ile ilişkisi sorunlu hale gelmiş sosyal bilimlerin yeniden birbiri ile konuşturulması ve birbirinden faydalanmaları ciddi bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır.

İlmi Etüdler Derneği (İLEM) bu farkındalıktan hareketle, Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (TLÇK) aracılığıyla, genç ilim insanlarını bir araya getirerek, aralarındaki iletişimi ve etkileşimi mümkün kılmayı ve ortak dil ve yöntem geliştirilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Kongre vesilesiyle, Türkiye'nin farklı üniversitelerinde lisansüstü düzeyde çalışmalar yapan araştırmacı, uzman, ilim ve bilim insanları bir araya gelerek çalışma alanlarında çok yönlü bir iletişim ve tecrübe aktarımının paydaşı olma ayrıcalığına sahip olmaktadırlar. Böylelikle, Türkiye'deki lisansüstü çalışmaların niteliğinin artırılması ve sosyal bilimler alanında ki çalışmaların teşvik edilmesi hedeflenmektedir.

İLEM bünyesinde bu yıl beşincisi düzenlenen TLÇK, "Genç Akademisyenler Buluşması" adıyla 2007-2012 yılları arasında gerçekleşen akademik gayretin mirasını devralmıştır. Türkiye'nin farklı üniversitelerinden genç akademisyenleri yılda bir kez bir araya getiren kongrenin ilki 2012 yılında Konya'da, ikincisi 2013 yılında Bursa'da, üçüncüsü 2014 yılında Sakarya'da ve dördüncüsü de 2015 yılında Kütahya'da düzenlenmiştir.

V. TLÇK 12-15 Mayıs 2016 tarihleri arasında İLEM ve Süleyman Demirel Üniversitesi işbirliğiyle Isparta'da gerçekleştirilen kongre TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir.

Kongreye toplam 900 araştırmacı başvurmuştur. Hakemlik süreci sonucunda tebliğ başvurularının 336'sına özet üzerinden ön kabul verilmiş ve akabinde gönderilen 154 tam metinden 122'si sunum yapmak üzere kabul edilmiştir. Sosyoloji, Şehircilik ve Mimari, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler, İktisat, Edebiyat, Tarih, İlahiyat, Felsefe, Eğitim Bilimleri, İletişim ve Sosyal Politikar ile Sanat disiplinlerinde 2 gün boyunca, 32 oturumda, tebliğler gerçekleştirilmiştir.

V. TLÇK Bildiriler Kitabı, kongrede sunulan tebliğlerin kongre mekânıyla sınırlı kalmaması idealinden hareketle hazırlanmış kapsamlı bir derlemedir. Kongre’de sunulan 75 bildiri kongre sonrasında hakemlik ve editörlük süreçlerinden geçirilerek 4 ciltlik bir kitapta toplanmıştır. Elinizdeki bu cilt, kongre kapsamında Siyaset ve Uluslararası İlişkiler, İktisat ve Eğitim alanlarında sunulan 21 bildiriden oluşmaktadır.

V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi’nin gerçekleştirilmesini mümkün kılan, kongre öncesinde ve sonrasında yoğun emek ve çaba sarf eden başta genç akademisyenlere, saygıdeğer hocalarımıza, İLEM üyelerine ve Süleyman Demirel Üniversitesi rektörlüğüne müteşekkirimiz.

Kongre sonuçlarının yer aldığı bu çalışmanın akademik camiaya özgün katkılar sunmasını, lisans ve lisansüstü çalışmalarına kaynak teşkil etmesini temenni ediyoruz.

Ümit Güneş, Eyüp Sami Yavaş

V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi
Bildiriler Kitabı Editörleri

İÇİNDEKİLER

SİYASET VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Okan Açıl Eski Türk Toplumlarında Özel Hukuka Dair Uygulamalar	9
Segâh Tekin Evrinsel İnsan Hakları Bağlamında Türkiye'nin İltica Hakkı Uygulaması	25
Batuhan Ustabulut Türkiye'nin Hükümet Sistemi: Parlamenter Sistem ve Başkanlık Sistemi Tartışmaları	43
Barış Can Sever Bir Medya Çerçevelemesi Durumu: Türkiye'de Hükümete Yakınlığı ile Bilinen Bir Medya Kuruluşu'nun	59
Mesut Koçak Organik Gıdaya Ulaşım Sorunu Kapsamında Çokuluslu Şirketlerin Rolü: Depoya Değil Toprağal	69
Ayşegül Uğuz Liberalizmde Güvenlik Kavramı ve Uluslararası Güvenliğe Getirilen Çözümler	85
Oktay Caferoğlu XXI. Yüzyıl Güvenlik Ortamında NATO İstihbarat Sisteminde Yaşanan Değişim	99
Oktay Caferoğlu Küresel Ekonomik Sistem ve ABD'nin Orta Doğu Politikası: 1991 ve 2003 Irak Müdahalesi	113
Hacer Solak Rusya'nın Suriye Müdahalesinin Uluslararası Hukukta "Kuvvet Kullanımı" ve "Müşterek Meşru Müdafaa" Prensipleri Açısından Analizi	125
Mevlüt Akçapa Suudi Arabistan'ın Savunma Harcamaları ve Silahlanma Faaliyetleri	137

İKTİSAT

Mahamane Moutari Abdou Baoua Afrika Ülkelerinde Ekonomi ve Kalkınma: İyileşme, Sanayileşme ve Dünya Ekonomisine Entegrasyonu	153
Mine Işık Ekonomik Özgürlükler Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri mi? OECD Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama	169
Farid Jabbarlı Çalışan-Yönetici Uyumunu Belirleyen Çalışan Değerlerinin Örgütsel Bağlılıkla İlişkisi:	185
Onur Uzer Kentsel Ekonomik Kalkınma ve Çevre Sorunu: Burdur'da Mermercilik Sektörü	197

EĞİTİM

Süheyla Hale Bayırbaş

Arap Dilbilimcilerinin “Anlam Değişmesi” Olgusuna Yaklaşımları -İbn Kuteybe Örneği- 215

Turan Bahşi

Nahiv Öğretiminde Manzûm Eserler “İbn Mâlik’in el-Elfiyye’si Örneği” 233

Feride Ersoy

İslâm Eğitim Klasiklerinde Öğretmen 251

Sakin Taş

Subhi Es-Sâlih’in “Mebâhis Fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân” Adlı Eserinin Ulûmu’l-Kur’ân Açısından Değeri 273

Kerim Aydın

“Şâkile” Kavramı Bağlamında Kişilik ve Karakter Oluşumu..... 293

Şule Yüksel Özkaya

Osmanlı’nın Tıp Anlayışını ve Akıl Hastalarına Yaklaşımını Belirleyen Faktörler İle Bu Anlayışın “Mâ-Hazar”da Tezâhürü..... 305

SİYASET VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Eski Türk Toplumlarında Özel Hukuka Dair Uygulamalar

Okan Açıl*

Öz: Genel olarak, eşit şartlardaki insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen hukuk alanına özel hukuk denir. İnsan her devirde insandır ve bireysellik ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacı kişisel alan, kişisel zaman, kişisel mülk gibi dışa vurumlar veya tatminler ile giderilmeye çalışılması ilk çağlardan beri kendisini göstermektedir. Tarihsel çerçeveden baktığımızda, özel hukuka ait diyebileceğimiz hak ve uygulamaların, yaşanılan devir, yaşanılan kültür ve yaşanılan coğrafyaya göre değişiklikler gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu faktörlerin etkisiyle tarih boyunca bazı toplumların özel hukuktan yoksun olduğunu, bazılarının ise neredeyse günümüze yakın ölçüde gelişmiş bir özel hukuk anlayışına sahip olduğunu görmekteyiz. İşte bu çalışmada Eski Türklerde, kaynakların ve araştırmaların verdiği bilgiler doğrultusunda, özel hukuka dair uygulamaları incelemeye çalışacağız. Eski Türkler kavramı ile Hun, Göktürk ve Uygur dönemlerini kastetmekteyiz. Söz konusu devletlerin var oldukları coğrafyaya ve çağa bir bütün olarak baktığımızda; Hunların adının yoğun olarak görülmeye başlandığı M.Ö. IV. yüzyıldan, Uygurların sonu olan 840 senesine kadar olan dönemi ve kabaca Çin'den - Orta Avrupa'ya kadar olan coğrafi bölgeyi kapsadığını görmekteyiz. Belirtmek gerekir ki bahsedilen dönemde ve coğrafyada yaşamış olan Türk devletlerinde, günümüz hukuk anlayışında olduğu kadar, sistemli bir hukuk anlayışı mevcut değildi. Ancak özellikle medeni hukuk, kişiler hukuku, aile hukuku, eşya hukuku, miras ve borçlar hukuku alanlarında dikkat çekecek derecede gelişmiş uygulamalara sahip olduklarını kaynaklardan edindiğimiz bilgiler sayesinde söyleyebilmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Hukuk, Özel Hukuk, Eski Türk, Hun, Göktürk, Uygur.

Giriş

Her devlette bireylerin veya özel kuruluşların eşit esaslar içerisinde birbiriyle ya da yine eşit esaslar içerisinde devletle birtakım ilişkileri vardır. Bu ilişkileri özel hukuk düzenler. Özel hukukun ayrı bir hukuk dalı olarak ortaya çıkışının Roma Hukuku'nun etkisiyle olduğunu bilmekteyiz. Corpus Juris Civilis'te¹ özel hukuk (jus privatum) kamu hukukundan ayrı tutulmuştur. Corpus Juris'te aynen şu ifadeler geçmektedir;

"Jus publicum as statüm rej Romanae spectat, jus privatum ad singulorum utilitatem.

Kamu hukuku Roma devletine, özel hukuk ise bireylerin yararlarına ilişkindir."

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B001

* İnönü Üniversitesi, Eski Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı.

E-posta: okanacl@gmail.com

1 Doğu Roma İmparatoru Justinianos'un, daha önceki emirnameleri eleyerek 529'da oluşturduğu Codex Justinianos isimli kanunlar. 534'ten sonra çıkartılan imparator emirnameleri dört bölümlük eserde toplanmaya başlandı. 12.yy'dan itibaren Roma Hukuku'nu incelemeye başlayan alimler Corpus Juris Civilis diye adlandırdı (bkz. Levstchenko, 1999, s.65).

Özel hukuk ilişkileri esas itibarıyla vatandaşların eşitlik ilkesine dayanır ve birbirine eşit olan bireyler arasındaki ilişkileri düzenler. Mal sahibi ile komşusu, alacaklı ile borçlu, kiraya veren ile kiracı, satıcı ile alıcı ve karı ile koca arasındaki ilişkiler gibi bireyler arasındaki konularda özel hukuk devreye girer (Adal, 1985, s.11).

Özel hukuk kendi içerisinde medeni hukuk, borçlar hukuku ve ticaret hukuku olmak üzere bölümlenmelere sahiptir. Medeni hukuk kendi içerisinde bazı başka kollar barındırmaktadır. Kişinin haklarını inceleyen şahıslar hukuku bunlardan biridir. Diğeri ise evlenme-boşanma, eşlerin karşılıklı hak ve sorumlulukları gibi durumlardaki gereklilikleri belirleyen aile hukukudur. Şahısların bir mal üzerindeki hâkimiyetini tesis eden ayrıca varislik ve miras durumlarını belirleyen mülkiyet de medeni hukuka dahil bir alandır. Borçlar hukukunun kapsamı ise adından anlaşılacağı üzere şahıslar arasındaki borç münasebetlerini düzenlemektir. Borçlar hukuku genel olarak sözleşmeler-antlaşmalar üzerinden işlem yapmaktadır. Özel hukukun önemli dallarından bir diğeri de ticaret hukukudur. Bazı hukuki ilişkilerin ticari olduğu ve bu bakımdan borçlar hukukunun çerçevesini aşarak kendisine has bazı özel hüküm ve kuralara bağlanması gerektiği düşünülmüş ve böylece ticari faaliyetlerin hukuki durum ve ilişkilerine ait olan bu hukuk kolu ortaya çıkmıştır (Özyörük, 1959, s. 57-68). Özel hukuk ile ilgili tanım ve açıklamalar bu şekilde olmakla beraber, çalışmanın geçtiği zaman ve coğrafya hakkında bilgi vermek de gerekmektedir.

Hunlar, Büyük Hun (Asya) ve Avrupa Hun olmak üzere tarihte iki büyük devlet kurmuştur. İlk kez tüm Türkleri tek bayrak altında toplamışlar ve Avrupa'nın bugünkü etnik yapısını oluşturan kavimler göçünde ana unsur olarak bulunmuşlardır. Hunların çok daha eski devirlerden beri Çin kaynaklarında adları geçmekteyse de, devletin bilinen ilk hükümdarı M.Ö 220 – 209 yılları arasında yönetimde olan Tuman (Teoman)'dır. Bunu Hun devri için başlangıç kabul edip, Daha sonraki devirlerde kurulan Avrupa Hunlarının 469 senesindeki yıkılışını son kabul ettiğimizde, farklı devletlerde olsalar da Hunların bu devrede, Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya kadar olan bölgede, siyasi yaşamını sürdürdüklerini söyleyebiliriz. Tarihte Türk adını ilk kez devlet adı olarak kullanmış olan Göktürkler, Bumin Kağan (542-552) döneminde kuruluşunu gerçekleştirmiş ve 745 senesinde yıkılana kadar, Orta Asya ve Çin'de hâkimiyet sürmüş bir Türk devletidir. Uygurlar ise Göktürklerden sonra, Uygur soyluların yönetimi altında oluşmuş bir kabileler federasyonu şeklinde yönetilen ve 840 senesine kadar yaşamış olan bir Türk kağanlığıdır. 840 senesindeki bu yıkılıştan sonra da Uygurlar ortadan kaybolmamış, daha küçük devletler ve başka devletlere bağlı olarak farklı Uygur devletleri kurulmuştur ki bu sayede Uygur tarihi XV-XVI yüzyıllara kadar getirilebilmektedir.

Söz konusu dönemde ve coğrafyada, mevcut kaynakların sunduğu bilgiler doğrultusunda Türk devletlerinin özel hukuk anlayışlarına baktığımızda konuyla ilgili bazı uygulamalara sahip olduklarını görmekteyiz. Çalışmanın konu edindiği dönem ve coğrafyada yaşamış devletlerde tabii olarak günümüzde olduğu kadar gelişmiş ve sistemli bir özel hukuk anla-

yışı yoktur. Borçlar hukuku ve ticaret hukuku alanlarında belli başlı bazı uygulamaları vardır. Ancak medeni hukuk alanında, özellikle evlenme, boşanma, varislik, miras ve mülkiyet ile ilgili dikkat çekecek derecede çağdaş uygulamalara sahiptirler.

Medeni Hukuk

Medeni Hukuk, hukuk açısından eşit olan (gerçek ve tüzel) kişilerin hukuk açısından önem taşıyan her türlü toplumsal ve ekonomik ilişkilerini düzenleyen hukuk dalıdır. Medeni hukuk, özel hukukun en önemli ve geniş alanını oluşturur. Bu nedenle medeni hukuk ve özel hukuk deyimleri bazen eş anlamlı olarak kullanılır (Adal, 1985, s.18). Evlenme ve boşanma gibi konular aile hukukuna bağlı olmakla beraber, medeni hukukun kapsamına girmektedir. Gene aynı şekilde mülkiyet konusu ve mülkiyete dayalı miras da medeni hukukun kapsamına giren konulardandır.

Evlenme

Evlilik genel anlamıyla, birbirini seven ve bir ömür beraber yaşamak isteyen erkek ve kadının birlikteliklerini toplum ve yasalar huzurunda ilan etmesidir. Evlenme özel hukuka ait bir dal olan medeni hukukun, aile hukuku kısmına bağlı bir uygulamadır.

Hun, Göktürk ve Uygur toplumlarına baktığımızda evlenme adetlerinde büyük oranda benzerlik olduğunu görürüz. Eski Türk toplumu evliliğin konusunda bazı kurallara sahipti. Gerçekleştirilmesi düşünülen izdivaç bu kurallara uymak zorundaydı. Öncelikle evlilik konusunda kadına baskı ve zorlama yapılmaz, isteklilik ile yuva kurulurdu. Evliliklerde hem evlenenlerin, hem de anne-babaların rızası olmazsa olmazlardandı. Evlenen kişiler devrin şartlarına göre ayrı bir ev veya çadır kurarak, anne-babalarından ayrı yaşıyorlardı. Evlilik merasimi için belirli bir yaş şartı gözetilmez, küçük yaşlarda da veliler çocuklarının evlenmesini uygun görerek, evlendirebilirlerdi. Ancak bu gençlerin aynı evde evlilik hayatına başlayabilmeleri için ergenlik çağlarına gelmeleri beklenirdi (Kafesoğlu, 2007, s. 228; Üçok, Mumcu & Bozkurt, 2011, s. 33). Bu noktada belirtmek gerekir ki, her ne kadar karşılıklı rıza ve isteklilikten bahsetsek de, dönemin şartları gereği evliliklerde bazı gerekliliklerde söz konusu olmuştu. Mesela Göktürk toplumunda yüksek mevkideki bir kadın kendisinden aşağı durumda olan bir erkekle evlenemezdi. Kadın ve erkek eşit durumda olunca töre, isteyen erkeğe kızı vermeyi babaya emrederdi (Üçok, C. Mumcu, A. & Bozkurt, G. 2011, s. 33). Yine Göktürklerde, evlenme çağına gelen genç kız, kılıçla dövüşüp yendiği erkekle değil, yenildiği erkekle evlenirdi (İnan, 1975, s. 27). Bu adet aynı zamanda Göktürk kadınının silah kullanma alıştırmaları yaptığını ve silah kullanmayı bildiğini de göstermektedir.

Eski Türkler, evlilik kurumu ile alakalı yukarıdaki genel kurallardan başka, bazı prensiplere de sahip olmuşlardı. Toplumda genellikle tek eşlilik yani "*monogamie*" görülür (Fendoğlu, 2000, s. 15; Kafesoğlu, 2007, s. 228; Üçok vd., 2011, s. 33), kadınlık onuru kırılmazdı. Türk

dilinde çoklu evlilik yani "*polygamie*" kelimesinin karşılığı yoksa da sonradan Türkler birkaç kadınla evlenmeyi kabul etmişlerdir. Fakat kadınlardan sadece biri baş kadın sayılırdı. Kocanın diğer zevceleri baş kadına hürmet ve itaat ederdi (Arsal, 2014, s. 336). Bununla beraber ikinci eş anlamına gelen kuma deyimi çok eski bir Türk sözüdür. Baş Hatun'dan sonra alınan kadınlara kuma denirdi (Ögel, 1981, s. 20). Çok eşliliğin aslında bir sosyal yardım olduğu görüşünde bulunanlar da vardır (Baykara, 2001, s. 154). Toplumsal yaşamın bir uzantısı olan destanlarda da tek eşliliğin izleri görülmektedir. Türk destanlarında her kahramanın yalnız bir eşi vardır ve hiçbir şekilde birden fazla evliliğe işaret yoktur (İzgi, 2014, s. 28). Yeri gelmişken çok eşliliğin genel itibarıyla yönetici sınıfa has bir durum olduğunu, topluma indirgenmiş örneklerinin yok denecek kadar az olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Türk toplumunun evliliklerde uyguladığı önemli bir diğer prensip ise dıştan evlenmedir. Evliliklerde genel olarak bilindiği gibi dıştan evlenme anlamına gelen '*exogamie*' esastır. Türklerde yakın kan akrabalığının evlenmeye mani olduğu yani aile içi ilişkiye izin verilmediği gibi sütkardeşler arasındaki evliliğe de asla izin verilmezdi (Ahmetbeyoğlu, 2014, s. 287; Avcı, 2012, s. 18-19; Rasonyi, 1988, s. 56). Hunlar, sağlık açısından zararlı sonuçlar doğurması muhtemel olan yakın akrabalarla evlilikten uzak durmuşlar, dışarıdan hatta dokuz göbekten bağlı olmayanla evlenmeye dikkat etmişlerdi (Baykara, 2001, s. 154; Gumilev, 2013, s. 98; Türkeli, 1992, s. 89). Hun ve Göktürk toplumlarında evliliklerde dikkat edilen dıştan evlenme yasası da diğer toplumsal konularda olduğu gibi edebi alana da yansımıştır. Destan ve efsanelerde evlilikler dıştan evlilik yasasına uygun olarak yapılmış, özellikle Dede Korkut hikâyelerinde evlenme ve düğün adetlerinde egzogamik temeller görülmüştür (İnan, 1998, s. 241). Bu temel aile veya soy içinde kız çocuklarının ve kadınların istismarının önüne geçen en büyük etkenlerden biri olmuştur.

Eski Türklerin evlilik konusunda sahip olduğu bir başka prensip de "*levirat*" adedinin var olmasıdır. Bu anlayışa göre, babaların vefatından sonra oğulların üvey anaları ile büyük biraderlerin vefatından sonra küçük biraderlerin yengeleri ile amcaların vefatından sonra yeğenlerin yengeleri ile evlenmesi de hukuki bir vazife olarak algılanırdı (Aydın, 2012, s. 17; Cin & Akyılmaz, 2013, s. 35-36; Mai-Tsai, 2011, s. 23-64; Ögel, 1981, s. 352). Ailede yardımlaşma ve sosyal güvenlik esas olduğundan geride kalan eşlerle evlenilirdi. Hukuk tarihinde levirat olarak adlandırılan bu uygulamanın temelinde, başsız kalan ailenin tekrar bir çatı altında toplanması, dul kalan eşin ve çocukların bakım ihtiyaçlarının karşılanması ve himaye edilmesi, kadının rezaletten, fakirlikten ve kötü yola düşmekten uzak tutulup, korunması, aile mülkünün parçalanmasını önleme ve dul kalan kadının ölen kocasının ruhuna hizmet etmesini sağlama düşünceleri yatmaktadır (Ahmetbeyoğlu, 2014, s. 287; Aydın, 2012, s. 17; Avcı, 2012, s. 20; Cin & Akyılmaz, 2013, s. 36; Oğuz, 2012, s. 75; Türkeli, 1992, s. 88-89; Üçok vd., 2011, s. 24).

Hunlarda, Göktürklerde ve Uygurlarda, dul kalan üvey ana ve yengeler ile evlenme âdeti olan levirat usulünün yaygın olduğunu görüyoruz (Golden, 2014, s. 80-81; Grousset, 2011, s.

102; Gumilev, 2013, s. 97; Onat, Orsoy & Ercilasun, 2004, s. 1-17-18; Rasonyi, 1988, s. 56-57). Hun ve Göktürk toplumlarında yaygın olan bu adet, kadının aşağılanması olarak değerlendirilmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu adet toplumda yadırganmayıp, ahlaksızlık olarak görülmezdi. Aksine hiçbir şekilde cinsellik düşünmedikleri bu tür bir evliliği şeref sayıp, sadece saygı göstermek için yaparlardı. Bu yol ile yapılan evliliklerde yukarıda saydığımız faydalar gözetilerek, kadının perişan olması engellenirdi. Yeni koca, söz konusu olan dul eşe, çadırında bir yer ayırmak, karnını doyumak ve kaderin kollarına terk etmemekle yükümlüydü (Gumilev, 2013, s. 43; Gülensoy, 2011, s.245). Burada hemen belirtmek gerekir ki levirat, kadın için bir zorunluluk olmaktan çok uzaktır. Kadının da isteyip, kabul etmesiyle gerçekleşen bir uygulamadır. Dul kalan kadın yakın akrabalarından biriyle evlenmeye zorlanmaz, eğer kendisi de isterse evlenirdi (Ahmetbeyoğlu, 2014, s. 287). Hayatın her alanında olduğu gibi, bu konuda da kadın söz sahibidir. Seçim hakkı elinden alınmamış, özgür iradeyle karar vermesi beklenmiştir.

Ancak, Uygurlardan kalma hukuk vesikaları arasında bulunan bir vasiyetname levirat prensibine aykırılık göstermektedir. Vesikaya göre, üvey annesiyle evlenmek isteyen oğullar cezaya çarptırılacaktır. Tüşimi adlı ağır hastalığa tutulan bir kişi ölebileceğini düşünerek eşi Siling'a bir vasiyetname bırakıyor. Ondan kendi ölümünden sonra kimseyle evlenmemesini, evin idaresini üstlenmesini ve en küçük oğulları olduğunu düşündüğümüz çocuğun terbiyesi ile meşgul olmasını istiyor. Daha büyük üç oğlunun isimlerini sayarak, bunların üvey anneleri ile evlenme hakkına sahip olduklarını belirtmeleri durumunda, oğulların mali ceza ile cezalandırılıp, sözlerinin geçersiz olmasını vasiyet ediyor (Arat, 1987, s. 558). Bu vesikadan hareketle levirat adetinin var olduğunu ama bütün fertler tarafından benimsenmeyip, istenmediği çıkarımını yapabiliriz.

Evlenmenin bir diğer önemli şartı güveyin, gelinin velilerine bir miktar mal vermesiydi. Bu kız için verilen mala "*kalın*" denirdi. Bu mal genelde at veya koyunlardan oluşurdu (Arsal, 2014, s. 305-306; Rasonyi, 1988, s. 56-57). Kalının miktarı sabit bir bedel olmamakla beraber, tarafların sosyal ve iktisadi durumlarına göre söz kesme anında miktar belirlenirdi. En makbul kalın koyundan verilirdi. Taraflar birkaç koyundan, yüzlerce koyuna kadar kalın belirleyebilirdi (Ahmetbeyoğlu, 2014, s. 228; Arsal, 2014, s. 330; Cin & Akyılmaz, 2013, s. 33). Kalının ödenmesinde taksitlendirme imkânı da söz konusu olmuştur. Kalın, kızın çeyizini hazırlaması için babaya verilen *kara mal*, düğün masrafları için gene babaya verilen *tüymal*, erkeğin nişanlısına verdiği hediye olan *yelü* ve kızın annesine damat tarafından verilen *süt hakkı* olmak üzere dört kalemden ibaretti (Avcı, 2012, s.19; Aydın, 2012, s. 18; Cin & Akyılmaz, 2013, s. 34). Kalının tamamı ödenmedikçe düğün yapılmazdı. Kalın karşılığında kızın ailesi de bir miktar çeyiz hazırlayıp evlenme sırasında teslim etmek zorundaydı. Kararlaştırılan tarihte çeyiz hazır olmazsa, erkek önceden ihtarda bulunup süre vermek şartıyla kızı kaçırma hakkına sahipti.

Evlenmek için kalın ödeme mecburiyetinin olmasına rağmen, evlenme bir alım satım işlemi olarak görülmediği gibi kalında kızın fiyatı olarak görülmezdi. Evliliklerde kalın ödenmesi konusunda araştırmacıların genel kanısı, kızın yetiştirilmesi için yapılan masrafların karşılığı olduğu yönündedir (Arsal, 2014, s. 330; Aydın, 2012, s. 17; Cin & Akyılmaz, 2013, s. 34). Ayrıca evlilikten vazgeçilmesi ve boşanma gibi konularda kalının varlığı önemli bir faktör olmuştur.

Kalın verildikten sonra, düğün gerçekleşmeden evlilik kararından çeşitli durumlar sebebiyle vazgeçilirse kalının iadesi söz konusu olmaktadır. Bu geri ödemeye alakalı bazı düzenlemeler vardı. Evlilik gerçekleşmeden henüz nişanlı durumdayken birliktelik bozulmaya karar verildiğinde, nişanı bozan erkek tarafıysa kalın kız tarafında kalır, kız tarafı ise kalın tamamen iade edilirdi. Nişanlı kız babası evindeyken, nişanlısı ile karılık münasebeti olmadan önce ölürse, kalın talep edilemez ve verilmiş kısmı iade edilirdi. Nişanlılar arasında cinsel münasebet olmuşsa, kız düğünden önce ölmüş olsa bile kalın ödenir. Eğer damat adayı düğünden önce vefat ederse, damadın kardeşi onun yerine geçme hakkına sahip olurdu. Ancak kız bu duruma itiraz etme hakkına sahipti. Eğer damadın kardeşi ile evlenmek istemezse kız tarafı, gene kalını iade etmek durumunda kalırdı (Arsal, 2014, s. 330-331; Avcı, 2012, s. 19; Aydın, 2012, s. 18-19; Cin & Akyılmaz, 2013, s. 34). Kalının varlığının bu konuda önemli bir faktör olduğunu, nişanın bozulmasını önlemek için caydırıcı bir unsur olduğunu görmekteyiz.

Bu genel prensiplere ek olarak Çin kaynaklarının verdiği bilgiler evliliğin uluslararası alanda yapılan antlaşmaların bir parçası olarak görüldüğünü de ortaya koymaktadır (Onat vd.,2004, s.10-22-30-31). Ayrıca Hun döneminde karşılıklı dünür olma adetinin de var olduğu bilinmektedir. Bu adetin varlığını Ci-hov-şan adlı prens hakkındaki bir hikayeden anlıyoruz. Buna göre, Hun hükümdarı Hülü-çüan-çü öldükten sonra oğlu Ci-hov-şan yedi hükümdarın zulmünden korkup kayınpederi olan Vu-şan-mu beyinin yanına gitti. Bu bey, Hun hükümdarının akrabalarından birinin kızı ile evliydi. Yani, Vu-şan-mu beyi Hun hükümdar sülalesi ile hem güvey, hem de kayınpederi (İnan, 1998, s.341).

Boşanma

Boşanma da söz konusu dönemde bilinen, tanınan ve uygulanan bir hukuk uygulamasıydı. Boşanma hakkı Hun, Göktürk ve Uygur toplumlarında hem erkeğe, hem de kadına tanınmış bir haktır. Çeşitli sebeplerle karı-koca arasındaki bitmiş olan ilişki sürdürülmeye çalışılmaz, taraflar sebeplerini dile getirip boşanma isteklerini belirtir ve boşanırdı.

Boşanmış veya eşi ölmüş olan kadına " *tul*, *boş uragut*, *tul uragut*, *kuzuz*, *tugsak*" denmekteydi (Koca, 2010, s.192). Ayrıca kadının ilk kocasına " *tun beg*" denilmekteydi (s.129). Anlaşıldığı üzere boşanma veya erkeğin ölümü yoluyla dul kalmış olan kadın tekrar evlenip yuva kurma hakkına sahipti. Ancak boşanma, günümüzde de olduğu gibi, eski Türk aile hayatında da arzu edilmeyen bir durumdu. Ancak resmi olarak bitmese de, zihinlerde ve davranışlarda bitmiş evliliği sürdürmeye çalışmanın da bir anlamı olmadığını kabul etmişlerdi.

Hem kadının hem de erkeğin bu hakka sahip olduğunu belirtmiştik. Boşanma talebinin dile getirilip, boşanma işleminin gerçekleşmesi için, özellikle kadının boşanmak istemesi için geçerli bir sebep olması gerekmektedir. Erkek bu hakkını kullanırken kadına göre biraz daha rahattı ve boşanma talebini bir sebebe dayandırmasana gerek yoktu. Ancak genel olarak çocuk sahibi olamama ve kadının zinası durumlarında boşanmak istemektedir. Kadının boşanma talebini dile getirebilmesi için ise kocasının kendisini aldatması, iktidarsızlığı veya kötü muamele etmesi gerekmektedir. Onuruna düşkün olan Türk kadını eşinin kendisini aldatmasına veya kötü muamele etmesine katlanmak zorunda değildi. Bu tarz bir evliliğe katlanmaktansa boşanmayı tercih etmekteydi. Bu durumun bir atasözü ile çok güzel ifade edildiğini görmekteyiz; *"Kadının dul olması, kötü dilli kocası bulunmasından daha iyidir."* Bunlardan başka karı ve kocanın, yürümeyen bir evliliği karşılıklı rıza ile de bitirmesi mümkündür (Arsal, 2014, s.333; Avcı, 2012, s.20; Aydın, 2012, s.19; Cin & Akyılmaz, 2013, s.36; Koca, 2010, s.129).

Evlilik sona erdiğinde malların yani evlenirken karşılıklı verilen çeyiz ile kalının iadesinde kusur sorumluluğu kabul edilmişti (Fendoğlu, 2000, s.15; Yılmaz & Demir, 2012, s.189). Boşanma kocanın kusuru ile gerçekleşmişse verdiği kalını geri alamaz ve karısının çeyiz olarak getirdiği malları geri ödemek zorunda kalırdı. Boşanma kadının kusuru sebebiyle olduğu zamanlarda ise kadının ailesi kalını iade ederken, çeyiz olarak verdikleri mallar kocada kalırdı. Evliliğin karşılıklı rıza ile son bulduğu durumlarda ise, koca çeyizi, kadın da kalını iade ederdi (Arsal, 2014, s.333; Avcı, 2012, s.20; Cin & Akyılmaz, 2013, s.36). Görüldüğü gibi evlenmeden önce kalın ve çeyizin verilmiş olması boşanma durumlarında, taraflara mali bir yük yüklemiştir. Şüphesiz bu mali külfet boşanmalarda caydırıcı bir unsur olarak görev yapmış hatta belki bazı boşanmaların önüne geçmiştir. Aile kurumunun daha sağlam temeller üzerinde durmasını sağlamıştır. Bu işleviyle kalın ve çeyiz bir alım satım muamelesinden çok, evliliğin yıkılmasını önleyen bir sigorta görevini görmüştür.

Mülkiyet

Eski Türklerin mülkiyet hakkı ile ilgili uygulamalarına bakmadan önce, bu devletlerde mülkiyetin tarzını ya da varlığını değerlendirmeliyiz. Genel olarak bilindiği gibi tarım, mülkiyet anlayışının çıkış noktalarından biridir. Tarımla uğraşmanın sonuçlarından biri, tarımla uğraşan halkların tarlalar üzerindeki tasarruf hakkı, yani mülkiyet hakkıdır (Arsal, 2014, s.334). Ayrıca şahsi mülk sahibi olabilmek için yerleşik olmak şart değildir. Çobanlık ile de büyük şahsi mülk elde edilebilir (Golden, 2014, s.26).

Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinin mülkiyet anlayışı ile ilgili sahip olduğu bazı haklar ve uymuş olduğu belli prensipler vardır. Her şeyden önce ailede hususi mülkiyet bulunurdu. Türk ailesinde kadının ve çocuğun kendine ait mülkü vardı. Aile içinde mal ayrılığı rejimi geçerliydi. Kadın kendi mal varlığı üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabilirdi. Evlenen kadının baba evinden getirdiği çeyiz malı üzerinde kocanın doğrudan tasarruf hakkı yoktu (Ahmetbeyoğlu, 2014, s.289; Avcı, 2012, s.19; Cin & Akyılmaz, 2013, s.35).

Taşınır mallarda olduğu gibi taşınmaz mallar üzerinde de özel mülkiyet anlayışı hakimdi (Kafesoğlu, 2007, s.237). Hayat yazın yaylalarda, kışın ise daha ılıman havaların bulunduğu vadilerde geçirdi. Yaylalar boyunca ortak mülkiyeti olmakla beraber kışlaklarda özel mülkiyet bulunurdu (Kösoğlu, 2013, s.29). Türk tarihinin her devrinde Türkler arasında hem göçer mallar, hem göçmez mallar üzerinde mülkiyet hakkı bulunmuştur. Türklerin her devirde evi, barkı, suyu olmuştur. Tarımla uğraşan Türklerin başlıca serveti küçük tarım sahalarından ibaret tarlalar olduğu gibi göçebe Türklerin esas serveti hayvan sürülerinden oluşurdu (Arsal, 2014, s.334-335). Orta Asya Türklerinde mülkiyet sistemi bugünkü Anadolu da uygulanan mülkiyet sistemine benzemektedir. Orta Asya'da kışlaklar ve hayvanlar ferdi mülkiyetin konusu olup, mera ve yaylaklar ortak mülkiyet kapsamına girmektedir. Radloff kışlakların ferdi mülkiyete ait olduğunu şu cümlelerle belirtmektedir; kışlak sahalar, ferdi mülkiyet olduğundan umumiyetle tabii sınırla ayrılacak şekilde bölünmüştür. Yani, bunlar dere, göl, tepe, yamaç gibi coğrafi terimlerle hudutlanır. Tabii sınırlar bulunmadığı zaman direk ve taş gibi suni işaretler dikilir. Bu sahaların sınırı bütün akraba ve komşularca bilinir, bu sahalara dokunulmaz ve bunlar soyların himayesinde bulunur. Kışlaklar bir şahsın mülkü sayıldığı halde, yaylaklar soyun müşterek malıdır (İzgi, 1987, s.89).

Yukarıda tarımın özel mülkiyetin çıkış noktalarından biri olduğunu belirtmiştik. Türkler en eski devirlerden beri tarımla da uğraşmışlardır. Orta Asya'nın uygunsuz şartları tarım için hiç elverişli olmamakla beraber tarım, Türk için en az sürü beslemek kadar önemli bir faaliyet olmuştur. Çünkü Hun, Göktürk ve Uygur toplumlarında at hem iktisadi hem askeri hemde sosyal hayatta oldukça önemli bir yere sahiptir. Söz konusu toplumlar at yemi olarak kullanmak için bol miktarda arpa, burçak ve yulaf üretmekteydiler.

Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında bulunan Anav'da yapılan kazılarda günümüzden altı bin yıl öncesine ait yerleşik bir kültür ortaya çıkarılmış ve kerpiçten yapılmış evlerde oturan bu Anav insanların çiftçilik yapıp çeşitli tarım ürünleri yetiştirdiği ortaya çıkarılmıştır. Gene aynı bölgede bugün Namazgahtepe olarak anılan yerde ise arpayı un yapmakta kullanılan dibekler bulunmuştur. Eski Türk toplumunun diline baktığımızda ise "*tanıççı/ tarıdacı*" adıyla anılan bir çiftçi kesim bulunduğunu da görmekteyiz. Ayrıca Türkçenin en eski kelimelerinden biri "*tarıglag*"dır. Tarıglag, darı (mısır) ekilen yer demektir. Tarihi kayıtlara göre Türkler, Hun çağından beri bu ürünü tanıyıp, yetiştirmekteydi. Hun Türklerinin tanıdığı bir başka zirai ürün ise buğdaydı. Çin yıllıklarında Hunların ürettiği buğday cinsi "*pi-mai*" adı ile kaydedilmiştir. Kendir ve pamuk yetiştirdikleri gibi, baklagilleri de tanımaktaydılar. Çin yıllıklarının kayıtlarına göre " Hun veya Uygur baklası " adı verilen bir tür bakla vardır (Koca, 2010, s.22-23-161-163; Rasonyi, 1988, s.52-53).

Hun toplumu tamamen göçer değildi, aralarında yerleşik-tarımsal unsurların bulunduğu görülmektedir (Golden, 2014, s.80). Tarihi kayıtlar Hunların kendilerine ait arazilerde tarımla

uğraştıklarını bildirmektedir. Çin-Hun savaşları başlayınca sınır pazarları ortadan kalktı ve böylece Hunlar aşırı ihtiyaç duydukları ekmek gereksinimlerini karşılayamadı. Bu sebeple çiftçilik yapmaya başladılar. Kaynaklar, Hunların ağırlıklı olarak mısır yetiştirdiklerini kaydetmektedir (Gumilev, 2013, s.162). Ayrıca devlet erkanının hepsinin ve savaşçıların birer parça arazisi olurdu ve esirleri ve kendilerine borcu olan yabancıları kendilerine ait bu topraklarda çalıştırdı (De Groot, 2011, s.39; Gumilev, 2013, s.93; Ligeti, 1986, s.46; vd.,2004, s. 1; Turan, 2014, s. 13-14-54-55). Çin kaynakları şiddetli soğuk yüzünden bir yıl Hun topraklarında ekin yetişmediğini ve Hun buğday cinsi ile Hun fasulyesinden bahsetmektedir (Kafesoğlu, 2007, s.327; Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü [TKAE], 2001, s.288). Tarihi kayıtların yanında arkeolojik çalışmalar da bu durumu destekler bulgular ortaya koymuştur.

Arkeolojik kazılar neticesinde Altay bölgesinde, Çulışman nehri Tötö ırmakları civarında Hun devrinden kalma sulama kanalları bulunmuştur. Bu kanallar ile Kudırge kurganlarının bulunduğu bölgenin yakınındaki ovaya sulama yapılmıştır. Bölgede daha sonraki devirlere ait Göktürk kültürünün izlerine de fazlasıyla rastlanmıştır. Bu kanallara yakın Ak-tura kanalı Altay dağlarındaki ileri derecede ziraatçiliğin kanıtlarındandır (Kafesoğlu, 2007, s.327; Ögel, 1984, s.88-89). Hun devrindeki ziraat kültürü ile ilgili en önemli eserler, Selenga nehri ve Baykal gölü kıyılarındaki İvolgi ve İlmo'ya Padi'de ele geçmiştir. Kazılar sırasında çeşit çeşit saban demirleri, farklı büyüklükte oraklar, zahire saklamak için özel olarak kazılmış çukurlar ve hubuatı öğütmek için kullanılan taşlar bulunmuştur. Bunlar dışında gene Selenga nehri ve Baykal gölü civarında çok sayıda sulama kanalı izine rastlanmıştır. Bu kalıntılar göstermektedir ki; Selenga kıyıları ve Altay bölgesinde Büyük Hun Devleti'nden itibaren bir ziraat kültürü meydana gelmeye başlamıştı (Ögel, 1984, s. 89).

Eski Türkler'de, tarım ve toprakla alakalı mülkiyetten başka türlü mülkiyet anlayışları da bulunmaktaydı. Hunlarda savaşta askerlerin elde ettiği ganimetler kendisinden istidat ettiremeyecek özel mülkü sayılmaktaydı (Gumilev, 2013, s. 95). Ayrıca Attila'nın hatunu sarayda kendisine ait gayet süslü ve gösterişli bir köşkte oturmaktaydı ve kendi hizmetine bakan özel erkanı bulunmaktaydı. Bu sadece hatuna özel bir uygulama değildi. Nitekim Attila'nın kardeşi Bleda'nın eşi de kocasının ölümünden sonra yaşadığı köyün sahibesi ve idarecisi olmuştu (Ahmetbeyoğlu, 2001, s. 151). Görüldüğü üzere Hun toplumunda hem göçer hem göçmez mallar üzerinde mülkiyet hakkı bulunmakta ve en az erkekler kadar kadınlar da bu durumdan istifade edebilmekteydi.

Göktürklerde de özel mülkiyet mevcuttu ve her ne kadar sürekli bir yerden bir yere göç edip yer değiştiriyorlarsa da her birinin kendi toprağı, ekip biçtiğı ve suladığı bir parça arazisi bulunmaktaydı (Mai-Tsai, 2011, s. 23; Taşağıl, 1992, s. 112; Turan, 2014, s.13-14-54-55). Göktürklerin tarımla uğraşmalarını onlar hakkında kaynaklara düşen bilgilerde desteklemektedir. Göktürk Kapgan Kağan'ın (Bügü Çor, s. 692-716) bir defasında Çin'den vergi olarak 1250 ton tohumluk buğday ve 3 bin adet tarım aleti aldığını biliyoruz (Togan, Kara & Baysal, 2006,

s.40). Ayrıca Göktürk yazıtları da onların komşularından aldığı tarım aletlerinden bahsetmektedir (Golden, 2014, s. 165). Bundan başka arkeolojik araştırmalar neticesinde, Göktürk çağına ait ziraat işlerinde kullanılan kürek ve pulluklara rastlanması (Ögel, 1984, s. 89-164) bu durumu desteklemektedir. Zaten tarımla uğraşmamış olsalar bile her birinin kendisine ait bir parça arazi sahibi olması mülkiyete işaret etmektedir.

Tarım ve ziraat ile uğraşan Uygur Türklerinde ise gerek taşınmaz mallar gerekse taşınır mallar üzerindeki mülkiyet hakkının varlığını kendilerinin düzenlemiş olduğu sözleşme belgelerinde açıkça görmekteyiz. Bu belgeler sayesinde özel mülkiyet anlayışının belirli hukuk kuralları çerçevesi içinde var olduğunu, kişilerin kendilerine ait menkul ve gayrimenkuller üzerinde mülkiyet hakkı dolayısıyla satım, kiralama, takas, temlik, miras gibi çeşitli tasarruf haklarına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle toprak satım belgelerinde tarlanın yeni sahibinin araziye sahip olma hakkının zamanla sınırlandırılmamış olması Uygurlarda, taşınmaz mallar üzerinde mülkiyet hakkının tamamen ortaya çıktığının delilidir (Arsal, 2014, s. 334-335; Özyetgin, 2014, s. 52-54). Söz konusu vesikalardan çıkarılan sonuca göre, en eski devirlerden beri tarımla uğraşan yerleşik Türk topluluklarında göçmez mallar üzerinde mülkiyet hakkı tamamen kurulmuştu. Mülkiyet anlayışı günümüz anlayışına kıyasla oldukça çağdaş olmakla beraber ana özellikleri şu şekildedir; Türklerde mülkiyet hakkı zamanla sınırlanmayan tasarruf hakkıdır. Mülk sahibi mülkünden kendisi istifade ettiği gibi onu satabilir, kiraya verebilir, kendisi veya bir ortakçı ile beraber işletebilir. Mülkiyet hakkı zamanla sınırlanmamış mutlak bir hak olduğundan, bu hak sahibinin vefatından sonra onun varislerine geçer (Arsal, 2014, s. 336). Ayrıca hatunların kendilerine özel otağlara sahip olması (İzgi, 2014, s. 32) da göçmez mallar üzerindeki mülkiyete ve kadının mülkiyet hakkına işaret eder.

Bundan başka Uygurlar, ehli hayvanların sahibinin kim olduğunu belli etmek için, hayvanlara damga vurmuşlardı. Birinin damgasını taşıyan hayvan başka bir sürüye karışsa bile sahibini kim olduğu belli olur, karıştığı sürünün sahibi sahiplenmezdi (Arsal, 2014, s. 306). Bu şekilde göçer mallar üzerindeki sahipliklerini de belirtmişlerdi.

Varislik ve Miras

Bütün medeni milletlerin hukukunda olduğu gibi eski Türk devletlerinde de kanuni varislik (succesio abinesta) ve vasiyetname neticesinde varislik (hereditas testamentaria) olmak üzere iki tür varislik vardı. Prensip olarak ana ve babaların bütün çocuklarının mirasta hissesi bulunmaktaydı (Arsal, 2014, s.337). Eski Türklerde genel olarak kanuni varisliği görmekle beraber, özellikle Uygur döneminde vasiyetname yolu ile varisliğin de örneklerine şahit olmaktayız.

Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinde varislik anlayışı hakim olmuş, aile büyüklerinin vefatından sonra geride kalanlar mirasta hak sahibi olmuştur. Miras ve varislik konusunda genel hükümler şu şekildedir;

Söz konusu devletlerde de, her baba evlenen oğullarına bir çadır ile mal vermekte, kızına ise çeyiz hazırlamaktaydı. En küçük oğul ise evlendikten sonra bile baba evinde kalmakta, ebeveynlerin ölümlerinden sonra çadırın ve babadan geri kalan malın sahibi olmaktaydı (Fendoğlu, 2000, s. 15; Golden, 2014, s. 22; Koca, 2010, s. 122).

Evlenip kendi evini kuran erkekler ile çeyizini alıp evlendirilmiş kızların mirasta hakkı yoktu. Oğul yoksa baba, baba yoksa erkek kardeşler ve onların oğulları mirasçı olurdu. Erkek varis yoksa kız evlatlar mirasçısıdır. Sağ kalan eşin payı zaman içinde değişmekle beraber 1/4 idi. Bazı kabilelerde eşlerin hissesi 1/5 ve kızların hissesi 1/10 dur. Miras hakkı olan en küçük erkek evlat annesine ve bekar kız kardeşlerine bakmak, evleneceği zaman kız kardeşine çeyiz vermekle yükümlüdür. Buna karşılık erkek tarafının ödeyeceği kalın onun hakkıdır. Mirasçısı olmayan hadımların mirası da devlete kalmaktaydı (Arsal, 2014, s. 337-339; Avcı, 2012, s. 21-22; Aydın, 2012, s. 20). Miras ve varislik konusu ana hatları ile bu şekilde olmakla beraber değişen devire uygun olarak bazı farklılıklarda görülmüştür.

Hun yasalarına göre, tahta varis olacak çocukların annelerinin hükümdarın ilk eşinden olması ve asil kandan (Türk) olması gerekirdi. Attila'nın birçok hanımı ve çocuğu olduğu söylene de yalnız ilk eşi Arıkan (Arığ-han) 'dan olan çocukları taht üzerinde hak sahibi olmuştur (Ahmetbeyoğlu, 2001, s. 151). Bu uygulamanın Göktürk ve Uygurlarda da geçerli olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Bundan başka Hun toplumunda büyük rütbelere de babada oğula miras kalmaktaydı. Ayrıca savaş meydanında can vermiş bir arkadaşının cenazesini getiren kişi, vefat eden arkadaşının bütün mal varlığına sahip olmaktaydı (Ligeti, 1986, s. 47; Türkeli, 1992, s. 89).

Göktürklerde ise yukarıdaki genel hükümlere ek olarak; en küçük kardeş miras olarak kışlak toprağın varisidir. Diğerleri ise taşınabilir mallara varistir. Bunların içinden zeki ve cesur olana atlar, diğerlerine ise koyunlar düşerdi. Ev genelde küçük kardeşe kalmaktaydı. Egemenlik kudreti yani kut buna en layık olana verilir veya birkaç aday varsa bölüşülürdü. Kız çocuklarına bile bazen bu egemenlik hakkından pay düştüğü görülmektedir (Güngör, 1992, s.213; Üçok vd., 2011, s.33-34).

Uygur toplumunda evlenen kız veya erkek, aynı Hun ve Göktürklerde olduğu gibi baba ocağından paylarını alarak ayrılır tam bir eşitlik havası içerisinde yeni evlerini kurarlardı (Çandarlıoğlu, 1992, s. 121). Vasiyetname yolu ile mirasçılığı da bu dönemde görmekteyiz. Uygurlar vasiyete "*tutgrug*", vasiyeti tenfiz memuruna ise "*ketkara*" demektedir ve devlet mirastan vergi almaktaydı. Uygurlardan kalma vesikalar arasında birkaç tane vasiyetname de vardır (Avcı, 2012, s. 21-22). Evlenme ile ilgili kısımda bunlara bir örnek vermiştik. Bu vasiyetnamede ölen kişi mal varlığını hukuki yollarla eşine bırakmıştı.

Ticaret ve Borçlar Hukuku

Hun ve Göktürklerde ticaret ve borçlar hukuku ile ilgili bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Maalesef onların kendi aralarındaki ticari adetlerini ve borç alma veya verme durumlarında nelere dikkat ettiklerini bilmiyoruz. Ancak kaynaklar kendi aralarında yaptıkları antlaşmalar hakkında bilgi vermektedir. Han hanedanlığı tarihine göre Hunlar antlaşmalarını sözlü olarak yapmaktaydılar (Onat vd. s.1-59). Göktürklerin ise genel olarak sözleşmelerini yazılı olarak yapmakla beraber, senet kullandıklarını bilmekteyiz (Güngör, 1992, s.214). Söz konusu senetler ve diğer antlaşmalar levhacıkların üzerine yazılırdı. Antlaşma levhacıkları üzerine mızrak gibi sivri uçlu bir alet aracılığıyla çeşitli işaret veya damgalar çizilirdi. Bu işaret ve damgalar imza olarak kullanılmaktaydı (Talaslıoğlu, Uykucu & Salman, s.161). Şüphesiz Hun ve Göktürkler kaynaklara düşen bu antlaşma metodlarını, içeriğini tam olarak bilemediğimiz ticaret ve borç konularında da kullanmışlardır.

Söz konusu dönem ticaret ve borçlar hukuku hakkında Uygurlar dönemi hukuk belgeleri sayesinde bilgi sahibi olmaktayız. Gelişmiş bir ticari hayata sahip Uygurlarda, taşınır ve taşınmaz satımı, trampa, faizli ödünç ve rehin gibi akit türleri mevcuttu. Bu akitler yazılı olarak yapılmaktaydı. Akdin tarafları, konusu, tarihi, vadesi, ifanın şekli, şahitler, kefil, cezai şartlar, belgeyi düzenleyen kimse ve tarafların imzası belgede yer almaktaydı. Uygurlar satım akdine "*birzun*", kira akdine ise "*tutzun*" demekteydi (Cin & Akyılmaz, 2013, s. 38-39).

Uygurlardan kalma sözleşmeler içinde vakıf ve vasiyetname sözleşmelerini bir tarafa bıraktığımızda, elde olan belgelerin çoğunun ticaret ve borçlar ile alakalı olduğunu görmekteyiz. Bu vesikalar arasında, para, mısır, buğday, şarap, pamuk, pamuklu kumaş ve darı gibi malların borç alınıp verilmesiyle alakalı vesikalar; tarla, oğul ve köle gibi şeylerin alım satımı ile ilgili ticari vesikalar; tarla ve hayvan gibi malları kiralamakla alakalı vesikalar ve rehin vesikaları (İzgi, 1986, s. 77; İzgi, 1987, s. 56) ticaret ve borçlar hukuku ile ilgili vesikalardır.

Söz konusu vesikalarda ticaretin karşılıklı mal mübadelesi olan takas yolu yapıldığını görmekteyiz. Aynı zamanda bu ticarete para ve pazarlık da kullanılmıştır. Vesikalara göre ticaret ve borç alıp verme konusunda hazırlanan belgelerde ilk olarak tarih atılmış, ardından satıcının ismi, hangi ihtiyaçtan dolayı malı kime ne karşılığında satıldığı ya da borç verildiği yer almıştır.

Daha sonra alınan ya da kiralanan mala karşılık ödemenin yapılması, ardından satın alanın ya da borç alanın veya kiralayanın haklarının belirlenmesi ve korunmasına yer verilmiştir. Satış işlemi tamamlandıktan sonra, malın yeni sahibinin emniyeti söz konusu edilmiştir. Malın yeni sahibinin, malın tam anlamıyla sahibi olduğu, satıcı veya akrabalarının müşteriye bir güçlük çıkartmayacağı maddelerle garanti altına alınmaya çalışılmıştır. Son olarak da şahitlerin, satıcı ya da borç verenin veya kiraya verenin mührü ile beraber belgeyi yazanın ismi kullanılmıştır.

Borç alma vesikalarına göre ise, borç alınan malın faizi ile ve hangi ölçüyle alındığı vesikalarda kaydedilmiştir. Borç para alımlarında, borcun yerine yine para ödenmesi söz konusu olduğu gibi, menkul ya da gayrimenkul mallarla da ödenebileceği kayıt edilmiştir (İzgi, 1986, s. 77-78-80-81; İzgi, 1987, s. 59-66-67).

Satım akdinde mülkiyet akdin kurulması ile geçerdi. İstihkak iddialarına karşı satıcının tefekkül borcu vardı. Borçlu ölürse mirasçılar borçlunun yerine geçerdi. Akitlerde tarafların haklarını koruyan kayıtlar antlaşma hükümlerini bozmak isteyenlere uygulanacak bazı cezai yaptırımlar vardı. Sözleşme müeyyidelerini bozanlara kişilere "kın" denilen cezai yaptırımlar uygulanırdı. Bu cezalar, dayak cezası, para cezası, yasa cezası, töre ve yargı cezası olarak uygulanmaktaydı. (Avcı, 2012, s. 22; Aydın, 2012, s. 21; Cin & Akyılmaz, 2013, s. 38-39).

Ödeme konusuna geldiğimizde ise, bir ticaret vesikası olan satış sözleşmesine göre ödemenin, satılan şey karşılığı olarak tespit edilen değer derhal ya da taksitle ödenebildiğini görmekteyiz. Taksitli ödemelerde kalan kısmın ne zaman ve nasıl ödeneceği belirtilmektedir. Borçla alakalı sözleşmelerde ise ödeme, alınan miktar ile ödenecek miktar ve ödeme zamanı tespit edilerek sözleşmeye kaydedilmekteydi. Ödeme zamanı geçirildiği takdirde, halk arasındaki geçerli usüle göre, fazlası ile ödenecektir. Bazı vesikalarda müddetin sonunda geçen her ay için veya doğrudan doğruya muayyen bir miktar önceden tespit edilmekte ve borç ödemesi bu şartlara göre yapılmaktaydı. Ödeme zamanı borçlunun ortada bulunmaması gibi durumlarda (ölüm veya ödememe gibi durumlarda) borcu ödeyecek kefil de sözleşmelerde tespit edilmiştir. Söz konusu kefiller genellikle borçlunun mülküne varis olan yakın akrabalarıdır (Arat, 1987, s.538-540). Uygurlar ticareti ve borçlar meselesini, hukuki konular olarak algılayarak aralarında bu şekilde sözleşmeler düzenlemişlerdir. Bu ticaret ve borçlar hukukuna dair sözleşmelerdeki ana amaç, tarafların yani borç alanın veya borç verenin, mal satıp kiralayanın ya da mal alıp kiralayanın haklarını, hukuki zemine oturarak, cezai yaptırımlar vasıtasıyla, korumaktır.

Sonuç

Eski Türkler olarak adlandırdığımız Hun, Göktürk ve Uygur toplumlarında özel hukuk ile ilgili adetlerin oldukça fazla ve gelişmiş olması dikkat çekmektedir. Göçer ve göçmez mallar üzerindeki mülkiyet hakkı, varislik ve miras, kendi aralarında yaptıkları antlaşmalar, ticaret ve borçlar ile bu konudaki diğer örnekler, Türklerin en eski devirlerden beri gelişmiş bir hukuk anlayışına sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

Medeni hukuk alanında özellikle aile hukukunda sahip oldukları uygulamalar dikkat çekecek derecede gelişmiştir. Evliliklerde karı-koca hayatına başlanılması için belli bir olgunluğa erişilmesini bekleme, tek eşlilik, dıştan evlenme ve ayrı evde yaşama gibi prensipler çağdaş uygulamalardır. Bu prensiplerle hem kişilerin istismar edilmesi önlenmiş hem de toplumun çekirdeği olan aile kurumunun temelini sarsılmasının önüne geçilmiştir. Kalın ve levirat

adetlerinin var olması her ne kadar olumsuz gözükse de, bu uygulamaların var olma sebeplerinin toplumu ve aileyi korumak olduğu ve dönemin şartları göz önüne alındığında daha da anlaşılabilir hale gelmektedir. Yürümeyen bir evliliği bitirme konusunda kadına verilen hak saygıya değerdir. Miras paylaşımı, mülkiyet anlayışı, kendi aralarında yaptıkları antlaşmalar ile de çağdaşlarının oldukça ilerisindedirler. Evlenme, boşanma ve miras, mülkiyet konularında kadınlarında göz önünde bulundurulup hak ve söz sahibi olmaları Türk toplumunda kadına verilen önemi göstermektedir.

Eski Türk devletlerinde insanlar, özel hukuk alanında kısıtlamalara uğratılmamış, cinsiyete dayalı ayrıma maruz kalmamıştır. Temel haklardan mahrum topluluklar olarak değil, hukuka ve hakka sahip bireyler olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Kaynakça

- Adal, E. (1985). *Hukukun Temel İlkeleri El Kitabı*. İstanbul: M.Ü. İİBF Yayınları.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu*. Ankara: TTK.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2014). *Sorularla Eski Türk Tarihi*. İstanbul: Yeditepe.
- Arat, R.R (1987). *Makaleler I*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: TTK.
- Avcı, M. (2012). *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*. Konya: Mimoza Yayınları.
- Aydın, M. A. (2012). *Türk Hukuk Tarihi*. (9. Bs.). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Baykara, T. (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: AKM.
- Cin, H. & Akyılmaz, G. (2013). *Türk Hukuk Tarihi* (5. Bs.). Konya: Sayram Yayınları.
- Çandarlıoğlu, G. (1992). Uygurlarda İnsani Değerler ve Hukuk (Ed.?), *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*. (C.1). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- De Groot, J. M. (2011). *Hunlar ve Türkistan* (G.A. Asena, Çev.). İstanbul: Pan.
- Fendoğlu, H. T. (2000). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Golden, P. B. (2014). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (O. Karatay, Çev.). (5.Bs.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Grousset, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu* (H. İnalçık, Çev.). Ankara: TTK.
- Gumilev, L.N. (2013a). *Eski Türkler* (A. Batur, Çev.). (7. Bs.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilev, L.N. (2013b). *Hunlar* (A Batur, Çev.). (5. Bs.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gülensoy, T. (2011). *Barbar Türkler* (2. Bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güngör, H. (1992). Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi (Ed.?), *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları* (C.1, S. 201-221). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler I*. (3. Bs.). Ankara: TTK.
- İnan, A. (1975). *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*. (3. Bs.). İstanbul: MEB.
- İzgi, Ö. (2014). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: TTK.
- İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarna Göre)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (2007). *Türk Milli Kültürü*. (27. Bs.). İstanbul: Ötüken.
- Koca, S. (2010). *Türk Kültürünün Temelleri II*. (3. Bs.). Ankara: Kültür Yayınları.

- Kösoğlu, N. (2013). *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türklerde İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*. (3. Bs.). İstanbul: Ötüken.
- Levtchenko, M.V. (1999). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi* (M. Selen, Çev.). İstanbul: Özne.
- Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya* (S. Karatay, Çev.). (2.Bs.). Ankara: TDK Yayınları.
- Liu Mai-Tsai (2011). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (E. Kayaoğlu & D Banoğlu, Çev.). (2.Bs.). İstanbul: Selenge.
- Oğuz, Y. (2012). *Eski Türkler Üzerine Araştırmalar ve Gumilev'in Eleştirisi*. İstanbul: İleri Yayınları.
- Onat, A. Orsoy, S., & Ercilasun, K. (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi*. Ankara: TTK.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. (2.Bs.). Ankara: TTK.
- Özyetgin, M. (2014). *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*. İstanbul: Ötüken.
- Özyörük, M. (1959). *Hukuka Giriş*. Ankara: Ege Matbaası.
- Rasonyi, L. (1988). *Tarihte Türklük*. (2.Bs.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Roux, J.P. (2013). *Türklerin Tarihi* (A. Kazancıgil, & L. A. Özcan, Çev.). (10.Bs.). İstanbul: Kabalci.
- Talasloğlu, M., Uykucu, E., & Salman, H. (t.y.). *Türk Tarihi I*. İstanbul: Latin Matbaası.
- Taşoğlu, A. (1992). Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları (ed.?), *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*. (C.1, S. 93-117). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Togan, İ., Kara, G., & Baysal, C. (2006). *Eski T'ang Tarihi*. Ankara: TTK.
- Turan, O. (2014). *Kunlar ve Eski Türkler*. Ankara: Hitabevi.
- Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (2001). *Türk Dünyası El Kitabı I*. (3.Bs.). Ankara: A.Ü. Basımevi.
- Türkeli, C. (1992). Hunlarda İnsani Değerler ve Hukuk. *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*. (C.1, S. 71-93). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Üçok, C. Mumcu, A. & Bozkurt, G. (2011). *Türk Hukuk Tarihi*. (15. Bs.). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Yılmaz, A. R. & Demir, A. (2012). *Umumi Hukuk Tarihi*. Gaziantep: Zirve Ü. Yayını.

Evrensel İnsan Hakları Bağlamında Türkiye'nin İltica Hakkı Uygulaması

Segâh Tekin*

Öz: Mültecilerin hakları; insan hakları ile ilişkisinin yanı sıra iltica edilen devletlerin güvenliğini, ekonomilerini, iç ve dış politikalarını ilgilendiren, yani insanların ve devletlerin haklarının ve beklentilerinin çatışabildiği bir alanda yer almaktadır. Uluslararası hukukta insan hakları ve mülteci hakları tek kategori içinde ele alınmasının en önemli sebebi de devletlerin egemenlik haklarıyla yakından ilişkili olan ülkeye yabancıların girişi hakkında devletlerin uluslararası hukukun kendilerini bağlayıcı düzenlemeler yapmasından kaçınmak istemeleri ve devletler açısından mülteciler konusunun insan hakları değil fakat insani yaklaşım çerçevesinde ele alınmasının daha uygun görülmesidir. Bu çalışmada, evrensel insan hakları bağlamında Türkiye'nin iltica hakkı uygulaması değerlendirilecektir. Günümüzde üç kıtayı birleştiren konumu ile Türkiye toprakları gerek ekonomik nedenlerle gerekse zulümden kaçmak için ülkelerinden ayrılan insanlar için hem Avrupa ülkelerine kaçış yolunda bir geçiş güzergâhı hem de yasal ve yasa dışı olarak ikamet ettikleri bir coğrafyadır. Dünya siyasetinde yaşanan gelişmeler, yakın çevresinde yaşanan savaşlar ve iç çatışmalar, Avrupa Birliği'ne üyelik süreci ve ülke içi ekonomik, sosyal ve siyasal şartlar; cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Türkiye'nin iltica hakkı uygulamasının değişik evrelerden geçmesine neden olmuştur. Çalışmada öncelikle dünyada mültecilerin durumu ve mültecilere tanınan haklarının günümüzde geldiği nokta kısaca ele alınacaktır. Ardından Türkiye'nin iltica politikasının tarihsel geçmişi anlatılarak günümüzde Türkiye'de uygulanan iltica rejimi hukuki, ekonomik ve siyasi yönleriyle, evrensel insan hakları ile uyumu açısından değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Mülteci, İltica, İltica Hakkı, Sığınmacı, İnsan Hakları, Kitlese Akın.

Giriş

Mülteci hakları ve insan hakları, devletlerin kendi egemenlik haklarını ön plana alan tutumları nedeniyle uluslararası hukukta bütüncül bir kategori içinde ele alınmamaktadırlar. Mültecilerin hukuki durumuna dair uluslararası belgeler ise devletlerin bu yaklaşımı ile mülteci haklarının, insan hakları bağlamında uzlaştırılmasına yönelik düzenlemelerdir (Ergüven & Özturanlı, 2013, s. 1053). Bu çalışmada, diğer devletlerin egemenlik konularındaki hassasiyetlerini taşımanın beraberinde dünya siyasetinde yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin yakın çevresinde yaşanan savaşlar ve iç çatışmalar, Avrupa Birliği'ne üyelik süreci ve ülke içi ekonomik, sosyal ve siyasal şartlar çerçevesinde oluşan özgün bir ortamda şekillenen,

DOI: [dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B002](https://doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B002)

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı.
E-posta: segahtekin@gmail.com

Türkiye'nin iltica hakkı uygulamasının evrensel insan hakları ile ilişkisi değerlendirilecektir. Bu kapsamda, Türkiye'nin göçmen ve mülteci kabulünün tarihsel geçmişi açıklamak için ilgili akademik literatürden ve resmi verilerden yararlanılmıştır. Türkiye'nin iltica hakkı uygulamasının insan hakları boyutunda nasıl bir gelişim izlediğini ortaya koyabilmek amacıyla, 1980'lerde başlayan ve Türkiye'nin önemli bir geçiş ülkesi ve giderek de hedef ülkeye dönüştüğü ve halen devam eden süreçte yapılan yasal düzenlemeler kronolojik sıralama ile ele alınmışlardır. Yasal düzenlemeler ile gerçekleşen iyileşmeler ve süregelen yetersizliklerin ele alınması ve uygulamada karşılaşılan sorunların değerlendirilmesi amacıyla yine resmi veriler ile çeşitli resmi kurumlar ve STK'lar tarafından hazırlanmış raporlardan yararlanılmıştır. Çalışmada öncelikle dünyada mültecilerin durumu ve mültecilere tanınan haklarının günümüzde geldiği noktadan kısaca bahsedilecek ardından Türkiye'nin iltica politikasının tarihsel geçmişine değinilerek günümüzde Türkiye'de uygulanan iltica rejimi hukuki, ekonomik ve siyasi yönleriyle, evrensel insan hakları ile uyumu açısından ele alınacaktır.

Dünyada Mülteciler ve Mülteci Hakları

XX. yüzyıl boyunca savaşlar ve siyasal gelişmeler, çok sayıda insanın başka ülkelere iltica etmesine neden olmuştur. Her iki dünya savaşı nedeniyle yaşanan mülteci akınları büyük ölçüde Avrupa ülkeleri kaynaklıdır. Diğer bir önemli mülteci akını ise 1940'lı yıllarda Asya kıtasında ortaya çıkmış, Hindistan-Pakistan bölünmesi nedeniyle iki taraftan da milyonlarca kişi mülteci durumuna düşmüştür (Brewer & Yükseler, 2009, s. 642). I. Dünya Savaşı ve Rusya'daki devrim nedeniyle ülkelerinden ayrılmak zorunda kalanların durumuyla ilgili uluslararası çalışmalar iki savaş arası dönemde Milletler Cemiyeti tarafından yürütülmektedir. II. Dünya Savaşı'nın yol açtığı mülteci sorununun tek başlarına üstesinden gelemeyeceklerini anlayan Batılı müttefikler, 44 ülkenin katılımıyla 1943 yılında Birleşmiş Milletler'in öncülü olan Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi'ni (UNRRA) kurmuşlardır. Mülteci kamplarını yöneten ve mültecilerin ihtiyaçlarının giderilmesi ve öncelikle de ülkelerinden ayrılanların geri dönebilmeleri için çalışan bu geçici nitelikteki kurum, faaliyetlerini sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği içinde yürütmüştür. 1947'de faaliyetini tamamladığında UNRRA, 7 milyon yerinden edilmiş kişinin evine geri dönmesini sağlarken 6 milyon kişi ise geri dönmeyi reddederek için mülteci konumunda kalmıştır. 1947 yılında ise BM'ye bağlı olarak yine geçici bir süre için kurulan ve faaliyetleri 1951'de tamamlanan Uluslararası Mülteci Örgütü (IRO) çalışmalara başlamıştır. IRO için öncelikli konu evlerine dönmemiş mültecilerin üçüncü ülkelere yerleştirilmesi olmuş ve bu kapsamda yaklaşık bir milyon mülteci üçüncü ülkelere yerleştirilmiştir (Homann-Herimberg, 2001, s. 231-233).

Günümüzde mültecilere yardım konusunda faaliyet gösteren iki BM kurumundan ilki, 1949 yılında Filistinli mültecilere yardım amacıyla kurulan BM Yakın Doğu Filistinli Mülteciler için Yardım ve İş Dairesi'dir (UNRWA). 1951 yılında ise "mültecilerin korunması ve sorunlarına

kalıcı çözümler aranması" amacıyla, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BM-MYK) kurulmuştur. Her iki kurum da kalıcı mahiyette kurulmuş olmayıp yetki süresi uzatılması yoluyla günümüze kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Homann-Herimberg, 2001, s. 233-235). II. Dünya Savaşı'nın ardından, o tarihe dek evrensel, kalıcı, kapsamlı ve bağlayıcı bir yasal düzenlemeye konu olmamış olan mültecilerin durumunun, uluslararası hukuk çerçevesinde düzenlenmesi için Mültecilerin Hukuki Statüsü'ne ilişkin Cenevre Sözleşmesi (1951) hazırlanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında, başta savaşlar ve iç çatışmalar olmak üzere çeşitli nedenlerle Orta Doğu, Afrika, Asya ve Latin Amerika'dan komşu ülkelere ve dünyanın diğer bölgelerine iltica eden insanların sayısı giderek artmıştır (Brewer & Yükseler, 2009, s. 642). BMMYK'nın diğer BM kurumları ve yerel insan hakları örgütleri ile mültecilerin insan haklarının korunması alanında ortak çalışmaları bulunmaktadır. 1993 Viyana İnsan Hakları Deklarasyonu'nda uluslararası topluma yapılan insan hakları ve mülteci haklarını bütüncül bir bakış açısıyla ele alması çağrısı önemlidir ve 23. maddede, mülteci haklarının korunması konusunda 1951 Sözleşmesi, 1967 Protokolü ve bölgesel düzenlemelerin yanı sıra İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin önemine dikkat çekilmiştir (Türk, 1999, s. 171-172; Vienna Declaration and Programme of Action).

Soğuk Savaş döneminde Doğu Bloku ülkelerinden gelen mültecilerin bireysel başvurularının Batı tarafından kabulü, ideolojik savaşın bir parçasıydı. 1990'larda; neoliberal ekonomi politikalarının benimsenmesi ve SSCB'nin çöküşünün ile bu ülkelere gelen mültecileri kendi kültürel değerleri ve ekonomisine bir tehdit olarak gören Batı, mülteci kabulünde çekimser davranmaya başlamıştır (Turner, 2007, s. 682). Fakat yine 1990'lardan itibaren Avrasya coğrafyasında yaşanan etnik çatışmalar ve iç savaşlar nedeniyle, Avrupa kıtası kitlesel mülteci hareketleriyle yeniden yüzleşmek durumuna kalmıştır.

1990'lı yıllara kadar dünya genelinde giderek artan ve 1990 itibarıyla yaklaşık 15 milyona ulaşan mülteci sayısı 1995'ten sonra düşüş gösterirken yerlerinden edilmiş insanların sayısı artmıştır. Örneğin, 2013'te yalnızca çatışmalar nedeniyle yerlerinden edilmiş olan insanların sayısı 33 milyonu aşmıştı. Fakat 2011 yılından itibaren Suriye'de yaşanan çatışmalar nedeniyle ortaya çıkan mülteci akını bu durumu tersine çevirmiştir. Mülteci sayısında düşüş gözlemlendiği bir süreçte yerlerinden edilmiş insanların sayısındaki artışın nedeni ise, Batı ülkelerinin 1990'lardan itibaren sığınmacıları kaynak ülkede veya yakın bölgelerde tutma politikası izlemeleridir. Bu durumun bir diğer sonucu ise insanların sığınma talebinde bulunabilecekleri ülkelere yasa dışı yollardan girme çabaları ve insan kaçakçılığındaki artış olmuştur (Brewer & Yükseler, 2009, s. 642-643; "Engaging with IDPs", 2015). İnsanları gelişmiş ülkelerde daha iyi yaşam koşulları aramaya iten siyasal, ekonomik ve sosyal sorunlar da göz önünde tutulduğunda görülmektedir ki günümüzde sığınmacıların ve mültecilerin konumunu yasa dışı göçmenleri ve insan kaçakçılığını da içeren düzensiz göç olgusundan bağımsız ele almak mümkün değildir.

İlticanın ulus aşan suçlar ve terörle mücadeleyi içeren kapsamlı bir güvenlik perspektifinden ele alınması da iltica etmek isteyen veya yerlerinden edilen kişiler için koşulları zorlaştırmaktadır (Barbour & Gorlick, 2008, s. 24). Ülkeye girişlerinin kanunlara uygunluğu ve ilgili ülkenin göçmen kabul prosedürlerini yerine getirip getirmediği zaten bir kaçış halinde olan mültecilerin sorumlu tutulmaması gereken konular olup ne yazık ki günümüzde artan düzensiz göçmen sayısı nedeniyle bu kişiler uluslararası hukukun kendilerine tanıdığı imkânlardan yararlandırılmamakta ve çoğu devlet tarafından sıradan göçmenlerle aynı kefeye konulmaktadır (Kneebone, 2009, s. 3).

Böylelikle, günümüzde mültecilerin korunması önceliği yerini ilticayı önlemeye ve sorunları; askeri müdahaleler, siyasal baskı ve ekonomik yardımlar yolu ile yerinde çözmeye çalışarak insan göçünü engellemeye yönelik bir anlayışa bırakmıştır. Örneğin; 2000 yılında ilan edilen BM Milenyum Deklarasyonu'nun 26. maddesinde, uluslararası toplumun mültecileri misafir eden ülkelerin yükünü paylaşma ve insani yardımın organizasyonu konusunda uluslararası koordinasyonun önemine dikkat çekilmiştir. Fakat mülteciler ve yerlerinden edilmiş kişileri için uluslararası toplumun öncelikli görevinin, bu kişilerin gönüllü olarak kendi ülkelerine geri dönmelerinin ve kendi toplumlarına yeniden entegrasyonlarının sağlanması olduğu da dile getirilmiştir (United Nations Millenium Declaration, 2000). Batılı ülkeler Soğuk Savaş sonrası dönemde sığınma hakkının istismarı, insan ticaretinin önlenmesi, mültecilerin kendi ülkelerine geri gönderilmeleri, kısa süreli koruma sağlanması ve yük paylaşımı gibi konuları sıklıkla dile getirmişlerdir (Turner, 2007, s. 682). Bu açıdan bakıldığında, Milenyum Deklarasyonu'nun geri dönme odaklı mültecilere yardım anlayışı, batılı ülkelerin konuya bakış açılarıyla oldukça uyumludur ve Soğuk Savaş sonrası mülteci meselelerine yaklaşımın bir özetidir.

Mülteci Kimdir?

Uluslararası hukukta mültecilere dair temel belgeler, 1951 Cenevre Sözleşmesi ve Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1967 Protokolü'dür. 1951 Cenevre Sözleşmesi mülteciyi "1 Ocak 1951'den önce meydana gelen olaylar sonucunda ve ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle, yararlanmak istemeyen yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen" kişi olarak tanımlamaktadır. 1967 Protokolü ile zaman kısıtlamasına yönelik ifadeler tanımdan çıkarılmıştır. Afrika ve Latin Amerika'daki bölgesel örgütler ise, kendi bölgelerinde yaşanan sorunlar çerçevesinde; iç çatışmalar ve kamu düzeninin bozulması gibi insanları yaşadıkları yerden ayrılmaya teşvik edecek olayları da atıf yapan mülteci tanımlarını benimsemişlerdir (Afrika'daki

Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen Afrika Birliği Örgütü Sözleşmesi; Cartagena Declaration on Refugees).

İltica hakkı, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde "Herkes zulüm karşısında başka memleketlerden mülteci olarak kabulü talep etmek ve memleketler tarafından mülteci muamelesi görmek hakkına haizdir" maddesi ile evrensel insan hakları arasında sayılmıştır. Bununla beraber, iltica etme bir hak olarak tanımlanırken iltica hakkının kabulü veya reddi ilgili devletlere ait bir haktır. Mültecilerin hakları ise, iltica edilen devletteki kabul prosedürleri ve iltica talep edilen ülkedeki uygulamalar çerçevesinde ele alınmaktadır (Plender&Mole, 1999, s. 82).

Türkiye ve Mülteci Kabulü

İmparatorluk merkezlerini barındırması, coğrafi konumu ve çevresinde yaşanan siyasal gelişmeler ve savaşlar nedeni ile Türkiye toprakları tarihsel olarak göç için hedef olmuştur. Günümüzde Türkiye'ye yönelik göçmen ve mülteci akınının iki boyutu vardır. İlki Afrika ve Orta Doğu ülkelerinin vatandaşları için Avrupa Birliği ülkelerine düzensiz göç yolunda bir geçiş ülkesi olmasıdır. Fakat tıpkı Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin mülteci gönderen ülke olmaktan sırasıyla geçiş ülkesi ve hedef ülke haline gelmeleri (Phuong, 2003, s. 642) gibi şu an da AB'ye yönelik düzensiz göç için uzun yıllardır popüler bir geçiş ülkesi olan Türkiye, artan ekonomik ve siyasal istikrarı ile giderek bir hedef ülkeye dönüşmektedir ([Göç İdaresi Genel Müdürlüğü] 2014, s. 9). İkincisi ise Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu'daki savaşlar ve iç çatışmalar nedeniyle Türkiye'nin bir kitlesel sığınma ülkesi haline gelmiş olmasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde, gerek İslam hukukundan kaynaklanan yardım anlayışı gibi dini ve nüfusu artırmak ya da belirli bir gruba destek vermek gibi siyasal nedenlerle Avrupa ülkeleri de ülkeler dâhil olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinden farklı din ve ırklara mensup insanlar, sığınmacı olarak ülkeye kabul edilmişlerdir (Kılıç, 2010, s. 3). Cumhuriyetin ilanından sonra da Türkiye topraklarına yönelik nüfus hareketliliği devam etmiştir. Bu dönemde, büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Türkiye dışında kalan Müslüman ve/ya Türk nüfusun Türkiye'ye yönelik göçü yaşanmıştır (Çağaptay, 2007, s. 92-94).

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda da mülteci kabulü konusunda oldukça cömert davranmıştır. Türkiye'nin gerek savaş sonrasında mülteci kamplarında kalan gerekse Doğu Bloku ülkelerinden kaçıp sığınma talebinde bulunanların ülkeye yerleştirilmeleri konusundaki tutumu takdir toplamıştır. Göçmen işgücünden yararlanmak isteyen gelişmiş devletler ise seçici bir politikayla mülteci kabulünü; genç, entelektüel, ağır işlerde çalıştırılabilecek kuvvette olanlar gibi gruplarla sınırlamışlardır. Türkiye ise bu dönemde sağlık durumu, cinsiyet veya meslek gibi herhangi bir kriter belirlemeksizin Müslüman mültecileri ülkeye kabul etmiştir (Loescher, 2001, s. 48).

1962 yılından bu yana Türkiye, 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne taraf bir sığınma ülkesidir. 1968 yılında da 1967 Protokolüne taraf olmuştur. Türkiye, Cenevre Sözleşmesi'ni imzalamış olmakla beraber hâlihazırda Monako, Kongo ve Madagaskar'la birlikte topraklarına sığınan yabancılara mülteci statüsü tanımak konusunda sözleşmenin taraf devletlere tanıdığı hakla coğrafi kısıtlama (geographical limitation) uygulamaktadır (States Parties to the 1951 Convention relating to the Status of Refugees and the 1967 Protocol). Bu çerçevede, Avrupa ülkelerinden gelen ve iltica talebinde bulunan yabancılara, 1951 Cenevre Sözleşmesi'ndeki 5 kritere uyması durumunda mülteci statüsü ve Türkiye'de daimi olarak ikamet etmelerine izin verilmektedir. 2013 yılında dek, Avrupa ülkeleri dışındaki ülkelere gelerek Türkiye'den sığınma talebinde bulunan yabancılara ise yine sözleşmedeki beş kriteri sağlamaları şartıyla, "sığınmacı" statüsü altında 3. bir ülkeye yerleştirilene kadar süren uluslararası koruma sağlamaktaydı. BMMYK, "sığınmacı'yı "mülteci olduğunu iddia eden fakat henüz iddiası değerlendirmeye alınmamış kişi" olarak tanımlamaktadır ("Asylum-Seekers", 2016). Türkiye'de halen Avrupa dışındaki ülkelere gelenlerin üçüncü ülkelere yerleştirilmelerine dair iltica taleplerini BMMYK değerlendirmektedir ve mülteci statüsü tanıma hakkı BMMYK'ya aittir ("2011 UNHCR country operations profile – Turkey", 2011).

1980'li yıllardan başlayarak çevre ülkelerde yaşanan siyasal gelişmeler ve savaşlar ise Türkiye'nin dikkatini o zamana değin ciddi rakamlara ulaşmamış olan Avrupa dışı ülkelere gelen mültecilere yöneltmiştir. İran İslam Devrimi, sonrasında yaşanan İran-İrak Savaşı ve Afganistan'ın işgali, 1980'li yıllarda Türkiye'ye yoğun bir sığınmacı akışına neden olmuştur (Brewer & Yükseler, 2009, s. 650). Türkiye'nin coğrafi kısıtlama koyarak mülteci statüsü tanımadığı Avrupa dışı ülkelere iltica talebiyle gelen bu kişiler konusundaki tutumu uzun dönem boyunca, Türkiye'ye sığınan kişilerin BMMYK aracılığıyla geçici bir süre için sığınmacı olarak Türkiye'de kalmalarına izin verilmesi şeklinde olmuştur. BMMYK tarafından mülteci konuları tasdik edilenler üçüncü ülkelere yerleşmek üzere gönderiliyor, diğerleri ise sınır dışı ediliyordu. Az sayıda kişi mülteci olarak Türkiye'ye yerleştirilirken çoğunluğu başta ABD ve Kanada olmak üzere diğer ülkelere yerleştirilmiştir (İçduygu & Kirişçi, 2009, s. 16). Batılı ülkelerin komünist bloktan gelen mültecileri kabul etmeye istekli olmaları nedeniyle bu dönemde Türkiye genelde bir geçiş ülkesi işlevi görmüştür (Mannaert, 2003, s. 2).

Fakat 1988 ve 1991'deki olaylarda Saddam rejiminden kaçan ve sayısı yarım milyona yaklaşan Kürtlerin Türkiye'ye gelişleri, Türk hükümetini sığınmacı kabulü konusunda daha katı davranmaya itmiştir (İçduygu & Kirişçi, 2009, s. 16-17). Özellikle, 1991 yılında Körfez Savaşı'nın ardından Saddam güçlerinin Irak'ta yaşayan Kürt nüfusa saldırmaları yaklaşık iki milyon kişinin İran ve Türkiye'ye kaçmasına neden olmuştur. Etnik terör sorunu yaşayan ve gelenlerin iç düzeni etkileyebileceğinden çekinen Türkiye, sınırı kapatmıştır. Çatışmaların ve mülteci akınının medyada geniş yer bulması ise Batılı devletleri soruna müdahale etmeye itmiştir. Türkiye'nin sınırı açmamakta direnmesi ile başlayan süreç Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk uluslararası askeri müdahalesinin yanı sıra Soğuk Savaş sonrası dönemin sı-

ğınmacı/mülteci olarak kabul edilmek yerine çatışma bölgesine yakın bir yerde tutulmaya çalışılan kişiler olan ilk yerlerinden edilmiş insanların da ortaya çıkarmıştır. Dönemin BM Mülteciler Yüksek Komiseri Ogata'nın kimilerince "sığınma çağının sonu" olarak nitelendirilen kararıyla BMMYK, Türkiye'ye uluslararası hukuk uyarınca mültecileri kabul etmesi için baskı yapmak yerine Kürtlerin "yerlerinden edilmiş kişiler" olarak Irak sınırları dâhilinde koruma altına alınması görüşünü benimsemiştir. Sonrasındaki süreçte askeri operasyonla Irak'ta Kürtler için bir güvenli bölge oluşturulmuştur. Fakat çatışmaların öncesinde Kuzey Irak'ta hiçbir varlığı bulunmayan ve daha önce bu kadar büyük bir krizle karşılaşmamış olan BMMYK hazırlıksız yakalanmış ve bölgedekiler uzun süre yardım alamamışlardır (Loescher, 2001, s. 288).

Bu ortamda 1994 yılında "Türkiye'ye İltica Eden veya Başka Bir Ülkeye İltica Etmek Üzere Türkiye'den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Topluca Sığınma Amacıyla Sınırlarımıza Gelen Yabancılar ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik", Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe girmiştir. Yönetmelik, mültecilerin haklarını korumaktan çok Türkiye'nin güvenlik kaygılarını gidermeye yönelik bir yaklaşım sergiliyordu. Fakat bu tarihten sonra Türk hükümeti ve BMMYK'nın iş birliğinde 1994 Yönetmeliği'nin hükümlerinde çeşitli değişikliklere gidilerek mülteci hakları konusunda olumlu adımlar atılmıştır. 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne aykırı sınır dışı edilmeler yasaklanırken 1997'de sınır dışı emirlerine karşı yargı yolu açılmıştır. Mültecilerle ilgilenen görevliler ve polis güçlerine yönelik eğitim programlarının düzenlenmesi ve devletin STK'larla işbirliğine gitmesi de 1990'larda mülteci ve sığınmacıların haklarının korunmasına yönelik gerçekleşen diğer olumlu gelişmeler olmuştur (İçduygu & Kirişçi, 2009, s. 16-17).

Günümüzde Türkiye, hem bir iltica ve kitlesel sığınma hem de Avrupa Birliği'ne yasa dışı yollardan ulaşmak isteyen Orta Doğu ve Afrika ülkelerinden gelen göçmenler için bir geçiş ülkesidir. Bireysel sığınma talepleri büyük ölçüde Türkiye'yi geçiş ülkesi olarak gören ve esasında AB'ye geçmek isteyen sığınmacılar ve düzensiz göçmenlerden gelmektedir. Kitlesel akınlar ise Türkiye ile sınırı olan Irak ve Suriye'deki çatışmalardan kaçarak gelen kişileri kapsamaktadır ve ülkedeki kayıtlı sığınmacı sayısının 2011'den bu yana hızla artarak 2,6 milyon kişiyi aşması ile özel hukuki düzenlemeleri ve uygulamaları gerekli kılmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan, yakın geçmişe dek Türkiye'ye kabul edilmiş toplam göçmen sayısının 2,5 milyon kişi olduğu ([Göç İdaresi Genel Müdürlüğü] 2014, s. 11) düşünüldüğünde, günümüzdeki hızlı sığınma akışının boyutları ve gerektirdiği tedbirler daha iyi anlaşılabilir.

Bireysel Başvuru Sahibi Mülteciler ve Sığınmacılara Yönelik Uygulamalar

Türkiye'nin iltica hakkı uygulamasına yönelik olarak yakın geçmişe kadar yapılan mevzuat ve kurumsal yapı ile ilgili eleştiriler; kurumların dağınıklığı ve hukuki çerçevenin idari düzenlemeler aracılığı ile belirlenmesi uygulamalarına yönelik olmuştur (Genel Gerekçe, 2015). Bu sorunların aşılması konusunda Türkiye son yıllarda önemli adımlar atmıştır. Türki-

ye'nin iltica ve göç mevzuatı AB hukukuna uyum çalışmaları çerçevesinde yeniden düzenlenmiş ve bütüncül bir yapıya kavuşmuştur ([Avrupa Komisyonu] 2014, s. 18). Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün kurulması ve Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nun hazırlanarak 2013 yılında yürürlüğe girmesi bu çabanın en önemli göstergeleridir.

İltica talebiyle Türkiye topraklarına gelen ve Avrupalı olmayan kişilerin zaman zaman kararları birbiriyle çelişen ulusal ve uluslararası olmak üzere iki prosedürü tamamlamaları gerekmektedir. Ulusal prosedüre göre sığınmacıların üçüncü bir ülkeye yerleştirilene kadar geçici sığınma statüsü almak için İçişleri Bakanlığı'na başvurmaları gerekmektedir. Bakanlık da başvurularının meşruiyeti ve iltica için üçüncü ülkeden kabul beklerken sığınmacı olarak Türkiye'de kalıp kalamayacakları konusunda karar verir. Uluslararası başvuru ise mülteciler tarafından, üçüncü bir ülkeye yerleştirilme talebiyle BMMYK'ya yapılır. Fakat BMMYK'nın mülteci statüsü verdiği kişilere İçişleri Bakanlığı'nın Türkiye'de kalma izni vermediği durumlar olabilmektedir (Hammarberg, 2009, s. 8).

İltica talebinde bulunanların yerleştirilmeleri bir hak olmayıp üçüncü ülkelerin yerleştirme kotalarına bağlı olarak yerleştirilme talebinde bulunanlarla yapılacak mülakatlar, sağlık kontrolleri ve idari işlemlerin tamamlanması neticesinde bu karar verilebilir. Bu başvurularının değerlendirilmesi ve yerleştirmenin gerçekleştirilmesi bazen yıllar alan bir süreç gerektirmektedir. Bu dönemde ise Türk kanunları uyarınca ülkede ikamet eden yabancılar olarak sığınmacılardan ikamet harcı alınmaktadır. Fakat mali güçleri zaten yetersiz olan sığınmacılar bu konuda zorlanmaktadırlar. BMMYK da ikamet harcının ödenmesi konusundaki bu sıkıntıları Türk Hükümeti ile paylaşmıştır (Türkiye'deki Mülteci ve Sığınmacılara Yönelik Koruma Hakkında Güncel Bilgi, 2011). İkamet harçlarının ödenmemiş olması durumunda İçişleri Bakanlığı sığınmacılara kabul aldıkları üçüncü ülkeye gidiş için Türkiye'den çıkış izni vermemektedir. BMMYK'ya göre üçüncü ülkelere yeniden yerleştirmelerin önündeki en büyük engel olan ikamet harcının kaldırılması ülkede kalış sürelerini kısaltacağından Türkiye'nin yükünü de azaltacaktı (Hammarberg, 2009, s. 14). Bu alanda bir adım olarak, 2010 yılı mart ayında İçişleri Bakanlığı'nın yayımladığı genelge ile mali durumu bozuk olan veya Türk okullarında öğrenim gören sığınmacı-mültecilerden ikamet harcı alınmaması kararlaştırılmıştır ("Mülteci ve Sığınmacılar" İle İlgili Genelge").

Türkiye'nin mültecilerin haklarının korunması konusunda en çok eleştirildiği konu ise gözetim altına alma uygulamasıdır ([Avrupa Komisyonu] 2010, s.10; ([Avrupa Komisyonu] 2014, s.18). Türkiye, düzensiz göç hareketlerini kontrol etmek amacıyla uygun belgeleri taşımayan kişileri ülkeye giriş/çıkış yaparken tespit ettiğinde Yabancılar Misafirhaneleri'nde yani gözetim merkezlerinde alıkoymaktadır. Bu kişilerin büyük çoğunluğunu iltica amacıyla Türkiye'ye gelen fakat yanında gerekli kimlik belgeleri bulunmayan veya Türkiye'ye sığınma prosedürlerini yerine getirmemiş olan kişilerdir. Bu kişiler kanunlara uygun davranmadıkları için hukuki suçlamayla alıkonulmakla beraber gözetim altında geçirdikleri süre iltica

başvurularının değerlendirilmesi veya sınır dışı etme işlemlerinin tamamlanması gibi idari işler için kullanılmaktadır. Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin 2006 yılında oluşturduğu Mülteci Destek ve Savunuculuk Programı çalışmaları kapsamında 2007 yılında yayımladığı *İstenmeyen Misafirler: Türkiye'de "Yabancı Misafirhaneleri"nde Tutulan Mülteciler Raporu*, Türkiye'de alıkonulan mültecilerin durumlarıyla ilgili yayımlanmış ilk rapordur. Raporda gözetim altında tutulan kişilerin iltica etme/sığınma prosedürlerine ulaşmalarının engellenmesi ve alıkonulma sebepleri hakkında bilgilendirilmeme gibi eksikliklerin yanı sıra, kötü muamele, sağlık hizmetleri verilmemesi, temizlik ve beslenme olanaklarından yoksunluk gibi çeşitli zorluklara maruz kaldıkları dile getirilmiştir ([Helsinki Yurttaşlar Derneği], 2007, s. 1-3). 2008 yılında yayınlanan raporun sonrasındaki süreçte 2008 ve 2009'da Edirne ve Kırklareli başta olmak üzere yabancı misafirhanelerinde çıkan isyanlar, sorunların varlığını göz önüne sermiştir ([TESEV], 2009, s. 101-102).

2008 yılında da Human Rights Watch tarafından yayımlanan raporda Türkiye, mültecilere kötü muamelede bulunulması ve misafirhanelerin gözaltına alma amaçlı kullanımı, buradaki olumsuz yaşam koşulları ve geri göndermeler nedeniyle eleştirilmiştir ([Human Rights Watch], 2008). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 2009 yılında aldığı bir kararda Türkiye'nin 'yabancılar misafirhanesi' olarak adlandırdığı gözaltı merkezlerinin hukuk dışı yapılar olduğuna ve bu şekilde kişileri gözaltına almanın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne aykırı olduğuna karar vermiştir. Mahkeme 2010 yılında ise Türkiye'deki iki misafirhanede Sözleşme'nin 3. maddesine aykırı olarak insanlık dışı muamelede bulunulduğu yönünde iki karar almıştır (Levitan, Kaytaz ve Durukan, 2009, s. 88). Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komiseri Hammarberg ise 2009 yazında Türkiye'ye yaptığı ziyaret sonrasında hazırladığı raporda gerek sınırdan çevirerek zorla geri gönderme vakalarının önlenmesi gerekse havaalanlarına ve sınır kapılarına gelen mültecilerin ve gözaltı merkezlerinde tutulanların haklarını öğrenebilmeleri konusunda Türkiye'deki görevlilerin eğitilmeleri ve insan hakları ihlalleriyle ilgili şikâyetlerin soruşturulması talep etmiştir (Hammarberg, s. 2-3).

Türkiye, 2014'te yürürlüğe giren Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ile geri gönderme ve gözetim konusunda yeni düzenlemelerle "Avrupa ülkelerindeki uygulamalardan daha net ve evrensel hak ve hürriyetlere uygun" bir yaklaşım benimsemiştir (Şeker, Sirkeci ve Arslan, 2014, s. 125). Bu kanun ile "mülteci"ler için coğrafi kısıtlama kriterini devam ettirmekle beraber "sığınmacı" kategorisinin yerine aynı tanımla "şartlı mülteci" kategorisi ve yeni bir gelişme olarak "ikincil koruma" ve "geçici koruma" statüleri oluşturulmuştur. Kanununun 63. maddesine göre, ikincil koruma statüsü "Mülteci veya şartlı mülteci olarak nitelendirilemeyen, ancak menşe ülkesine veya ikamet ülkesine geri gönderildiği takdirde; a) Ölüm cezasına mahkûm olacak veya ölüm cezası infaz edilecek, b) İşkenceye, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya muameleye maruz kalacak, c) Uluslararası veya ülke genelindeki silahlı çatışma durumlarında, ayırım gözetmeyen şiddet hareketleri nedeniyle şahsına yönelik ciddi tehditle karşılaşacak, olması nedeniyle menşe ülkesinin veya ikamet ülkesinin korumasından

yararlanamayan veya söz konusu tehdit nedeniyle yararlanmak istemeyen yabancı ya da vatsız kişiye, statü belirleme işlemleri sonrasında" verilmektedir ("Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu"). Geçici koruma ise çalışmanın devamında inceleneceği üzere Suriye'den gelen göç hareketi nedeniyle bir hukuki çerçeveye gereksinim duyulması sonucunda ortaya çıkmıştır ve bireysel değil kitlesel hareketler ile Türkiye'ye gelişleri düzenlemeye yöneliktir.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ile iltica rejimindeki kategoriler yeniden düzenlenirken, mülteci hukukuna dair pek çok konuda Türk kanunlarında ilk kez yer alan düzenlemeler yapılmıştır. Öncelikle, mülteci hukukunun temel ilkelerinden bir olan kişiyi zulüm göreceği bir ülkeye geri göndermeme (non-refoulement) ilkesi Türkiye'de ilk defa bu kanunda yer alarak yasalaşmıştır. Yine Türk hukukunda ilk kez yer alan başka bir düzenleme ile insan ticareti mağdurları için en az 30 gün olmak üzere ve süresi üç yıla kadar uzatılabilen ikamet izinlerinin verilmesi kararlaştırılmıştır. Vatsızların durumu da yine ilk defa Türkiye'de bir kanuni düzenlemeye konu olmuş; harç ve ikamet izninden muaf tutulmuşlar ve kamu düzeni veya güvenliği için tehdit oluşturmadıkları sürece Türkiye'den sınır dışı edilmemeleri kararlaştırılmıştır ([Göç İdaresi Genel Müdürlüğü] 2014, s. 20-22).

Bu kanunla mülteci ve sığınmacıların yaşam koşullarının iyileştirilmesine yönelik önemli düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen ülkede sayıları giderek artan Suriyeli sığınmacılar nedeni ile Türkiye'de iltica hakkının insan hakları ile ilişkisi konusundaki tartışmalar son yıllarda büyük ölçüde bireysel başvuru sahiplerinden çok toplu göçle ülkeye gelenler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Geçici Koruma Statüsü ve Suriyeli Sığınmacıların Durumu

Dünya tarihinin en büyük yerinden edilme krizlerinden birisi ("Suriyeli Mülteciler Bölgesel Müdahale Planı— RRP Türkiye Ortakları Ortak Basın Bildirisi", 2014), Türkiye'nin 911 km. kara sınırına sahip olduğu komşusu Suriye'de yaşanmaktadır. Ülkede başlayan iç savaştan kaçarak Nisan 2011'den bu yana Türkiye'ye sığınan kişilerin sayısı Şubat 2016 itibariyle 2,6 milyon kişiyi aşmıştır ("Geçici Koruma", 2016). Aynı dönemde, Irak'ta yaşanan çatışmalar nedeniyle başta Yezidiler olmak üzere çok sayıda Iraklı da Türkiye'ye sığınmıştır ([Avrupa Komisyonu] 2014, s. 73). Başlarda durumu geçici bir düzenleme ile hukuki statüye bağlama yolunu seçen Türkiye, Suriyeli sığınmacılar ile Suriye'den gelen Filistinliler ve vatsızlar için bir "geçici koruma rejimi" belirlemiştir.¹ 30 Mart 2012 tarihinde yürürlüğe konulan "Türkiye'ye Toplu Sığınma Amacıyla Gelen Suriye Arap Cumhuriyeti Vatandaşlarının ve Suriye Arap Cumhuriyetinde İkamet Eden Vatsız Kişilerin Kabulüne ve Barındırılmasına İlişkin Yönerge"nin hukuki çerçevesi kapsamında Suriye'den Türkiye'ye sığınanlara ikamet, zorla geri gönderil-

1 Geçici koruma rejimleri, çeşitli biçimlerde 1960'lardan itibaren iç savaşlar, çatışmalar ve karışıklıklar nedeniyle ortaya çıkan kitlesel akınları bir hukuki çerçeveye oturtmak amacıyla uygulanmaktadır (Fitzpatrick, 2000, s. 279). 2001 yılından bu yana AB müktesebatında da yer alan fakat hiç uygulanmamış olan geçici korumanın özellikleri yalnızca kitlesel akımlara yönelik olması; aciliyeti olan ve istisnai durumlarda hayata geçirilmesidir ("Temporary Protection", 2015).

meme ve insan haklarına uygun temel asgari yaşam standartlarının sağlanması hakları tanınmıştır ("Türkiye'deki Suriyeli Mülteciler", 2015; "Türkiye'de Geçici Koruma", 2015). Türkiye, uyguladığı bu geçici koruma rejimini Suriyeli sığınmacılarla kısıtlanmış olması hakkındaki kararında bir yıl sonra değişikliğe giderek geçici koruma ilkesinin uygulanmasına dair yeni bir düzenleme yapmıştır. Menşe ülke sınırlamasına gitmeden yalnızca "kitleselel akın"lar yolu ile ülkeye gelenler için belirlenen şartları taşımaları durumunda geçici koruma sağlanması kararlaştırılmıştır. Geçici koruma, 04.04.2013 tarihli Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun 91. maddesinde, "Ülkesinden ayrılmaya zorlanmış, ayrıldığı ülkeye geri dönemeyen, acil ve geçici koruma bulmak amacıyla kitleselel olarak sınırlarımıza gelen veya sınırlarımızı geçen yabancılara geçici koruma sağlanabilir." şeklinde tarif edilmiştir ("Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununu", 2013).

Türkiye, Suriyelilere tanıdığı geçici sığınma hakkını ve sağlanan yardımları "Suriye halkıyla dayanışma", "bu zor dönemde Suriye halkının yanında kararlılıkla durulması", "kendine sığınanı geri vermeme", "kardeşlik" ve "insani ve vicdani sorumluluk" gerekçeleri ile açıklamaktadır ("Türkiye - Suriye Siyasi İlişkileri", 2015; TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu, 2013, s. 9; "Suriyeli misafirler, 3 yıldır kardeş topraklarında", 2015). Türkiye'deki Suriyelilerin yaklaşık 273 bini barınma merkezinde misafir edilirken Türkiye hükümeti Kızılay aracılığı ile Suriye içindeki yerlerinden edilmiş kişilere yönelik olarak da yardım faaliyetleri yürütmektedir ("Geçici Koruma", 2016). Barınma merkezlerinde yaşayanlara barınmanın yanı sıra eğitim ve sağlık gibi çeşitli hizmetler sağlanırken, kampların dışında yaşayanlara ise yalnızca sağlık hizmetleri sağlanmaktadır ([ORSAM ve TESEV] 2015, s. 13). Geçici koruma rejimi kapsamında düzenlenen Geçici Koruma Kimlik Belgeleri ile bu sığınmacılara kendileri için yapılan yardım ve hizmetlerin yanı sıra çeşitli kamusal veya özel hizmetlere abonelik hakkı gibi normal şartlar altında yalnızca vatandaşlara veya ikamet iznine sahip yabancılara tanınan haklardan yararlanma imkânı sağlanmıştır. Bununla beraber bu kimliklerin "uzun dönem ikamet iznine geçiş hakkı tanımamakta" oldukları ve "süresi ikamet izni toplamında dikkate alınmadığından Türk vatandaşlığına başvuru hakkı sağlamamakta" oldukları da yetkili kurumlar tarafından açıkça ifade edilmektedir ("Geçici Koruma Kapsamında Suriyelilerle İlgili Çalışmalarımız", 2016). 2016 yılı ocak ayında ise Bakanlar Kurulu kararı ile geçici koruma sağlanan yabancılara, geçici koruma kayıt tarihinden altı ay sonra çalışma izni almak için Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na başvuruda bulunma hakkı tanınmıştır ("Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik", 2016).

Suriyeli sığınmacılara Türkiye'nin yaptığı yardımlar çeşitli bakanların açıklamalarına göre 2016 itibarıyla 10 milyar dolara ulaşmıştır ("Suriyelilere Yardıma Devam Edeceğiz", 2016).²

2 Yapılan harcamaların miktarı konusunda bir muğlaklık söz konusudur. 2015 yılında Kalkınma Bakanı tarafından yapılan Türkiye'nin ekim 2015 itibarıyla 5,6 milyar dolarlık harcaması olduğu beyanatından ("Kalkınma Bakanı Cevdet Yılmaz, Kuveyt'te düzenlenen 3. Uluslararası Suriye Donörler Toplantısı genel kurulunda konuştu", 2015) yalnızca aylar sonra 2016 başında Maliye ve Aile ve Sosyal Politikalar bakanları; 10 milyar dolar rakamını telaffuz etmişlerdir.

Türkiye, bölgede ikinci en yüksek sayıda Suriyeli sığınmacı barındıran ülke olmasına ve talepte bulunmasına rağmen, uluslararası toplumdan bu alanda en az mali destek alan ülkedir. ("Suriyeli Mülteciler Bölgesel Müdahale Planı — RRP Türkiye Ortakları Ortak Basın Bildirisi", 2013). 2015 yılında AB tarafından sağlanması üzerinde anlaşılan Türkiye'ye yönelik üç milyar avroluk desteğin ise hâlihazırda büyük sorumluluklar üstlenen Türkiye'nin harcamalarına katkıda bulunabileceği düşünülebilir.

Avrupa Birliği ile Uyum Çalışmaları

Günümüzde Doğu'daki ülkelere Batı'daki ülkelere, mültecileri de içerecek biçimde düzensiz göç yaşanmaktadır. Göreceli olarak doğuda olan ülkeler batılarında kalanlar tarafından kendi topraklarından geçen düzensiz göçmenleri ve sınırlarını koruyamamakla itham edilmektedir. Fakat bu ülkelerin de beklentileri karşılayacak personel ve mali kaynak kapasiteleri sınırlıdır. Bu durumda, düzensiz göçün başlıca hedefinin de Batı Avrupa olduğu düşünüldüğünde, düzensiz göçmenlerin geçiş yolundaki ülkeler arasında bir yük paylaşımının gerekliliği ortaya çıkmaktadır (İçduygu, 2004, s. 312). AB ülkelerinin mülteci kabul etme hususunda nitelikli olanları tercih ederek seçici davranmaları, düzensiz göç güzergâhı üzerindeki Türkiye gibi ülkeleri zor durumda bırakmakta, düzensiz göçmenlerin hedefledikleri ülkeye kabul edilmemeleri halinde geçiş ülkesine yerleşmelerine de neden olabilmektedir (Kartal & Başçı, 2014, s. 293).

Türkiye, resmi olarak *iltica ve göçe ilişkin AB Müktesebatı ile bir paralellik sağlamak* hedefini belirlemiştir ([BMMYK Türkiye ve Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı] 2005, s.VI). Türkiye'nin mülteci politikasını ve uygulamalarını AB ile uyumlaştırması beklenmekte, Türk yetkililer de bu yönde düzenlemeler yapmakta ve planlamaktadırlar. Fakat AB'nin iltica arayanlara yönelik yaklaşımı göçmen ve mülteci kategorilerini birbirinden ayırmakta yetersizdir. Bu nedenle de haklı sebeplerle iltica arayanlar yeterince korunamamaktadırlar. Üstelik düzensiz göçün kontrolü noktasında AB ve Türkiye arasında bir karşılıklı güvensizlik ve çıkar çatışması bulunmaktadır. Avrupa'nın kendini göçten korumak için Türkiye'yle sınırı olan Yunanistan ve Bulgaristan'ı sınır kontrolleriyle ilgili olarak daha katı davranmaya itmesi Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkilerini zedelemektedir. Günümüzde Türkiye iltica konusundaki mevzuatının Avrupa Birliği ile uyumlaştırılması konusunda AB'den baskı görmektedir. Böyle bir adım Türkiye adına coğrafi kısıtlamanın kaldırılması ve kendi iltica sistemini giderek katılaştıran AB'ye iltica etmek isteyenler için bir ara bölge haline gelme sonucunu doğuracaktır (Kirişçi, 2008, s. 1; İçduygu & Kirişçi, 2009, s. 17).

Diğer taraftan, AB'nin mültecileri sınırların dışında tutma eğilimi bu kişilerin uluslararası hukukun kendilerine tanıdığı yollardan meşru biçimde iltica talebinde bulunmalarını engellemekteyse de onları AB ülkelerine gitme çabasından alıkoymamaktadır. Düzensiz göçmenler bölgeye kara, hava ve deniz yolundan ulaşmakta ve çoğu zaman da bu yolculuk için kaçakçılık çeteleriyle anlaşmaktadırlar ("Irregular Migration & Return", 2015). 2014 yılında 3500 kişi yolda hayatını kaybederken, 219 bin kaçak göçmen Avrupa'ya ulaşmıştır. BM-

MYK'nın verilerine göre yalnızca 2015 yılının Mayıs ayı başlarına kadar geçen yaklaşık dört aylık sürede Akdeniz'de tarihin en büyük göçmen teknesi faciaları yaşanmış, başta Suriye olmak üzere Afganistan'dan ve Afrika ülkelerinden gelen ve Akdeniz'i geçmeye çalışan 51 bin göçmen bunu başarmış, 1800 kişi ise yolculuk esnasında hayatını kaybetmiştir ("Umut yolunda 1800 ölüm", 2015; "Göçmen faciasında ölenler için cenaze töreni düzenlendi", 2015) ve 2015 yılında toplam 3771 göçmen Akdeniz'de hayatını kaybetmiştir ("İşte Türkiye'deki son kayıtlı Suriyeli sayısı", 2016). Fakat AB ülkeleri yalnızca Akdeniz üzerinden değil, kara sınırına sahip oldukları Doğu Avrupa'daki ülkelere de buralarda yaşanan ekonomik ve siyasal sorunlara bağlı olarak göç almaktadırlar. Örneğin; Avrupa'nın en yoksul ülkesi Kosova'da yaşanan ekonomik sorunlar nedeniyle pek çok Kosovalı, Macaristan ve Hırvatistan üzerinden geçerek kaçak yollardan gelişmiş AB ülkelerine giderek iltica talebinde bulunmaktadırlar. Yalnızca 2015 yılının ilk iki ayında 30 binden fazla Kosovalı, Almanya'ya ulaşarak iltica talebinde bulunmuştur (Dalaman, 2015).

Türkiye ve AB arasında, "Vize Serbestisi Diyaloğu Mutabakat Metni ve Geri Kabul Anlaşması", 16 Aralık 2013 tarihinde imzalanmıştır. Anlaşma, üç yıllık bir geçiş döneminin ardından yürürlüğe girecektir ("Türkiye ile AB arasında Vize Serbestisi Diyaloğu Mutabakat Metni ve Geri Kabul Anlaşması imzalandı", 2013). Türkiye, ülkeye bireysel başvuru ile mülteci kabulünde coğrafi kısıtlamanın kaldırılması konusunu ise insan hakları değil siyasal kazanımlar perspektifinden değerlendirmektedir ve bu konuda yapabileceği değişiklikleri AB üyeliği süreci ile ilişkilendirerek ancak AB'ye tam üye olma aşamasında bu konuyu gündeme alabileceğini açıkça belirtmiştir ([T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı] 2013). İnsan hakları çerçevesinden baktığımızdaysa görüyoruz ki Avrupa Birliği'nin Türkiye'den mülteci ve sığınmacıların hakları konusundaki beklentileri yerini büyük ölçüde Türkiye'nin sınırlarını daha iyi koruması ve yasa dışı girişleri engellemesine dönüşmüştür (Kirişçi, 2008, s. 1). Geline nokta, AB'nin insan hakları odaklı mülteci politikasından mültecileri ekonomik, vb. nedenlerle göç etmek isteyen kişilerle aynı kategoride ele alan sınır koruma ve göçü önleme odaklı bir politika ya yöneldiği ve Türkiye'yi de bu tutumu benimsemeye teşvik ettiği görülmektedir. Oysa ki Avrupa ülkelerine kaçak olarak giren göçmenlerin ve mültecilerin birbirine karışmaları noktasında, AB ülkelerinin kendi sınırlarını koruma ve girişleri kontrol etme hakları ile iltica etmek isteyen kişilerin haklarını adil biçimde dengeleyecek bir sisteme ihtiyaç duymaktadır (Loescher & Milner, 2003, s. 595). 2015 yılında, Suriyeli mültecilerin Batı Avrupa'ya geçişlerini önlemek için Yunanistan ile sınırı olan ülkelerin sınırları dikenli ve jiletli tel ile çevirme ve sınır kapatma uygulamalarını gündeme getirmeleri ve mülteci kabul edilmemesine yönelik çeşitli ülkelere siyasetçilerin söylemleri, AB'nin iltica politikasının insan hakları açısından geldiği olumsuz noktayı ortaya koymaktadır. AB'nin Türkiye'nin geri kabul ilkesini uygulamayı kabul etmesi üzerine sağlamayı taahhüt ettiği ve henüz kullanılmaya başlanmamış olan 3 milyar avroluk yardım da, esasında Türkiye'yi desteklemeyi değil AB'ye yönelik Suriyeli mülteci akını önlemeyi ve bu mültecilerin Türkiye'de tutulmalarını hedeflediğinden, mülteci hakları açısından özünde olumlu bir gelişme değildir.

Sonuç

Günümüzde mültecilerin yaşadıkları sorunların insan hakları boyutu giderek daha fazla dikkat çekmekte (Bhabha, 2002, s.156); BM ve STK'lar mülteci kabul eden ülkelere ilgili mevzuatın eksiklerinin giderilmesi ve uygulamaların iyileştirilmesi için etkin çalışma yürütmektedirler. Bununla beraber, 1990'lardan itibaren uluslararası alanda yaşanan gelişmeler devletleri çok kutuplu yeni düzensizliğin getirdiği ekonomik ve siyasal sorunlar ve güvenlik endişeleriyle karşı karşıya getirmiştir. Soğuk Savaş sonrasında yaşanan savaşların genelde ülke içi etnik ve dinsel ayrımlar gibi nedenlere dayanan, sivilleri hedef alan iç çatışmalar olmaları, kitlesel kaçış hareketlerine yol açmaktadır. Çatışmaların değişen doğasına bağlı olarak çatışma bölgelerindeki insanların komşu ülkelere sığınmaları da savaş taktiği ve bazen de belirli bir grubun ülkeden ayrılmasını isteyenlerin amacı olarak artık çatışmaların sonuçlarından biri değil, esas konusu haline gelmişlerdir (Newman, 2007, s. 101).

Türkiye'nin iltica hakkı uygulaması evrensel insan hakları bağlamında değerlendirilirken, tarihsel olarak bir göç ve geçiş coğrafyası üzerinde kurulu olmasını, konuya tarihsel yaklaşımını, iç güvenlik meselelerini ve AB ile ilişkilerini göz ardı etmek mümkün değildir. Etnik veya kültürel bağlar ile din birliğinin öncelikli oldukları Türkiye'ye mülteci kabulünde, ülkenin içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik şartlar, mülteci kabulünün göçmen kabulüne benzer şekilde ele alınmasına neden olmuştur. I.ve II. dünya savaşları sonrasında düşük nüfuslu Türkiye oldukça cömert biçimde din, dil, kültür yakınlığı olan mültecileri kabul etmiş, yirminci yüz yılın ilk yarısında Türkiye Cumhuriyeti topraklarının yaşadığı gayrimüslim nüfus kaybı bu şekilde telafi edilmiştir.

Soğuk Savaş döneminde Batı'nın güvenilir bir müttefiki olarak Türkiye, Avrupa'daki komünist rejimlerden kaçarak iltica edenlerin taleplerini kabul etmiştir. Rejim değişikliği nedeniyle İran'dan kaçan çok sayıda kişi ise mülteci olarak kabul edildikleri diğer ülkelere yerleşene kadar Türkiye'de sığınmacı olarak kalmışlardır. 1990'larda Saddam rejiminden kaçan Iraklı Kürtlerin Türkiye'ye akın etmesiyle gerek gelenlerin sayısının yüz binlerle ifade edilmesi ve insani ihtiyaçlarının giderilmesinin Türkiye açısından büyük külfet oluşturması gerekse terör sorunu nedeniyle olumlu karşılanmamıştır. Balkanlar'daki çatışmalar nedeniyle Türkiye'ye gelen çok sayıda kişi ise devlet ve halktan yardım görerek *misafir* edilmişlerdir.

2011 yılından bu yana Suriye'den gelen sığınmacılar da Balkanlardan gelenlere benzer biçimde önce *misafir* edilmişler fakat Suriye'deki çatışmaların geleceğinin belirsiz bir hal alması ve gelenlerin sayısındaki sürekli artış özel bir hukuki düzenlemeyi gerektirmiş, bu kişilere geçici koruma statüsü sağlanmıştır. Suriyeli sığınmacılara sağlanan ikamet, sağlık ve kamu hizmetlerine erişim gibi pek çok imkân evrensel insan hakları bağlamında dünya çapında takdir toplamaktadır. Fakat Suriyeli sığınmacılara tanınan haklar ve sağlanan yardımlar yeni bir olgu olarak değil, Türkiye'nin cumhuriyetin kuruluşundan bu yana benimsemiştiği etnisite, din ve kültür odaklı göçmen kabulü yaklaşımında yalnızca yeni bir sayfa olarak

görülmalıdır. XXI. yüzyılın yükselen ülkeleri arasında yer alan, Orta Doğu coğrafyasında bir bölgesel güç olmak isteyen Türkiye, Suriyelilere yönelik "açık kapı politikası"nı öncelikle tarihsel, kültürel ve dini bağlarla sahip olunan bir komşu ülke halkı ile devlet ve sivil toplum düzeylerinde bir dayanışma olarak görmektedir. Diğer taraftan pek çok noktada yürüyecek geçmenin mümkün olduğu uzun Türkiye-Suriye sınırının kontrol edilmesinin mümkün olmayışı da, Türkiye'ye doğru kitlesel kaçıışı kaçınılmaz kılmış ve Türkiye'yi bu durumu kabullenerek çabalarını sığınmayı engellemek yerine sığınmacıların Türkiye'deki yaşamlarının desteklenmesine neden olmuştur.

Türkiye'nin iltica hakkı uygulamasında en çok eleştiri aldığı noktalardan biri olan "coğrafi kısıtlama" sorununun (İçduygu, Sert ve Karaçay, 2009, s. 4) önce Suriyeli sığınmacılara tanınan, sonradan ise menşe ülke kısıtlaması olmadan genişletilen geçici koruma rejimi yaklaşımı kapsamında kısmen aşıldığı görülmektedir. Bununla beraber, bu koruma gelecekte de sığınmacılar tarafından talep edilebilecek bir hak şeklinde değil, olay bazında değerlendirilerek Türkiye Devleti tarafından sağlanabilecek bir kolaylık olarak yasal düzenlemeye konu olmuştur. Genel bir değerlendirmeye, Türkiye'nin mülteci politikasının belirlenmesinde genellikle ekonomik ve siyasal kaygıların ön planda olduğu ve yakın gelecekte de önceliklerin değişmesinin beklenemeyeceği görülmektedir. Diğer taraftan ise gerek Türkiye'nin "göç ve uluslararası koruma (iltica) alanında örnek bir ülke olma yolundaki kararlılığı" ([Göç İdaresi Genel Müdürlüğü] 2014, s. 30) çerçevesinde insan hakları bağlamında olumlu bir tablo çizen Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununu (Şeker, Sirkeci ve Arslan, 2014) yürürlüğe koyması gerekse Suriyeli sığınmacılara sağlanan cömert imkânlar, Türkiye'nin iltica hakkı uygulamasının evrensel insan hakları ile uyumu açısından olumlu yönde seyrettiğini göstermektedir. Ülkede gelecekte bu alanda yaşanacak tartışmaların ise AB ile veya insan hakları prensipleriyle uyum arasında yapılacak tercihler noktasında gerçekleşeceği söylenebilir.

Kaynakça

- Afrika'daki Mülteci Sorunlarının Özel Yönelimi Düzenleyen Afrika Birliği Örgütü Sözleşmesi. (2010). *Sığınma ve Mülteci Konularındaki Uluslararası Belgeler ve Hukuki Metinler*. Ankara: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği.
- Avrupa Komisyonu. (2010). *2010 Yılı Türkiye İlerleme Raporu*. http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf adresinden 24, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Avrupa Komisyonu. (2014). *Türkiye 2014 Yılı İlerleme Raporu*. http://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf adresinden 24, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Barbour, B. & Gorlick, B. (2008). Embracing the 'Responsibility to Protect': A Repertoire of Measures including asylum for potential victims, *UNHCR Research Paper*, 159.
- Bhabha, J. (2002). Internationalist gatekeepers?: The tension between asylum advocacy and human rights. *Harvard Human Rights Journal*, 15, 155-181.
- BMMYK Türkiye ve Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı. (2005). *İltica ve Göç Mevzuatı*. Ankara.
- Brewer K.T., & Yükseler, D. (2009). A survey on African migrants and asylum seekers in Istanbul. In A. İçduygu & K. Kirişçi (Eds.), *Land of Diverse Migrations: Challenges of Emigration and Immigration in Turkey*. Istanbul: İstanbul Bilgi University Press.
- Cartagena Declaration on Refugees, Colloquium on the International Protection of Refugees in Central America, Mexico and Panama*. (1984, November 22). Cartagena, Colombia. Retrieved May, 4, 2015 from http://www.oas.org/dil/1984_cartagena_declaration_on_refugees.pdf

- Çağaptay, S. (2007). Türklüğe Geçiş: Modern Türkiye’de Göç ve Din. H. Güllalp (Ed.). *Vatandaşlık ve Etnik Çatışma: Ulus-Devletin Sorgulanması* içinde. İstanbul: Metis.
- Dalaman, C. (2015, Mayıs 5). Almanya’da Kosovalı Sığınmacı Patlaması. <http://www.amerikaninsesi.com/content/almanya-da-kosovalı-sığınmacı-patlaması/2652180.html> adresinden 24, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Dalkıran, Ö. (2009). İstenmeyen Misafirler: “Türkiye’de Yabancı Misafirhaneleri”nde Tutulan Mülteciler, V.Aytar & Y. Ensaroğlu (Ed.). *Sivil Toplum ve Güvenlik Sektörü Gözetimi: Sınırlar ve İmkânlar* içinde. İstanbul: TESEV Yayınları.
- Ergüven, N.S. & Özturanlı, B. (2013). Uluslararası Mülteci Hukuku ve Türkiye. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 62(4), 1007-1061.
- European Commission. (2015). *Irregular Migration & Return*. Retrieved May 6, 2015 from http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/irregular-migration-return-policy/index_en.htm
- European Council on Refugees and Exiles. *Temporary Protection*. Retrieved May 4, 2015, from <http://www.ecre.org/topics/areas-of-work/protection-in-europe/81-temporary-protection.html>
- Fitzpatrick, J. (2000). Temporary Protection of Refugees: Elements of a Formalized Regime. *The American Journal of International Law*, 94 (2), 279-306.
- Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik*. (2016, Ocak 11). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/01/20160115-23.pdf> adresinden 25, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Göçmen faciasında ölenler için cenaze töreni düzenlendi. *Habertürk*. (2015, Nisan 4). <http://www.haberturk.com/dunya/haber/1069739-gocmen-faciasinda-olenler-icin-cenaze-toreni-duzenlendi> adresinden 06, 05, 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Hammarberg, T. (2009, Ekim). *Siyasi Sığınmacıların ve Mültecilerin İnsan Hakları*. (CommDH(2009)31), Strasbourg. https://www.amnesty.org.tr/uploads/Docs/1472-th_2009_raporu.pdf adresinden 26, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Homann-Herimberg, F.J. (2001). Refugees and Humanitarian Assistance. In F. Cede & L. Sucharipa-Behrmann (Ed.). *The United Nations - Law and Practice*. The Hague: Kluwer Law International.
- Human Rights Watch (2008, November). *Stuck in a Revolving Door: Iraqis and Other Asylum Seekers and Migrants at the Greece/Turkey Entrance to the European Union*. New York: Bill Frelick.
- İçduygu, A. Sert, D. & Biriz Karaçay, A. (2009). *Türkiye’ye Yönelen Göç ve Sığınma Hareketleri ve Politikaları Üzerine Brifing*. (No: 1). Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Programı (MireKoc).
- İçduygu, A. & Kirişçi, K. (2009). Introduction: Turkey’s International Migration in Transition. In A. İçduygu & K. Kirişçi (Ed.). *Land of Diverse Migrations: Challenges of Emigration and Immigration in Turkey*. İstanbul: İstanbul Bilgi University Press.
- İçduygu, A. (2004). Transborder Crime between Turkey and Greece: Human Smuggling and its Regional Consequences. *Southeast European and Black Sea Studies*, 4 (2), 294–314.
- İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*. (1948, 10 Aralık). Paris. http://www.unicef.org/turkey/pdf/_gi17.pdf adresinden 24,02, 2016 tarihinde erişildi.
- İşte Türkiye’deki son kayıtlı Suriyeli sayısı. (2016, Ocak 13). *Posta Gazetesi*. <http://www.posta.com.tr/turkiye/HaberDetay/Is-te-Turkiye-deki-son-kayitli-Suriyeli-sayisi--Ocak-2016-.htm?ArticleID=321871> adresinden 19, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Kartal B., & Başçı, E. (2014). Türkiye’ye yönelik Mülteci ve Sığınmacı Hareketleri. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2), 275-299.
- Kılıç, T. (2010). *Bir insan hakkı olarak iltica*. <http://insanhaklarisavunuculari.org/dokumantasyon/items/show/771> adresinden 24,02,2016 tarihinde edinilmiştir.
- Kirişçi K. (2008). Managing Irregular Migration in Turkey: A Political-Bureaucratic Perspective. *CARIM-AS 61, Robert Schuman Centre Advanced Studies*, San Domenico di Fiesole (FI): European University Institute, 2008.
- Kneebone, S. (2009). Introduction: Refugees and Asylum Seekers in the International Context Rights and Realities. In S. Kneebone (Ed.). *Refugees, Asylum Seekers and the Rule of Law: Comparative Perspectives*. New York: Cambridge University Press.
- Levitan, R., Kaytaz, E. & Durukan, O. (2009). Unwelcome Guests: The Detention of Refugees in Turkey’s “Foreigners’ Guest-houses. *Refugee*, 26 (1), 77–90.
- Loescher, G. & Milner, J. (2003). The Missing Link: The Need for Comprehensive Engagement in Regions of Refugee Origin. *International Affairs*, 79 (3), 595-617.
- Loescher, G. *The UNHCR and World Politics: A Perilous Path*, New York: Oxford University Press, 2001.
- Mannaert, C. (2003). Irregular Migration and Asylum in Turkey. *New Issues in Refugee Research*, (UNHCR Evaluation and Policy Analysis Unit, Working Paper, No. 85).

Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi. (1951). Cenevre. <https://www.tbmm.gov.tr/komision/insan-haklari/pdf01/179-199.pdf> adresinden 25, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.

Mültecilerin Hukuk Statüsüne İlişkin 1967 Protokolü. (1967). New York. [http://www.goc.gov.tr/files/files/M%c3%9cLTEC%4%b0LER%4%b0N%20HUKUK%20STAT%c3%9cS%c3%9cNE%20%4%b0L%4%b0%5%9eK%4%b0N%201967%20PROTOKOL%c3%9c\(1\).pdf](http://www.goc.gov.tr/files/files/M%c3%9cLTEC%4%b0LER%4%b0N%20HUKUK%20STAT%c3%9cS%c3%9cNE%20%4%b0L%4%b0%5%9eK%4%b0N%201967%20PROTOKOL%c3%9c(1).pdf) adresinden 25, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.

Mülteci Savunuculuk ve Destek Programı. (2007, Kasım). *İstenmeyen Misafirler: Türkiye'de "Yabancı Misafirhaneleri"nde Tutulan Mülteciler.* Helsinki Yurttaşlar Derneği. <http://madde14.org/images/4/46/Hydemisafirhanetur.pdf> adresinden 25, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.

Newman, E. (2007). *A Crisis of Global Institutions?: Multilateralism and International Security.* London: Routledge.

Ortaoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi & Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdlr Vakfı. (2015, Ocak). *Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Etkileri.* (ORSAM Rapor No: 195). Ankara: ORSAM ve TESEV.

Phuong, C. (2003). Enlarging 'Fortress Europe': EU Accession, Asylum, and Immigration in Candidate Countries. *The International and Comparative Law Quarterly*, 52 (3), 641-663.

Plender, R. & Mole, N. (1999). Beyond the Geneva Convention: Constructing a De Facto Right of Asylum from International Human Rights Instruments. In F. Nicholson & P. Twomey (Eds.), *Refugee Rights and Realities: Evolving International Concepts and Regimes.* New York: Cambridge University Press.

Suriyeli Mülteciler Bölgesel Müdahale Planı — RRP Türkiye Ortakları Ortak Basın Bildirisi. (2014, Temmuz 3). Ankara. <http://www.bmdergi.org/tr/suriyeli-multeciler-bolgesel-mudahahe-planı-rrp-turkiye-ortakları-ortak-basin-bildirisi/> adresinden 05, 05, 2015 tarihinde edinilmiştir.

Suriyelilere Yardıma Devam Edeceğiz. (2016, Şubat 2). <http://www.dunya.com/ekonomi/ekonomi-diger/suriyelilere-yardi-ma-devam-edecegiz-289161h.htm> adresinden 20, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.

Şeker, G., Sirkeci, I. & Arslan, Ç. (2014). Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu Hakkında Genel Bir Değerlendirme. *İnsan Hakları Yıllığı*, 32, 107-129.

TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu. (2013). *Ülkemize Sığınan Suriye Vatandaşlarının Barındıkları Çadırkentler Hakkında İnceleme Raporu -3.* <http://www.madde14.org/images/8/82/Tbmmihksuriy3raporu.pdf> adresinden 24, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.

T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı. (2013). *Türkiye-AB Vize Muafiyeti Süreci ve Geri Kabul Anlaşması Hakkında Temel Sorular ve Yanıtları.* http://www.ab.gov.tr/files/pub/turkiye_ab_vize_muafiyeti_sureci_ve_geri_kabul_anlasmasi_hakkinda_temel_sorular_ve_yanitlari.pdf adresinden 21, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.

T.C. Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü. (2014). *Suriyeli misafirler, 3 yıldır kardeş topraklarında.* <http://kdk.gov.tr/haber/suriyeli-misafirler-3-yildir-kardes-topraklarında/463> adresinden 04, 05, 2015 tarihinde edinilmiştir.

T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü. (1994). *Türkiye'ye İltica Eden veya Başka Bir Ülkeye İltica Etmek Üzere Türkiye'den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Topluca Sığınma Amacıyla Sınrlarımıza Gelen Yabancılarla ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik.* <https://www.egm.gov.tr/sayfalar/iltica-goc-islemleri.aspx> adresinden 22, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.

T.C. İçişleri Bakanlığı. *Mülteci ve Sığınmacılar" İle İlgili Genelge.* (2010, Mart 19). www.multeci.org.tr/Dosyalndir.aspx?t=dokuman&ld=35 adresinden 25, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2016). *Geçici Koruma.* http://www.goc.gov.tr/icerik6/gecici-koruma_363_378_4713_icerik adresinden 19, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2016). *Geçici Koruma Kapsamında Suriyelilerle İlgili Çalışmalarımız.* [http://www.goc.gov.tr/files/files/gecici_koruma_alan%C4%B1nda_yap%C4%B1lan_cal%C4%B1C5%9Fmalar%C4%B1m%C4%B1z_ek3\(1\).pdf](http://www.goc.gov.tr/files/files/gecici_koruma_alan%C4%B1nda_yap%C4%B1lan_cal%C4%B1C5%9Fmalar%C4%B1m%C4%B1z_ek3(1).pdf) adresinden 17, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2015). *Genel Gerekeç.* http://www.goc.gov.tr/icerik6/genel-gerekece_327_328_330_icerik adresinden 05, 05, 2015 tarihinde edinilmiştir.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2015). *Türkiye'de Geçici Koruma.* http://www.goc.gov.tr/icerik3/turkiye%E2%80%99de-gecici-koruma_409_558_1097 adresinden 04, 05, 2015 tarihinde edinilmiştir.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2014, Temmuz). *Türkiye ve Göç.* (Yayın No: 18). Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları.

T.C. Kalkınma Bakanlığı, *Kalkınma Bakanı Cevdet Yılmaz, Kuveyt'te düzenlenen 3. Uluslararası Suriye Donörler Toplantısı genel kurulunda konuştu.* (2015, Mart 31), <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Haberler/Attachments/707/Say%C4%B1n%20Cev>

- det%20Y%C4%B1maz%C4%B1n%20konu%C5%9Fma%20metni.docx adresinden 20, 02, 2016 tarihinde edinilmiştir.
- The UN Refugee Agency. (2016). *States Parties to the 1951 Convention relating to the Status of Refugees and the 1967 Protocol*. Retrieved February 24, 2016 from <http://www.unhcr.org/3b73b0d63.pdf>.
- The UN Refugee Agency. (2016). *Asylum-Seekers*. Retrieved February 22, 2016 from <http://www.unhcr.org/pages/49c3646c137.html>
- The UN Refugee Agency. (2015). Engaging with IDPs. *UNHCR Global Appeal 2015 Update*. Retrieved February 20, 2016 from <http://www.unhcr.org/5461e5f016.html>
- The UN Refugee Agency. (2015). *Türkiye'deki Suriyeli Mülteciler*. http://www.unhcr.org.tr/uploads/root/faq_-_turkish.pdf adresinden 04, 05, 2015 tarihinde edinilmiştir.
- The UN Refugee Agency. (2011). *2011 UNHCR country operations profile – Turkey*. Retrieved June 6, 2011 from <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/page?page=49e48e0fa7f>
- The UN Refugee Agency. (2011). *Türkiye'deki Mülteci ve Sığınmacılara Yönelik Koruma Hakkında Güncel Bilgi*. <http://www.unhcr.org.tr/MEP/FTPRoot/Final%20Response%20to%20refugee%20protests%20March%202011.doc> adresinden 13, 06, 2011 tarihinde edinilmiştir.
- Turner, B.S. (2007). The futures of globalization. In G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell companion to globalization*. Blackwell.
- Türk, V. (1999). The role of UNHCR in the development of international refugee law. In F. Nicholson & P. Twomey (Eds.), *Refugee rights and realities: Evolving international concepts and regimes*. New York: Cambridge University Press.
- Umut yolunda 1800 ölüm*. (2015, Mayıs 4). <http://aljazeera.com.tr/haber/umut-yolunda-1800-olum> adresinden 06, 05, 2015 tarihinde edinilmiştir.
- United Nations Millenium Declaration. (2000). *Collection of International Instruments and Legal Texts Concerning Refugees and Others of Concern to UNHCR: Volume 2. International Instruments*. (UN Document AI55149, 2000). The UN Refugee Agency.
- UNHCR ve Avrupa Birliği*. (2010). Brüksel: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Avrupa Bürosu.
- Vienna Declaration and Programme of Action*. (1993, June 25). Vienna, Austria. <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/vienna.pdf> adresinden 24,02,2016 tarihinde edinilmiştir.
- Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununu*. (2013, 4 Nisan). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130411-2.htm> adresinden 25, 02,2016 tarihinde edinilmiştir.

Türkiye'nin Hükümet Sistemi: Parlamenteer Sistem ve Başkanlık Sistemi Tartışmaları

Batuhan Ustabulut*

Öz: Son yıllarda sıklıkla gündemde kendisine yer bulan başkanlık sistemine ilişkin tartışmalar sıcaklığını korumaya devam etmektedir. 2007 yılında yapılan halk oylaması ile cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin sağlanması, Türkiye'deki hükümet sisteminin parlamenteer sistemden uzaklaşıp yarı başkanlık sistemine doğru kaydığı yönünde bir fikrin ortaya atılmasına yol açmıştır. Başkanlık sisteminin demokrasi geleneğinde yeri olduğu yönünde bir algı oluşturulmaya çalışılırken parlamenteer sisteminin yüz yıldan daha fazla bir zamandan beri Türkiye'de uygulanmadığı göz ardı edilmektedir. Başkanlık sistemine ilişkin yapılan tartışmalarda siyasî ve iktisadî istikrar vurgusu ön plâna çıkmakta, fakat başkanlık sisteminin uygulandığı ülkelerde sistemin başarı durumuna ilişkin herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Türkiye'de başkanlık sisteminin uygulanması hâlinde sistemin sebep olabileceği krizler yeterince tartışılmamakta ve başkanlık sisteminin ülkemizin tarihi, sosyal, siyasî ve iktisadî gerçekleriyle uyuşup uyuşamayacağına ilişkin oluşan soru işaretleri giderilememektedir. Bu çalışmada, Türkiye'de hangi hükümet sisteminin bulunduğu, yarı başkanlık ve başkanlık sistemlerinin uygulanıp uygulanamayacağı gibi akıllarda oluşan soru işaretlerine, hükümet sistemlerinin karşılaştırılması ve birbirlerine göre avantaj ve dezavantajlarının ortaya konulması ile cevap aranacaktır.

Anahtar kelimeler: Parlamenteerizm, Yarı Başkanlık Sistemi, Başkanlık Sistemi, Anayasa Hukuku.

Giriş

Hükümet sistemleri ve devlet sistemleri birbirinden farklı kavramlardır. Devlet sistemleri bir devletin nasıl yönetildiğini değil, devletin hangi unsurlara sahip olduğunu göstermektedir. Devlet sistemleri, devletin yapısını belirlerken hükümet sistemleri, devletin yönetilmesinde görev yapan hükümetlerin yapılarını ifade etmektedir.

Hükümet sistemleri, yasama ve yürütme kuvvetlerinin birbirlerine göre konumları ve birbirleriyle olan ilişkilerine göre şekillenmektedir. Kuvvetler ayrılığı prensibine uygun olarak sistemleştirilen hükümet sistemleri, yasama ve yürütme organlarının birbirlerinden sert ya da yumuşak bir şekilde ayrılmasına bağlı olarak farklı adlar almaktadır. Bu kuvvetlerin sert bir şekilde ayrılması ile başkanlık sisteminden, yumuşak bir şekilde ayrılması ile de

DOI: [dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B003](https://doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B003)

* Kocaeli Üniversitesi, Anayasa Hukuku Ana Bilim Dalı.

E-posta: bustabulut@yahoo.com

parlamente sistemden bahsedilir. Bu iki sistemin de özelliklerini taşıyan bir yarı başkanlık sisteminden de bahsetmek yerinde olacaktır. Her hükümet sisteminin farklı ülkelerde farklı uygulamaları mevcuttur.

Hükümet sistemleri üzerinden yürütülen tartışmalar son yıllarda Türkiye’de sıklıkla gündemde kendine yer bulmaktadır. Türkiye’nin kronikleşmiş sorunlarının çözümü için, bir darbe ürünü olan mevcut anayasanın değiştirilmesi gerektiği yönünde bir mutabakat oluştuğundan bahsedilebilir. Bazı yazarlar bu kronikleşmiş sorunların Türkiye’nin mevcut hükümet sisteminden kaynaklandığını düşünmekteyken, bazı yazarlarsa sorunun hükümet sistemiyle ilgili olmadığı fikrini ileri sürmektedirler.

Bu çalışmada öncelikle kuvvetler ayrılığı prensibinden doğan başkanlık sistemi, yarı başkanlık sistemi ve parlamente sistemin temel özellikleri ile avantaj ve dezavantajları belirtilecektir. Başkanlık sistemine ilişkin yapılan açıklamalarda sistemin anavatanı olarak kabul edilen Amerika Birleşik Devletleri (ABD) uygulaması esas alınacaktır. Daha sonra 2007 yılında anayasada yapılan değişiklikle cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin Türkiye’nin hükümet sistemini nasıl etkilediği ve parlamente sistemi yarı başkanlık sistemine dönüştürüp dönüştürmediği sorusuna cevap aranacak olup son bölümde ise Türkiye’de başkanlık sistemi tartışmalarında hangi argümanların kullanıldığına ve konuya ilişkin iktidar partisinin teklifinin değerlendirilmesine yer verilecektir.

Hükümet Sistemleri

Hükümet sistemlerinin tasnifi, yasama ve yürütme kuvvetlerinin birbirleriyle olan ilişkilerine dayanır. Yasama ve yürütme kuvvetlerinin aynı organda toplanması hâlinde kuvvetler birliği sistemlerinden, bu iki kuvvetin ayrı organlar eliyle kullanılması durumunda ise kuvvetler ayrılığı sistemlerinden bahsedilir. Kuvvetler birliği sistemleri kuvvetlerin toplandığı organa göre mutlak monarşi, diktatörlük veya meclis hükümeti şeklinde ortaya çıkarken; kuvvetler ayrılığı sistemleri, yasama ve yürütme kuvvetlerinin sert veya yumuşak bir şekilde ayrılışına göre başkanlık, yarı başkanlık veya parlamente sistem olarak üç başlık altında incelenmektedir (Özbudun, 2014, s. 357). 1982 Anayasası Türkiye’nin hükümet sistemini kuvvetler ayrılığı prensibine göre düzenlediği ve Türkiye’de hükümet sistemi ile ilgili tartışmalar bu prensipten doğan sistemler üzerinden yürütüldüğü için bu çalışmada sadece kuvvetler ayrılığı sistemleri üzerinde durulacaktır.

Türkiye’deki hükümet sistemi tartışmaları, demokratik sistemler arasındaki bir tercih sorunu olduğu için hükümet sistemlerinden hangisinin daha demokratik olduğuna yönelik bir yaklaşım yerine siyasal sistem ile ilgili hangi kaygıların hükümet sistemi tartışmalarına yol açtığını incelemek daha doğru olacaktır (Erdoğan, 1996, s. 9-10). Bu yüzden bu çalışmada söz konusu yöntem esas alınacaktır.

Başkanlık Sistemi

Yasama ve yürütme kuvvetlerinin sert bir şekilde ayrılmasının neticesinde ortaya çıkan başkanlık sisteminde bu organlar hem kaynakları, hem de mevcudiyetlerini sürdürme bakımından birbirlerinden bağımsızdırlar (Gözler, 2010, s. 231). Başkanlık sisteminin anavatanı olarak kabul edilen ABD'de yasama ve yürütme organlarının birbirlerini kontrol etmelerine imkân sağlanmasına karşılık yasama organı karşısında yürütme organına üstünlük tanınmaktadır (Fendoğlu, 2012, s. 42).

Başkanlık sisteminde, halk tarafından doğrudan veya dolaylı olarak sabit bir süre için seçilen başkan, yürütme gücünü tek başına kullanmaktadır. Yasama organı, ABD'deki ifadesiyle Kongre, yine aynı şekilde sabit bir süre için seçilmektedir. Bu sistemde ne başkanın kongreyi feshetme ne de kongrenin başkanı görevden alma yetkisi vardır (Yazıcı, 2005, s. 126-127). Başkanın yasama organını feshi, kuvvetler ayrılığı ilkesinden önemli bir sapma olarak değerlendirilmektedir (Uluşahin, 1999a, s. 39). Başkanın görevden uzaklaştırılabilmesi, ancak ağır cezaî sorumluluk durumlarını düzenleyen "suçlama (impeachment)" yolu ile mümkün olabilmektedir (Özbudun, 2005, s. 107). Bu yol Kongre'nin başkana yönelik en büyük kontrol mekanizmasıdır. Bu mekanizma, Kongre'nin iki kanadından biri olan Temsilciler Meclisi'nin tıpkı bir savcı gibi hareket etmesi ve diğer kanat olan senatonun da bir hâkim gibi başkanın görevden azline ilişkin yargılama yapması şeklinde işlemektedir (Miş&Aslan&Ayvaz&Duran, 2015, s. 75).

Başkanlık sisteminde yürütme organı yalnızca başkandan ibaret olduğu için bu sistemde ayrıca bir başbakan bulunmadığı gibi bakanlar kurulundan bahsedebilmek de mümkün değildir. Bakanlar, başkanın sekreterleridir. Başkanın kabinesi, başkan ve sekreterlerden oluşmakta, fakat bunlar resmî bir kurul teşkil etmemektedir (Fendoğlu, 2010, s. 16-17). Başkan hem kendi atadığı kişilerden oluşan kabinesini yönetir, hem de devlet başkanlığı görevini yerine getirir. Başkanlık sisteminde başkanın haricinde sembolik yetkilere sahip bir devlet başkanlığı makamından bahsedilemez. Halk tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak seçilen başkan, hem devlet başkanı, hem de hükümet başkanı olarak vazife yapar (Uluşahin, 1999a, s. 41-42).

Başkanlık makamının herhangi bir nedenle (başkanın ölümü, görevden alınması, istifa) boş kalması hâlinde başkanlık yetkisi başkan yardımcısına geçmektedir. Başkanın görev süresi bitinceye kadar başkan yardımcısı başkan olarak görev yapacaktır (Koçak, 2015, s. 47).

Başkanlık Sisteminin Güçlü ve Zayıf Yanları

Başkanlık sisteminde, başkan sabit bir süre için seçilmekte, Kongre tarafından görevden alınamamakta ve yürütme gücünü tek başına kullanmakta olduğundan dar anlamda yürütmede istikrar ve uyum sağlanmaktadır. Fakat başkanın genel siyasetini uygulayabilmesi için ihtiyaç duyduğu kanunların ve bu siyasetin uygulanmasında ihtiyaç duyulacak bütçe-

nin çıkartılmasında yasama organını etkileme imkânı oldukça sınırlıdır. Başkanın üyesi olduğu siyasî partinin kongrede çoğunluğu elde edememiş olması ya da kongrede başkana muhalif bir çoğunluğun bulunması hâlinde başkanın vaatlerini yerine getirmede ihtiyaç duyduğu kanunları çıkarması mümkün olmayabilir. ABD’de bu gibi durumlarla sık karşılaşılması Amerikan siyasî parti yapısının, parlamenter sistemlerdeki siyasî parti yapısına göre oldukça farklı olmasından kaynaklanmaktadır (Özbudun, 2005, s. 107-108). ABD’de siyasî partilerde disiplin uygulamalarına hemen hemen hiçbir şekilde başvurulmamaktadır. Kongre üyeleri yasama organında parti grup kararlarıyla bağlı değildirler (Teziç, 2014, s. 515). Üyelerini, milletvekillerini ve kabinedeki bakanlarını sert bir disiplin düzenine tabi tutmayan partiler “serbest partiler” olarak adlandırılmaktadırlar. Serbest partilerde parti yönetimleri, üyelerinin parti kararlarına uymamaları veya parti yönetiminin isteklerine aykırı hareket etmeleri hâlinde disiplin işlemlerine başvurmeyen partilerdir (Özbudun, 1968, s. 21). ABD’deki partilerin disiplin bakımından serbest partiler olmasının başkanlık sisteminde karşılaşılabilecek muhtemel tıkanıklıkları büyük ölçüde önlediği (Teziç, 2014, s. 408) ifade ediliyor olsa da serbest partilerin varlığı, başkanın üyesi bulunduğu partinin Kongre’de çoğunluğu elinde tutması hâlinde dahi kilitlenme ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü bu sistemde başkanın iktidarda kalıp kalmaması Kongre’nin güvenine ve işbirliğine dayanmadığı için Kongre’de çoğunluğu elinde tutan partiye üye milletvekilleri, başkanın programını onaylamak ya da onun iktidarını sona erdirmek gibi bir ikilem içerisinde kalmamaktadırlar (Uluşahin, 1999b, s. 67).

Başkanın hükümetine mutlak manada istikrar kazandırma niteliğine sahip olan başkanın bir sonraki seçime kadar kesintisiz bir şekilde görevde kalma güvencesi, sistemi esneklikten mahrum bırakan ve “katılık” a yol açan bir özelliktir. Bir başkan, halkın kendisine olan desteğini kaybetmiş olsa dahi görev süresinin sonuna kadar başkan olarak görev yapmaya devam eder. Ayrıca başkan her ne kadar halk nezdindeki desteğini devam ettiriyor olsa bile üçüncü defa bu göreve seçilemeyecektir (Yazıcı, 2005, s. 128-129).

Başkanlık sisteminin bir diğer avantajı, yasama meclisi üyelerinin yasama fonksiyonunu yerine getirirken daha bağımsız bir şekilde hareket edebilme imkânına sahip olmalarıdır (Beceren&Kalağan, 2007, s. 166). Sistemin bu özelliği, meclisin denetim görevini daha rahat bir şekilde yapabilmesine imkân sağlar.

Hem başkanın hem de yasama organının halk tarafından seçilmesi yasama ve yürütme organlarının birbirlerine karşı daha güçlü bir meşruiyete sahip oldukları iddiasını ileri sürmelerine yol açmaktadır. Bu durum da “çifte meşruiyet” probleminin doğmasına neden olmaktadır (Yazıcı, 2005, s. 133). Ayrıca başkanlık sisteminde kazanan her şeyi almakta, kaybedense her şeyi kaybetmektedir. Bu durum “toplam sıfır oyunu” olarak adlandırılmaktadır. Kaybeden bir başkan adayı çoğu zaman seçim yenilgisi ile siyasî hayatının da sonuna varmış olmaktadır. Parlamenter sistemin aksine kaybedenler muhalefet görevini yapma imkânına sahip olamamaktadırlar (Yazıcı, 2005, s. 135).

Başkanlık sisteminin en büyük dezavantajı, sistemde meydana gelen kilitlemeler ve tikanlılıkları çözecek anayasal mekanizmalardan (güvenoyu ve fesih yetkisi) mahrum olmasıdır. Latin Amerika ülkelerinde zaman zaman görüldüğü üzere başkan, yasama organını devre dışı bırakmakta ve ülkeyi kanun hükmündeki başkanlık kararnamelemleri ile yönetmektedir (Özbudun, 2005, s.108). Hâlbuki ABD örneğinde başkanlık kararnamelemleri çok sınırlı bir alana -özellikle dışişleri alanına- mahsus olmak üzere çıkarılmaktadır (Eğrisi Doğrusu, 2013). Latin Amerika ülkelerinde başkanın kararname çıkarmasında kanuna dayanmak ya da belirli alanları düzenlemek şeklinde ifade edilen sınırlamalar getirilmiş olsa da başkanlar kararname çıkarma yetkisini yasama organını devre dışı bırakmaya dönük olarak kullanmaktadırlar (Bahçeci, 2007, s. 79-80). Benzer bir şekilde "post Sovyet ülkeleri" olarak adlandırılan eski Sovyetler Birliği üyesi ülkelerden Rusya ve Ukrayna'da ABD benzeri bir başkanlık sistemi kurulmuştur (Bahçeci, 2007, s. 93). Rusya'da 1993, Ukrayna'da 1996 yılında yapılan yeni anayasalarla başkan güçlendirilmiş ve bunun sonucunda yasama organı etkisiz eleman konumuna düşürülmüştür. Bu anayasalarla başkana tanınan haklardan birisi de kararname çıkarma yetkisidir. Bu yetki her iki ülkede de yasamanın etkinliğini azaltmaya dönük bir biçimde kullanılarak yasama inisiyatifinin başkanın eline geçmesine sebep olmuştur (Bahçeci, 2007, s. 93-94). Başkanlık sisteminde yasama ve yürütme arasındaki ayrılığın birtakım araçlarla dengelenmesi fikri bulunmaktadır. Yasama ve yürütme organlarının birbirlerinin işlevlerine kısmen de olsa katılmasının sağlanması veya birbirlerini bir ölçüde durdurma yetkisine sahip kılınmaları sayesinde gerçekleşmektedir. ABD'de bu sisteme "denetleme ve dengeleme (check and balances) sistemi" adı verilmektedir. Yasa yapım sürecine karışma yetkisine sahip olmayan başkanın Kongre'nin açılışında yaptığı açış konuşması ile bazı yasaların çıkarılmasını telkin etmesi, yasalar üzerinde veto yetkisini kullanması, Kongre'yi olağanüstü toplantıya çağırması denetleme ve dengeleme sistemine başkan lehine verilebilecek örneklerdendir. Kongre'nin senato vasıtasıyla başkanın birçok atamasını onaylaması ve suçlama (impeachment) yoluyla başkanı görevden uzaklaştırması yasama organı lehine denetleme ve dengeleme sistemi örneklerindedir. ABD'deki bu mekanizma yasama ve yürütme kuvvetlerinin ayrılmasına ve işbirliğine dayanmaktadır (Erdoğan, 1996, s. 6).

Başkanlık sisteminde genel olarak bir kimse en fazla iki defa başkan olarak görev yapabilmektedir. Başkanın yeniden seçilme yasağı olarak adlandırılan bu uygulamanın total ördek (lame duck) olgusuna yol açabileceği ifade edilmektedir. Total ördek olgusuna göre, yeniden seçilemeyecek olan bir başkan bu durumun oluşturduğu psikolojik baskı altında makul olmayan, iyi plânlanmamış, verimsiz politikalar izleyebilir (Yazıcı, 2005, s. 131). Amerikan siyasetinde kullanılan bir tabir olan total ördek dönemi, başkanlık seçimleri yapıldıktan sonra mevcut başkanın yeni seçilen başkana koltuğunu devredene kadar geçen dört aylık süre içerisinde görevine devam etmesini ifade etmektedir. Bu süre içerisinde başkanlık koltuğunda oturmaya devam eden başkan, karar yetkisini tam olarak kullanamadığı için tek ayağı üzerinde duran bir ördeğe benzetilmiştir (Kohen, 2014).

Başkanlık sistemi savunucuları, iki seçim arasında hükümetin değişmesi olanağının bulunmamasının hesap verilebilirlik düzeyini arttırdığını iddia etmektedirler. Bu iddialarını uygulanan politikalardan kaynaklanan sorumluluğun sahibinin açık bir şekilde tespit edilebildiğini ve bir sonraki seçimde hesap sorulabileceğini belirterek ispat etmeye çalışmaktadırlar. Hâlbuki başkanlık sisteminde açık bir çoğunluğun tüm gücü ele geçirmesi istenmediği için güç bölünmüştür. Bunun sonucu olarak yasama ve yürütme arasında gücün bölündüğü bir sistemde yürütme organını uyguladığı politikalardan dolayı tek başına sorumlu tutmak doğru olmayacaktır. Çünkü güce sahip olmayan sorumlu değildir, sorumluluğa sahip olamayan da hesap sorulabilir bir konumda bulunmamaktadır. İkinci olarak başkanın tek başına hükümet etmesinin başkanlık sisteminin de hesap sorulabilirlik düzeyini arttırdığı başkanlık sistemi savunucuları tarafından iddia edilmektedir. Sorumluluğun bireyler tarafından üstlenilmesi ile partiler tarafından üstlenilmesi eş değer ve önemde değildir. Çünkü kalıcı olan bireyler değil, partiler ve onların temsil ettikleri görüşlerdir. Parlamenter sistemde kabinenin tek bir parti tarafından oluşturulması durumundaki sorumluluk ile başkanlık sisteminde tek başına yürütmeyi oluşturan başkanın sorumluluğu aynı değer ve önemde değildir. Hesap sorulabilirliğin artışının sonucunda başkan bir sonraki dönemde tekrar seçilemeyeceğine tâbi kılınır. Tekrar seçilemeyecek olan başkan hesap sorulabilir kılan herhangi bir yoldan bahsedebilmek mümkün gözükmemektedir (Uluşahin, 1999a, s. 154).

Yarı Başkanlık Sistemi

Başkanlık sistemi ile parlamenter sistem arasında yer alan yarı başkanlık sistemi her iki hükümet biçiminin de bazı özelliklerini taşımaktadır. Fransa'da uygulanan bu sistemin en belirgin özelliği devlet başkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi ve geniş yetkilere sahip olmasıdır (Kahraman, 2012, s. 440). Parlamenter demokrasiden en önemli sapma olarak görülen yarı başkanlık sistemi Nur Vergin'e göre aslında bir başkanlık sistemidir ve bu sistemi "yarı" sıfatıyla nitelemek teorik bir arayışın sonucudur (Becerin& Kalağan, 2007, s. 169-170).

Maurice Duverger'ya göre bir sistemin yarı başkanlık sistemi olarak tanımlanabilmesi için öncelikle devlet başkanının halk tarafından seçilmesi ve önemli anayasal yetkilere sahip olması ile yürütmede bir başbakan ve kabinenin de bulunması gerekmektedir (Kahraman, 2012, s. 441). Duverger, bir sistemin yarı başkanlık olarak adlandırılmasında devlet başkanının halk tarafından seçilmesinin yeterli olmadığını, devlet başkanının oldukça önemli yetki-lerle donatılmış olması gerektiğini ifade etmektedir (Erdem, 2015, s. 1).

Yarı başkanlık sisteminde hem devlet başkanının, hem de başbakan ve bakanlar kurulunun birlikte yürütme gücünü kullanması iki başlı bir yürütmenin varlığına işaret eder (Gözler, 2010, s. 241). Serap Yazıcı'ya göre yarı başkanlık sistemi, hükümet istikrarını teşvik etmekte ve hatta parlamenter sisteme göre hükümet istikrarını daha fazla tehdit etmektedir (Yazıcı, 2005, s. 126).

1958 tarihli Fransız Anayasası ile doğrudan halk tarafından seçilen cumhurbaşkanı, Fransızlar tarafından çok önemsenen sembolik bir yetki olan ulusu bütünüyle temsil yetkisini almıştır. Bu düzenlemeden önce bu yetki parlamentoya aitti. Yürütme tarafından kullanılması öngörülen yetkilerin önemli bir kısmı, hükümete değil cumhurbaşkanına verilmiştir. Bu durum da Fransa'nın hükümet sistemini parlamenter sistemden önemli ölçüde ayırmaktadır (Şencan, 2015, s. 43-45).

Yarı başkanlık sistemine getirilen önemli eleştirilerden biri de devlet başkanı ile başbakanın farklı siyasî partilere mensup olması durumunda ortaya çıkabilecek parçalı hükümet yapısıdır. "Kohabitasyon" olarak adlandırılan bu muhtemel birlikte yaşama durumu, yürütmenin her iki başının farklı siyasî eğilimlerden gelmesi nedeniyle yürütme içerisinde siyasî tıkanıklıklara yol açabileceği gibi yerleşmiş bir demokrasiye sahip olmayan ülkelerde demokratik usuller haricinde müdahalelere yol açabilir (Erdem, 2015, s. 5).

Parlamenter Sistem

Parlamentarizm, yasama ve yürütme kuvvetlerinin yumuşak bir şekilde ayrıldığı (Özbudun, 2014, s. 357) temsili bir rejimdir. Parlamenter sistem İngiltere'de doğmuştur. İngiltere'de uygulanan ve klasik parlamentarizm olarak adlandırılan sistemde yasama ve yürütme kuvvetleri arasında hukuken eşitlik ve denge olmakla birlikte uygulamada yürütme organının üstünlüğü kabul edilmiştir (Fendoğlu, 2010, s. 10). Parlamenter rejimin ve demokrasinin beşiği olan İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde parlamentonun üstünlüğünün savunulmasının ilk nedeni parlamentonun monarşiye karşı tesis edilmiş bir müessese olmasıdır. Böylelikle monarkın kudreti sınırlandırılmış ve temel hak ve hürriyetlerin teminat altına alınması sağlanmıştır. Parlamentonun üstünlüğünün savunulmasının ikinci nedeni ise 19. yüzyılda kapitalizmin hüküm sürmesinin bir sonucu olarak zayıf hükümetlerin ortaya çıkması ve devletin sadece dış saldırılara karşı ülkenin savunulması ile iç güvenliğin sağlanması görevini yerine getirmesidir (Kuzu, 1996a, s. 26).

Parlamenter hükümet sisteminde yürütme organının düalist (iki başlı) bir yapı içerisinde olduğu ifade edilmektedir (Gözler, 2010, s. 243; Fendoğlu, 2010, s. 10). Düalist yürütmeye göre devlet başkanı yasama organı karşısında sorumsuzdur ve bunun neticesinde yetkilerini ancak başbakan veya bir bakanın sorumluluğu üstlenmesi ile kullanabilir. Buna "karşı-imza kuralı" denmektedir (Gözler, 2010, s. 243; Gözler, 2001, s. 265). Yasama organı karşısında sorumluluk, başbakan ve bakanların oluşturduğu bakanlar kuruluna aittir. Sorumluluk ile kastedilen öncelikle siyasî sorumluluktur (Tunçkaşık, 2015, s. 6). Nur Uluşahin'e göre ise saf parlamenter sistem, devlet başkanına arabuluculuk rolü yükleyerek onu yürütme içerisinde tarafsız, yetkisiz ve sembolik bir makam olarak konumlandığı için yürütme organı iki başlı değil iki kanatlıdır. Yürütmenin iki kanatlı olması dengeyi bozmamakta, hatta aksine dengeyi sağlamaktadır (Uluşahin, 2011, s. 32). Devlet başkanının yürütmenin tarafsız ve so-

rumusuz kanadını oluşturması, devlet başkanına yasama ile bakanlar kurulu arasında çıkabilecek muhtemel ihtilaflarda bu ihtilafın çözülmesini sağlayacak bir arabuluculuk görevi yüklemektedir (Yazıcı, 2005, s. 132). Cumhurbaşkanlığı makamı, anayasal monarşi ile yönetilen ülkelerde monarkın zaman içerisinde gücünü kaybetmesinin neticesinde monarkın yerine ikame edilen bir kurumdur. Cumhurbaşkanlığı makamının sembolik ve etkisiz olması onu parlamenter sistem içerisinde önemli hâle getirmektedir. Cumhurbaşkanının tarafsızlığı, onun bir sıfır kuvvet olmasından kaynaklanmaktadır (Uluşahin, 2011, s. 33). Cumhurbaşkanının tarafsızlığının anayasa hükümleriyle sağlanmasının imkânsızlığı açıktır (Özbudun, 2015). 1982 Anayasası ile üstün yetkilerle donatılan cumhurbaşkanlarının sıfır kuvvet olarak hareket etmediklerini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Parlamenter sistemde yürütme gücü, devlet başkanı ile başbakan ve ona bağlı olan bakanlar kurulu tarafından kullanılır. Hükümet, halk tarafından doğrudan doğruya seçilen parlamento tarafından oluşturulur ve parlamento güvenine dayanır. Devlet başkanı, sınırlı ölçüde yürütme gücünü kullanabilir. Ayrıca yasama ve yürütme organları güvensizlik oyu ve fesih mekanizmaları ile birbirlerinin varlığına son verebilirler (Yazıcı, 2005, s. 127).

Parlamenter sistemde, meydana gelebilecek kilitlenme ve tıkanmaları çözmeye yarayan anayasal mekanizmalar güvenoyu ve fesih yetkisidir. Bu sistemde hükümet parlamento çoğunluğunun güvenine dayanır. Bu çoğunluğun kaybolması durumunda hükümet güvensizlik oyuyla düşürülür ve parlamento çoğunluğunun güvenine dayanan yeni bir hükümet kurulur. Bunun da mümkün olmaması hâlinde fesih yoluyla yeni seçimlere gidilmesi gündeme gelir. Başkanlık sisteminin aksine parlamenter sistem doğası gereği bu tür kilitlenme ve tıkanmalar ile krizlere imkân vermez. Ergun Özbudun'un ifadesiyle "parlamenter sistem, en tabii ve en mantıksal hükümet biçimidir" (Özbudun, 2005, s. 107-108).

Parlamenter Sistemin Güçlü ve Zayıf Yanları

Parlamenter sistemde halkın desteğini yitirmiş bir hükümeti değiştirmek başkanlık sistemi-ne göre daha kolaydır. Başkanlık sisteminde sabit bir süre için seçilen bir başkan görevden alınamazken parlamenter sistem bu konuda daha esnekler. Yukarıda da ifade olunduğu üzere bu sistemde güvenoyu ve fesih mekanizmaları ile sistemde meydana gelen kilitlenme ve tıkanıklıklar çözümlenir (Gözler, 2010, s. 248). Nitekim parlamenter sistemlerde yasama organına tanınan gensoru mekanizması ile meşruiyetini ya da popülaritesini kaybetmiş bir hükümeti değiştirme imkânı sağlanmış olmaktadır. Fakat pratikte iki partili ya da ılımlı çok partili örneklerde görüldüğü üzere gensoru mekanizmasının işlemesi pek de mümkün olmamaktadır (Yazıcı, 2005, s. 129).

Parlamenter hükümet sistemlerinin en güçlü yanlarından biri de iktidarın paylaşımını artırarak kutuplaşmayı azaltmasıdır. Sistemin bu özelliği uzlaşmayı da önemli ölçüde kolaylaştırmaktadır. Bir siyasî partinin yasama organında tek başına iktidar olacak kadar çoğunluğa

ulaşamaması hâlinde koalisyon hükümetlerinin kurulmasına izin veren parlamenter sistem, oy oranı az olan küçük partilerin de siyasî sistemde pay sahibi olabilmelerine imkân vermektedir (Tunçkaşık, 2015, s. 15). Parlamenter sistemin bu özelliği hem uzlaşmayı temin noktasında önemli bir yer tutmakta, hem de halkın iktidardaki temsilini artırmaktadır.

Parlamenter sisteme yöneltilen en büyük eleştiri istikrarsız hükümete yol açmasıdır. Hükümetin parlamentonun güvenine dayanmasının doğal sonucu olan hükümetin güvensizlik oyuyla düşürülmesi imkânı, potansiyel bir hükümet istikrarsızlığının sistem içerisinde saklı olduğuna işaret eder (Gözler, 2010, s. 249). Fakat bununla birlikte, siyasî istikrarsızlığı sadece hükümet istikrarsızlığına indirgemek gerekmektedir. Hükümet istikrarı, siyasal sistemin dengeli ve kararlı olarak işlemesinde son derece yararlıdır. Fakat hükümet istikrarının her zaman siyasî istikrar ile sonuçlandığını söylemek ise pek mümkün değildir (Kurban, 2015, s. 47). Parlamenter sistemi benimsemiş ülkelerde istikrarsızlık çoğu zaman görünüştedir. Hükümet değişikliklerine rağmen çoğu zaman iktidar ortağı olan partiler aynı kalmakta ve koalisyonlar aynı kişinin başbakanlığında kurulmakta ve aynı kişilerin anahtar bakanlıklarda görev yapmayı sürdürmesi devam etmektedir (Uluşahin, 1999a, s. 79-80). Bu sisteme yöneltilen bir diğer eleştiri ise Burhan Kuzu tarafından sıklıkla ifade edilen yasama çalışmalarının büyük ölçüde hükümetten gelmesi ve meclisin denetim vazifesini yeterince yerine getirememesidir (Fendoğlu, 2012, s. 46).

Parlamenter sistemdeki başbakanla, başkanlık sisteminin başkanı karşılaştırıldığında Özbudun'un da ifade ettiği üzere sağlam bir tek parti çoğunluğu tarafından desteklenen bir başbakanın parlamentodaki parti çoğunluğuna dayanarak yasa yapma noktasında daha güçlü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Özbudun, 2005, s. 110).

Türkiye'nin Hükümet Sistemi: Parlamenter Sistem mi Yarı Başkanlık mı?

1961 Anayasası, klasik parlamenter sistemdekine uygun bir şekilde cumhurbaşkanına sembolik bir konum öngörmüş olmasına karşın 1982 Anayasası ile cumhurbaşkanına fevkalade üstün yetkiler verilmiştir. Bununla birlikte hükümetin parlamento karşısında siyasal sorumluluğu ile göreve başlarken ve görev sırasında parlamentonun güvenine dayanması ilkesi aynen korunmuştur (Özbudun, 2014, s. 363). Parlamenter sisteme siyasal olarak meşruiyet kazandıran tek seçim döngüsü, parlamentonun oluşmasını sağlayan milletvekili genel seçimleridir. Cumhurbaşkanının da milletvekili genel seçimleri sonucu oluşan parlamento tarafından seçilmesi sistemin doğal bir neticesidir (Uluşahin, 2011, s. 33).

1982 Anayasası'nın ilk şeklinde cumhurbaşkanının parlamento tarafından seçilmesine ilişkin klasik parlamenter sistem uygulaması kabul edilmişken, 2007 yılında Anayasa'nın 79, 101 ve 102. maddelerinde yapılan değişiklik ile cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi kuralı benimsenmiştir (Kahraman, 2012, s. 269). Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine ilişkin kuralın benimsenmesinde 2007 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçiminin payı yadsınamayacak ölçüdedir.

2007 değişikliği ile cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin mümkün kılınması parlamenter sistem içerisinde çifte meşruiyet sistemine geçildiği yönünde yorumlar yapılmışna neden olmuştur (bkz. Uluşahin, 2011, s. 33-36). Duverger'ya göre anayasada devlet başkanının halk tarafından seçilmesinin benimsenmesi devlet başkanına fazladan herhangi bir yetki vermemesine karşın devlet başkanının gücüne güç katmıştır (Kahraman, 2012, s. 444). Uluşahin'e göre halk tarafından seçilmek sistemin doğasını dönüştürür ve iktidarın kişiselleştirilmesine ilişkin potansiyeli adeta sisteme enjekte eder (Uluşahin, 2011, s. 36). Kuzu'ya göre ise cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin yerine 1982 Anayasası'nda gerekli değişikliklerin yapılarak cumhurbaşkanının yetki ve konumunun klasik parlamenter sistemlerdeki sembolik devlet başkanlığı seviyesine indirilmesi daha mantıklıdır (Kuzu, 1996b, s. 101). Fakat Kuzu'nun da cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini desteklediği kamuoyunun malumudur.

2007 yılında yapılan anayasa değişikliği ile cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesinin benimsenmesi, 1982 Anayasası'nın cumhurbaşkanına tanıdığı geniş yetkiler de göz önüne alındığında, hükümet sisteminin yarı başkanlık sistemine yaklaştığı yorumlarının yapılmasına neden olmuştur. Fakat cumhurbaşkanının Fransa'daki yarı başkanlık sisteminde olduğu gibi sistemin temel unsuru hâline geldiği söylenemez. Nitekim cumhurbaşkanının kendi takdirine bağlı olarak yasama organını feshedebilmesi mümkün değildir (Özbudun, 2014, s. 362). Levent Gönenç'e göre ise bu anayasa değişikliği ile birlikte İrlanda, Bulgaristan ve Slovakya'da uygulanan başkanlı parlamenter sistem seçeneğinden bahsedilmesi gerekmektedir. Başkanlı parlamenter sistem, halk tarafından seçilen sembolik yetkili bir devlet başkanı ile parlamentoya karşı sorumlu bir hükümetten oluşmaktadır (Gönenç, 2007, s. 40-41).

Türkiye'de Başkanlık Sistemi Tartışmaları

Türkiye'de, başkanlık sistemi ifadesi 1960'lı yıllarda genellikle diğer ülkelerle ilgili haberlerde kullanılırken 1970'ten itibaren Türkiye için de kullanılmaya başlanmıştır (Bayram, 2016, s. 11). Türkiye'de başkanlık sistemine geçilmesi ile ilgili ilk tartışma ise Tercüman Gazetesi tarafından 1980 yılının Mart ayında düzenlenen Anayasa Semineri ile başlamıştır. Daha sonra Yeni Forum Dergisi tarafından önerilen Anayasa Projesi ile başkanlık sistemi tartışılmıştır. Bu tartışmalar 1982 Anayasası'nın hazırlanması esnasında da gündeme gelmiştir. Fakat bu sisteme geçişe ilişkin devlet başkanının halk tarafından seçilmesi ve geniş anayasal yetkilerle donatılmasına ilişkin öneriler diktatörlük tehlikesine yol açabileceği gerekçesiyle reddedilmiştir (Yazıcı, 2005, s. 125). 90'larda başkanlık sistemini tekrar tartışmaya açan Turgut Özal ve Süleyman Demirel olmuş, fakat bu tartışmalar kamuoyu nezdinde pek destek bulamamıştır (Özbudun, 2005, s. 105). 2000'li yılların ortasında çok yüksek sesle olmamakla birlikte dillendirilen başkanlık sistemine geçilmesine ilişkin talepler 2015 itibarıyla daha güçlü bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştır.

Başkanlık sistemini savunan yazarların en büyük gerekçesi başkanlık sisteminin istikrarlı bir yönetim sağlayacağı iddiasıdır. Bu görüşü savunan Burhan Kuzu ve Hasan Tahsin Fendoğlu gibi yazarlara göre yürütme organının güçlendirilmesi, hükümet istikrarının sağlanmasını garanti edecektir. Bu sisteme taraftar yazarların bir diğer gerekçesi ise yasama organının, özellikle yürütmenin denetlenmesi noktasında etkinleştirileceğidir. Özbudun'a göre başkanlık sistemiyle güçlü yürütme ve güçlü parlamento hedeflerinin her ikisine birden aynı anda ulaşılabilmesi mümkün değildir (Özbudun, 2005, s. 106).

Başkanlık sisteminin Türkiye'deki en etkin savunucusu olan Kuzu'ya göre parlamenter sistem, İngiltere'nin kendi tarihî şartları içerisinde oluşmuş ve tamamen İngiliz geleneklerine göre şekillenmiş, fiiliyatla ortaya çıkan bir sistemdir. Hatta bu sisteme parlamentarizm adı çok daha sonraları verilmiştir. Kuzu başkanlık sistemini ise "insan aklının bulunduğu bir model" olarak nitelemekte ve buradan parlamenter sistemin sadece İngiltere'de belli bir oranda başarılı bir şekilde uygulanabileceğini, oysa akıllı insanların bir araya gelerek genel niteliklerden taviz vermeden kendi ülke şartlarına göre yerel nitelikleri taşıyan bir başkanlık sistemini kurulabileceklerini ifade etmektedir (Kuzu, 2011, s. 13). Hâlbuki başkanlık sisteminin de Amerika'nın ve Amerikan kolonilerinin içerisinde bulunduğu durumun bir neticesi olarak doğmuş olduğunu aynı yazar aynı metninde, din ve vergi baskısından dolayı İngiltere'den kaçanların oluşturduğu 13 koloninin bir araya gelmesi ve bu ülkenin (Amerika'nın) en iyi nasıl yönetilebileceğini sorgulamalarının neticesinde ortaya çıktığını ifade etmektedir (Kuzu, 2011, s. 12-13).

Başkanlık sistemini savunan yazarlarca sıklıkla dile getirilen bir diğer gerekçe başkanlık sisteminin tarihe ve millî kültüre daha uygun olduğu yönündeki iddidir (bkz. Fendoğlu, 2012, s. 52). Hâlbuki Türkiye, tarihinin hiçbir döneminde başkanlık sistemi deneyimi geçirmemiştir (Eğrisi Doğrusu, 2013). Hatta 1946 yılında çok partili siyasal hayata geçilmesi ile parlamenter sisteme geçildiği göz önünde bulundurulursa bu yönde bir anayasal geleneğin oluştuğu söylenebilir (Özbudun, 2005, s. 111). 1876 tarihli Kanun-u Esasî'de 1909 yılında yapılan değişikliklerle padişahın sorumsuzluğu ilkesinin kabulü de düşünüldüğünde Türkiye'nin parlamenter sistemle yoğrulmuş bir anayasal geleneğe sahip olduğunu söylemek kuşkusuz yanlış olmayacaktır.

Türkiye'deki başkanlık sistemi tartışmalarında zaman zaman dile getirilen bir başka husus da başkanlıkla yönetilen ülkelerin büyük çoğunluğunda federatif bir devlet yapısı ya da özerk yönetimlere sahip bölgeler ile iki kamaralı yasama organının varlığıdır. Türkiye'de teklif edilen sistemde ise ne federatif bir yapı ne de iki kamaralı yasama söz konusudur (Köker, 2015a).

İktidar Partisinin Başkanlık Teklifi

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız başkanlık sistemine ilişkin öne sürülen gerekçelerin yanında Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanlığı'na sunulan tekliflerin incelenmesi konu ile ilgili olarak daha somut bir şekilde değerlendirme yapabilmeye imkân sağlayaca-

caktır. Bu nedenle Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) Kasım 2012'de TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sunduğu teklifin ilgili hükümlerini değerlendirmek faydalı olacaktır. Ayrıca bu tür bir değerlendirme, cumhurbaşkanı ile başbakan ve bakanlar kurulu üyelerinden müteşekkil yürütme organı ile iktidar partisine mensup milletvekilleri tarafından sıklıkla dile getirilen ve "Türk Tipi Başkanlık Modeli" olarak adlandırılan sistemi anlama yolunda da önemli bir adımı teşkil edecektir.

AK Parti tarafından sunulan teklifin Yürütme başlıklı ikinci bölümünün birinci alt bölümünün "Başkan" başlığını taşıdığı görülmektedir. Başkanın niteliklerini belirten 20. maddenin 2. fıkrasında görev süresinin beş yıl olduğu ve bir kimsenin en fazla iki defa bu göreve seçilebileceği öngörülmüştür. 3. fıkrada bir kimsenin başkan adayı olabilmesi için son genel seçimlerde en az yüzde beş oranında oy almış olan siyasî partilerle en az yüz bin vatandaşın aday gösterebileceği belirtilmiştir. 4. fıkrada ise TBMM üyesi bir milletvekilinin başkan adayı olması hâlinde üyeliğinin düşeceği hükme bağlanmıştır (TBMM Anayasalar Sitesi, 2012). 1982 Anayasası'nda 2007 yılında yapılan cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini öngören değişiklikle TBMM üyesi olsun veya olmasın bir kimsenin cumhurbaşkanlığına aday olarak gösterilebilmesi için iki farklı yol öngörülmüştür: Birincisi, cumhurbaşkanlığına aday olması istenen kişinin adaylığı ile ilgili TBMM üyesi yirmi milletvekilinin yazılı teklifte bulunması, ikincisi ise en son yapılan milletvekili genel seçimlerinde kullanılan geçerli oyların toplamının en az yüzde onunu almış olan siyasî partilerin birlikte ortak aday göstermesidir. AK Parti'nin önerisinde yer alan "en az yüzde beş oy almış olan siyasî partiler" ifadesinden bir siyasî partinin mi yoksa birden fazla siyasî partinin toplamda yüzde beş oy almış olduğunun mu düşünüleceği tam olarak anlaşılammaktadır. Bununla birlikte en az yüz bin vatandaşın imzasıyla cumhurbaşkanı adayı gösterilebileceği yönündeki teklif olumlu bir adım gibi görülebilir. Fakat sıkı bir parti disiplinine sahip olan Türk demokrasisi açısından siyasî parti liderleri ve yönetimlerinin kendi parti teşkilatları ile tabanlarını herhangi bir hususta kolaylıkla harekete geçirme gücüne sahip olduğu ve sivil toplum kuruluşlarının sivilliğine ilişkin çok güçlü kuşkuvarın, hatta sivil olmadıklarına ilişkin kanıların varlığı düşünüldüğünde bu düzenlemenin pek de olumlu bir düzenleme olmadığı anlaşılacaktır. Ayrıca TBMM üyesi bir milletvekilinin cumhurbaşkanı adayı olması hâlinde Yüksek Seçim Kurulu'na başvurduğunda üyeliğinin sona ereceğine ilişkin düzenleme alışımlışın dışında bir değişiklik teklifidir. Bu uygulama milletvekillerinin aday olmaları önünde engel olucu bir sonuç doğurabileceği gibi aday sayısının makul seviyede kalmasını da sağlayabilir.

Teklifin 21. maddesi genel oyla yapılacak iki turdan oluşan bir seçim sonucunda başkanın belirleneceğini belirtmiştir. İlk oylamada salt çoğunluk aranmış, çoğunluğun sağlanamaması hâlinde ilk oylamayı izleyen ilk pazar günü yapılacak ikinci oylama ile başkanın seçileceği ifade edilmiştir. İkinci oylamaya, ilk oylamada en çok oy alan iki aday katılacaktır (TBMM Anayasalar Sitesi, 2012). Teklifin bu maddesi yürürlükte olan cumhurbaşkanının seçim usulü ile aynıdır.

İlgili teklifin 22. maddesi başkanın görev ve yetkilerini tek tek saymaktadır. Başkan yürütmenin başı olarak nitelendirilmiş, aynı zamanda iç ve dış siyasetin yürütücüsü olarak gösterilmiştir. Cumhurbaşkanına tanınan yetkilerin önemli bir bölümünün aynen başkana da tanındığı göze çarpmaktadır. Kanunların onaylanması veya tekrar görüşülmek üzere TBMM'ye geri gönderilmesi, Türk Silahlı Kuvvetleri Başkomutanlığı'nın başkan tarafından temsil edilmesi ve üniversite rektörlerinin başkan tarafından seçilmesi gibi yetkiler ilk olarak zikredilebilecek olan düzenlemelerdir. Bununla birlikte başkana, "Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinin yenilenmesine karar vermek" ve "başkanlık kararnamesi çıkarmak" şeklinde ifade edilen iki yetki daha tanınmıştır. Teklifin 28. maddesinde ise TBMM'nin de başkanı görevden alabileceğine ilişkin bir düzenlemeye yer verilmiştir (TBMM Anayasalar Sitesi, 2012). Başkanlık sistemiyle ilgili açıklamalar yapılan bölümde de ifade edildiği üzere, sistemin en iyi uygulayıcısı olan ABD'de ne başkanın kongreyi feshetmesine, ne de kongrenin başkanı görevden almasına imkân tanınmıştır. Başkanlık kararnamesine ilişkin 23. maddede, kanunlarda kararname ile düzenlenmesi düşünülen konularda uygulanabilir açık hükümlerin bulunmaması şartıyla başkanın genel siyasetini yürütmesinde ihtiyaç duyduğu konularda başkanlık kararnamesi çıkarabileceği düzenlenmiştir. Bu düzenleme de ABD uygulamasının aksine bir hüküm içermektedir. Nitekim daha evvel de ifade edildiği gibi ABD'de daha çok dış politikada olmak üzere çok sınırlı bir alanda başkanlık kararnamesi uygulamasına şahit olunmaktadır. Levent Köker, başkana TBMM'nin onay vermesinin aranmayarak başkana kararname çıkarma yetkisi verilmesini "yürütme yetkisine sahip olan başkana yasama yetkisinin verilmesi" olarak değerlendirmektedir (Köker, 2015b).

Sonuç

Son günlerde ülkemizde gündemin ilk maddelerinden birini teşkil eden başkanlık sistemi, parlamenter sistem ve yarı başkanlık sistemi ile birlikte kuvvetler ayrılığı prensibi esas alınarak kurulan hükümet sistemlerinden biridir. Yasama ve yürütme kuvvetlerinin yumuşak bir biçimde ayrıldığı parlamenter sistemin aksine başkanlık sisteminde bu kuvvetler sert bir biçimde ayrılmışlardır. Yarı başkanlık sistemi ise hem parlamenter sistemin hem de başkanlık sisteminin özelliklerini içerisinde barındırmakla birlikte parlamenter sistemden önemli bir kopuşu ifade etmekte olup fiilen bir başkanlık sistemi gibi değerlendirilmektedir. Bahse konu üç hükümet sistemi de demokratik esaslar üzerine inşa edildiğinde demokratik uygulamalarla neticelenen örnekler doğurmaktadırlar. Hükümet sistemleri demokrasinin gelişmesi ve yerleşmesi noktasında birer araç işlevi görmektedirler. Üç hükümet sistemi arasında bir karşılaştırma yaparak bu sistemlerden herhangi birini daha demokratik olarak nitelemek adil bir yaklaşım olmayacaktır.

Hükümet istikrarının güçlü olduğu başkanlık sisteminde başkan seçilen aday, kabinesi ile birlikte göreve başlamaktadır. Başkanlık seçimini kaybeden adaylar ise hiçbir şekilde yöne-

timde söz sahibi olamamaktadırlar. Yönetimde bulunmayan adaya oy veren seçmenlerin yapabilecekleri tek şey bir sonraki seçime kadar beklemek ve bu seçimde kendi adaylarının kazanmasını dilemektir. Toplam sıfır oyunu olarak adlandırılan bu durum hükümet istikrarını belki garanti etmekte, fakat hükümet bazında temsili sınırlamaktadır. Başkanın bir sonraki seçime kadar suçlama (impeachment) kurumunun işlemesi sonucu görevden alınmasının haricinde sürekli yönetimde olması sistemde katılığa sebep olduğu için eleştirilmektedir. Ayrıca hem yürütme organının hem de yasama organının seçimle iş başına gelmesi de çifte meşruiyet sorununa yol açabilmektedir.

Başkanlık sisteminde yasama ve yürütme organlarının birbirlerini görevden alabilmelerine imkân tanınmaması, her iki organın birbirinden sert bir şekilde ayrılarak daha rahat bir çalışma ortamına sahip olmalarını sağlamıştır. Ne başkanın yasama organını feshetmesinin ne de yasama organının başkanı görevden alabilmesinin mümkün olmaması sistemin karakteristik özelliğini teşkil etmektedir.

Başkanlık sistemine karşı olanların en büyük gerekçesi, başkanlık sisteminin meydana gelebilecek tıkanmaları açacak anayasal mekanizmalardan yoksun oluşudur. Hâlbuki parlamenter sistemde güvenoyu ve fesih mekanizmaları bu işlevi yerine getirmektedir.

Başkanlık sisteminin Türk devlet geleneğine uygun olduğu yönündeki iddialar ise mesnetsiz olup kamuoyu oluşturma yönünde bir yöntem olarak kullanılmaktadır.

İktidar partisi tarafından TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sunulan öneride hem başkanın parlamentoyu feshetmesine hem de parlamentonun başkanı görevden almasına imkân tanınmaktadır. İki partili sistemin istendiği sıklıkla dile getirilmekle birlikte birçok farklı siyasi eğilime sahip olması muhtemel bir parlamentonun başkanı düşürmek üzere hareket etmesi pek de muhtemel gözükmemektedir. Aksine başkanın parlamentoyu feshetmesi daha kolay gerçekleşebilir. Bu da yasama organı karşısında başkana pratikte bir avantaj sağlayacak olup parlamentonun rahat çalışmasına engel olabilecek bir görüntünün ortaya çıkmasına neden olabilir. Mezkûr öneride başkana genel siyasetini yürütmede kararname çıkarma yetkisi verilmekte, bu yetki ilgili konuları düzenleyen kanunlarda açık hükümlerin bulunmaması ile sınırlandırılmaktadır. Bu düzenleme ABD uygulamasına aykırı olup hemen her alanda başkana kararname çıkarma imkânı tanıma potansiyeli taşıdığından kuvvetlerin sert ayrılığının yürütme lehine bozulmasına neden olabilecektir.

Başkan, dört yıl gibi bir süre için seçilmekte ve ancak görev süresinin bitmesi ile başkanlık koltuğundan uzaklaşmaktadır. Bu durum da halkın güvenini kaybeden ya da konjonktür gereği seçildiği için halkta karşılığı olmayan bir başkanın halkın taraftar olmadığı politikalarının önlenmesinin mümkün olmayacağı anlamına gelmektedir. Türkiye'de sivil toplumun ve baskı gruplarının sivil olmadığı yönündeki kanıların varlığı düşünüldüğünde bu durumun Amerika'daki sivil toplum kuruluşu ve lobi faaliyetlerinde olduğu gibi dengelenmesi mümkün olmayacaktır.

Demokratik bir sistem olan başkanlık sisteminin saf uygulamasını teşkil eden ABD örneği temel alınarak yapılacak bir hükümet sistemi değişikliği prensip olarak kabul edilebilir bir içerik taşımaktadır. Fakat parlamenter sistemin dezavantajları olduğu gibi bu sistemin de yukarıda belirtilen dezavantajları mevcuttur. Türkiye'de bugün itibarıyla bir hükümet istikrarı sorunu bulunmamaktadır. Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesi her ne kadar parlamenter sistemden bir sapma olsa da sistemin böyle bir özelliğe kavuşturulması geri dönüşü zor bir uygulamaya kapı açmıştır. Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçiliyor olması olumlu neticeler verecektir.

Kaynakça

- Bahçeci, B. (2007). *Karşılaştırmalı hukukta ve Türkiye'de cumhurbaşkanının veto yetkisi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bayram, S. (2016). *Türkiye'de başkanlık sistemi tartışmaları algılar, argümanlar ve tezler*. İstanbul: SETA Yayınları.
- Beceren, E. & Kalağan, G. (2007). Başkanlık ve yarı-başkanlık sistemi; Türkiye'de uygulanabilirliği tartışmaları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11, 163-181.
- Egrisi Doğrusu. (8 Şubat 2013). *AK Parti'nin anayasa çalışmaları, başkanlık sistemi modeli: Taha Akyol soruyor, Prof. Dr. Ergun Özbudun yanıtıyor* [Video dosyası] <http://tv.cnnurk.com/video/2013/02/08/programlar/egrisi-dogrusu/egrisi-dogrusu/2013-02-08T1930/>
- Erdem, K. (2015). Yarı-başkanlık sistemi: teori, pratik ve tartışmalar. Havvana Yapıcı Kaya (Edt.), *Karşılaştırmalı hükümet sistemleri: yarı başkanlık sistemi (Fransa, Polonya ve Rusya örnekleri) içinde* (s. 1-26). Ankara: TBMM Araştırma Merkezi Yayınları.
- Erdoğan, M. (1996). Başkanlık sistemini doğru tartışmak. *Liberal Düşünce Dergisi*, 2, 4-12.
- Fendoğlu, H. T. (2010, Kasım). *Başkanlık sistemi tartışmaları*. Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü.
- Fendoğlu, H. T. (2012). Başkanlık sistemi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2, 39-60.
- Gönenç, L. (2007). Hükümet sistemi tartışmalarında "Başkanlı parlamenter sistem" seçeneği. *Güncel Hukuk Dergisi*, 44, 39-43.
- Gözler, K. (2010). *Anayasa hukukunun genel esasları ders kitabı (3. baskı)*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Kahraman, M. (2012). Hükümet sistemi tartışmaları bağlamında başkanlık ya da yarı-başkanlık sistemlerinin Türkiye'de uygulanabilirliği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 431-457.
- Koçak, K. A. (2015). ABD başkanlık sistemi: "ayrı" ama "birlikte" çalışan organlar. Havvana Yapıcı Kaya (Edt.), *Karşılaştırmalı hükümet sistemleri: başkanlık sistemi (ABD, Arjantin, Azerbaycan, Brezilya ve Nijerya örnekleri) içinde* (s. 23-74). Ankara: TBMM Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kohen, S. (2014, 7 Kasım). "Topal" Obama ABD'de muhalif. *Milliyet Gazetesi*. <http://www.milliyet.com.tr/-total-Obama-abd-de-muhalif/dunya/yardetay/1966096/default.htm> sitesinden 18 Şubat 2016'da elde edilmiştir.
- Köker, L. (2015a, 2 Nisan). Başkanlık sistemi bazı sorular ve cevaplar. *Zaman Gazetesi*. http://www.zaman.com.tr/yorum_baskanlik-sistemi-bazi-sorular-ve-cevaplar_2286662.html sitesinden 13 Şubat 2016'da elde edilmiştir.
- Köker, L. (2015b, 4 Şubat). AKP'nin önerisi başkanlık sisteminin mantığına ters. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/akpnin-onerisi-baskanlik-sisteminin-mantigina-ters> sitesinden 13 Şubat 2016'da elde edilmiştir.
- Kurban, S. (2015). Başkanlık sisteminin Türkiye'de uygulanabilirliği tartışmaları ekseninde Türk tipi başkanlık sistemi. Diñer, H. & Güneş, Ü. (Edt.), *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – II (Siyaset - Uluslararası İlişkiler - İktisat – Sosyal Politika) içinde* (s. 45-54). İstanbul: İLEM.
- Kuzu, B. (1996a). Türkiye için başkanlık sistemi -I-. *Liberal Düşünce Dergisi*, 2, 13-43.
- Kuzu, B. (1996b). Türkiye için başkanlık sistemi -II-. *Liberal Düşünce Dergisi*, 2, 84-106.
- Kuzu, B. (2011). *Her yönü ile başkanlık sistemi*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Miş, N. & Aslan, A. & Ayvaz, M. E. & Duran, H. (2015). *Başkanlık sistemi uygulamaları. ABD, Brezilya, Arjantin, Meksika, Güney Kore, Şili*. İstanbul: SETA Yayınları.

- Özbudun, E. (1968). *Batı demokrasilerinde ve Türkiye'de parti disiplini*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Özbudun, E. (2005). Başkanlık sistemi tartışmaları. T. Ergül (Edt.), *Başkanlık sistemi içinde* (s. 105-111). Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Özbudun, E. (2014). *Türk anayasa hukuku (15. baskı)*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Özbudun, E. (2015). Hükümet sistemi tartışmaları. <http://www.birarada.org/tr/16878/Prof-Dr-Ergun-Ozbudun-Huk-met-Sis-temi-Tartismalari> sitesinden 5 Nisan 2016'da elde edilmiştir.
- Şencan, H. (2015). Çatışmacı parlamenterizmden melez bir çözüme: Fransa'da yarı başkanlık sistemi. Havvana Yapıcı Kaya (Edt.), *Karşılaştırmalı hükümet sistemleri: yarı başkanlık sistemi (Fransa, Polonya ve Rusya örnekleri) içinde* (s. 27-98). Ankara: TBMM Araştırma Merkezi Yayınları.
- TBMM Anayasalar Sitesi (2012). TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sunulan yeni anayasa yapım çalışmalarına ilişkin Adalet ve Kalkınma Partisi'nin görüşleri. https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/adalet_ve_kalkinma_partisi_gorusleri.docx
- Teziç, E. (2014). *Anayasa hukuku (17. bası)*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Tunççaşık, H. (2015). Parlamenter sistem: teorik, pratik ve tartışmalar, Havvana Yapıcı Kaya (Edt.), *Karşılaştırmalı hükümet sistemleri: parlamenter sistem (Almanya, Güney Afrika, Hindistan, İngiltere, İtalya ve Japonya örnekleri) içinde* (s. 1-35). Ankara: TBMM Araştırma Merkezi Yayınları.
- Uluşahin, N. (1999a). *Anayasal bir tercih olarak başkanlık sistemi*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Uluşahin, N. (1999b). Başkanlık sistemi ve değerler sorunsalı. *Liberal Düşünce Dergisi*, 16, 64-77.
- Uluşahin, N. (2011). Türkiye'de mevcut hükümet sisteminin niteliği ve rejimin başkanlık sistemine kaymasının getireceği tehdit ve tehlikeler, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 1, 29-38.
- Yazıcı, S. (2005). Başkanlık sistemleri: Türkiye için bir değerlendirme. T. Ergül (Edt.), *Başkanlık sistemi içinde* (s. 125-142). Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

Bir Medya Çerçevelemesi Durumu: Türkiye’de Hükümete Yakınlığı ile Bilinen Bir Medya Kuruluşu’nun Suriyeli Mültecileri İşleyiş Biçimi

Barış Can Sever*

Öz: Suriye’de devam etmekte olan iç savaştan dolayı Suriyeli mülteciler 2011 yılından itibaren Türkiye’ye gelmeye devam etmektedirler. Bu göç hareketinin dinamiklerinden biri olan “hükümete yakın medyanın mültecileri nasıl yansıttığı” konusu, bu çalışmanın odak noktasını oluşturdu. Hükümete yakınlığı ile bilinen Sabah gazetesinin Suriyeli mülteciler bağlamındaki çerçeveleme aksiyonu, bir durum örneği olarak seçildi. 2013 yılının başı itibarıyla Suriyeli mültecilerin Türkiye’ye yaptıkları toplu göç hareketinin yoğunluk kazanmasıyla birlikte, Sabah gazetesi tarafından mültecilerin yansıtılış biçimleri araştırmacı için merak konusu oldu. Bu nedenle 2013 Ocak ayıyla 2015 Haziran ayları arasında Suriyeli mülteciler hakkında yayımlanmış Sabah gazetesinin çeşitli haberleri veri olarak toplandı. Kalitatif ve kantitatif metotların bir arada kullanıldığı bu araştırmada, önemli bulgulardan bir tanesi, hükümete yakın medya kuruluşunun birbirine zıt yönlerde iki işleyiş biçimi kullanıyor olmasıydı. Bulgular içerisinde göze çarpan şeylerden biri de şöyledi: Bu iki farklı işleyiş çerçevesi, toplu göç hareketleriyle ülkelerindeki savaştan kaçan Suriyeli mülteciler için kullanılırken, birkaç istisnai durum dışında “mülteci hakları” ifadesi hemen hemen hiç yer almıyordu. Sabah gazetesi, araştırmada ortaya çıkarılan işleyiş biçimleri -ideolojik/ kültürel anlayış ve mültecilerin negatif görünümü- aracılığıyla, okuyucuda mültecilere ve mültecilerle ilgili güncel olaylara karşı belli bir bakış açısı oluşturmayı hedeflemiştir. Genel olarak bu çalışma içerisinde; Sabah gazetesinin belli bir kamuoyu algısı oluşturma çabası doğrultusunda Suriyeli mültecileri haberlerinde nasıl işlediği ve nasıl ifade ettiği ortaya konmak istendi.

Anahtar kelimeler: Suriyeli Mülteciler, Sabah gazetesi, Medya, Çerçeveleme, İdeolojik ve Kültürel Anlayış, Mültecilerin Negatif Görünümü.

Giriş

Bu makalede, Türkiye’de hükümete yakınlığı ile bilinen bir medya organının, çerçeveleme mekanizmasıyla ortaya koymuş olduğu ve Suriye mülteciler hakkında gerçekleştirdiği düşünülen algısal çalışması incelenecektir. Hükümete yakın medya organı olarak bilinen ve araştırma yapılan dönemde geniş bir okuyucu kitlesine sahip olan Sabah gazetesi, Suriyeli mülteciler hakkında kamuoyunun belli bir bölümünü etkilediği düşüncesiyle değerlendir-

DOI: [dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B004](https://doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B004)

* Yaşar Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı.

E-posta: bariscanseverrr@gmail.com

meye alınacaktır. 2013 senesinin başından 2015 senesinin neredeyse ortasına kadar, farklı çerçevelenmeler içerisinde kategorileştirilmiş, Sabah gazetesinden konuyla ilgili bazı haberler ele alınıp incelenecektir.

Makalenin temel olarak üzerinde durmak istediği nokta: Suriyeli mültecilere yönelik çeşitli algıların, analiz edilen haberlerdeki farklı çerçeveleme yollarıyla nasıl yansıtıldığına dair aranan cevaplardır. Bu amaç doğrultusunda, haberlerde yer alan veya alma ihtimali olan bazı özel kelimeler önceden belirlenecek ve araştırmacı tarafından hangi sıklıkta kullanıldıkları incelenecektir. Araştırmacı tarafından hesaplanan bu kelimeler, belirli çerçevelerin oluşumuna olanak sağlayacaktır. Bu çerçeveler, "mültecilerin negatif görünümü" ve "ideolojik/kültürel anlayış" olarak belirlenmiştir. Bunlar, içerik ve amaç kavramları etrafında düşünüldüğünde birbirinden çok farklı iki çerçeveleme yöntemidir. Araştırma aynı zamanda, hükümete yakınlığı ile bilinen bu medya kuruluşunun mültecilerle ilgili tutarlı olmayan yansımalarının; kamuoyunu, karar alıcı çevreleri ve söylemlerini, hükümet politikaları ve onun ideolojik/kültürel yönelimleri bağlamında etkileyebileceğini ifade ediyor.

Kuramsal Çerçeve

Medya, kamuoyunu etkileme anlamında geniş bir rol oynar. Kapsayıcı ve iletişimsel teorik anlayış sahibi çerçeveleme kuramı, şunu söyler: Herhangi bir mesele, çeşitli değerlerin ve düşüncelerin gelişmesine olanak sağlayan farklı bakış açılarıyla medyada yansıtılabilir. Medya çerçevelemesi aracılığıyla işlenen bu değerler ve düşünceler, özel bir konu bağlamında kamuoyunu etkileyebilir (Vreese, 2005, s. 51).

Bu araştırmada, Sabah gazetesi tarafından Suriyeli mülteciler hakkında şekillendirilen iki farklı çerçeveleme aksiyonu gözler önüne seriliyor. Bunlardan birincisi; Türkiye'deki Suriyeli mülteciler hakkında kamuoyunu etkileyebileceği düşünülen *ideolojik/kültürel anlayış* çerçevelemesidir. Bu çerçevelemenin oluşumdaki temel dayanaklardan biri toplumun kültürel yapılanmasıdır. Burada bahsedilen kültürel yapılanma toplumun yaşayış pratiklerini tamamen aktaran bir unsur değildir. Topluma dair yapılan genellemelerin ve birtakım tespitlerin bir parçası olarak da yer alabilir. Çerçevelemeler ve kültürel yapılanmalar karşılıklı olarak birbirlerini etkilemektedirler. Çerçeveleme eylemi, kültürel yapılanmadan aldığı kuvvetle etki alanını genişletirken, kültürel yapılanmalar bağlamında belirli bir konu da çerçeveleme eyleminden etkilenebilir (Tears vs. Rules and Regulations, 2012). Çerçeveleme, özel durumların yansıtılması esnasında bir ideolojik yaklaşımı ön plana çıkartmak için de oluşturulabilir (Age). Öne çıkartılan bu ideolojik yaklaşım, kamuoyunu belli olaylara ve gelişmelere karşı pozisyon aldrabilecek nitelikte olabilir. Sabah gazetesi, Suriyeli mültecilerin ihtiyaçlarını ve onlara yapılan yardımları haberleştirirken, mültecilerin ev sahibi ülke içerisindeki uluslararası kanunlar tarafından belirlenmiş mülteci hakları yerine, bu ülkenin varsayılan geleneksel ve dini özelliklerini vurgulama niyetinde olabilir. Öte yandan, *mültecilerin negatif görünümü* diğer çerçevelemenin içeriğini ve yöntemini oluşturmaktadır. Bu çerçevelemenin de Suriyeli

mülteciler hakkında kamuoyunu etkileyebileceği düşünülmektedir. Gazete, bu çerçeveleme aracılığıyla ve bilinçli bir şekilde, bir başka ülkeye ulaşmaya çalışan veya – sözde – hoş karşılanmayan sosyal ilişkilere dahil olmuş Suriyeli mülteciler hakkında olumsuz bir imaj çizme niyetinde olabilir. Bir önceki çerçevenin aksine, bu çerçeveleme eylemiyle farklı yönde yaratılan bu olumsuz imaj, hem kamuoyunun mülteciler hakkında gelişmekte olan algısına ön yargılı yaklaşım unsurları ekleyebilir hem de en başından beri zor koşullar altında yaşam mücadelesi veren Suriyeli mültecilerin yaşam koşullarının daha da zorlaşmasına neden olabilir.

Ele alacağımız konuya dair şu iddia edilebilir: Çerçeveler, olayların çeşitli boyutlarını vurgularken özellikle ifade edilen belirli yanlarını diğerlerine göre daha fark edilir hale getirip özellikle okuyucu kitlesinin bu konu üzerine olan dikkatini daha da yoğunlaştırabilir. Bu nedenle, gazete okurları olayların nedenlerini tespit etmeye çalışırken, değerlendirme yaparken ve konu hakkında kişisel bir çözümlenmeye ulaşırken, çerçevelerden etkilenmiş bir şekilde hareket ederler (Michelle Jeong et al., 2014, s. 583). Bu yaklaşım, kamuoyu düzeyinde bütün hatlarıyla incelenmesi gereken bir konuyu indirgemeci bir hale getirir ve algısal olarak konunun belirli yönelmeler içerisinde değerlendirilmesine sebep olabilir. Buna ek olarak, medya belirli grupları basmakalıp kategorilere yerleştirmede de rol oynayabilir (Critical Multicultural Education and the Media, 2002). Özellikle, basmakalıp hale getirilmesi hedeflenen gruplar arasında toplum içerisindeki azınlıklar ve mülteciler yer alır. Bu gruplar, toplumun belirli normları ve değerleri içerisinde daha kırılğan gözükmektedirler. Medya çerçevelemesi yoluyla bu gruplar hakkında olumsuz imajlar yaratıldığında, dışlama ve basmakalıp hale getirilme durumları daha fazla gözlemlenmektedir.

Çerçevelerin teorik altyapısını güçlendirmek için, burada şunu ifade edebiliriz: Medya toplum içerisinde cereyan eden belirli konuları seçer ve bunları özel bir şekilde, bireylerin kendi zihinsel mekanizmalarında değerlendirmeye alacakları haberlere yerleştirerek yansıtır (Sobel, 2014, s. 318). Daha önce belirtildiği gibi bu durum, bireylerin olaylara yönelik bütüncül yaklaşımlarına engel olabilir ve onları belirli hatlar içerisinde yorumlamaya özendirebilir. Bu da okuyucu ve okuyucunun sosyal ilişkiler ağı içerisinde bulunan paydaşları adına olumlu yaklaşımlar yaratmayacaktır. Sabah gazetesinin Türkiye’deki Suriyeli mültecileri medyada yansıtma hali, araştırmada ele alınan vakanın ana temasıdır. Yukarıda bahsedilen bu temanın özünde şu yatar: Sabah gazetesi, mültecileri yansıtma biçimini hangi hatlar üzerinde kurmuştur ve bu hatları nasıl kullanmıştır? Buna ilaveten, medyada maksatlı olarak yanlış bir şekilde yansıtma eylemi, literatürde dikkat çeken konular arasında yer almaktadır. Politik arenadan, sivil toplum hareketlerinden ve halk kitlelerinden pek çok aktörün, içerisinde yansıtılan koşullarla ve olaylarla ilgilendiği platformlardan bir tanesi de medyadır (Gandiwa et al., 2014, s. 413 – 423). Konu mültecilerle ilgili olduğu zaman da, bu durum pratikte görülebiliyor. İnsanlık tarihi boyunca aktif olmuş göç ve mülteci hareketlenmeleri, çoğu zaman medyanın işlediği temel konulardan biri olmuştur. Pek çok vatandaş, mülteci konusuna dair izlenimi medya yoluyla elde etmektedir. Medya, mülteciler hakkında oluşturduğu algısal çalışmalar ile birlikte, karar alıcıları, sivil toplum örgütlerini ve kamuoyunu etkiler. Lüksemburg’da göz-

lemelenen bir durumda şu tespit edilmiş: Haber yayın organları, siyasi ve ekonomik amaçlarla göç edenlere farklı anlamlar atfederek, onları samimi ve samimi olmayan olarak farklılaştırmıştır (Nickels, 2007, s. 42). Türkiye özelinde de şunu ifade edebiliriz: Hükümete yakınlığı ile bilinen medya organları, Suriyeli mültecileri farklı yollarla betimleme niyetinde olabilirler. Bu farklı betimleme yöntemleri aracılığıyla, Türkiye'deki hükümetin ve kamuoyunun belli bir kesiminin beklentisi doğrultusunda mültecilere yönelik bir görüntü de ortaya çıkabilir. Nitekim, karşılıklı beklentiler içerisinde yürüyen bir medya betimlemesi kısır döngü halini alır ve konunun değişen dinamiklerine dair gerçekçi metinleri ortaya koyamaz.

Kamuoyunu oluşturan bireylerin psikolojik ve sosyolojik unsurları bağlamında medyanın çerçeveleme etkisi akademisyenler tarafından pek çok kez tartışılmıştır. İddia edilen bir görüş şöyledir: Bireyler, kendilerine özgün bilişsel durumlarını ve oldukça kısa tutmaya çalıştıkları düşünsel eylemlerini kapsayan bilgi işleme süreçlerinde, kolay yolu seçme eğilimi gösterebilirler. Bu eylem özelinde çerçeveler, bilgiye ulaşmada ve metinlerden edindikleri sübjektif mesajları kendi zihinsel filtrelerinden geçirme aşamasında okuyucuya rahat bir ortam yaratabilir (Sobel, 2014, s. 318). Bu nedenle şu durum beklenebilir haldedir: Genellikle okuma eyleminden haz almayan bireyler veya zaman yetersizliği nedeniyle haberleri göz gezdirerek inceleyenler, haber okuma eylemi sırasında bilgiye ulaşırken ve belirli konuları değerlendirirken kolay yolu seçme eğiliminden dolayı bu çerçevelerden kolaylıkla etkilenebilir. Ayrıca, sosyoloji ve iletişim çalışmalarını kapsayan disiplinler arası bazı görüşler şunu iddia etmektedir: Çağdaş zamanın koşullarına daha çok ayak uydurmuş olan toplumlar içerisinde görülen, medyanın kamuoyu üzerindeki etkisinin ve öneminin arttığı bir süreç yaşanmaktadır (Tears vs. Rules and Regulations, 2012). Diğer bir tabirle medya, bireylerin günlük yaşam pratikleri içerisinde azımsanmayacak bir öneme sahiptir ve medyanın gündün güne etkisi artmaktadır. Bu koşullar altında; medya çerçevelemesi, siyasal ve toplumsal içerikli belirli konular bağlamında kamuoyunu değiştirmede ve şekillendirmede çok etkileyici bir rol oynayabilir. Medyanın, güncel yaşam pratikleri içerisindeki temel dinamiklere ağırlığını koyabileceği bir ortamda, belirli konular ön plana çıkarılır ve bu konular işlendiği şekilde akıllarda yer edinebilir.

Bir diğer perspektif ise şöyle: Mültecilerin olumsuz bir şekilde yansıtılması, toplumun ve bireylerin sosyo-politik korkularını tetikleyebiliyor. Mültecilerin içerisinde bulunduğu kötü koşullar hesaba katılmıyor ve bu durum mültecilerin içinde bulunduğu kötü koşullara rağmen gerçekleşiyor. Bu nedenle, bu sosyo-politik korkular, mültecilerin hayatlarını kolaylaştıracak kararların siyasete yön verenler tarafından alınmasını engelleyici nitelikte olabilir (Bleiker et al., 2013, s. 398). Bu araştırmada, bahsedilen perspektifler bağlamında; hükümete yakınlığı ile bilinen medya kuruluşu Sabah gazetesinin, Suriyeli mültecilerle ilgili yapılan haberlerde mülteci haklarından bahsetmeyişine ve bunun yerine daha çok Suriyeli mültecilere yapılan yardımlara veya mültecilerin başka ülkeye gitme deneyimlerine ve – sözde – istenmeyen sosyal ilişkilere dâhil olma durumlarına odaklanması incelenecektir. Bir sonraki bölümde araştırmanın hangi yöntemlerle yapıldığına ve verilerin nasıl toplandığına dair bilgi verilecektir.

Metodoloji ve Veri Toplama

Bu makalede, kantitatif ve kalitatif yöntemler birlikte kullanılmıştır. İki yöntemin de uygulanması süresince, çerçevelenmeleri değerlendirebilmek için içerik analizi gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi esnasında incelenmiş haberler, analiz birimi olarak belirlenmiştir. Sabah gazetesinden 103 farklı haber, rastlantısal bir şekilde toplanmıştır. Sabah gazetesi, Türkiye'deki hükümete yakın medyanın bir parçası olarak değerlendirmeye alınmak için seçilmiştir. Sabah gazetesinin seçilmesindeki bir diğer temel sebep ise gazetenin tirajının uzun zamandır yüksek olmasıdır. Örneğin, araştırmanın yapıldığı dönem içerisindeki bir haftada gazetenin basılı versiyonu, 335.908 kere satılarak gazete tirajları listesinde beşinci sırada yer almıştır (Gazete Tirajları, 08.06.2015 - 14.06.2015). Bu şu anlama geliyor: Sabah gazetesi ideolojik pozisyonuyla ve yüksek satış rakamlarıyla Türkiye'nin aynı zamanda ana akım gazetelerinden bir tanesidir (Corke et al., 2014). Ayrıca, gazetenin internet sayfası okuyucu kitlesini arttırmıştır. Dolayısıyla, gazetenin, yeterlice geniş bir kesimi etki alanı içerisine aldığı söylenebilir. Veri toplama işlemine tâbi tutulan haberlerin yer aldığı zaman aralığı, 2013 Ocak ile 2015'in ilk yarısı arasına denk gelecek şekilde belirlenmiştir. Çünkü bu süre zarfında, savaşın başladığı tarih 2011 ile 2013 arasında devam eden süreçten bambaşka bir süreç yaşanmış ve Suriyeli mültecilerin zorunlu göç hareketinde oldukça yüksek oranda bir artış gözlemlenmiştir (Syria Regional Refugee Response, 2015). Gözlemlenen bu artışın yanısıra Suriyeli mültecilerle ilgili sürmekte olan belirsizlikler, medyadaki çerçeveleri kamuoyunu etkileme noktasında daha etkin hale getirmiş olabilir.

Kantitatif yöntemin uygulanabilmesi için, belirlenmiş çerçevelerin altyapısını oluşturacak nitelikteki özel kelimeler, seçilen haberler aracılığıyla hesaplandı. Bu şekilde belirlenen özel kelimeler şöyledir: *kaçak* (escape), *Suriyeli* (Syrian), *operasyon/yakalandı* (operation/captured), *kardeş/mazlum* (fellow/oppressed), *müslüman/ensar-muhacir* (muslim/ people from medine who helped immigrated muslims – immigrant), *yardım/hayır* (aid/charity), *hak* (right), *misafir* (guest). Suriye uyruklu söz öbeği de bu şema içerisinde Suriyeli olarak hesap edilmiştir. Sebebi de şudur: Suriye'den kaçmak zorunda kalan bu insanlar seçilmiş haber metinlerinde Suriyeli olarak anılmıştır. Yine haber metinlerindeki aktarıma göre, Suriye uyruklu kişiler de bu zorunlu göçe dâhil olmuş kişilerdir. Hak kelimesi ise mülteci haklarını temsilen seçilmiştir. Kelimeler farklı iki bağlamda çerçevelerin yapısında yer aldı. Bu farklılık, sonuçları analiz etme yolunda katkı sağladı. Ele alınan haberlerde tespit edilen kelimeler arasında en çok kullanılmış olan *Suriyeli* (Syrian) iken, neredeyse hiç görülmeyecek kadar az yer verilmiş kelimenin de *Hak* (Right) olduğu gözlemlendi. Bahsedilen kelimeler, belirlenmiş olan çerçevelerle paralellik gösteren iki farklı yansıtma biçimi içerisinde de hesaplandı. *Suriyeli* ile birlikte *kaçak* ve *operasyon/yakalandı* kelimeleri, "Mültecilerin Negatif Görünümü" çerçevesinin parçalarıdır. Diğer taraftan yine *Suriyeli* kelimesi ile birlikte, *kardeş*/

mazlum, Müslüman/ensar-muhacir, yardım/hayır ve misafir kelimeleri, “İdeolojik/Kültürel Anlayış” çerçevelenme aksiyonunun bileşenleri olmuşlardır. Seçilen haberlerden sadece üç tanesi içerisinde, *bağış* kelimesi *yardım/hayır* olarak, *inanç birliği* de *Müslüman* olarak değerlendirilmeye alınırken, *acil yardım* söz öbeği *yardım/hayır* olarak ele alınmamıştır. Sonra, bu kelimelerin kullanım sıklıklarıyla ilgili istatistiksel sonuçlar analiz edilmiştir. Aynı zamanda, kalitatif yöntemin uygulanabilmesi için de spesifik kelimeleri içeren veya içermeyen, araştırma konusu ve belirlenen çerçeveler kapsamındaki haberler toplanmıştır. Çerçevelenme konularına ilişkin görünümüleri içeren bu haber metinleri de, bulgulara katkı sunabilmek için değerlendirmeye alınmıştır. Bir sonraki bölümde araştırmanın hipotezi açıklanacaktır.

Hipotez

Araştırma içerisinde iki hipotez formüle edilmiştir. Hipotezlerin ortak noktası, hükümete yakınlığı ile bilinen Sabah gazetesinin çerçevelenme aksiyonudur. Bu araştırmanın bağımsız değişkenleri, Suriyeli mültecilerin algılanması bağlamında oluşturulan, Sabah gazetesinin iki farklı çerçevesidir. Bununla birlikte, Suriyeli mültecilerin algılanması bağlamında, hükümete yakınlığı ile bilinen medya kuruluşunun kamuoyunu etkileyebilecek tutarlı olmaktan uzak yaklaşımları, bu araştırmanın bağımlı değişkeni olmuştur. Birinci hipotez şöyledir: *Sabah gazetesi ideolojik/kültürel anlayış çerçevelenmesi aracılığıyla Suriyeli mültecilerin kamuoyundaki algısını etkilemektedir.* İkinci hipotez: *Sabah gazetesi, Suriyeli mültecileri negatif görünümde yansıtarak, kamuoyunun bu insanlar hakkındaki algısını etkilemektedir.* Metodoloji ve veri toplama bölümünde belirtildiği üzere, Sabah gazetesi geniş bir kitleye ulaşan medya organı özelliğindedir. Bu nedenle, kamuoyunu yüksek oranda etkileyebilme potansiyeliyle, öncül olarak diğer hükümete yakın medya kuruluşlarını da temsil etme niteliği taşımaktadır.

Hipotez incelemesi için hükümete yakınlığı ile bilinen bu medya kuruluşunun kamuoyunu nasıl etkilemeye çalıştığı test edilmiştir. Değişkenleri inceleyebilmek için de, ne çeşit çerçevelenme içeriklerinin haber metinleri aracılığıyla kullanıldığı ortaya çıkarılmıştır. Daha sonra, ortaya çıkacak olan sonuçların şu koşulları göstereceği beklentisine girilmiştir: Sabah gazetesinin Suriyeli mülteciler hakkında oluşturmaya çalıştığı algılar samimi olmaktan uzaktır.

Bu duruma özel, makalede şu gösterilmeye çalışılmıştır: Hükümete yakınlığı ile bilinen gazete, Suriyeli mültecileri bir yandan negatif görünüm içerisinde yansıtarak, öte yanda ise onların imajını ‘yardıma ihtiyacı olan Müslümanlar ve kardeşler’ bağlamında çizerek, birtakım ideolojik ve kültürel dokunmaları kendi amaçları için kullanmıştır. Çok çarpıcı bir şekilde beklenen şeylerden bir tanesi de mülteci hakları kavramının, incelenen tüm haber metinleri boyunca neredeyse hiç yer almayacağıdır. Bir sonraki bölümde bulgular ve değerlendirmeler sunulacaktır.

Bulgular ve Değerlendirmeler

Belirlenmiş kelimeler toplanarak hesaplandı. Daha sonra, haber metinleri içerisinde yer almış bu kelimelerin istatistiksel verileri ortaya çıkarıldı. Rakamlara göre; en çok kullanılmış kelime beklendiği üzere *Suriyeli* olarak tespit edildi. *Suriyeli* kelimesi haber metinleri içerisinde 419 kez gözlemlendi. Haber metinlerine konu olan kişilerin ortak özelliği Suriyeli olmalarıydı. Diğer anlamıyla ifade edecek olursak; Suriye sınırları içerisinde yaşayıp savaş, çatışma ve baskılar nedeniyle Türkiye’ye zorunlu bir şekilde göçen kişiler olmalarıydı. Bu kelime, bir yandan mültecilerin negatif görünümü çerçevesinde kullanılırken, öte yandan ideolojik/kültürel çerçeveyi içeren haber metinlerinde de kullanılmıştır. Öyle ki, Suriyeli mültecilerin, çerçevelerdeki ana unsur olma durumları açık bir şekilde görülmüyordu. Bu sonuç şunu işaret edebiliyordu: Hükümete yakınlığı ile bilinen gazetenin konuyla ilgili muhabirleri ve editörleri, Suriye mültecilerin kırılma noktasındaki durumlarını kullanmaktan çekinmemişlerdir. Daha sonra, enteresan bir şekilde, *yardım/hayır*’ın 192 kere *kardeş/mazlum* ve *Müslüman/ensar-muhacir*’in de 123 kere kullanıldığı tespit edilirken, *hak* kelimesinin belirlenen bütün haber metinleri içerisinde sadece 3 kez görüldüğü ortaya çıkarıldı. Haberlerde bahsedilen sözde kardeş mülteciler için toplanan yardımlar da, genellikle hükümet mekanizmaları ve belirli sivil toplum kuruluşları aracılığıyla sağlanmıştır. Bu noktada, rakamlar önemli değerlendirmeleri ortaya çıkaracaktır.

İlk olarak şunu söyleyebiliriz: Türkiye’deki popülasyonun içerisinde yer alan belirli bir çoğunluğun dini duygularını kullanmak için ideolojik/kültürel anlayış çerçevesinde etkili bir şekilde uygulanmıştır. Suriye mültecilere, mülteci haklarının sağlanması vurgusu yerine daha çok Suriyeli mültecilerin Müslüman olarak yardıma ihtiyacı olduğu ve Türkiye’deki Müslüman kardeşinden yardım beklediği görünümü ifade edilmiştir. Bu bakış açısıyla değerlendirdiğimizde şunu söyleyebiliriz: Sabah gazetesi, mültecilerin içinde bulunduğu olumsuz koşulları gözetmeksizin kamuoyunu belli bir doğrultuda etkilemeye çalışmıştır. Ayrıca, bu durum kamuoyunda, “yardımlar sadece olumsuz koşullarda yaşayan Müslüman kardeşlere verilmelidir” gibi bir izlenim yaratabilir. Bu durumun değerlendirilmesi yapıldığında şu rahatlıkla söylenir: Gerçekleştirilen eylem, evrensel mülteci hakları içerisinde kabul edilebilecek bir şey değildir. Çünkü, başka dinlerden ve inanışlardan gelen Suriyeli mültecilerin, bu çerçevenin üzerinde etkili olduğu, toplumun belli bir kısmı tarafından dışlanma ihtimalleri vardır. Aynı zamanda, bu çerçevenin yarattığı etkiyle birlikte, toplumun yine belirli bir kısmı “karar alma mekanizmalarının mülteci konusundaki düzenlemeleri yeterlidir” düşüncesini benimseyebilir. İlaveten, gene bu çerçevenin yarattığı etkiyle, “bu konudaki hükümet kararlarına ve bazı sivil toplum örgütlerinin yaptıklarına eleştiri gereksizdir, hükümet ve bazı sivil toplum örgütleri mültecilerin evrensel haklarını savunmaktansa onlara sadece yardım ulaştırarak iyi iş çıkarıyor” gibi düşünceler de kamuoyunun belirli bir kısmı tarafından kabul edilebilir hale gelecektir. Bu perspektif ile yaklaşıldığında şu durum belir-

tilebilir: Sabah gazetesi tarafından oluşturulmuş ideolojik/kültürel anlayış çerçevesi, gazetenin hükümete yakın etkin bir medya kuruluşu olduğunu kanıtlayarak, hükümetin ve bazı sivil toplum örgütlerinin pozisyonuna destek sağlamaktadır.

Konunun kültürel boyutunda, Türkiye'deki popülasyonun genellikle misafirperver olarak nitelendirildiği biliniyor. Ek olarak, kültürel ve dini özelliklerin bir araya gelmesiyle, sadaka kültürü bazıları tarafından vurgulanmaya devam ediyor. Bu çalışmada, sonuçlara ve niteliksel değerlendirmelere bakılarak şu söylenebilir: İdeolojik/kültürel anlayış çerçevesi kamuoyu üzerinde etki yaratmış olabilir. Tekrardan söylemek gerekirse, haber metinleri içerisinde mülteci hakları vurgusu yerine yardım, Müslüman ve kardeş kavramlarının üzerinde durulmuştur. Daha da ilginç olarak şunu ifade edebiliriz: Suriye'de devam etmekte olan iç savaş nedeniyle, kısa zaman içerisinde ülkelerine dönemeyecekleri bir gerçek olan Suriyeli mülteciler için *misafir* kelimesi de haber metinleri içerisinde 27 kez gözlemlenmiştir. İngiltere merkezli *The Guardian* gazetesinin aktardıklarına göre; pek çok Suriyeli mülteci kamplar dışında mülteci statüsü olmadan hayatta kalma çabası vermektedir (Letsch, 2014). Mülteci statülerinin olmaması, hem uluslararası mülteci düzenlemelerine göre açık bir hak ihlali hem de insanların kafalarındaki belirsizliklerin artmasına sebep olmaktadır.

Adana, Türkiye'nin güney bölgesinde yer alan şehirlerden bir tanesidir ve aynı zamanda, Suriye mültecilerin şimdiye kadar yoğunlukla yaşadıkları şehirlerden bir tanesi olmuştur. Adana valisi, 2015 yılı Şubat ayında yaptığı, Sabah gazetesinden seçilen bir haber içerisinde yer almış açıklamasında şunları dahi dile getirmiştir: Suriyeliler sığınmacı ya da mülteci değildir. Onlar geçici koruma altındadırlar (Baltacı, 2015). Bu noktada çerçeveye yeniden bakacak olursak, misafirperver olma özelliğinin bu gazete tarafından faydacı bir yaklaşım ile kullanıldığını görebiliriz. Bu anlayış bağlamında, hükümete yakınlığı ile bilinen bu gazetenin, kamuoyunu belirli bir görüş içerisinde etkilemeye çalıştığı söylenebilir. Yansıtılan bu bakış açısı, okuyucuda şu düşünceyi akıllara getirebilir: Türkiye'deki insanlar kardeşlerini kabul ederek ve onlara yardım götürerek iyi bir ev sahibi olmuştur. Bu koşullar altında kamuoyu şu düşünceyi de benimseyebilir: Yaklaşık olarak iki milyon mülteci "misafir" olarak iyi ağırlanmaktadır.

Diğer taraftan, mültecilerin negatif görünümü çerçevesiyle, Sabah gazetesinin tutarlı olmaktan uzak haber yapma yöntemi araştırma süresince ortaya çıkarılmıştır. Tutarlı olmayan bu gazetecilik durumunun temel sebebi şudur: Suriyeli mülteciler için oluşturulan iki ayrı çerçeve gece ve gündüz gibi birbirinden çok farklıdır. İdeolojik/kültürel anlayış çerçevesini gerçekleştiren haber metinleri, Suriyeli mültecileri sadece yardıma ihtiyacı olan kardeşler ve Müslümanlar olarak yansıtırken, diğer tarafta ise, mültecilerin negatif görünümü çerçevesini uygulayan haber metinleri, Suriyeli mültecilerin imajını "operasyonlarda yakalanan" ve başka ülkeye "kaçmaya" çalışan kişiler olarak çizmiştir. Bu konudaki ka-

nıtlar şöyledir: *kaçak* ve *operasyon/yakalandı* kelimeleri, 269 kez haber metinleri içerisinde yer almıştır. Aynı zamanda, haber metinlerinde yapılan niteliksel değerlendirmelerden şu sonuç ortaya çıkmıştır: Gazetenin konuyla ilgili muhabirleri ve editörleri, Suriye mültecileri sokaklardan toparlanan dilenciler, birbirleriyle veya başkalarıyla kavga edenler, polis tarafından yakalanmış fuhuş yapan kadınlar ve başka sebepler nedeniyle polis tarafından gözaltına alınan kişiler olarak aktarmaktan imtina etmemişlerdir (“Bini Aşkın Suriyeli Sınır Dışı Edilecek”, 2013; “44 Suriyeli Vatandaş Tutuklandı”, 2013; Yıldırım, 2013; “Suriyelilerin Üzerinden 23 Kilo Esrar Çıktı”, 2013; “Suriyeli Dilenciler İçin Operasyon Düzenlendi”, 2014; “Suriyeli Kardeşlerin Kavgasında Kan Aktı”, 2014). Bu çerçeve de diğeri gibi kamuoyunu etkileyebilecek niteliktedir. Mülteciler, kamuoyunun algılayışı bağlamında basmakalıp hale getirilebilir. Keza, polis mültecilere karşı harekete geçtiği zaman, mülteci hakları vatan- daşlar tarafından hatırlanmayabilir ve pek çok kişi Suriyeli mültecilere karşı keyfi davranışlar içerisinde bulunabilir. Bunlara ek olarak, kapasiteleri dolmuş mülteci kampları şehir merkezlerinde ve banliyölerde yaşayan Suriyeli mültecileri kabul edememesine rağmen, mültecileri dilenciler ve istenmeyen kişiler olarak yansıtan gazete, okuyucu kitlesini mültecilerin kamplara götürüleceğine dair düşüncelerle konunun gerçekliğinden iyice uzaklaştırabilir. Bu koşullar altında yukarıda sözü geçen çerçeve, toplumun belli bir kesiminin mülteci hakları hakkında araştırma yapmamasına neden olabilir. Aynı sebepten ötürü; hükümet birimlerinin aldığı kararlar ne olursa olsun ve polis mültecilere karşı ne yaparsa yapsın, bütün bunlara karşı bir onaylama güdüsüne sahip olabilirler. Bir sonraki bölüm araştırmanın sonuç kısmını kapsayacaktır.

Sonuç

Bu makale, Türkiye’de hükümete yakınlığı ile bilinen bir gazetenin samimi ve tutarlı olmayan çerçevelerini ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Elde edilen sonuçlar şunu işaret etmektedir: Suriyeli mülteciler ile ilgili bir konu değiştiğinde, bu mültecilerin görünüşleri de değiştirilmiştir. Sabah gazetesinin bu konudaki tutarlı olmayan gazetecilik anlayışı vasıtasıyla sözde istenmeyen sosyal ilişkilere dâhil olmuş ve başka bir ülkeye geçmeye çalışan mülteciler; kardeş, mazlum ve Müslüman olarak nitelendirilmemiştir. Aynı zamanda, gazete, yardıma ihtiyacı olan, Müslüman ve mazlum olarak nitelendirdiği mültecileri, kaçak ve operasyon/ yakalandı gibi kelimelerle birlikte telaffuz etmemiştir. Bu çalışma, önümüzdeki dönemlerde Suriyeli mülteciler ve medya ilişkisi hakkında yapılması muhtemel araştırmalara ön ayak ve destek olabilir. Araştırmacıların, hükümete yakınlığı ile bilinen diğer medya kuruluşlarının bu konuya dair yaklaşımlarını geniş bir zaman dilimi içerisinde incelemek istemeleri gündeme gelebilir. İlaveten, çerçeveleme bağlamında, araştırmalar sosyo-politik spektrum içerisinde yer alan diğer konulara da yöneltilebilir.

Kaynakça

- 44 suriyeli vatandaş tutuklandı. (2013, Mart 31). *Sabah gazetesi*.
- Baltacı, F. (2015, February 16). Suriyeliler için organize yardım. *Sabah gazetesi*. Retrieved June 10, 2015, from <http://www.sabah.com.tr>
- Bini aşkın Suriyeli sınır dışı edilecek. (2013, Mart 28). *Sabah gazetesi*.
- Bleiker, R., Campbell, D., Hutchison, E., & Nicholson, X. (2013). The visual dehumanisation of refugees. *Australian Journal of Political Science*, 48, 398 – 416.
- Corke, S., Finkel, A., Kramer, D.J., Robbins, C.A., & Schenkan, N. Freedom House. (2014, February). *Democracy in crisis: Corruption, media, and power in Turkey*, 7. Retrieved June 9, 2015, from <https://www.freedomhouse.org/report/special-reports/democracy-crisis-corruption-media-and-power-turkey>
- Gandiwa, E., Sprangers, S., Bommel, S., Heitkönig, I., Leeuwis, C., & Prins, H. (2014). Spill-over effect in media framing: Representations of wildlife conservation in Zimbabwean and international media. *Journal for Nature Conservation*, 22, 413 – 423.
- Gazeteciler.com. (2015, June). *Gazete Tirajları (08.06.2015 - 14.06.2015)*. Retrieved from June 17, 2015, from <http://www.gazeteciler.com/gazete-tirajlari.html>
- Michelle, J., Gilmore, J.S., Bleakley, A., & Jordan, A. (2014). Local news media framing of obesity in the context of a sugar-sweetened beverage reduction media campaign. *Journal Nutrition Education and Behavior*, 46, 583 – 588.
- Krizay, L.M., (2011). Begging for change: A comparative analysis of how the media frames domestic and international poverty. *Student Pulse*, 3, 1 – 4. Retrieved June 5, 2015, from <http://www.studentpulse.com/a?id=575>.
- Letsch, C. (2014, November 20) Amnesty report reveals desperate plight of Syrian refugees in Turkey. *TheGuardian*. Retrieved June 15, 2015, from <http://www.theguardian.com/international>
- Nickels, H.C., (2007). Framing asylum discourse in Luxembourg. *Journal of Refugee Studies* 20, 37 – 59.
- Petrozza, J. (2002, July). Critical Multicultural Pavilion - EdChange. *Critical multicultural education and the media*. 1. Retrieved June 8, 2015, from <http://www.edchange.org/multicultural/papers/media.html>
- PewResearchCenter. (2009, October 7). *Mapping the global Muslim population*. Retrieved June 11, 2015, from <http://www.pewforum.org/2009/10/07/mapping-the-global-muslim-population/>.
- Sobel, M. R., (2014). Chronicling a crisis: media framing of human trafficking in India, Thailand, and the USA. *Asian Journal of Communication*, 24, 315 – 332.
- Suriyeli dilenciler için operasyon düzenlendi. (2014, Haziran 19). *Sabah gazetesi*.
- Suriyeli kardeşlerin kavgasında kan aktı. (2014, Eylül 1). *Sabah gazetesi*.
- Suriyelilerin üzerinden 23 kilo esrar çıktı. (2013, Ağustos 16). *Sabah gazetesi*.
- (2012, January). *Tears vs. Rules and Regulations: Media Strategies and Framing of Immigration Issues*. Paper presented at the annual meeting for International Communication Association, Ipswich, MA.
- UNHCR. (2015, June). *Syria regional refugee response – Inter-agency Information Sharing Portal*. Retrieved June 17, 2015, from <http://data.unhcr.org>
- Vreese, C.H. (2005). News framing: Theory and typology. *Information Design Journal + Document Design* 13, 51 – 62.
- Yıldırım, M. (2013, Haziran 15). Suriyeli kadınlar fuhuşta yakalandı. *Sabah gazetesi*. Retrieved Haziran 16, 2015, from <http://www.sabah.com.tr>

Organik Gıdaya Ulaşım Sorunu Kapsamında Çokuluslu Şirketlerin Rolü: Depoya Değil Toprağa!

Mesut Koçak*

Öz: Çalışma, çağımızın en önemli sorunlarından biri olan, organik gıdaya ulaşabilme sorunsalı üzerinde durarak, çok uluslu şirketler tekelinde gıdanın metalaşma sürecini literatür taramasıyla birlikte değerlendirecektir. Bu kapsamda kültürel tohumlar üzerinde meydana gelen değişimler (yeşil devrim, hibrit tohum, gen mühendisliği) ortaya konulan bulgularla birlikte incelenerek, çok uluslu şirketlerin faaliyetlerini meşrulaştırma süreçleri, Fikir Mülkiyeti Haklarının Ticari Niteliklerine İlişkin Anlaşması (Agreement On Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights-TRIPS) çerçevesinde gözden geçirilecektir. Toplumun sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı gözetilmeksizin gerçekleştirilen bu anlaşma, bireyin en temel hakkı olan, sağlıklı yaşam hakkına doğrudan tehdit içermektedir. Elde edilen bilgiler sonucunda, yerel tohumların geleceğine yönelik sürdürülebilir teşvik çalışmalarının mümkün olup olmadığı ve kültürel tohumun küresel tohum karşısında tekrar güçlenme durumu sorgulanacaktır. Çalışmanın sınırlılıkları, disiplinlerarası bir boyut içermesi ve mevsim şartlarının uygunsuzluğu olarak açıklanmıştır. Belirtilen kısıtlardan dolayı sahada araştırma durumu çalışılan dönem bakımından mümkün görünmemektedir. Araştırma sürecinde hem çeviri kaynaklardan hem de temel yabancı düşünürlerin fikirlerinden faydalanılarak konu, aşağıdaki taslak başlıklar altında tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Gıda, Tohum, Ulusötesi Şirketler, Monokültür, Üretim Süreci.

Giriş

XX. yüzyıla girerken birbirinden çeşitli tohumlarımızın birçoğunu yitirdik. Bununla birlikte geriye kalan tohumların cinsi de halen tehdit altındadır. Üstelik durum bununla birlikte insanlığın en değerli mirası olan hikâyeleri, kültürleri ve tarihimizi de kaybettirmeye başlamıştır. Yerkürenin ekolojik dengesi her geçen gün bozulurken beraberinde yeni sorunları da getirmeyi ihmal etmemiştir. Bu durumun bilincinde olan bireyler, daha şimdiden bir şeyleri değiştirme adına harekete geçerken, büyük çoğunluk durumun farkına bile varamamıştır. Günümüzde, benzer sorunlar arasında en dikkat çekici ve önemli olanı, gıda sorunu olarak göze çarpmaktadır. Bu makale ile sorunun tanımlamasını yapılarak, mevcut duruma karşı alternatif uygulamaların neler olduğundan bahsedilecektir.

DOI: [dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B005](https://doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B005)

* Kocaeli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.

E-posta: hititmail@gmail.com

Gıda sorununu ortaya çıkaran en önemli yapılanma ulusötesi şirketlerdir. Bu şirketler çiftçi ve köylülerin çok çeşitli kültürel tohumlarını gasp ederek, biyokorsanlık ile dünya üzerinde yepyeni bir pazar oluşturmayı hedeflemiş ve başarmışlardır. Bunu gerçekleştiren izledikleri temel politika, küreselleşme içerisinde gizli yaptırım gücü ve nakdi yardımlar olmuştur. Küresel gelişmeyi yakalayamayan birçok ülke kapılarını ulusötesi şirketlere açma zorunluluğu altında kalarak, kendilerini bu durumdan kurtaramamışlardır. Birinci ve ikinci yeşil devrim ile birlikte gerçekleşen bu süreç, tohumlar üzerinde ciddi bir değişim yaratmış ve tohum ticaretinin yanı sıra zirai ilaç sanayisinde de yeni bir pazar oluşturmuştur. Duruma ekonomi ve insan hakları çerçevesinden bakıldığı zaman böyle bir olgunun hem serbest piyasa ahlakına hem de insan haklarına uygun olmadığı gözler önüne serilmektedir. Yapılan bu çalışma, farklı başlıklar halinde tohum üretiminin şirket tekeline nasıl geçtiğini ve şirketlerin bu durumu hangi yöntemler ile işlevselleştirdiğini değerlendirecektir.

Tohumun genetiği ile oynayan ulusaşırı şirketler kendilerini tohum merkezi ilan ederek, saf ve organik ürün yetiştiriciliği yapan köylüyü kendilerine bağlamışlardır. Her sene aldığı hasattan tohumluk ayıran üretici artık şirketlerin kapısını çalma durumunda bırakılmıştır. Çiftçi, köylü ürettiği ürüne yabancılaşarak temel gıda üretiminden dahi uzaklaşmaya başlamış ve birçok çiftçi durumun farkına dahi varamamıştır. Enerji ihtiyacının karşılanması için temel gıda ürünleri (arpa, buğday, çavdar vd.) yerine küresel politikaların önerdiği, enerji maddesi olarak kullanılan tohumlar (mısır, soya, kanola, şeker kamışı) ekilmektedir. Tarımsal üretim bu şekilde ilerlerken, küresel tohum ve zirai ilaç pazarına hakim olan şirketler, kendi oluşturdukları sistemden rahatsızlık duyarak, dünyanın en güvenli yerlerinde tam donanımlı tohum depoları oluşturmaktadırlar. Bu noktada çalışma, yüksek güvenli depolarda saklanan tohumların topraktan yüzlerce rakım yüksekte değil, öz yuvası, toprağın içerisinde olması gerektiğini ifade etmeye çalışacaktır.

Genel Anlamda Gıda Sorunu

Gıda alınıp satılabilen bir metadan çok daha fazla durumu içerisinde barındırmaktadır. Gıda, birey, aile, topluluk ve dünya için her düzeyde paylaşılması gereken benzersiz bir bağlayıcı kaynaktır. Yani başka bir anlamda gıda, tükettiğimiz besleyici maddeden fazlasıdır. Oysa ki neredeyse 800 milyon insanın, kronik olarak gıda yetersizliği çektiği hesaplanmaktadır. Aynı zamanda günlük 2 dolardan daha az bir parayla geçimini sağlayan yaklaşık 2 milyar insan bulunmaktadır (Madeley, 2003, s. 11). Sorun öylesine büyüktür ki aklıktan gıda sorunu yaşayan insanlarla birlikte minimum düzeyde temel gıda ihtiyacını karşılayan insanların da gıda sorunu bulunmaktadır. Bu duruma ilaveten ortada yepyeni bir sorun olan "obezite" de yeni açlığın bir göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir.

Gıda sorunu bilimsel içerik anlamında, farklı boyutlarıyla ele alınabilmektedir. Mikro anlamda bireyin kendisinin veya aile fertlerinin beslenmesine yeterli miktarda besin sağlayamaması ve bunun gerekçesini de ekonomik düzeyin bir getirisi olarak değerlendirmesidir. Bu düzeyde bir gıda sorunu yoksulluk ve yoklukla mücadele eden toplumsal yapıların yerel kurumsal ve pazar mekanizmalarını kullanarak hayatlarını idame ettirmeleri çabasıdır. Makro anlamda gıda sorunu ise ülkelerin ve küresel anlamda insanlığın ihtiyaç duyduğu gıdaya, devlet ve global şirketler tarafından müdahale ya da koordinasyon sürecinin, siyasi ve politik bir olguya dönüştürülmesiyle meydana gelen durumdur. (Koç, 2013, s. 25-26).

Konu ile ilgili olarak 10 Aralık 1974 tarihinde, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) diplomatı Henry Kissinger ve Ulusal Güvenlik Konseyi kadrosu bir taslak hazırlar: Ulusal Güvenlik Etüdüleri Muhtırası 200: Dünya Nüfus Artışının ABD'nin Denizaşırı Çıkarları Açısından Etkileri (National Security Study Memorandum 200: Implications of Worldwide Population Growth for US. Security Overseas Interests – NSSM200). 123 sayfadan oluşan bu raporda "Petrolü kontrol edersen ulusları, yiyeceği kontrol edersen insanları kontrol edersin. Yiyecek bir silahtır ve bizim müzakere çantamızdaki araçlardan biridir!" ifadesi gıdanın, dünü, bugünü ve geleceği hakkında önemli bir projeksiyon çizmektedir (Özer, 2011, s. 29). Bu duruma en iyi örnek, küresel gıda şirketlerinin ulusal hükümetler ve uluslararası kuruluşlar ile birlikte hareket ederek, geleneksel tohumların mülkiyetini kendi himayelerine almalarıdır.

2003 yılında ABD'nin, Bereketli Hilal'in beşiğinde bulunan ve bin yıllık bir medeniyete ev sahipliği yapan Irak'a müdahale etmesi, 2004 yılında yeni bir yönetim biçiminin devreye sokulmasına öncülük etmiştir. Böylece ABD, dünyanın ilk yazısının, ilk şehrinin, ilk takviminin ve ilk kütüphanesinin bulunduğu coğrafyada geçici bir koalisyon yönetimi ile birlikte yüz adet talimat çıkarmıştır (Ray, 2012, s. 49). Kurulan geçici koalisyonun çıkarttığı 81 numaralı talimat "Patentler, Endüstriyel Tasarım, İfşa Edilmeyen Bilgiler, Entegre Devreler ve Bitki Çeşitliliği Yasası Tadilatı" başlığı altında genetiği ile oynanmış bitkilerin pazarlanabilmesine izin veriyor, tohum geliştiren ve kültürel tohumlar üzerinde kimyasal çalışma yapanlara da fikri mülkiyet hakkı tanıyordu. Keza ilgili talimat genetiği değiştirilmiş tohumların saklanmasını yasadışı kılarak, genetiği değiştirilmiş türler kullanan çiftçileri düzenli olarak her yıl aynı tohumu alması için küresel şirketlere bağımlı hale getiriyordu (Ray, 2012, s. 50). Böylece devletlerin demokrasi ve insan hakları kavramlarını büyük bir aldatmaca ile araçsallaştırarak, ulusötesi şirketlere yaptıkları öncüllük meşrulaştırılmaya çalışılıyordu. Bu noktada sorunun petrolün mü, yoksa arka planda gıdanın mı sermaye olarak değerlendirileceğini sorgulamaya neden olmaktadır. Bu ve bunun gibi durumlar da gıda sorununun varlığını gün yüzüne çıkararak, bütün bireylerin temel haklarından sayılan yaşam hakkı ve sağlık haklarına sahip çıkmaları gerektiğini önemle vurgulamaktadır.

Gıda sorunu, günümüz bilim dünyasında ve uluslararası forumlarda da tartışılan konulardandır. Bu sorunun giderilmediği takdirde gelecek için ciddi toplumsal ve küresel krizlerin yaşanabileceğinden söz edilmektedir. Bunun en somut göstergesi olan yoksul ülkeler, hâlihazırda insanlığa açık bir şekilde örnek teşkil etmektedir. Gıda sorunu günümüz dünyasında birçok uluslararası kurum ve kuruluş tarafından da kabul edilmektedir. Örneğin Birleşmiş Milletler (United Nations-UN), Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü (Food and Agriculture Organization of the United Nations-FAO), bunlarla birlikte gıda sorunu sürecinin oluşmasında önemli roller üstlenen Dünya Bankası (World Bank-WB), Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization-WTO), gıda sorununun var olduğunu her fırsatta dile getirmektedir (Reyhan, 2012, s. 181). İlerleyen bölümlerde bahsedilecek olan Fikri Mülkiyet Hakları Sözleşmesi (Agreement On Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights-TRIPS) de, sürecin meşrulaştırılması adına kusursuzca hazırlanmış bir araç niteliğindedir.

Farklı fikrî gruplar tarafından tartışılan gıda sorunu, kendini kuşkusuz bir şekilde göstermiş ve bilim dünyasında da etkisini hissettirmiştir. Halen etkisi devam eden ve her geçen gün artmakta olan bu durumun, birdenbire dönemselsel olarak ortaya çıkmış ideolojik bir sorun değil, aksine tarihsel bir sürece tekabül eden ve tarihsel/toplumsal dinamikleri olan gıdaya tahakküm ve bu tahakkümü destekleyen gıdanın metalaşma olgusunu doğurmuştur (Reyhan, 2012, s. 182).

Birinci Yeşil Devrim ile birlikte başlayan gıda sorunu iklimsel değişimlere, çevresel kirliliğe ve dönemselsel elverişsizliğe bağlanamayacak kadar tarihsel bir konudur (Reyhan, 2012, s. 183). İlerleyen bölümlerde değinilecek olan uluslararası şirketlerin gıdayı yeni bir sermaye alanı olarak görmesi ve doğrudan gıda üzerinde tahakküm kurarak, yerel tohumların patentini kendi himayesine alması, sorunun en önemli aktörü olan ulusötesi gıda şirketlerini işaret etmektedir. Böylece gıda sorununun ayrı bir alan içerisinde (ekonomi-politik) kendini tanımlaması, durumun gitgide büyüdüğünün en önemli argümanını oluşturmaktadır.

Gıda sorunsallaşma sürecinde geleneksel öznelliğini yitirerek, sahte tohum halini almaya zorlanmıştır. Böylece insanlığın ve dolaylı yoldan diğer bütün canlı âleminin hayatını idame ettirmesi noktasında ihtiyaç duyduğu, gıdanın verimliliği ve yüksek besin depolama özelliği ortadan kaldırılmaya çalışılmış, çalışılmaktadır (Özer, 2011, s. 21). Oysaki gıda en temel ihtiyacımız ve önemli yaşam kaynaklarımızdandır. Bu durumu en güzel bir biçimde Vandana Shiva şu sözlerle ifade eder: "Tüm canlılar anna'dan (gıda) doğmuştur. Dünyada varolan her şey anna'dan doğar, anna'yla yaşar ve sonunda anna ile buluşur. Aslında varlıklar arasında dünyaya ilk gelen anna'dır." (Shiva, 2014, s. 12).

Gıda Sisteminin Metalaşma Süreci

Dünyanın her noktasında bulunan küçük ölçekli tarımın ve zanaatkâr gıda üreticilerinin geleceği, artık çok önemli bir tartışma konusu olmuştur. Binlerce gıda üreticisinin Slow Food¹ bayrağı altında Terra Madre'de toplanması, gıda üzerinde tekelleşmeye, gıdanın endüstrileşmesine ve gıdayı işgal eden bütün hegemon güçlere karşı güçlü bir başkaldırının en büyük örneğidir (Shiva, 2014, s. 25).

Sanayi devrimiyle karmaşıklaşan makineler sistemi, etkileşim içerisinde bulunduğu piyasa mekanizması ile birlikte metalaşma durumunu da getirmiştir. Süreç metalaşmaya öyle bir derecede odaklanmıştır ki, toplumun temel üretim ve tüketiminden ziyade toplum değerlerini ve insani özünü de metalara dönüştürmeyi başarmıştır. Bu durum doğadan toprağa, topraktan tohumla, tohumdan suya, bir silsile şeklinde doğal zincirin bütün temel taşlarına bir meta gözüyle bakmayı da hemen beraberinde getirmiştir (Reyhan, 2012, s. 230).

Sanayi Devrimi sonrasında meydana gelen sermaye birikimi ve hareketliliği XIX. yüzyıl öncesindeki tarımsal üretim ve işleyişleri de etkileyerek, tarımın kapitalistleşme ve metalaşma hızını tetiklemesi, David Goodman tarafından her biri çoğaltma mekanizmasını tanımlayan “dönüştürmecilik” ve “ikamecilik” kavramlarıyla açıklanmıştır. Kapitalizmle birlikte tarım ve gıdanın endüstrileşme sürecinde yapılan tanımlamadan *dönüştürmecilik*; endüstrileşmeyle birlikte girdi yerine tarımsal ürünlerin kullanılmasını ve bu ürünlerden meydana gelen çıktıların da tekrar tarım girdileri olarak değerlendirilmesini, aynı zamanda da pazarlanabilmesini ifade etmektedir. *İkamecilik* ise yine endüstriyel tarım sistemi içerisinde tarımsal girdiler yerine yapay ve üzerinde genetik oynamalar yapılan türleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Yepyeni bir endüstriyel sermaye birikim modeli olan dönüştürmecilik ilk olarak 1930’lu yıllarda ABD’de uygulanmaya daha sonra ise II. Dünya Savaşı’ndan sonraki süreç içerisinde Avrupa’da uygulanmaya başlanmıştır. O dönemlerde ABD’nin tarımsal üretimde yaşamış olduğu işgücü kıtlığına, dönüştürmecilik kendini bir cevap niteliğinde “tarımın mekanizasyonu” olarak göstermiştir (Reyhan, 2012, s. 231).

Topyekün değişim, diğer bir ifadeyle monoekim olarak değerlendirilen tarım politikası 1930’larda kendini göstermeye başlamış, bu sayede nadasa bırakma (toprağı ve biyolojik seleksiyonu sağlama) uygulamalarının yerini, sürekli ekim uygulamaları almıştır (Madeley, 2003, s. 20). Gerçekleştirilen sürekli ekim politikasıyla birlikte tarım suni gübre ve böcek ilaçlarına bağımlı hale gelmeye başlamıştır. Bu durum, ulusötesi şirketlerin hem gıdayı metalaştırması hem de gıdayı koruyucu maddeler niteliğinde hazırlanan zirai ilaçların da tekel-

1 Slow Food 1989’da fast food kültürüne, yerel gıda geleneklerinin kayboluşuna ve insanların giderek ne yedikleri, yedikleri gıdaların nereden geldiği, tadının nasıl olduğu ve yemek seçimlerimizin dünyayı nasıl etkilediği konusundaki vurdumduymazlıklarına karşı kurulmuş, kar amacı gütmeyen bir organizasyondur.

leşmesine neden olmuştur. Böylece tarım, toprak, su, hava ve güneş besinlerinden ziyade beşinci bir bağıntı olan tarım ilaçlarının da kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir.

Dünyamızın yaşamış olduğu krizlerle birlikte insanlığın temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik tarımsal maddelere biçilen değer de hayli artış gösterdi. Yukarıda da bahsedildiği gibi bu durum gıdayı metalaşma sürecine dâhil etmiş oldu. 1870'lerde başlayıp İngiltere'nin yönlendirdiği kapitalizm içerisindeki gıda sistemi, sömürge ilişkileri üzerine oturuyor, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'na kadar sürmüş olan bu süreç birinci gıda sistemi olarak değerlendiriliyordu. Mevcut durum içerisinde Avrupa, gıda ve hammadde ihtiyacını Amerika, Avustralya ve Yeni Zellanda gibi kıta ülkelerden sağlamaktaydı. Ticaret bu kesimler arasında serbest piyasa modeli çerçevesinde işliyor, fakat Avrupa merkezli bağımlı ilişkiler üzerinden şekilleniyordu. Bu sayede Avrupa'dan bu ülkelere göç eden insanlar kendi monokültür çiftliklerini kurarak, elde ettikleri hayvansal ve bitkisel ürünleri Avrupa'ya ihraç edip geçimlerini bu şekilde sağlıyorlardı. 29 Buhranı ile birlikte üretimde zorlanan monokültür üreticileri, topraklarını bırakarak kentlere göç etmeye başladı. Böylece üreticiler toprağı üzerinde edindiği tarım ve tohumla ilişkin bilgilerini unutarak, beslenme kültürüne de olumsuz bir etki sağlamış oldular (Aysu, 2015, s. 28).

II. Dünya Savaşı'nın ardından başlayan ikinci gıda sistemi 1970'lerin ilk yıllarına kadar süregeldi. Bu dönemle birlikte İngiltere'nin öncülük ettiği dünya kapitalist liderlik rolünü ABD üstlendi. Tarımsal işbölümü tekrar hem ülkelerde hem de uluslararası düzeyde değişikliğe uğratıldı. Kapitalist üretim şekilleri aynen devam ederken tarım yoğun enerji ve kimyasal madde kullanımına dayandırıldı. Bu değişikliğe "Yeşil Devrim" adı verilip hoş bir proje olarak gösterilerek, modern tarım başlığıyla uluslararası ve yerel ölçekte saygınlık kazandırılmaya çalışıldı. Pazaraya yönelik üretim odaklı bir algı oluşturularak Yeşil Devrim'i küresel ölçekte yaygınlaştırma çabalarına girilmiş oldu (Aysu, 2015, s. 30).

Yeşil Devrim ile birlikte artan nüfusun ihtiyacı karşılanmaya başlandı. Fakat bir taraftan bu ihtiyaç karşılanırken diğer taraftan ekolojik tahribatın maliyeti hep gözardı edildi veya önemsenmedi. Kır yoksulları mevcut durumdan zarar görerek kendilerini kent yoksulluğu içerisinde buldu. Köylü tam olarak ne iş yapacağını, nerelerde çalışacağını bilmeyerek belirsiz bir durumun içerisinde düştü kaldı. Böylece durumdan etkilenen köylü hem değerlerini hem de hayatını idame ettirdiği üretim araçlarını terk etmek zorunda bırakıldı.

Sanayi ve tarımsal alanda ileride olan gelişmiş ülkeler avantajlı bir konuma yükselirken, gelişmekte olan ülkelerde büyük finansal sorunlar ortaya çıktı. Hem sanayi hem de tarımsal alanda gelişme fırsatını yakalayamadılar. ABD bu konumdaki avantajını kullanarak ihtiyacından fazla ürün üretip elinde oluşan stokları eritmek için dumping uygulamasını seçti. Gerçekleştirdiği bu dumpingler neticesinde tarımsal ve sanayi üretimini aynı anda gerçekleştiremeyen ülkeler, üretmek yerine ABD'nin ucuz ürünlerini almayı tercih ettiler. Böylece kendi kültürel tohumlarını üretmeyen ve ithal gıdalara bağımlı hale gelen ülkelerin beslen-

me kültürleri de ithal ürünlere göre şekillenmeye başladı. Tarımın sanayileşmesinden sonra AB ile ABD’de hayvan yetiştiriciliği ve hayvansal üretimin iyice ayrılması, çıktılarını birbirine kullanmayı imkânsızlaştırdı. Şirketler bu süreçte ilaç, gübre, mekanizasyon gibi alanlarda uzmanlaşarak çiftçileri tedarikçi konumuna getirdi. Çiftçi atillaşırken çokuluslu şirketler iyice güçlendi. Tam da bu dönemde tarımsal ürünlerin uluslararası alanda konu olarak değerlendirilmesi, çok taraflı anlaşma metinlerinde yer almasına da ön ayak oldu. 1970’lerin ikinci yarısı yaklaşırken Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organization of Petroleum Exporting Countries-OPEC) petrol krizi patlak verdi. Enerji fiyatları yükseldi, enerjiye dayalı gıda sistemi de bu durumdan nasibini almış oldu. Sovyet-ABD arasında buğday anlaşması imzalandı ve anlaşmanın ardından Sovyetler Birliği dağıldı. Sovyetlerin dağılmasında etkili olan on etken arasında buğday sorununun olduğunu savunanlar çoğunluktadır (Aysu, 2015, s. 32).

Üçüncü gıda sisteminin temellerinin atıldığı, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade-GATT) 1976’da Tokyo’da başlayıp 1979 yılına kadar süregeldi. Bu anlaşmada ısrarla tarımın serbest piyasaya dâhil edilmesi önerilse de kabul görmedi. Ancak Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF) ve Dünya Bankası (DB) gibi kuruluşlar bu konudaki sorunun ortadan kaldırılması adına “Tarımda Yeniden Yapılanma” ve “Tarım Reformu” başlıkları adı altında, serbest piyasaya geçişin ön çalışmalarını başlatmış oldu. Bu çalışmalarla birlikte, önceki tarım politikaları kapsamında yapılan tarımsal destekler, taban fiyat, girdi sübvansiyonu, devlet alımı gibi politikalar zamanla kaldırıldı. Dünya borsalarında egemen durumda olan küresel şirketler ürün fiyatlarını düşürerek anlaşmalı ve karşı tarafı zayıflatıcı bir piyasa oluşturdular. Böylece gıda egemenliği gıdanın metalaşması ile birlikte küresel gıda şirketlerinin eline geçti. Bu şirketler tarımsal üretimde melez tohumun yanı sıra Genetiği Değiştirilmiş Organizma (GDO) üretiminin gerçekleşmesi için bütçeler ayırarak araştırmalar yaptılar. Yeşil Devrim’in gelişmesindeki yavaşlamayı önlemek adına yapılan bu uygulama da “İkinci Yeşil Devrim” olarak adlandırıldı. İkinci Yeşil Devrim’in savunusu ise dünyanın aç kalacağını varsayarak kendini meşrulaştırmasıydı (Aysu, 2015, s. 34).

Yeşil Devrim Aldatmacası

Tarımın makineleşmesi ile birlikte çok büyük alanlara yayılan tarımsal üretim, gıda üretimini beslemek için değil kâr elde etmek amacıyla yapılmaya başlandı. 1940’larda antibiyotiğin de bulunması ile birlikte hastalıklar kolayca kontrol edilebilir hale getirildi. Böylece II. Dünya Savaşı’nda kullanılmak üzere geliştirilen kimyasalların savaş sonrasında tarımsal faaliyetlere uygulanarak, tarımsal ilaç kullanımında belirgin bir artış görüldü (Aysu; Kayalioğlu, 2014, s. 37). Bu dönemde ulaşım endüstrisindeki gelişmelere paralel olarak tarım ürünleri uzak mesafelere taşınmaya başlandı.

Dünyadaki açlar ön plana çıkarılarak tarımın dönüştürülmesi adına ilk hamle olan Yeşil Devrim tuzağı, Amerikan dış politikası kapsamında önce başlatılmış olan yardım programlarıyla

hazırlanan bir zeminde gündeme geldi. Buradaki amaç Amerikan dış politikası adı altında çok uluslu şirketlere yeni kârlı pazarlar açmak ve böylece gıda üzerinde kurulan tahakkümün meşrulaştırılmasını sağlamaktı. Yeşil Devrim'i finanse eden kuruluş ABD ile birlikte ortaklaşa çalışan Rockefeller Vakfı'ydı. Böylece Yeşil Devrim başlığı altında, gıdaya tahakküm ve egemenliğin üç sacayağını oluşturan yapılar ABD hükümeti, Rockefeller Vakfı ve ABD merkezli küresel kimya şirketleriydi (DuPont Dow, Monsanto, Hercules Powder). Bu şirketlerin duruma el atmasında en önemli etken birer savaş malzemesi tedarikçileri olmalarından kaynaklanmaktaydı. Elleri bulunan kimyasal silah malzemelerini savaştan sonra da kullanma arayışı içine girerek durumu lehlerine çevirmeyi başardılar. Örneğin Trinitrotoluen (TNT) gibi bomba yapımında kullanılan nitrojen, tarım üretiminde ve gübre yapımında da kullanılabilirdi (Reyhan, 2012, s. 243).

Tarım kimyasal girdilerinin II. Dünya Savaşı'ndan sonra küresel olarak pazarlanması Cargill, Continental, Grain, Bunge ve ADM gibi şirketlerin oluşturduğu gıda kartellerinin, Amerikan petrokimya endüstrisi için alternatif pazar arayışını da ortadan kaldırmış oluyordu. Böylece adı geçen ulusötesi şirketler yeni bir pazar alanı olan gıdayı kendi kontrolleri altına almayı başarmıştı. Bu sayede şirketler Yeşil Devrim'i gerçekleştirerek hibrit tohumda tekel olmayı sağladılar (Reyhan, 2012, s. 245).

İlk olarak Yeşil Devrim faaliyetlerine 1943 yılında Rockefeller Vakfı ve Meksika Hükümetinin ortaklaşa çalışması sonucu Özel Çalışmalar Ofisi kurularak başlanmış oldu. Kurulan bu ofis sayesinde buğday üretimi konusunda kendi kendine yeterliliği sağlayan Meksika, buğday ihraç eden ülke konumuna geldi. Böylece Özel Çalışmalar Ofisi 1959 yılında gayriresmi bir uluslararası araştırma enstitüsüne çevrilerek 1963'te Uluslararası Mısır ve Buğday Geliştirme Merkezi (International Maize and Wheat Improvement Center-CIMMYT) oldu. İkinci aşama Hindistan'dı. Ford Vakfı ve Hindistan Hükümeti işbirliğiyle CIMMYT'den ithal edilen tohumlarla birlikte Hindistan, bitki besleme, sulama yatırımları ve tarım kimyasallarını finanse etmede kendi Yeşil Devrim programını uygulamaya koydu. Böylece 1970'lerin sonuna doğru çeltik veriminde %30 oranında artış yakaladı. Daha sonra Rockefeller ve Ford Vakıfları 1991'de Filipinler'de biraraya gelerek, Daha İyi Bir Dünya İçin Pirinç Bilimi (Rice Science For a Better World-IRRI) kurdular. 1971 yılında kurulan Uluslararası Tarım Araştırmaları Danışma Grubu (A Global Agricultural Research Partnership-CGIAR) farklı yerlerde çalışan kuruluşları tek çatı altında toplayarak IRRI ve CIMMYT'i kendine bağladı ve dünyanın birçok yerinde de araştırma merkezleri açarak çalışmalarını hızla sürdürdü. İlgili çalışmalar eşliğinde tarımsal üretim hızla artarken yanlış sulama hataları da üretimde düşmelerin meydana gelmesine yol açtı. Böylece Yeşil Devrim, aynı zamanda birçok bölgede tarımsal üretimin yavaşlamasına neden oldu. Artan nüfusun ihtiyaçlarına cevap veremeyen tarımsal üretim çareyi İkinci Yeşil Devrim'i gerçekleştirerek bulmaya çalıştı (Aysu; Kayalıoğlu, 2014, s. 39-40).

Artan dünya nüfusunun ihtiyaçlarına çare olamayan Birinci Yeşil Devrim kullandığı kimyasal gübre ve ilaçlarla birlikte ciddi anlamda ekolojik tahribata ve çevre kirliliğine neden oldu. İkinci Yeşil Devrim ile birlikte ortaya çıkan GDO'lar, açlığa bir çözüm değil, özellikle daha büyük sıkıntılar ortaya çıkardı. 1990'lı yıllarda İkinci Yeşil Devrim olarak adlandırılan *Biyoteknoloji Devrimi* küresel toplum tarafından ortaya çıkan yüksek gıda talebini karşılamaya yönelik yeni bir çözüm olarak sunuldu.

Gen transferleri ile oluşturulan yeni gıda maddeleri, bir canlıdan başka bir canlıya; bakteri, virüs veya hayvan da olabilir, gen alıp aktarılması ile bu canlının kendi genetik yapısında bulunmayan bambaşka bir genetik karakterin kazandırılmasını sağladı. Biyoteknoloji bu sayede tohum verimliliğini, ürün çoğaltımını arttırarak, bazı işlenememiş gıdaların raf ömrünü uzatmaya çalıştı. Bunlara en iyi örnek Brezilya kestanesi taşıyan soya, zehirli bakteri geni taşıyan mısır, akrep geni taşıyan pamuk, balık geni taşıyan domates, tavuk geni taşıyan patates gibi onlarca "ucube gıda" verilebilir (Reyhan, 2012, s. 261). Literatürde "frankeştayn gıda" olarak da bilinen bu ürünler hem besin değeri hem de sağlıklı bir yaşam sürdürülebilirliği açısından büyük bir risk olarak değerlendirilmektedir. GDO'nun sağlıklı olup olmadığı sorunsal bugün bilim dünyasının meşgul olduğu en güncel tartışmalardan biridir, bu sorun beraberinde biyogüvenlik tartışmalarını da getirerek durumdan rahatsızlık duyan toplulukları sistem içerisinde alternatif bir model arayışına yönlendirmiştir. Böylece çokuluslu şirketlerin hegemonyası altında bulunan gıda düzenine karşı, yerel ve kültürel tohumlara geri dönüş noktasında önemli toplumsal hareketler meydana gelmiştir. Örnekleri ülkemizde de görülmektedir.

Çok Uluslu Şirketler Hegemonyası

Birinci ve İkinci Yeşil Devrim ile birlikte tam anlamıyla küresel şirketlerin egemenliği altına giren gıda, önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere metalaşma durumundan kendini kurtaramamıştır. Çokuluslu şirketlerin sürekli büyüme iştahları ve kâr maksimizasyonlarını artırma hevesleri, onları biyoteknolojik kapitalizmin en önemli aktörü haline getirmiştir. Ulusötesi şirketler konjonktür içerisinde siyasal, hukukî, iktisadî sistem ile olan ilişkilerini iyice güçlendirmiş, gıda ve gıdanın geleceği üzerinde hegemonik güç konumuna ulaşmışlardır.

IMF ve DB'nin uluslararası tarım politikaları, ülkelerin iç tarım politikalarına "Ekonomik istikrar ve Yapısal Uyum Reformları" gerekçesiyle müdahale ederek, uluslararası bir tarım politikası uygulamaktadır. Bunu sağlarken DB ile koordineli çalışan diğer bütün kuruluşlar, ülkelerin finansman ihtiyaçlarını karşılamadan önce anlaşmayı imzalamaları gerektiğini vurgulamaktadırlar. Latin Amerika ülkeleri başta olmak üzere birçok gelişmekte olan ülke, sonuçları bakımından hayli tartışmalı olan çok sayıda istikrar ve uyum reformlarını uygulamaya koymuştur. Bu tür uygulamaları yaşayan ülkelerden biri de Türkiye'dir (Aysu; Kayaoğlu, 2014, s. 426).

1980 Neoliberal politikalara geçiş ile birlikte küresel ölçekte kendilerine yeni alanlar yaratan şirketler, devlet destekleri ve ulusüstü kuruluşların sağladığı meşruiyetle, hâkimiyet alanlarını genişletmede yeni bir ivme kazanmışlardır. 1990'larda dünyayı tesiri altına alan küreselleşme ile birlikte çokuluslu şirketler devletlerle yarışan, etkinlik alanı olarak devleti ikame etmeye çalışan büyüklüklere ulaşmışlardır (Reyhan, 2012, s. 316). Oluşan sistemin birbirini nasıl beslediği şöyle açıklanmaktadır:

"Bu hegemonya, 18'nci, 19'ncü ve özellikle de 20. Yüzyıl'da tek egemen güç olan ulusal devletlerin egemenlik alanlarının daraltılması pahasına genişleyen bir hegemonya olmaktadır. Öyle ki, bugün dünyadaki yüz büyük ekonomiden elli biri devlet değil şirkettir. Günümüzde çok uluslu şirketler dünya ticaretinin yüzde 70'ini ellerinde bulundurmakta ve en büyük 200 çok uluslu şirket dünya sanayi üretiminin yarısından fazlasını gerçekleştirmektedir. Çok uluslu şirketlerin, dünyadaki Batı/Kuzey ülkeleri Doğu/Güney ülkeleri arasındaki iktisadî eşitsizliğe uygun bir şekilde yatırım alanlarını genişlettikleri; içinde yer aldıkları merkezi devletlerin emperyalist etki alanlarından yararlandıkları gibi, bu alanları daha da genişletmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür. Bu çerçevede, çok uluslu şirketlerin gerçekleştirdikleri lisans/patent/antlaşmalarıyla ve bu antlaşmaların sağladığı (teknolojik-hukukî) güçle gelişmekte olan ülkelere yapmış oldukları doğrudan yabancı yatırımlarla (DYY) gelişmekte olan ülkelerde üretilen katma değerlerin önemli kısmının gelişmiş ülkelere aktarıldığı, yani gelişmekte olan ülkeler aleyhine bir kâr transferinin söz konusu olduğu düşünülebilir. Burada şunu da söylemek gerekir ki, çok uluslu şirketlerin etkinliklerinin önemli bir parçasını oluşturan DYY'ler 1970'li yıllardan bu yana sürekli artmakta ancak bu yatırımlar daha çok gelişmiş ülkelerin, büyük ekonomilerin kendi aralarında gerçekleşmektedir" (Reyhan, 2012: 318).

Günümüzde ulusaları şirketler toplumların geleceğini düşünerek insanların aç kalmamaları gerektiğini söylüyorlar. Fakat bu söylemlerini, daha yoğun üretim yapmak için maddi temel olarak kullanıyorlar. Böylece kazançlarına daha fazla katkı sağlayarak bireyin, dolayısıyla toplumun sağlıklı gıdaya ulaşabilme hakkını engellemiş oluyorlar (Aysu, 2008: 131). Bununla birlikte insanların temel gıda ihtiyaçlarının karşılanmasını savunan şirketler dünyanın farklı bölgelerinde devasa tohum ambarları inşa ederek yerel kültürel tohumların, sözde "güvenliğini" sağlıyorlar.

Norveç'te kurulan ve kurucuları arasında küresel şirketlerin de bulunduğu Svalbard "Kıyamet Ambarı" ve diğer birçok tohum ambarı, akılda gıdanın geleceği ile ilgili kuşkular yaratmaktadır. Tohum neden şirketler tarafından devasa güvenli yerlerde saklanmaktadır? Gelecek için endişeler mi mevcut? Bu ve buna benzer sorular ışığında yapılacak olan tartışma, konu ile ilgili insanlarda soru işaretleri uyandırıyor.

Küresel ölçekte çokuluslu şirketlerin tohumu hegemonya altına almasındaki bir diğer sebep de genetiği değiştirilmiş tohumların ekiminden biyoyakıtın elde edilmesidir. Enerjinin günümüz dünyasında vazgeçilmez bir kaynak olarak görülmesi küresel şirketleri yeni arayışlar içerisine sokmuş, bu neticede nüfusun gıda ihtiyacını karşılamak için kullanılan tarım

arazileri, biyoyakıt ekimi için kullanılmaya başlanmıştır. Literatürde toprak gaspı olarak nitelendirilen durum, biyoyakıt ekim alanlarının da küreselleşmesine neden olmuştur. Çin'in Afrika'daki toprakları kiralarak o toprakları biyoyakıt için kullanması, olayın ciddiyetini gözler önüne sermektedir.

Araştırmalar öyle gösteriyor ki gıda ile ilgili olarak yapılan birçok çalışma ulusötesi şirketlerin gıda üzerindeki hâkimiyetlerini arttırmaktadır. Bunu sağlarken devletler ve şirketler işbirliği içerisinde anlaşmalar ile süreci meşrulaştırmaktadırlar. Süreci yasallaştıran birçok anlaşma olmasına rağmen üzerinde özellikle durulması gereken anlaşma, kuşkusuz TRIPS anlaşmasıdır.

TRIPS: Soygunun Meşrulaştırılması

Ticari anlamda oluşturulan Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması, TRIPS, Dünya Ticaret Örgütü'nü kuran anlaşmaların 1-C eki olarak yayınlanmıştır. Anlaşma metnindeki genel amaç küresel ticareti engelleyen etmenleri ortadan kaldırarak, fikri mülkiyet haklarının korunmasını sağlamaktır. Anlaşma, fikri mülkiyet haklarının korunması gereken özel haklar olduğunu ve bu hakların hem uluslararası hem de ulusal anlamda korunması gerektiğini savunmaktadır. Anlaşmanın 26, 27 ve 28. maddeleri birbirini destekleyen önemli konuları içermektedir. 26 maddenin birinci fıkrası, tasarım sahibinden izin almamış üçüncü kişilerin ortaya çıkarılan tasarımı üretmelerini, satmalarını, ithal etmelerini engelleme amacıyla oluşturulmuştur. 27. madde ise sınai tasarım olarak kabul edilen ve patentlenebilen tasarımlar arasına mikro-organizma ve mikrobiyolojik çalışmaları da dâhil etmiştir. Yani bir anlamda GDO'lu tohum patentlenerek uluslararası bağlayıcılığı olan bir konuma getirilmiştir. Genetiği ile oynanmış bir kültürel tohum yeniden patentlenerek üzerinde herhangi bir hakkın talep edilmesi, bu madde ile ortadan kaldırılmıştır. 28. madde ise patent sahibine verilen hakları ifade etmektedir. Yani patent sahibi bu maddeye dayanarak üçüncü kişilerin, patentli ürünün satılmasına, üretilmesine, arz edilmesine veya ithal edilmesine müdahale edebilecek ya da engelleyebilecektir (Reyhan, 2012, s. 338).

Yerel toplumların kendi kültürel süreçleri içerisinde sahip oldukları tohum hakları bu anlaşma ile yok sayılmaktadır. Yaşamın devamlılığı ile eşdeğer olan tohumun patentlenmesi ile şirketler tohumun sahibi konumuna gelmektedir. Böylece başta tohum olmak üzere bütün genetik varlıklar şirketlerin acımasız kar çıkarlarına alet edilmektedir. Anlaşma öyle acımasızdır ki kendi yerel tohumunu şirkete kaptıran köylü, çiftçi, tohumuna yabancılaşarak, aynı tohumdan ürün elde etmek için tekrar patent sahibi şirketin kapısını çalma durumunda bırakılmıştır. Hızla ilerleyen bu süreç içerisinde çiftçi tohum şirketlerine bağımlı hale gelmeye başlamıştır (Aysu, 2015, s. 262).

TRIPS'in kapsamı oldukça geniş bir yelpazeden oluşmaktadır. Ecza ürünlerinden tarım kimyasallarına kadar geniş bir alana müdahale ederek, alternatif bütün yolları anlaşma çerçe-

vesinde birleştirip, tarımı tam anlamıyla şirketlere bağımlı hale getirmiştir. GDO'lu ürünlerin patentlenmesine de kapı açan bu anlaşma, ulusların gen kaynaklarını koruma, ekolojik denge programları ve gıda güvenlik politikalarına da müdahale etme fırsatını yaratmıştır. Bununla beraber Gaia'nın insanlığa sunmuş olduğu binlerce biyolojik çeşit, monokültürel üretimle birlikte önemli bir tehdit altına alınmaya çalışılmaktadır. Böylece bir noktada üretilen GDO'lu ürün dünyanın her yerine ulaştırılıp ekilerek veya tüketilerek insanlar için de önemli bir risk taşımaya başlamaktadır. Böylece biyolojik korsanlık da hızlı bir şekilde bu anlaşma ile yayılmaktadır. Bir bitkinin patentini alabilmesi için şirketin sadece bitki üzerinde küçük bir değişiklik yapması bile yeterli olabilmektedir (Aysu, 2015, s. 263). Patentleme sistemi meşruluğunu küresel kurum ve kuruluşlardan almak kaydıyla dolaylı yoldan ülkeleri zorunluluklar altına sokarak, bu ülkelerin kendi tarım politikalarını rafa kaldırmalarına ve uluslararası tarım politikalarına entegre olmalarına neden olmaktadır. Süreç ilerlerken ülkeler sınırları içerisinde bulunan biyoçeşitliliğe ve ekolojik dengeye de bilinçli bir şekilde zarar verebilmektedir. Bu durumu öncü aktivistlerden Vandana Shiva, biyolojik çeşitliliğin yok edilmesi şeklinde tanımlayarak şu açıklamayı yapmıştır.

"Hindistan tarımında kadınlar, biyoteknoloji endüstrisinin 'zararlı' olarak adlandıracağı 150 farklı bitki türünden ilaç, gıda ve yem bitkisi olarak yararlanır. Biyoçeşitlilik en yoksullar için bir yaşam kaynağıdır. Batı Bengal'de pirinç tarlalarından toplanan 124 'zararlı bitki' türünün yerli çiftçiler için ekonomik değeri vardır. Bir Tanzanya köyünde sebze yemeklerinin %80'inden fazlası ıslah edilmemiş bitkilerle hazırlanmaktadır. ...Monsanto için zararlı olan bitki, kırsal topluluklar için bir ilaç ya da gıdadır.

Bioçeşitlilik ve polikültürler kırsal kesimde yaşayan yoksullar için önemli bir gıda kaynağıdır. Ayrıca polikültürler, toprak ve su korumanın, zararlı böcekler ve bitkilerle ekolojik mücadelenin en etkili yöntemidir. Bu nedenle, Roundup Ready teknolojiler, aslında gıda güvenliği ve ekolojik güvenliğe yönelik doğrudan bir saldırıdır" (Shiva, 2014, s. 126-127).

Görüldüğü üzere küresel gıda şirketleri kendi kâr marjlarını artırmak adına oluşturdukları meta-gıda zincirini, bu ve buna benzer kurumsal anlaşmalar ile meşrulaştırarak gıdayı tahakkümleri altına almaya ve zinciri kontrol etmeye çaba göstermektedirler. Günümüzde ona yakın çokuluslu şirket, ticari tohum pazarının %32'sini, GDO tohum pazarının ise %100'ünü TRIPS ve diğer anlaşmalar eşliğinde ellerinde bulundurmaktadırlar. Bütün bu olgular küresel şirketlerin tarım ve tohum sistemini kendi himayeleri altına alma atılımı içerisinde olduklarını göstermektedir (Reyhan, 2012, s. 404).

Süreç bu şekilde ilerlerken biyoçeşitlilikte azalma ve ekolojik tahribat da hızla artmaktadır. Peki, bu durumun önüne geçebilmek adına kültürel, yerel tohum üretimine ağırlık verilebilir mi? Küresel şirketlerin dayattıkları genetiği ile oynanmış tohum yerine, yüzyıllardır atalarımızdan bizlere miras kalan kendi tohumumuza yönelemez miyiz?

Kültürel Tohumun Geleceği: Geleneksel Üretime Teşvik mi? Depolama mı?

Tohumun şirketler tekelinden çiftçiye dağıtılması, yine aynı şirketler tarafından kültürel tohumların yüksek güvenli depolarda saklanması, bunlar yapılırken biyoçeşitliliğin ve ekolojik dengenin göz ardı edilmesi, insanlığın temel problemlerinden, doğal gıdaya ulaşabilme sorununu meydana getirmektedir. Bu sorunu ortadan kaldırmak için depolama yerine tohumlarımızı yeniden toprakla buluşturmalıyız.

Gıdanın ulusaşırı şirketlerin eline kalmaması için yerel üreticimiz çiftçiye korumalı ve çiftçinin topraktan uzaklaşmaması adına gerek vatandaşın gerekse devlet mekanizmasının konuya yönelik çalışmaları gereklidir. Depolarda saklanan onlarca yerel tohumun anası olan topraktan ayrılması ekolojinin temel felsefesini oluşturmaktadır. Bu sayede köylülerin, küçük çiftçilerin, hayvan yetiştiricilerinin ve doğal yaşam savunucularının ürettiği ürünlerini pazarlayabilecekleri, yerel, bölgesel veya ulusal serbest bir piyasa oluşturulmalıdır. Bu piyasalar kendiliğinden oluşan düzen ile birlikte güçlenerek varlıklarını koruyup sürdürebilirler. Tabi burada üretici ve tüketici arasında etkileşimin olması zorunludur. Köylü yaptığı ticaret neticesinde toprağına dönerek geleneksel üretimine devam edebilmelidir. Böylece köylü hem kültürel tarımını devam ettirmiş hem de sağlıklı beslenme adına oluşan talebi karşılamış olacaktır. Çiftçinin bu çalışmayı başlatabilmesi ve ulusötesi şirketlere karşı üretim sürecindeki konumunu tekrar kazanabilmesi için birlikte hareket etmeleri kaçınılmaz görünmektedir. Aksi halde hegemonik güçlere karşı bireysel çabalarıyla karşı koyamayacaklardır. Kooperatif örgütlülüğü çiftçi üreticisi şirketlere karşı güçlendirerek, üretim ve pazarlama sürecini özgürleştirmiş olur. Böylesi bir piyasa koşullarında düzen kendiliğinden doğabilmektedir. Tüketici talep ettiği gıdanın maddi karşılığını verdikçe, çiftçi yeniden ürettiği ürünü piyasada pazarlayabilecektir (Aysu, 2015, s. 274).

Etkin ve verimli bir mücadele için izlenmesi gereken yolda, işbirliğine dayalı, dağınık ve demokratik üretim, küçük ölçekli organik çiftçilik yöntemleri izlenmelidir. Özellikle merkezi olarak gerçekleştirilen tarımsal ticaret, şirketleşmeden kaçamayabilir. Bu yüzden küçük ölçekli sistem, sürdürülebilirliği ön plana çıkararak ekolojik ve gıda hakkı temelli bir üretimi benimsemelidir. Merkezi olmayan tarımsal üretim hem verimli hem de üretkendir. Aynı zamanda ölçüm kriterlerinin çoğuna göre küçük ölçekli ve biyolojik çeşitliliği bünyesinde barındıran çiftlikler en az büyük endüstriyel çiftlikler kadar iyi ve üretken olduklarını ispatlamışlardır. Bu şartlar altında toplumsal yapı içerisindeki bütün politika ve çalışmalar gıdanın geleceğini güvenceye almak, aynı zamanda da gıda güvenliğini artırarak tarımsal ekoloji ilkelerini ve küçük çiftçileri desteklemelidir (Shiva, 2014, s. 76).

Süreç sadece çiftçi ve sistemi elinde bulunduran şirketlerden ibaret değildir. Burada tüketici konumunda olan bireylerin aslında çok şeyi değiştirebileceği de olağandır. Yıldan yıla, nesiller arasında saklanan ve yetiştirilen tohumları kendi içimizde değiş tokuş edebiliriz. Küçük birer çiftçi olarak ekip biçebiliriz. Kendi tarım politikalarımızı belirleyerek, çeşitliliği desteklemeliyiz. Aileleri, çiftçileri ve hayvanları yerinden etmeyen veya yörede yaşayan insanları,

yerel bitki çeşitlerini, yiyecek kültürlerini ortadan kaldırmayan bir besin dağıtım sistemini benimseyebiliriz. Büyük tarım şirketleri tarafından desteklenen, küçük çiftçi ve üreticileri bu işten uzak tutmak isteyen düzenlemeden muaf olmalıyız (Ray, 2012, s. 295). Bir tohum çeşidinin korunması, sürdürülebilir olması, bakımı ve tohum hakkındaki bilgi birikimi tohumlardan faydalanan bireylere dayanmalıdır. Aynı zamanda da tohum o bireylerin içerisinde köklenmiş ve bütünlüştürülmüştür olmalıdır. Tohumları geliştirmek için bir yöntem kullanılacaksa da bu yöntem geleneksel yetiştiriciliğin birikiminden faydalanarak sağlanmalıdır (Shiva, 2014, s. 118). Bu tür küçük görünen aktiviteler toplumsal ölçekte önemli bir adım olacaktır. Şimdiden küçük de olsa gıda hareketlerinde meydana gelen canlanma bir şeylerin değişebileceğinin en önemli göstergesi niteliğindedir. Adil, gönüllü ve sürdürülebilir bir tarımsal üretimle birlikte hem çiftçi toprağını terk etmeyecek hem de tarımsal üretimde biyoçeşitliliğin tekrar sağlanması mümkün olabilecektir. Böylece toprağa şirketler değil insanlar yerleşmiş olacaktır.

Kentlerde veya kent merkezlerine yakın araziler çok düşük ücretler karşılığında yerel üreticilere kiralanarak yerel tarımsal üretimde ivme kazanılabilir. Daha önce bahsedildiği gibi böylesi uygulamaların sağlanabilmesi için gerek devlet gerekse sivil toplum hareketleri ile birlikte çalışılarak özgür ve ekoloji temelli bir tarımsal üretim mümkün olabilecektir. Bu sayede köylü toprağını bırakıp şehir merkezlerine göçmek yerine çiftçilik kültürünü devam ettirmeyi daha cazip göyerek, atalarından kalma mirasını sürdürebilecektir.

Netice itibarıyla depolarda bekletilen tohumların tekrar toprağa döndürülmesi adına üretici, tüketici ve aracı kurumlar birlikte hareket etmelidir. Sermaye her zaman kendine alternatifler üretecektir. Fakat bizler en temel hakkımız olan sağlıklı beslenme ve sağlıklı bir gelecek adına ortak hareket ettiğimiz sürece alternatifleri azalacaktır. Böylece köylünün toprağından elde ettiği verim ve kazanım kültürel alana yansımaya olacaktır. Bunun en somut göstergeleri şu an yaşanmakta olan ekolojik köy çalışmalarıdır.

Sonuç

Aristoteles'in dediği gibi "Bitkiler hayvanlar için, hayvanlar da insanlar için vardır." Ekolojik denge doğanın her noktasında görülmektedir. Gıdadan suya, topraktan havaya, insandan bitkiye bütün canlılar doğal zincir içerisinde devamlılığını sağlamak için birbirine muhtaçtır. Böylesi devasa bir sistemi kirleten ve bozan çoğunlukla insanoğlu olmuştur. Onlarca yıldır verdiğimiz zararlar yetmezmiş gibi her geçen gün bu zararlara yenisini eklemeyi de ihmal etmemişizdir.

Gıdanın çeşitliliği ve organikliği kaybolmakta ve bunlara ulaşabilirlik günden güne zorlaşmaktadır. Tarımsal ürünün bir pazar olarak görülmesi, gıdada adil dağılımın sağlanmasını engellemiştir. Dünya üzerinde 600 milyona yakın insan obezite ile savaşıyor, 800 milyon insan ise açlığa karşı mücadele vermektedir. Bu mücadeleyi kaybeden insan sayısı 30 binlere ulaşmıştır. Bu durumda kar maksimizasyonunu artırmayı hedefleyen şirketler her geçen

gün tarım politikalarına yenilerini ekleyerek durumun vahametini iyice ilerletmektedirler. Gerçekleştirilen müdahalelerle birlikte biyoçeşitliliğe de ciddi zararlar veren bu yapılanmalar, doğal gıda sistemini dört bir yandan kuşatarak, tahribatın hızlanmasında özne olarak görev almaktadırlar.

Bugün organik olduğu dile getirilen gıdalar, endüstriyel organiktir. Diğer bir ifadeyle endüstriyel bir ürüne organik nitelenmesinin eklenmesi, pazarlama için oluşturulmuş bir kavram niteliğindedir. Oysaki bitkisel ve hayvansal üretimin yapıldığı şey tarımsal üretim olarak değerlendirilmektedir. Özünde topraktan doğal yollar ile elde edilmiş her ürün, tarımsal ürün olarak bilinmelidir. Bu kapsamda, doğal tarımsal üretime geçişin en önemli argümanı, gıda egemenliğini sağlamaktır. Bunu gerçekleştirmek için tarımsal üretimde tohum çeşitliliğini muhafaza etmek, tohumun toprakla birleştirildiği tarımsal modeli benimsemek ve üretici ile tüketiciyi buluşturma (kooperatifçilik) politikaları izlenmelidir. Bu sayede çiftçi toprağından uzaklaşmak yerine kültürel tohumunu ekmeye devam edebilecektir. Dolaylı yoldan depolara saklanan tohumlar öz yuvaları olan toprakla buluşmuş olacaktır.

Toplum olarak böyle bir yapılanmanın içerisinde bulunmak kuşkuşusuz bir çoğumuzu rahatsız etmektedir. Bu sayede yapılacak olan önemli atılımlar, süregelen aldatmaca sisteme karşı bizleri tekrar özne konumuna getirebilecektir. Bunu sağlamak için yapılması gereken önemli bir faaliyet, iki kanatlı mücedeleli sergilemek olacaktır. Bunlardan ilkini hegemonyaya karşı direnmek, ikincisini ise yerel otonom iyi örnekleri oluşturmak şeklinde tanımlayabiliriz. Bu iki farklı ayak birbirini destekleyici ve birbirinin devamı niteliğindedir. Bunlarla gerçekleştirilecek olan, küçük çiftçileri destekleyecek politik inisiyatifler, durumun olumlu yönde seyretmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aysu, A. (2008). *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*. İstanbul: Su Yayınları.
- Aysu, A. (2013). *Gıda Krizi, Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Dadax, Worldometers. (2010). *Dünyada aç insan sayısı...* Erişim tarihi 16 Ocak 2016, <http://www.worldometers.info/tr/>
- Kayaoğlu, S. & Aysu, A. (2014). *Köylülükten Sonra Tarım, Osmanlıdan Günümüze Çiftçinin İlgası ve Şirketleşme*. Ankara: Epos Yayıncılık.
- Koç, M. (2013). *Küresel Gıda Düzeni, Kriz Derinleşirken*. Ankara: Notabene Yayınları.
- Levenstein, H. (2013). *Gıda Korkusu, Beslenmeye Dair Endişelerin Tarihçesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Madeley, J. (2003). *Herkes Gıda*. İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Özer, K. (2011). *Decal Tabakta: Siyasi, Dini ve Vicdani Açıldan GDO*. İstanbul: Hayy Kitap.
- Ray, J. (2015). *Yeraltındaki Tohum, Filizlenen Gıda Devrimi*. İstanbul: Modus Kitap.
- Reyhan, H. (2012). *Ekolojik Emperyalizm, Gıdaya Tahakkümün Biyopolitiği*. Ankara: Alter Yayıncılık.
- Shiva, V. (2006). *Çalınmış Hasat: Küresel Gıda Soygunu*. İstanbul: Bgst Yayınları.
- Shiva, V. (2014). *Tohum ve Gıdanın Geleceği Üzerine Manifestolar*. İstanbul: Sinek Sekiz Yayınevi.
- Tanıtıran, H. (2015). *Ekolojik Felaket ve Meta Olarak Gıda*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Tanuro, D. (2011). *Yeşil Kapitalizm İlmaksızdır*. İstanbul: Habitus Yayıncılık.
- Tokalak, İ. (2014). *Dünyada Gıda Terörü*. İstanbul: Ataç Yayınları.

Liberalizmde Güvenlik Kavramı ve Uluslararası Güvenliğe Getirilen Çözümler

Ayşegül Uğuz*

Öz: Uluslararası ilişkiler disiplininin en temel kavramlarından biri olan güvenlik alanında birçok çalışma yapılmıştır. Dinamik bir alan olan uluslararası ilişkilerde kavramların zamana ve şartlara göre değişime uğraması gibi güvenlik kavramı da günümüze kadar sistem yapısında meydana gelen değişimlere paralel bir şekilde dönüşüme uğramıştır. Bu nedenle güvenlik kavramının tanımı üzerinde uzlaşma sağlanabilmiş değildir ve bu konuda tartışmalar devam etmektedir. Bireyin özgürlüğünün sağlanması ve korunmasında devleti temel aktör olarak gören liberalizm, uluslararası kurumlar, çok uluslu şirketler ve sivil toplum kuruluşları gibi devlet-dışı aktörleri de analiz birimi olarak değerlendirmektedir. Liberalizm; politikanın, düşüncenin bir ürünü olduğunu savunmaktadır. Liberalizme göre düşünceler değişebilmekte ve böylece devletler arasında iş birliği ve uzlaşma mümkün olabilmektedir. Soğuk savaş dönemine hâkim olan daha çok askeri dengeye dayalı gergin yapının detant dönemine geçiş sürecinde, uluslararası sistemde değişimlerin yaşandığı ılımlı hava teorik zemine de yansımıştır. Böylece realizme alternatif olarak ortaya çıkan en önemli teori, neoliberalizm olmuştur. Neoliberalizmde uluslararası teşkilatların, uluslararası güvenliği tesis etmesindeki işlevi daha belirgindir. Bu çalışmada, güvenlik kavramının dönemsel olarak uğradığı değişimlere göre belirlenen tanımı, liberal teorilerin güvenlik konusundaki yaklaşımları ve uluslararası güvenliğin sağlanmasına yönelik işbirliği sonucunda kurulan uluslararası örgütlerin işlevleri açıklanacaktır.

Anahtar kelimeler: Güvenlik, Liberalizm, Neoliberalizm, Uluslararası Güvenlik, Uluslararası Kuruluşlar.

Giriş

Güvenlik kavramı, geleneksel yaklaşımlarda devletle ilgili ve askeri konular merkezli bir olgu olarak ele alınmıştır. Kavrama yönelik bu klasik algı Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru değişim göstermiş, güvenliğin daha geniş bir perspektifle incelenmesi ve sadece devlet ve askeri boyuta indirgenmemesi gerektiği görüşü yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu kapsamda güvenliğin, ekonomik, çevresel ve toplumsal gibi başka boyutlarının da olduğu genel kabul görmeye başlamıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde dönemlere göre tanımlaması değişen güvenlik algısından, özellikle Soğuk Savaş döneminde ve Soğuk Savaş sonrası dönemde güvenlik çalışmalarından

DOI: [dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B006](https://doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B006)

* Uludağ Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı.

E-posta: ayseguloguz19@gmail.com

bahsedilmektedir. İkinci bölümde uluslararası ilişkilerde liberalizm ve liberalizmin temel ilkeleri, Soğuk Savaş'tan sonra güvenlik algısının değişmesiyle gündeme gelen neoliberalizm yaklaşımı ve liberal teorilerin güvenlik yaklaşımları değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde ise devletlerin iş birliğine giderek oluşturdukları uluslararası kuruluşların güvenliği sağlama işlevleri incelenmektedir.

Güvenlik Algısı

Güvenlik, insanlığın temel önceliklerinden birisi olmuştur. İnsan ihtiyaçları kapsamında yeme içme gibi fiziksel ihtiyaçlardan sonra güvenlik ihtiyacı gelmektedir. Ancak güvenlik kavramına yönelik ortak bir tanım yapmak zordur. İnsanlığın ilk dönemlerinde güvenliğin sınırları kolay bir şekilde belirlenebiliyordu. Ancak, insanlık tarihi geliştikçe güvenlik kavramının kapsamı genişlemiştir. Ayrıca, güvenlik kavramına geniş anlamlar yüklenmiştir. Hem spesifik bir güvenlik alanını belirlemek, hem de güvenliği soyut olarak tanımlamak zordur. Genel olarak "korku, tehdit ve tehlikelerden uzak olma durumu" şeklinde tanımlanabilen güvenlik kavramı, sosyal bilimlerin birçok dalının araştırma alanına girmektedir. Dolayısıyla her bilim dalında güvenlik kavramına farklı anlamlar yüklenmektedir (Pirinççi, 2010, s. 9).

Devletlerin ve devlet dışı unsurların barış içinde bir arada yaşamaları ve güvenlik içinde varlıklarını devam ettirmeleri, uluslararası ilişkiler bilim dalının temel ilgi alanını oluşturmaktadır. Güvenlik üzerine yapılan çalışmaların kökeni, uluslararası ilişkiler alanında antik dönemlere dayanmaktadır. Ancak, o dönemlerde yapılan çalışmalarda güvenlik merkezde olmamış ve savaşla ilgili olarak incelenmiştir. Uluslararası ilişkiler disiplininin ortaya çıkmasından sonra da güvenlik üzerine önermelerde bulunan bütün teoriler güvenliği, savaş veya gücün bir faktörü olarak incelemekteydi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra güvenlik, özerk bir alan olarak uluslararası ilişkiler disiplininde yer almıştır (Pirinççi, 2010, s. 9, 10).

Uluslararası ilişkiler alanında güvenlik kavramı, kullanıldığı gündelik anlamdan farklı bir anlam taşımaktadır. Uluslararası alanda güvenlik, güç politikalarına dayanmaktadır. Klasik askeri odaklı güvenlik anlayışında devletin bekası ve bu duruma yönelik yaşamsal tehdit, temel konudur. Bu anlayışta, tehdidi yok etmek için kuvvet kullanma gibi önlemler meşrudur. Tarih boyunca devletler, güvenlik sağlama konusunu ön planda tutmuş ve devletin korunmasının gerekçesi olarak güç kavramına öncelik vermiştir (Dönmez, 2010, s. 4).

Güvenliğin sınırlarını bir ülkenin dış politikası açısından belirlemek kolay olmayabilir. Zira güvenlik önlemleri, ülkenin sınırları dışına çıkabilir ve diğer ülkelere göre kadar uzanabilir. Ancak sınırı belirsiz olduğu için nereye kadar uzanacağı bilinemez. Bu nedenle, güvenliğin sınırları, başka ülkelere kadar uzanan güvenlik anlayışı temelinde bir dış politikadan, sanal tehditlere karşı düzenlemeleri de kapsayan güvenlik politikalarına kadar genişletilebilir. Ayrıca güvenlik, algıda şekillenen, öznel ve esnek bir kavramdır. Bir aktör için güvenlik anlamına gelen, başka bir aktör için güvensizlik yani tehdit ve baskı anlamına gelebilir (Ergül, 2012, s. 167, 168).

Güvenlik çalışmaları, kuvvet kullanma durumuna temel hazırlayan koşulları saptamaya çalışır. Ayrıca kuvvet kullanımının, bireyleri, toplumları ve devletlerin savaşı önlemek veya savaşa hazırlanmak amacıyla uyguladıkları politikaları nasıl etkilediğini belirlemektedir. Güvenlik alanında ilk çalışmalar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dar kapsamlı olarak, daha çok askeri yönle odaklanarak yapılmıştır. Güvenlik kavramının genişletilmesi konusundaki çalışmalar iki nedenden dolayı gerçekleştirilmiştir. Birincisi, klasik askeri odaklı güvenliğe ilişkin sorunlar artmıştır. Silahlanma kapasitesinin artmasıyla güvenlik artışı sağlanmadığı ve silahlanma yarışının da ekonomik yönden fazla yük oluşturduğu görüşleri yaygınlaşmıştır. İkincisi, klasik askeri odaklı perspektifin iddiasından farklı olan, bireylerin ve toplumların yaşamlarına ve refahlarına yönelik tehditlere ilişkin konular güvenlik alanına dâhil edilmiştir (Çetinkaya, 2013, s. 242, 243).

Güvenlik kavramının genişletilmesi sonucunda klasik güvenlik haricinde daha kapsamlı bir güvenlik kavram ortaya çıkmıştır. Klasik askeri odaklı güvenlik ana özne, devlet ve devletin güvenliğidir. Söz konusu güvenlik anlayışı, askeri tehditlere karşılık askeri tedbirlere ilişkindir. Dolayısıyla klasik güvenlik anlayışına göre güvenliğin sağlanması askeri güce sahip olmaya bağlıdır (Çetinkaya, 2013, s. 243).

Soğuk Savaş Döneminde Güvenlik

İki kutuplu sistemdeki güvenlik çalışmaları, Soğuk Savaş yıllarına hâkim olan realizm ve neo-realizmin etkisi altında şekillenmiştir. İki bloklu yapıda realizmin ana varsayımlarıyla belirlenen güvenlik paradigması devlet merkezli ve askeri güç eksenli bir öze sahiptir. İki kutuplu sistemin ve realist kuramın çizdiği geleneksel güvenlik anlayışı, Soğuk Savaş yıllarına hâkim güvenlik paradigması olarak literatüre geçmiştir (Emeklier & Sandıklı, 2011, s. 22). Soğuk Savaş döneminde güvenlik çalışmaları, Uluslararası İlişkiler bilim dalının bir alt dalı olarak gelişmeye başlamıştır. Başlangıçta askeri odaklı geleneksel güvenlik anlayışı benimsenmiştir (Bakan, 2007, s. 37).

McSweeney, güvenlik kavramının gelişimini dört dönem halinde incelemektedir. Birinci dönem, Birinci Dünya Savaşı'nın sonu ile İkinci Dünya Savaşı'nın sonu arasında, liberal akımların etkili olduğu dönemdir. Bu dönemde güvenlik, çok boyutlu bir sorun şeklinde algılanarak demokrasi, uluslararası kurumlar ve silahsızlanma teşvik edilmiştir. İkinci dönem, 1950 ve 1980'li yılların arasında, realist akımların etkili olduğu ve realist yazarlar tarafından altın dönem olarak nitelendirilen dönemdir. Üçüncü dönem, 1980'li yıllar ile 1990 arasında, realist akımların etkisinin azalmaya başladığı dönemdir. Bu dönemde güvenlik çalışmaları, önceki dönemin politik bilim anlayışını eleştirerek plüralist yaklaşımlara yönelmiştir. Dördüncü dönem, Soğuk Savaşın ardından içinde bulunduğumuz dönemdir. Bu dönemde eleştirel teori, postmodernizm, yapısalcılık ve eleştirel güvenlik çalışmaları yapılmaktadır (Dönmez, 2010, s. 22).

Soğuk Savaş döneminde güvenlik sorunlarının, ulus devlet merkezli değerlendirildiği söylenebilir. Bu dönemde güvenlik sorunlarının merkezinde, devletin egemenliğinin korunması ile bireylerin ve devletin fiziksel güvenliğinin sağlanmasının yer aldığı ileri sürülebilir. Bu dönemde kurulan iki kutuplu sistemde silahlanma yarışlarına rağmen gerginlikler sıcak çatışmaya dönüşmemiştir (Çalık, 2014, s. 641). Realist akımların etkisinde olan Soğuk Savaş döneminde iki kutuplu sistemin giderek sıkı bir yapı haline geldiği ve nükleer silahların güvenlik alanında temel bir konuyu oluşturduğu dönem, güvenlik çalışmalarının altın çağı olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde uygulanan nükleer caydırıcılık stratejisi, güvenlik çalışmalarına önemli bir katkı yapmıştır. Soğuk Savaş döneminde güvenliğin merkezini tek boyutlu olarak askeri kapasite oluşturmuştur (Dönmez, 2010, s. 23, 24).

Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Güvenlik

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden itibaren güvenlik çalışmaları artmaya başlamıştır. Güvenlik araştırmaları, uluslararası ilişkiler disiplinde bir alt dal olarak gelişmeye başlamıştır. Bu kapsamda güvenlik çalışmalarında aktör ilişkileri temelinde güvenlik sorunları ile bölgesel sorunlar ve küresel düzeyde tehditler dahil sağlık, enerji gibi diğer konular da mevcuttur. Devlet merkezli savaşlar, etnik çatışmalara dönüşmüştür. Böylece toplum ve birey, analiz birimi olarak öne çıkmıştır. Küresel sistem, devlet ve birey, bu dönemde güvenlik çalışmalarının analiz birimi olarak yer almıştır (Ergül, 2012, s. 168, 169).

Barry Buzan, güvenlik çalışmalarında bir dönüm yaratan güvenlik kurgusu ortaya atmıştır. Güvenlik bu kurguda, askeri, siyasi, ekonomik, toplumsal ve çevre güvenliği şeklindeki alt başlıklarda incelenmiştir. Buzan'a göre askeri güvenlik, devletlerin saldırı ve savunma yeteneklerini kapsar. Siyasi güvenlik, devletlerin hükümet sistemlerinin istikrarı ve devletlerin meşruluk kaynağı olan ideolojileri kapsar. Ekonomik güvenlik, devletlerin kaynaklar sağlayarak refah ve güçlerini devam ettirmesidir. Toplumsal güvenlik, geleneklerin ve ulusal kimliklerin, kabul edilebilir koşullarda yeniden üretilebilmesini kapsar. Çevre güvenliği ise bölgesel ve küresel biyosferin korunması olarak açıklanmaktadır (Ergül, 2012, s. 175).

Soğuk Savaş'ın ardından güvenlik algılamasında oluşan değişimler, dönemin yapısı belirlemede ve dinamiklerini ortaya koymada önemli role sahiptir. İki kutuplu sistemin ardından küreselleşme olgusu ortaya çıkmıştır. Sovyet tehdidinin yerini uluslararası terörizm almıştır. Demokratik ve ekonomik istikrarsızlık ile nükleer silahların yayılması tehditleri ortaya çıkmıştır. Söz konusu karmaşık dönemde güvenliğin yeniden yapılandırılması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Klasik güvenlik anlayışı değişime uğramış, askeri güç eski döneme kıyasla önemini yitirmiştir. Birey odaklı güvenlik algısı oluşmuştur. Devlete yöneltilen tehditler askeri tehditlerin dışında başka tehditleri de kapsamaya başlamıştır. Buzan'a göre devlete yönelen tehditler: Devletin ideolojik varlığına yönelik tehditler, devletin vatandaşlarına yönelik tehditler ve devletin siyasi sistemine yönelik tehditler olarak üç başlık altında toplanır (Bakan, 2007, s. 36, 40).

Soğuk Savaş döneminin ardından oluşan güvenlik algılamasında medeniyetler çatışması, radikal İslam tehdidi ve başarısız devletler gibi konular ortaya çıkmıştır. Ancak bu kavramlar, 11 Eylül saldırıları ile meşrulaşmıştır. Soğuk Savaş sonrasında devlet dışı yapıların da ön plana çıkmasıyla beraber simetrik tehdit algısının yerini asimetrik tehdit algısı almıştır. Soğuk Savaş sonrası dönemde, ulusal güvenlik ile uluslararası güvenlik arasındaki fark önemli ölçüde kaybolmuştur. Ayrıca uluslararası güvenliğin içeriği ve kapsamı, tehdit unsurlarının çeşitlenmesiyle genişlemiştir. Değişen tehdit unsurları, devletlerin tek başlarına çözüme-yeceği sorunlar olması sebebiyle, devletlerin birlikte hareket etmesi zorunlu hale gelmiştir. Böylece kolektif güvenlik faaliyetleri yoğunluk kazanmıştır (Sancak, 2013, s. 130, 131).

Liberalizmde Güvenlik Yaklaşımları

Liberalizm, belirli amaç ve idealleri kapsayan siyasal düşünce geleneğini temsil eder. Liberalizm, 18. ve 19. yüzyıl siyasal ve ekonomik düşünce tarihinde özellikle İngiltere ve ABD'de etkili olmuştur. Klasik liberalizm, eşitlik, özgürlük ve mülkiyet gibi kavramlar üzerine inşa edilmiştir. Liberalizm aydınlanma çağı düşünürlerinin temel felsefelerini oluşturmaktadır. Liberal düşünce; Locke, Hume, Mill, Bentham, Smith, Spencer gibi filozofların görüşleriyle şekillenmiştir (Arı, 2013, s. 293).

Liberalizmin öncüsü olarak kabul edilen John Locke'a göre devletin amacı özgürlüğü temin etmektir. Locke'a göre devletin kaynağı ve meşruiyeti toplum sözleşmesinde aranmalıdır (Çetin, 2001, s. 219, 220). John Locke, bireylerin eşit yaratıldığını, yaşama hakkı ve özgürlük hakkı gibi dokunulmaz haklarının olduğunu ifade etmektedir. John Locke'a göre liberalizmin temel ilkeleri dört başlık altında sıralanabilir. Birincisi, kaynakların eşit dağıtılmasının söz konusu olmadığı fırsat eşitliği ilkesidir. İkinci ilke bireylerin gereksinimlerini akla gelen en makul yollarla karşılaması ve isteme hakkına sahip olmasıdır. Liberalizmde birey, fiziksel ve toplumsal gerçekleri kavrama yeteneğine sahiptir. Bu nedenle insana mutluluğunu arama hakkı tanınmalıdır. Üçüncü ilke, temel olarak bireyin ele alınması ve bireyin özgürleştirilmesidir. En iyi toplum, bireylere daha çok özgürlük imkânı veren toplumdur. Dördüncü ilke ise bireylerin özel amaçlarına ulaşabildiği ve mutluluğunu gerçekleştirdiği özel mülkiyettir (Arı, 2013, s. 293).

Adam Smith, bireyin çıkarları için uğraşarak toplumsal çıkarı arttırdığını, en özgür düzenin doğal düzen olduğunu ve devletin güvenlik dışında başka hiçbir şeye müdahale etmemesi gerektiğini savunmaktadır (Çetin, 2001, s. 219, 220). Hugo Grotius, insanın doğasında düzenli ve barış içinde toplumda yaşama isteğinin var olduğunu savunmuştur. Grotius, bireyin doğasına olumlu yaklaşmaktadır. İnsan doğasına dayanarak hukukun doğal olabileceğini savunan Grotius, doğal hakların değişmez haklar olduğunu savunur. Ayrıca Grotius'a göre savaş, uluslararası ilişkilerin doğal halinin bir parçasıdır. İnsanın kendisini korumasını temel ilke olarak kabul ederek, doğru aklın savaşı haklı gösterdiği görüşünü savunmaktadır. Fakat

savaş ve barış durumları bazı kurallara bağlıdır. Grotius, savaşı uluslararası hukuka uygun bulduğu için devletlerin de uluslararası hukuk kurallarına uyması gerektiğini belirtmektedir. Liberalizm düşünürleri arasında yer alan Charles-Louis de Montesquieu, savaş ile yönetim arasında doğrudan ilişki kurmuştur. Otoriter yönetimlerin savaşa daha çok meyilli olduğunu ileri sürerek, monarşiler ile savaş arasında bir ilişki olduğunu savunmuştur. Dolayısıyla demokratik rejimleri, barışı sağlayan bir unsur olarak görmüştür (Arı, 2013, s. 294, 295).

Barışı insanlığın temel amacı olarak gören François-Maire A. Voltaire, savaş karşıtı bir tutuma sahip olmuştur. Uygarlığın idaresinde bulunan insanın, doğal haline göre daha iyi olduğunu ileri sürmüş ve savaşa, işkenceye, adaletsizliğe karşı bir tavır almıştır. Emer de Vattel, insanın doğuştan özgür olduğunu, her devletin bağımsız ve egemen olduğunu, uluslararası ilişkilerin anarşik bir özelliğe sahip olmadığını savunarak, Locke'un görüşlerini temel almıştır. Vattel'e göre üstün bir otoriteye ihtiyaç yoktur. Toplumsal sözleşme çalışmasıyla öne çıkan Jean-Jacques Rousseau, uygarlığın sonucunda savaş ve saldırganlığın oluştuğunu savunarak, toplumsal sözleşmenin savaşa neden olduğunu ileri sürmüştür (Arı, 2013, s. 296, 297).

Immanuel Kant, Sonsuz Barış eserinde görüşlerini belirtmektedir. Kant'a göre bir dünya devletinin kurulması gerekmektedir. Kant, Montesquieu'nün görüşleri ile aynı doğrultuda, mutlakiyetçi yönetimlerin savaşlara neden olduğunu savunmuştur (Arı, 2013, s. 298). Jeremy Bentham, bireysel çıkarı artırmanın devletin amacı olduğunu savunmaktadır. Bentham'a göre özgürlük olmaksızın fayda, fayda olmaksızın ekonomik özgürlük ve ekonomik özgürlük olmaksızın mülkiyet olamaz. Ayrıca bunların tamamının olmaması durumunda da mutluluğun olmayacağını savunur. John Stuart Mill, devleti belirleyen en büyük hazzın, özgürlük olduğunu ve bu hazzı en üst düzeye çıkarmanın devletin amacı olduğunu savunur. Herbert Spencer da rasyonel bireyi ve "laissez-faire"i savunarak liberalizme katkıda bulunmuştur (Çetin, 2001, s. 219, 220).

Liberalizmde önemli olan durum, güvenlik ile özgürlük arasında bir denge sağlayabilmektir. Bu doğrultuda liberalizmde devletin amacı, bireysel özgürlüklere zarar vermeyecek şekilde içte ve dışta güvenli bir ortam oluşturmaktır. Liberalizmde devletin varlık gerekçesi, güvenliği sağlama sorunudur. Bireylerin içte ve dışta güvenliklerini sağlamak amacıyla devletler, özgürlükleri belli bir ölçüde kısıtlayabilir. Bu bağlamda devletler tarafından işletilecek olan güvenlik mekanizmasının kurulması gerekmektedir (Beriş, 2010, s. 93, 94). Liberalizm uluslararası sistemin anarşik yapısını kabul ederek, uluslararası ilişkilerde iş birliği durumunun oluşumunu incelemektedir. Soğuk Savaş döneminin başlangıcından itibaren 1960'lı yılların sonuna kadar liberalizm, realizmin gölgesi altında kalmıştır. İki kutuplu sistem yumuşama sürecine girdikten sonra devlet dışı aktörler ön plana çıkmaya başlamıştır. Ayrıca, uluslararası sistemde karşılıklı bağımlılık temelinde oluşturulan ilişkilerin hız kazanması ve askeri odaklı güvenlik anlayışından farklı konular da dünya gündemine taşınmaya başlamıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda liberalizm düşünceleri ivme kazanmıştır (Oğuzlu, 2014, s. 99).

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra savaşların devletlere verdiği zararlar sonucunda savaşları önleme çabaları ön plana çıkmıştır. Devletlerin çabaları, uluslararası ilişkileri açıklamaya yönelik teori olarak liberalizmi ortaya çıkarmıştır. Ancak iki savaş arası dönemde barış ortamının oluşturulamaması sonucunda İkinci Dünya Savaşı patlak vermiş ve bu durum barış arayışlarını arttırmıştır. Böylece realizme alternatif olarak neoliberalizm, öne çıkan en önemli teori olmuştur (Serdar, 2015, s. 20).

İş birliği odaklı güvenlik anlayışına sahip olan liberalizme göre, mutlak kazanç varsayımı doğrultusunda aktörlerin işbirliğini tercih etmeleri taraflara kazanç sağlamaktadır. Savaşların uluslararası sistemin anarşik yapısından kaynaklanmadığını ileri süren liberalizme göre çatışmalar yanlış algılamalardan kaynaklanmaktadır. Liberalizm uluslararası hukuk kurallarının tesis edilmesi sonucunda kolektif güvenliğin sağlanabileceğini öne sürmektedir. Zira uluslararası hukuk, sistemin anarşik yapısına düzen getirerek barışı sağlayabilir. Bu doğrultuda liberalizm, uluslararası düzeni uluslararası kurumların sağlayabileceğini savunarak kurumsallaşmaya önem vermektedir (Emeklier & Sandıklı, 2011, s. 13, 14).

Uluslararası liberal teori olarak da adlandırılan neoliberalizm 20. yüzyılda etkili olmuştur. Neoliberalizm, klasik liberalizmin birey yaklaşımından yola çıkarak uluslararası barış ve işbirliğini incelemektedir. Klasik liberalizmde analiz birimi olarak birey ele alınırken, neoliberalizmde analiz birimi ve analiz düzeyi olarak çoğulcu bir yaklaşım benimsenmektedir. Demokrasi, liberalizmde olduğu gibi neoliberalizmde de temel ilke olarak kabul edilmektedir. Kapsamlı bir paradigma olan neoliberalizmin güvenlik yaklaşımı, karşılıklı bağımlılık liberalizmi demokratik barış teorisi ve kurumsalcı liberalizmin yaklaşımlarını da içermektedir (Arı, 2013, s. 312).

Karşılıklı Bağımlılık Yaklaşımında Güvenlik

Ticari liberalizm, karşılıklı bağımlılık yaklaşımının gelişmesini sağlamıştır. David Ricardo'nun teorisine göre, uzmanlaşmaya dayalı serbest ticaret bütün devletler açısından faydalı olmaktadır. Bu bağlamda liberalizm, ulusal refahın savaş yoluyla sağlanamayacağını ancak serbest ticaretin daha barışçıl bir yöntem olarak ulusal refahı yükseltebileceğini öne sürmektedir. Liberal düşünceye göre, serbest ticaret bireyler arası ilişkilerde etkileşim sayesinde bireylerin birbirini daha fazla tanımasını sağlamaktadır. Bu durum da çatışmaları azaltmaktadır (Pirinççi, 2010, s. 23, 24).

Serbest ticaretin geliştirilmesine yönelik ifade edilen görüşler, ticaret ilişkilerinde karşılıklı etkileşim ve teknolojik gelişmelerle beraber farklı bir boyuta evrilmiştir ve karşılıklı bağımlılık yaklaşımı gelişmiştir (Pirinççi, 2010, s. 23, 24). Keohane ve Nye tarafından geliştirilen karşılıklı bağımlılık teorisi, farklı gündemlere ve şartlara uygun olarak tekrar yorumlanmaktadır. Bu bağlamda, toplumlar arası iş birliğinin artırılması amacıyla uygulanacak metotlar tartışılmaktadır (Özpek & Şatan, 2010, s. 86).

Keohane ve Nye'a göre karşılıklı bağımlılık yaklaşımının temel olarak üç özelliği bulunmaktadır. Bunlar, iletişim kanallarının çokluğu, dış politikanın gündemindeki konular arasında hiyerarşinin bulunmaması ve askeri gücün eskiye oranla önemini yitirmesidir. İletişim kanallarının çoğalması hem devletler arasında, hem bireyler ve diğer faktörler arasındaki ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. İletişim kanallarının artmasıyla bütün aktörler birbirine daha fazla yakınlaşmıştır. Dış politikada realizmde benimsenen salt askeri ve güvenlik odaklı konular dışında ekonomik, sosyal ve çevre bilimiyle ilgili konular da önemli yaşamsal alanlar olarak gündemde yer almaya başlamıştır. Önemli konuların artmasıyla birlikte gündemler arasında hiyerarşi oluşturmak imkânsız hale gelmiştir. Askeri odaklı güvenlik anlayışının etkisini kaybetmesiyle birlikte askeri güç kullanımı da azalmıştır. Karşılıklı bağımlılık içerisinde olan devletler arasında bu gücün kullanılma olasılığı düşmüştür (Pirinççi, 2010, s. 25).

Demokratik Barış Teorisi ve Güvenlik

Demokratik barış, demokratik devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde askeri güce daha az başvurduklarını ifade etmektedir. Demokratik Barış Teorisi, Uluslararası İlişkiler disiplinde 1980'lerde yer almaya başlamıştır. Small, Singer ve Doyle'un çalışmalarından sonra yapılan birçok çalışma sonucunda demokratik barışın varlığı bir olgu olarak ortaya konmuştur. Demokratik barış düşüncesinin kökleri Kant'a dayanmaktadır. Kant, Ebedi Barış çalışmasında, devletler arasında kalıcı barış ortamının oluşturulması için gereken şartları belirtmiştir. Bu şartlar arasında devletlerin cumhuriyet rejimini benimsemeleri gerektiği belirtilmiştir. Cumhuriyet rejimini benimsemeyen devletler, ufak meselelerde bile kolayca savaş kararı alabilmektedir (Ekmekçi, 2011, s. 108, 109). Kant, Ebedi Barış adlı eserinde demokratik barış teorisinin kurumsal argümanını şu şekilde ifade etmektedir:

"Eğer savaşın ilan edilmesi için vatandaşların rızası gerekli olursa, böyle riskli bir işe girişmeden önce vatandaşların savaşın tüm felaketleri hakkında ciddi ciddi düşüncelerinden daha doğal bir şey olamaz. Bu felaketlerin arasında şunlar vardır: savaşmak, savaşın maliyetini kendi kaynaklarından ödemek, savaşın getirdiği yıkımı büyük fedakârlıklarla onarmak zorunda kalmak ve savaşın ertesindeki barışı da acılaştırarak - ve yeni savaşlardan dolayı da hiçbir zaman bitmeyecek- bir borç yükünün altına girmek. Cumhuriyet rejimiyle yönetilmeyen bir ülkede ise dünyadaki en kolay şey savaş ilan etmektir." (Humphrey, 1983, ss. 107-145 (Ekmekçi, 2011'de belirtildiği üzere).

Demokratik barış teorisinin güvenliğe ilişkin yaklaşımı oldukça açıktır. Liberal kurumların desteklenmesiyle birlikte çatışma ve rekabet ortamı oluşmayacaktır. Dünyada demokrasi rejimi ne kadar fazla ülkede benimsenirse o kadar güvenli bir ortam oluşacaktır. Demokratik barış teorisinin temel hipotezi, demokratik rejime sahip olan devletler arasında bir savaş durumunun mümkün olamayacağı yönündedir. Zira savaş can sıkıcı bir oluşumdur ve devletin kötü yapısı, siyasal rejimi bu can sıkıcı durumun oluşmasına sebep olmaktadır. Oysa ki demokratik rejime sahip devletlerin yapısı sağlıklıdır ve bu yapı, savaş durumunun orta-

ya çıkmasına izin vermeyecek ölçüde sağlıklı bir şekilde örgütlenmiştir. Demokratik devlet kurumları, belli bir denge durumunda uyumlu bir şekilde işlemektedir. Dolayısıyla yanlış bir sonucun oluşması söz konusu değildir. Toplumlar da devletlerin davranışlarını denetlemekte ve gerekli olduğunda düzeltme yapmaktadır. Bu durumda savaş, demokratik olmayan otoriter veya totaliter rejimlerin benimsendiği devletler sebebiyle ortaya çıkmaktadır. O halde, eğer savaş durumunun oluşması istenmiyorsa, dünyada tüm devletlerin liberal demokratik bir rejime sahip olması gerekmektedir (Atıcı & Büyükbaş, 2012, s. 6).

Kurumsal Liberalizmde Güvenlik

Liberal kurumsalcılık, devletleri uluslararası ilişkiler alanında analiz birimi olarak kabul etmektedir. Uluslararası sistemde anarşik yapının varlığını kabul eden kurumsal liberalizm, realizmden farklı olarak devlet dışı aktörleri de dikkate almaktadır. Uluslararası kurumların anarşi durumunu ortadan kaldırmayacağını belirterek en azından anarşi durumunun olumsuz etkilerini azaltabileceğini savunmaktadır (Pirinççi, 2010, s. 26).

Liberal kurumsalcılığın güvenlik anlayışında sadece askeri boyut önemli değildir. Güvenlik anlayışı daha kapsamlı bir bakış açısına sahiptir. Güvenliği, güce ve tehdide dayalı bir boyuta indirgememektedir. Devletler ortak çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla kurumsallaşma yoluna gitmelidirler. Liberal kurumsalcılık, devletlerin iş birliğine gitmeleri durumunda bütün tarafların mutlak kazanç sağlayacağını öne sürmektedir. Bu durum da devletleri iş birliğine yöneltmektedir. Ancak realizmde benimsenen askeri odaklı güvenlik anlayışında devletler nispi kazançlarına bakmaktadır (Pirinççi, 2010, s. 28, 29).

Robert Jervis, devletlerin güvenlik amacıyla işbirliği konusunda istekli olmadıklarını belirtmektedir. Çünkü devletler iş birliğine gitmeleri durumunda politikalarının sınırlandırılacağından ve tek taraflı olarak eylemler gerçekleştiremeyeceğinden dolayı endişe duymaktadırlar. Ortak çıkarlar için kurumsallaşma yolunun tercih edilmesi gerektiğine vurgu yapan kurumsal liberalizm, güvenliğe yönelik çıkarların çakışması durumunda kurumsallaşma konusunun nasıl ele alınacağı meselesi karşısında eleştirilmektedir. Kurumsal liberalizm, eleştirilere karşılık olarak, iş birliği gerçekleşmesi durumunda devletler arasında güvensizlik durumunun azalacağını belirtmektedir (Pirinççi, 2010, s. 29, 30).

Kurumsal liberalizm, uluslararası kurumların iş birliğini geliştirdiğini ve devletler arasında güvensizliği ve kuşkuyu azalttığını savunmaktadır. Kurumsallaşma yoluyla, uluslararası anarşik yapının sebep olduğu sorunlar ve devletlerin karşılıklı olarak duydukları korku azalmaktadır. Kurumsallaşma yoluyla devletler birbirlerini daha yakından takip edebilmektedir. Devletler arasında mutlak kazanca bakılarak oluşturulan iş birlikleri, yeni iş birliklerinin önünü açmakta ve güvenliğin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır (Pirinççi, 2010, s. 30, 31).

Uluslararası Kuruluşların Güvenlik İşlevi

Uluslararası örgütler devletler arasındaki iş birliğini ve dayanışmayı sağlayan bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Bu yapı bağımsız organlar vasıtasıyla ortak çıkarların oluşturulması, oluşturulan çıkarların korunması ve sürdürülmesi için egemen devletler tarafından oluşturulan iş birliğini öngörmektedir. Söz konusu ortak amaçlar, devletlerin kaynaklarının ve kapasitelerinin bu ortak amaçlara tek başlarına ulaşmada yetersiz kalması, maliyetleri en aza indirmesi, amaca ulaşmada geçen zamanı azaltması, politikalara meşruiyet sağlaması, diğer devletlerle sorumluluk paylaşma, etki ve denetim olasılıklarını artırması, devletleri uluslararası iş birliğine yönlendiren sebepler arasında sayılabilir (Caymaz & Erenel, 2014, s. 118).

Uluslararası kuruluşlar ve uluslararası hukuk, güvenliğin sağlanması doğrultusunda önemli oluşumlar olarak görülmektedir. Bağımsız bir hukuki kişiliğe sahip olan uluslararası örgütler, güvenlik konusunda devletlerin politikalarını sınırlandırarak kaos ortamının ortaya çıkmasını açısından önemli bir görev üstlenmektedir. Günümüzde ortaya çıkan problemler karşısında izledikleri veya izleyemedikleri politikaları sebebiyle sürekli tartışma konusu olmalarına karşın uluslararası kuruluşların uluslararası sistem yapısının önemli bir parçası olma konusunda işlevlerini devam ettirdikleri söylenebilir (Caymaz & Erenel, 2014, s. 118).

Uluslararası kuruluşların meselelere yaklaşımları etkin, rasyonel ve yapıcı olması gerekmektedir. Bu yüzden örgütlerin, sorunların çözümü sürecinde önceliği barışçıl stratejilere vermeleri gerektiği değerlendirilmektedir. İkna yetenekleri ve güvenilirlikleri, problemler karşısındaki etkinliklerini direkt olarak etkilemektedir. Kuruluşun, tarafları uzlaştırma konusunda objektif olması ve kapasitesini aşan vaatlerde bulunmaması çok önemlidir. Bazı durumlarda uluslararası kuruluşların yeterli ölçüde caydırıcılık sağlamaları ve yaptırım mekanizmalarını yeterli ölçüde devreye sokabilmeleri, problemlerin fazla büyümeden çözümlenmesi ve sıcak çatışmaların ortaya çıkmasının engellenmesi açısından gerekli olabilmektedir. Küreselleşme ile birlikte güvenlik olgusunun kapsamı genişlemiş ve sadece devletlerin fiziksel anlamda hayatta kalmalarını değil, aynı zamanda devletler arası ilişkileri, değerleri, insanların yaşam tarzları ile standartlarının korunmasını da içermeye başlamıştır (Caymaz & Erenel, 2014, s. 119, 120).

Uluslararası kuruluşların dünya barışının sağlanmasındaki işlevi neoliberalizmde daha belirgin bir şekilde ortaya konmuştur. Keohane ve Martin'e göre uluslararası kuruluşlar, devletler arası karşılıklılık ilkesinin gözetilmesi, iş birliğinin belirlenen amaçlar doğrultusunda düzenlenmesi ve yürütülmesine katkıda bulunarak kalıcı barışın sağlanmasına hizmet etmektedir. Uluslararası kuruluşlar, düzenli bilgi akışını sağlamak ve karşılıklı taahhütlerin yerine getirilmesi hususunda taraf devletlerin ikna olmasını kolaylaştırmakta, böylelikle devletler arasında güven inşa etmektedir (Kaya & Sandıklı, 2012, s. 140).

NATO

Soğuk Savaş döneminde, NATO'nun rolü ve amacı Sovyetler Birliği tarafından oluşturulan tehdit çerçevesinde net olarak tanımlanmıştı. Bu nedenle, 1949 ile 1989 yılları arasında Soğuk Savaş sırasında, ittifakın temel işlevi, Sovyetler Birliği veya Varşova Pakti devletlerinden gelebilecek bir saldırıya karşı, üye devletlerini koruyabilmek için yeterli olacak askerî yetenekleri sağlamaktı. Asıl olarak Sovyetler Birliği'nin İkinci dünya savaşının ardından komünist yayılmacı tutumuna bir tepki olarak kurulan NATO, bu durumda tehdidin yok olmasıyla birlikte varlık nedenini sorgulamak zorunda kalacaktı. Eğer üye devletleri bir arada tutacak bir görev tanımı yapamazsa dağılması durumunda bile artık işlevini kaybedecek ve kâğıt üzerinde kalan bir ittifak durumuna dönüşecekti (Dönmez, 2010, s. 106, 107).

1989 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmaya başlaması ve Varşova Pakti'nin ortadan kalkmasıyla beraber ittifakın, yeni güvenlik ortamının oluşması karşısında birbiriyle iç içe geçmiş iki süreci başlattığı görülmektedir: dönüşüm ve genişleme. Böylece ittifakın yeni oluşan ortamlara uyumlu duruma gelmeyi ve meşruiyet temelini korumayı amaçladığını belirtmek mümkün olmaktadır. NATO'nun dönüşümü politik ve askerî olarak iki alanda meydana gelmektedir. Politik alanda dönüşümün amacı, belirsizleşen ve giderek daha çok karmaşık hale gelen küresel güvenlik ortamına hızlıca uyum sağlamak ve söz konusu güvenlik ortamının düzenlenmesinde proaktif rol oynamak şeklinde ifade edilebilir. Askerî açıdan dönüşüm ise, ortaya çıkan güvenlik gereksinimlerini karşılayabilme doğrultusunda, ittifakın ve uygun durumlarda ortak devletlerin kuvvetleri etkinliğinin ve birlikte çalışabilirlik durumunun geliştirilmesi amacıyla, yenilikçi konsept, doktrin ve kapasitelerin geliştirilmesi ve entegre edilmesine ilişkin, devamlı ve proaktif bir süreç şeklinde tanımlanmaktadır (Dönmez, 2010, s. 106, 107).

NATO'nun dönüşümü söz konusu olduğu zaman, güvenlik alanındaki değişimlere stratejik konsept belgesinin yenilenmesi yoluyla uyum gerçekleştirme çabası içinde bulunduğu söylenebilir. 1991 yılında imzalanarak kabul edilmiş olan Yeni Stratejik Konsept, çatışma ve savaşlar yerine eski düşmanlarla sağlanacak olan iş birliğini öngören içeriği önceki konseptlere göre önemli farklılıklar içermektedir. Yeni Konsept, üye devletlerin güvenliğini sağlamayı NATO'nun temel amacı olarak korumakta ancak bu güvenlik gereksiminin Avrupa'nın bütününe kapsayan bir güvenlik ile karşılanabileceğini öngörmekte ve ittifakın bu çerçevede yürütüleceğini ifade etmektedir (Dönmez, 2010, s. 108, 109).

NATO, Soğuk Savaş döneminin ardından artık NATO'ya ihtiyaç kalmadığını söyleyenlerin aksine, kendine çok geniş kapsamlı bir görev alanı çizmiş ve bütün dünya üzerinde güvenliğinin oluşturulması işlevini üstlenmiştir. Bu nedenle NATO, stratejilerini sürekli geliştirmekte ve kendisini yenilemektedir. NATO bundan sonra artık dışarıdan gelecek olan tehlike ve müdahalelere karşı değil iç çatışmalar sebebiyle ortaya çıkacak olan tehlikelere karşı yeniden şekillendirilmiştir. Böylece, bölge sorunları, silahların denetimi, nükleer, biyolojik,

kimyasal silahların yayılmasının engellenmesi, uluslararası terörizm ile savaş, barış gücü hizmetlerinin sağlanması gibi alanlarda görev yapmaya başlayacaktır. Ayrıca NATO, küreselleşen dünyada barış ve güvenlik ortamının sağlanması, ekonomik ve sosyal dengelerin oluşturulması yönünde etkin bir güç olarak varlığını devam ettirmekte ve ilgi alanını sadece Avrupa ile sınırlamayıp, Asya ve Afrika kıtalarına genişleterek dünya çapında bir güç olmaya devam etmektedir (Karaatlı, 2002, s. 57, 58).

Birleşmiş Milletler

24 Ekim 1945 tarihinde kurulduğundan günümüze kadar temel hedeflerinden biri uluslararası barış ve güvenlik ortamını sağlamak olan Birleşmiş Milletler'in Soğuk Savaş'ın ardından küresel dönüşüm kapsamında düzenleyici mekanizma olarak yetersiz olduğu durumlar sorgulanmaktadır. Fakat küreselleşme ile ortaya çıkan global yönetim tartışmalarında Birleşmiş Milletler halen merkezi bir role sahiptir ve etkinliğinin artırılmasına doğrultusunda girişimlerde bulunmaktadır. Söz konusu çok boyutlu güvenlik kavramsallaştırması, yeni misyonunu ifade eden bir şekilde 31 Ocak 1992 tarihli Birleşmiş Milletler bildirisinde yerini almıştır ve Birleşmiş Milletler uluslararası sisteme yönelik oluşan tehditlerin ekonomik, sosyal, çevresel ve insan hakları gibi askeri olmayan boyutlarına vurgu yapmıştır. Bu da, güvenlik ortamının sağlanması için harcanan çabanın, savaşların önlenmesinden çok daha fazla olması gerektiğini göstermektedir. Aynı zamanda güvenlik problemlerinin çözümü artık ulusları aşan bir niteliktedir (Ergül, 2012, s. 181, 182).

Bölgesel savaşların ve etnik çatışmaların artış göstermesi sonucunda uluslararası barış ve güvenlik ortamının sağlanması ve muhafaza edilmesi hususunda Birleşmiş Milletler yeni metotlar geliştirmiş ve önleyici diplomasi, çatışmayı önleme, barışı sağlama, barışa zorlama, barışı koruma, çatışma sonrası barışı kurma ve diğer bölgesel kuruluşlarla iş birliği yapma gibi uygulamaları hayata geçirmiştir. Birleşmiş Milletler, söz konusu faaliyetlere ek olarak çevre sorunları, mültecilik ve göç sorunları, konvansiyonel ve nükleer silahlanma, biyopolitika gibi yeni güvenlik konsepti kapsamında yer alan ve kolektif güvenliğin içinde bulunan güvenlik meselelerine de odaklanmaktadır. Birleşmiş Milletler, globalleşen dünya koşullarında barış ve güvenlik ortamının sadece politik değişkenlerden değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal değişkenlerden etkilendiğini, bünyesinde oluşturulan Dünya Şartı'nda yer verdiği "Sosyal ve ekonomik adalet olmaksızın ve fakirlik yok edilmeksizin, barış tesis edilemez." mesajıyla belirtmiştir (Ergül, 2012, s. 184).

Birleşmiş Milletler'in özellikle kalkınmaya ilişkin ve insanî konularda birçok verimli faaliyeti olmasına rağmen, performansının esas olarak dönemlik barış ve güvenlik ortamının korunması boyutunda değerlendirilmesi, ciddi bir sorunu ile karşı karşıya olduğunu gözler önüne sermektedir. Birleşmiş Milletler'in barış ve güvenlik ortamının sağlanması amacıyla yürüttüğü faaliyetlerin herkesi memnun edecek bir içeriğe sahip olmasının imkansız ol-

ması, örgütün prestijine ve kalitesine zarar vermekte, neredeyse her operasyonu, bizzat örgüt üyesi devletler tarafından yapılan eleştirilere sebep olmaktadır (Arıboğan, 2002, s. 138). Özellikle liberal kurumsalcıların daha ziyade niceliksel değerler doğrultusunda önerilen reformların etki ve etkinliği artıracak yönde tercih edildiği ve küresel yönetim esasına dayanan yapılanmadan taraf oldukları görülmektedir. Bu kapsamda da uluslararası bir yapıdan ziyade, uluslar üstü bir örgüte doğru yönelmiş oldukları görülmektedir (Arıboğan, 2002, s. 145).

Sonuç

Güvenlik olgusu, insanoğlunun yaşamında bir gereksinim olarak ortaya çıkmıştır. İnsanların toplumsal yaşama yönelmesi sonucunda farklılaşan ve sonucunda kapsamı genişleyen bir olgu durumuna gelmiştir. Soğuk Savaş döneminin sona ermesi sonucunda oluşan sistemik kırılmalar, güvenlik kavramının dönüşümüne sebep olmuştur. Güvenliğin boyutlarının ve kapsamının genişlemesinin yanı sıra aktörleri de çeşitlenmiştir. Klasik güvenlik paradigmasının askeri güce öncelik vermesi durumu, güvenlik alanında oluşan değişim ve dönüşümü açıklamada başarılı olamamıştır.

Güvenlik olgusunun değişim ve dönüşümü sonucunda, yeni güvenlik çalışmaları gündeme gelmiştir. Klasik askeri odaklı güvenlik paradigmasının göz ardı ettiği sorunlara odaklanan yeni güvenlik yaklaşımları, güvenlik olgusunun konu ve aktör nezdindeki tekeline kırmıştır. Liberalizm devletin görevinin bireylerin canlarını ve mallarını korumak amacıyla güvenli bir ortam hazırlamak olduğunu savunmaktadır. Güvenlik paradigmasında yaşanan dönüşümle birlikte sadece siyasi-askeri konuları güvenliğin merkezine yerleştiren realist akım sorgulamaya açılmıştır. Yeni güvenlik yaklaşımları çerçevesinde toplumsal, kültürel, ekonomik, ekolojik güvenlik hatta biyogüvenlik ve özünde insan güvenliği bir norm olarak artık dünya gündemine yerleşmiştir.

Çok boyutlu yeni güvenlik kavramsallaştırmaları uygulamada da gözle görünür hale gelmeye başlamıştır. BM de evrensel bir örgütlenme olarak değişim-dönüşümü yakalamış, olanakları zaman zaman sınırlı kalsa da 1992 yılında açıkladığı yeni güvenlik algısını eylem ve söylemlerine yansıtmayı bilmiştir. Bu bağlamda BM, bir norm girişimcisi olarak hareket etmekte ve dünya kamuoyunun dikkatini çekmeyi başarmaktadır. Güvenliğin küresel düzlemde farklı boyutlarıyla tartışılması ve küresel yönetim ile küresel sivil toplumun öncelenmesi oldukça umut verici gelişmelerdir. Sürekli bahsi geçen, eski ve yeniyi aynı anda içeren yeni dünya düzeninin salt devlet eksenli düşünülmeden insan ve toplum güvenliği ön plana çıkarılarak analiz edilmesi, bu paradigma dönüşümünün insanlık için en önemli artısıdır. BM'nin rolü bu bağlamda oldukça önemlidir ve küresel güvenliğin sağlanmasında bir dönüm noktası yaratabilir.

Kaynakça

- Arı, T. (2013). *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (8.Basım). Ankara: MKM Yayıncılık.
- Arıboğan, D. Ü. (2002). *Uluslararası Barış ve Güvenliğin Sağlanmasında Bir Araç Olarak Birleşmiş Milletler ve Temel Sorunları*. Avrasya Dosyası BM Özel, 8(1), 128-148. <http://www.21yzyte.org/assets/uploads/files/128-149%20Deniz.pdf> adresinden 23 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Atıcı, N. & Büyükbaş, H. (2012, Haziran-Aralık). Liberal Demokratik Barış Kuramı: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 40, 1-19. http://iibf.erciyes.edu.tr/dergi/sayi40/sayi_40.htm adresinden 20 Aralık 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Bakan, Z. A. (2007). Soğuk Savaş Sonrasında Yeni Güvenlik Teorileri ve Türkiye'nin Güvenlik Algılamaları. *21. Yüzyıl Dergisi*, 3, 35-50. <http://www.21yuzyildergisi.com/assets/uploads/files/61.pdf> adresinden 21 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Beriş, H. E. (2010, Aralık). Liberalizmde Devlet ve Güvenlik Sorunu. *21. Yüzyıl Dergisi*, 24, 91-95. <http://www.21yuzyildergisi.com/assets/uploads/files/14.pdf> adresinden 24 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Caymaz, E. & Erenel, F. (2014). Uluslararası Örgütlerin Güvenlik Sorunlarının Çözümünde Yeterliliği. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 117-136. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/igusbdt/article/view/5000037701/5000038888> adresinden 23 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Çalık, Z. (2014). Yeni Güvenlik Kavramı, H. Çomak (Ed.), *Uluslararası Güvenlik Kongresi* içinde (s. 638-645), Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları.
- Çetin, H. (2001). Liberalizmin Temel İlkeleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1), 219-237. <http://iibf-dergi.cumhuriyet.edu.tr/archive/liberalizmin%20temel%20temel%20C4%B0lkeleri.pdf> adresinden 21 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Çetinkaya, Ş. (2013, Şubat). Güvenlik Algılaması ve Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Güvenliğe Bakış Açılı. *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 241-260. http://www.21yuzyildasosyalbilimler.com/assets/uploads/files/seref-cetinkaya-pdf_18032013.pdf adresinden 18 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Dönmez, S. (2010). Güvenlik Anlayışının Dönüşümü: İttifak Kavramı ve NATO. (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ekmekçi, F. (2011). Demokratik Barış Teorisi: Bir Değerlendirme. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 7(26), 107-124. http://www.usak.org.tr/images_upload/files/5.pdf adresinden 23 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Emeklier, B. & Sandıklı, A. (2011). 21. Yüzyılda Yeni Güvenlik Anlayışları ve Yaklaşımları. H. Çomak (Ed.), *Uluslararası Balkan Kongresi Bildiriler* (s. 21-41), Kocaeli.
- Ergül, N. (2012). Yeni Güvenlik Anlayışı Kapsamında Birleşmiş Milletler'in Rolü ve Uygulamaları, A. Sandıklı (Ed.), *Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri* içinde (s. 165-208), İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Karaatlı, B. (2002). Globelleşme Sürecinde Uluslararası Güvenlik Antlaşmalarının Yönü ve Türkiye'nin Geleceği. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, E. & Sandıklı, A. (2012). Uluslararası İlişkiler Teorileri ve Barış. A. Sandıklı (Ed.), *Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri* içinde (s. 133-161), İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Oğuzlu, T. (2014). Liberalizm. A. Balcı & Ş. Kardaş (Ed.), *Uluslararası İlişkilere Giriş* içinde (s. 97-109), İstanbul: Küre Yayınları.
- Özpek, B. B. & Şatan, N. (2010, Ocak). ABD ve Türkiye'de Geçmişten Günümüze Güvenlik Çalışmaları. *Orta Doğu Etütleri Dergisi*, 2(2), 75-114, http://www.orsam.org.tr/tr/Uploads/Yazilar/Dosyalar/2010331_orsamniltatana.pdf adresinden 23 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Pirinççi, F. (2010). *Silahlanma ve Savaş*. Bursa: Dora Yayınları.
- Sancak, K. (2013). Güvenlik Kavramı Etrafındaki Tartışmalar ve Uluslararası Güvenliğin Dönüşümü. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 123-134. <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423907116.pdf> adresinden 15 Kasım 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Serdar, İ. (2015). Neorealizm, Neoliberalizm, Konstruktivizm ve İngiliz Okulu Modellerinde Uluslararası Sistemsel Değişikliklere Bakış. *JEMSOS*, 1(1), 14-38. http://www.jemsos.com/Pdf/Neorealizm_Neoliberalizm_Konstruktivizm_ve_ingiliz_Okulu_Modellerinde_Uluslararası_Sistemsel_Değişikliklere_Bakis_Pdf_30.pdf adresinden 15 Aralık 2015 tarihinde edinilmiştir.

XXI. Yüzyıl Güvenlik Ortamında NATO İstihbarat Sisteminde Yaşanan Değişim

Oktaç Caferoğlu*

Öz: Çağımızın güvenlik ortamı, tehdidin çeşitliliği ve niteliği dikkate alındığında karmaşık ve belirsiz bir yapıya sahiptir. Uluslararası boyuta ulaşan terörizm, kitle imha silahları (KİS)'nin yayılması ve ülkeler arasındaki hâkimiyet ve güç mücadelesi günümüz güvenlik ortamını tehdit eden başlıca hususlardır. Bu güvenlik ortamı nitelikli istihbarata olan ihtiyacı arttırmış ve NATO istihbarat sistemi bu ihtiyaç çerçevesinde değişime uğramıştır. Bu kapsamda öncelikle, istihbarat toplama kabiliyetinde, ABD, İngiltere ve Fransa gibi gelişmiş ülkelerin destekleri ile önemli bir artış meydana gelerek, geniş bir harekât sahasından, her türlü veri (elektromanyetik ve muhabere yayınları, radar iz bilgileri, konumsal veriler ve görüntüler), her türlü tehdit ortamında, kesintisiz bir şekilde toplanabilir hale gelmiştir. Bu maksatla, özellikle "Hava İstihbarat Toplama Vasıtaları" kategorisinde yer alan hava ve uzay platformlarının kullanımı ön plana çıkmıştır. Yine bu kapsamda NATO, "İttifak Satış Gözetleme" projesini yürürlüğe koyarak, istihbaratın toplanması için gerekli olan insansız hava araçlarının tedarik edilmesini planlamaktadır. Böylece NATO, müşterek istihbaratın üretimi için gerekli olan ana bilgi kaynaklarını, kendi imkânları ile temin edebilecektir. NATO'da istihbarat toplama kabiliyetine ilave olarak; istihbaratın analizi ve üretimi boyutunda da birtakım değişimler yaşanmıştır. Bu kapsamda; toplanan verilerden bütüncül faydalanılması ve istihbarat iş birliğinin artırılması anlamını taşıyan "İstihbarat Füzyonu" yaklaşımı uygulanmaya başlanmış ve 2007 yılında İngiltere'de "İstihbarat Füzyon Merkezi" teşkil edilmiştir. Bildiri ile NATO istihbarat sisteminde yaşanan değişimler ele alınarak, güvenliğin sağlanmasında kilit role sahip olan modern istihbarat anlayışında gelinen seviyenin ortaya konulması amaçlanmıştır. Böylece istihbarat sisteminin gelişimi için vizyonel bir katkı sağlanmış olacaktır.

Anahtar kelimeler: NATO, İstihbarat, Değişim, Toplama, Füzyon.

Giriş

Günümüzden 2500 yıl öncesinde Wu Devleti'nde (şimdiki Çin) yaşamış olan ünlü Çin komutan, filozof ve askeri bilgin Sun-Tzu'ya göre (2008, s. 51): "Düşmanı ve kendinizi iyi biliyorsanız, yüzlerce savaşa bile girseniz sonuçtan emin olabilirsiniz. Kendinizi bilip, düşmanı bilmiyorsanız kazanacağınız her zafere karşın yenilgiyle de tanışabilirsiniz." Sun-Tzu'nun bu sözünden de anlaşılacağı üzere, ülkelerin güvenlik algısında çok eskiye uzanan bir öneme sahip olan istihbarat, devletlerin varlıklarını sürdürüebilmeleri için her zaman belirleyici bir role sahip olmuştur.

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B007

* Kara Harp Okulu, Güvenlik Bilimleri Ana Bilim Dalı.
E-posta: caferoglu2529@hotmail.com

XXI. yüzyıla gelindiğinde ise istihbarat, yalnızca ulusal güvenliğin sağlanmasında değil, uluslararası güvenliğin sağlanmasında da oldukça önemli bir etkiye sahip durumdadır. Bu önemin farkında olan ve asli görevi, üyesi olduğu ülkelerin güvenliğini sağlamak olan NATO, bahse konu alandaki kabiliyetini arttırmak amacıyla, istihbarat sisteminin etkinliğini sürekli olarak gözden geçirmekte ve önemli değişimlerde bulunmaktadır. NATO'yu söz konusu yeniliklere yönelten temel unsur ise; XX. yüzyıl sonu itibarıyla güvenlik ortamında meydana gelen değişim olmuştur. Bu güvenlik ortamının bir gereği olarak NATO; üyesi olan gelişmiş ülkelerin de katkısıyla, İstihbarat Çarkı olarak da adlandırılan, istihbaratın süreç yönetiminin genelinde iyileştirmelerde bulunmuştur. Dolayısıyla, NATO istihbaratının dönüşümünde, NATO'ya üye olan ülkelerin ekonomik kalkınmışlığı ve teknolojik gelişmişliği önemli bir rol oynamıştır.

Tüm bu hususlar doğrultusunda, çağımızın modern istihbarat anlayışının önemli bir temsilcisi durumunda olan NATO istihbarat sisteminin, yaşanan değişimlerle birlikte ulaştığı seviyenin tüm yönleri ile anlaşılabilmesi amacıyla; bildiri kapsamında literatür araştırma yöntemi uygulanarak, öncelikle günümüzün karmaşık ve belirsiz güvenlik ortamı ele alınmış, müteakiben bu güvenlik ortamının etkisiyle NATO istihbarat sisteminde yaşanan gelişmeler incelenmiştir.

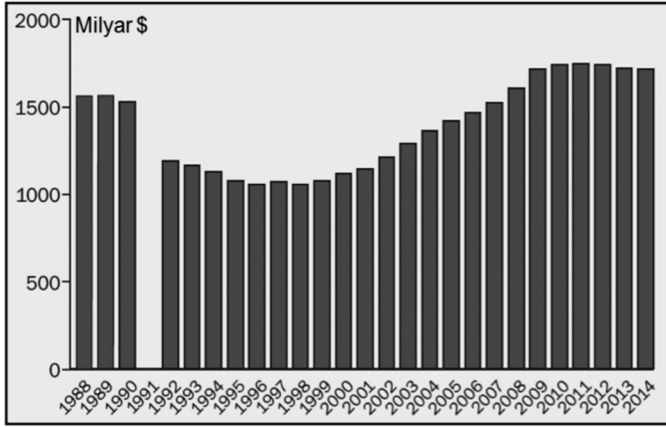
XXI. Yüzyılın Karmaşık ve Belirsiz Güvenlik Ortamı

Çağımızın güvenlik ortamı, tehdidin çeşitliliği ve niteliği dikkate alındığında karmaşık ve belirsiz bir yapıya sahiptir. Bu kapsamda, uluslararası boyuta ulaşan terörizm, KİS'lerin yayılması ve tek kutuplu sistemle birlikte ülkeler arasındaki güç dengesinin bozulması günümüz güvenlik ortamını tehdit eden başlıca hususlardır.

Uyuşturucu ticareti, insan kaçakçılığı ve fidye gibi büyük finans kaynaklarına sahip durumda olan terörizm, hâlihazırda birçok ülkenin öncelikli güvenlik sorunu durumundadır. Ne şekilde ve ne zaman gerçekleştirileceği belli olmayan terör eylemlerinde bugün çok gelişmiş yöntemler uygulanmaktadır. ABD'de gerçekleşen 11 Eylül saldırıları, terör eylemlerinde teknolojiden faydalanılarak çok büyük bir yıkımın ve kaos ortamının yaratılabileceğini açık bir şekilde göstermiştir. Yine bu kapsamda birçok terör örgütü; gerek ideolojik amaçlarını yaymak ve taraftar kazanmak, gerekse devletlerin kritik alt yapılarına zarar vermek amacıyla siber alanı yoğun olarak kullanmaya başlamışlardır. Buna ilave olarak miktarları tonları bulan patlayıcılarla yapılan intihar saldırıları, halkın içine sızmış olan uyuyan tehditlerin gerçekleştirdiği beklenmedik eylemler, uzaktan kumandalı patlayıcılara ilave olarak eylemlerde ülkelerin sahip olduğu ağır silahlara benzer sistemler ile KİS'lerin kullanılması gibi yöntemler, terör faaliyetlerinin bir taraftan önlenmesini zor hale getirirken diğer taraftan etkisi büyük eylemlerin gerçekleştirilme olasılığını arttırmaktadır.

KİS'lerin kullanımının yaygınlaşması kapsamında ise; başta Orta Doğu Bölgesi'nde olmak üzere çok sayıda ülkenin KİS'lere sahip olması veya geliştirmeye çalışması, bu silahların kontrolünü zorlaştırarak terör örgütlerinin eline geçme olasılığını arttırmaktadır. Buna ilave olarak, KİS'lerin ülkeler arasında yayılması her an kullanılma riskini ortaya çıkararak, sürekli bir tehdit algısı da yaratmaktadır. Yaratacağı etkinin büyüklüğü dikkate alındığında, KİS üretim tesislerinin belirlenmesi, terör örgütlerinin eline geçmesinin engellenmesi ve özellikle uçaklar ve balistik füzeler vasıtasıyla KİS'lerin kullanılmadan önce ikaz bilgilerinin tespit edilmesi oldukça önemli hale gelmiştir. Bunun farkında olan ABD, 2013 yılında tüm istihbarat faaliyetleri için ayırdığı toplam 52,6 milyar dolarlık ödeneğin, 6,7 milyar dolarlık kısmını KİS'lerin yayılmasını önlemeye yönelik yapılan istihbarat çalışmaları için tahsis etmiştir (The Black Budget, 2013).

Ulusal ve uluslararası güvenlik açısından risk oluşturan diğer bir husus da Soğuk Savaş sonrası tek kutuplu sisteme geçilmesiyle birlikte ülkeler arasındaki güç dengesinin ortadan kalkmasıdır. Bu kapsamda, güç dengesi için iki kutbun olması gerektiğini belirten Waltz; bunun dışındaki durumlarda dengenin sağlanmasının çok zor olacağını ve artan risk ortamında, savaşlar ve çatışmaların yaşanabileceğini savunmaktadır (Waltz, 1979; Weber, 2010, s. 22). İki kutuplu sistemin sona ermesiyle, sistemin kurallarını belirleyen ve bu kurallara tüm dünya ülkelerinin uymasını isteyen, uymayanları ise istediği şekilde cezalandıran tek bir ülkenin yani ABD'nin hâkimiyeti söz konusu olmuştur. Böylece, tek kutuplu sistemin büyük gücü olan ABD, zayıf devletlere karşı istediği zaman her türlü gücü uygulayabilecek serbestiyete kavuşmuştur. Bu kapsamda ABD, 11 Eylül saldırıları sonrasında uygulamaya koyduğu "Önleyici Saldırı Stratejisi" ile daha tehdit faaliyete geçmeden, sadece tehdit algısından hareketle, çıkarlarına ulaşmak amacıyla istediği ülkeyi istediği zaman işgal edebileceğini tüm dünyaya ilan etmiştir. ABD'nin 2003 yılındaki Irak işgali bu strateji doğrultusunda yapılmıştır. Kendisini önleyecek bir güç bulunmayan ABD'nin, Afganistan ve Irak işgalleri bu ülkelerin istikrarsızlaşmasına yol açarak; bir taraftan etnik ve mezhepsel farklılıklar üzerine kurulan terörizmin bölgede kolayca yayılmasına ve birçok ülke için tehdit unsuru haline gelmesine, diğer taraftan da güvenlik endişesi içinde bulunan bölgenin diğer ülkelerinin birtakım iş birliklerine yönelmelerine neden olmuştur. Suriye, İran, Rusya ve zaman zaman Çin'in de dahil olduğu iş birliği bu kapsamda ortaya çıkmıştır. Bahse konu iş birliği ile söz konusu ülkeler, hem ABD'nin üzerlerinde hakimiyet kurmasının önüne geçmeyi, hem de dünyadaki tek kutuplu ortamı sonlandırmayı amaçlamışlardır. Bu kapsamda, Rusya'nın 2008 yılında Gürcistan'a müdahalesi, 2014 yılında Kırım'ı işgali ve 2015 yılında da Suriye'de yaptığı yoğun askeri yığınaklanma ve harekât faaliyetleri bölgedeki birçok ülkede ilave güvenlik endişeleri yaratmıştır. Tüm bu hususlar neticesinde, nitelik ve nicel açıdan silahlanma yarışında büyük bir artış yaşanarak, ülkelerin askeri harcamaları belirgin bir yükseliş trendine girmiştir. Bu kapsamda, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile azalma eğilimine giren ülkelerin silahlanma faaliyetleri, dolayısıyla da askeri harcamaları, 2000 yılı itibarıyla artış eğilimine girmiş, 2014 yılına gelindiğinde ise Soğuk Savaş seviyesinin üzerine çıkmıştır (Şekil 1).

Şekil 1. 1988-2014 Dönemi Genel Askeri Harcama Miktarı

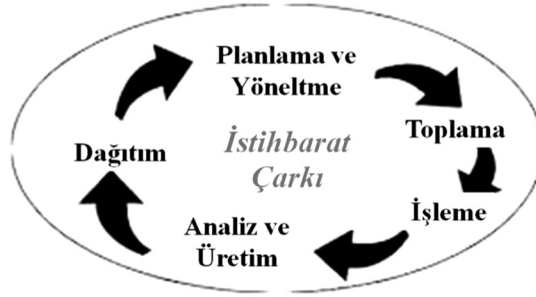
(Trends In World Military Expenditure 2014, 2015, s. 1)

Tüm bu hususlar dikkate alındığında, çatışma olasılığının daha fazla olduğu tek kutuplu sistemde, ülkeler arasındaki ilişkilerin takip edilerek doğru stratejinin belirlenmesi ve askeri alandaki gelişmelerin izlenerek gerekli tedbirlerin alınması ulusal güvenliğin sağlanmasında olduğu kadar uluslararası güvenlik açısından da oldukça önemli hale gelmiştir.

NATO İstihbarat Sisteminde Yaşanan Değişim

Çağımızın bu karmaşık ve belirsiz güvenlik ortamı nitelikli istihbarata duyulan ihtiyacı artırmıştır. Karar vericilerin ve kullanıcıların ihtiyacı olan istihbaratın oluşturulabilmesi için de öncelikle günümüzde istihbaratın taşıdığı anlamın tüm yönleri ile bilinmesi gereklidir. Arapça kökenli bir kelime olan istihbarat, Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde; "yeni öğrenilen bilgiler, haberler, duyular, bilgi toplama ve haber alma" olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 2016). İngilizcede ise istihbarat kelimesinin karşılığı olan "intelligence"; zekâ ve akıl anlamına gelmektedir. Bu durum batılı ülkelerin istihbaratı, bilgilerin toplanması veya haberlerin elde edilmesi ile sınırlandırmadığını, akıl yürütme süreci ve entelektüel bir faaliyet olarak algıladıklarını da göstermektedir (Acar, 2015, s. 46). Bu kapsamda; NATO'nun İstihbarat Doktrini'nde istihbaratın tanımı; yabancı devletler, düşman ve düşman olması muhtemel unsurlara yönelik toplanan bilginin işlenmesi sonucu ortaya çıkan ürün olarak yapılmıştır (North Atlantic Treaty Organization, 2003). Tüm bu hususlar dikkate alındığında genel anlamı ile istihbarat; güvenliği tehdit eden veya tehdit etmesi muhtemel tüm unsurlar ile stratejik, operasyonel ve taktik seviyede mücadelenin yapılması ve gerekli tedbirlerin alınması maksadıyla, karar vericilerin ve kullanıcıların ihtiyaçları doğrultusunda toplanan değişik türdeki ve ham nitelikteki verilerin işlem ve analiz sürecinden geçirilerek kullanılabilir hale gelmesidir.

İstihbaratın tanımından da anlaşılacağı üzere, ortaya çıkması için verilerin toplanması ve belirli bir süreçten geçirilmesi gerekmektedir. İstihbarat Çarkı olarak adlandırılan bu süreç neticesinde ortaya çıkan istihbarat, ihtiyacı karşılar nitelikte olmalı ve kullanıcıya zamanında ulaştırılmalıdır. İstihbarat sürecinin etkinlikle işletilmesine ilişkin esaslardan oluşan İstihbarat Çarkı, iç ve dış istihbaratın tüm seviyeleri (stratejik, operasyonel ve taktik) için geçerlidir. Ham verilerin toplanmasından kullanılabilir hale getirilmesi ve dağıtımına kadar olan bir dizi süreci kapsayan İstihbarat Çarkı, beş aşamadan oluşmaktadır (Şekil 2). Bu aşamalar; planlama ve yöneltme, toplama, işleme, analiz ve üretim ile dağıtımdır (Özer, 2014, s. 57).

Şekil 2. İstihbarat Çarkı (Özer, 2014, s. 57)

İstihbarat Çarkı'nın planlama ve yöneltme safhasında; neyin, nasıl elde edileceği belirlenir. Bu kapsamda öncelikle ihtiyaçlar belirlenerek, bunların nasıl ve hangi toplama vasıtaları ile karşılanacağına yönelik planlamalar yapılır. İstihbarat ihtiyaçlarına ait verilerin toplanması ise İstihbarat Çarkı'nın toplama safhasında yapılır. Bu safhada belirleyici olan istihbarat toplama vasıtalarının özellikleridir. Bu kapsamda, nitelikli istihbaratın elde edilmesinde, her türde verinin, her türlü tehdit ortamında ve süreklilik içerisinde toplanabilmesi oldukça önemlidir. Ayrıca istihbaratın süratle üretilebilmesi için toplanan bu verilerin istihbarat merkezlerine zaman kaybetmeksizin aktarılması da gerekmektedir. Toplanan bu ham veriler işlem aşamasında analiz için kullanıma uygun hale getirilir. Bu aşamada sinyal verilerinin korelasyonu, görüntülerin işlenmesi, dokümanların çevirisi ve verilerin biçimlendirilmesi gibi faaliyetler icra edilir (Department of Defense, 2012, s. 97). Buradan da anlaşılacağı üzere işlem safhasında, farklı türdeki veriler için farklı yöntemler uygulanır. Bilgilerin anlamlı hale getirilerek istihbarata dönüştürülmesi ise analiz ve üretim aşamasında olmaktadır. Nitelikli istihbaratın elde edilmesinde, istihbaratın toplanması kadar, toplanan bilgilerin tümünden etkin bir şekilde faydalanılması da oldukça önemlidir. Analiz ve üretim aşamasında bilgilerin; entegrasyonu, değerlendirmesi, analizi ve yorumu yapılır (Department of Defense, 2012, s. 104-106). En son aşamada ise, değişik formatlarda üretilen istihbarat kullanıcılar ve karar vericilere dağıtılmaktadır. İstihbaratın kullanılabilir olması için dağıtımın süratle yapılması gereklidir.

Güçlü bir istihbarat kabiliyetine sahip olunması için, İstihbarat Çarkı'nın tüm bu safhaları eksiksiz yerine getirilmeli ve istihbarat sistemleri bu doğrultuda sürekli olarak geliştirilmelidir. NATO istihbarat sisteminde yaşanan değişimde bu kapsamda gerçekleşmiş ve özellikle İstihbarat Çarkı'nın, planlama ve yöneltme, toplama ile analiz ve üretim safhalarındaki gelişmeler mevcut NATO istihbarat yapısını ortaya çıkarmıştır.

İstihbaratın Planlanması ve Toplanmasına Yönelik Gelişmeler

NATO istihbaratının toplama kabiliyetinde yaşanan artışta, üyesi olan ülkelerin teknolojik ve ekonomik gelişmişliklerine paralel olarak sahip oldukları istihbarat toplama vasıtaları önemli rol oynamıştır. Tehdit hakkında her türlü bilginin zamanında elde edilmesi maksadıyla, ABD başta olmak üzere çok sayıda ülkenin, gelişmişlikleri ölçüsünde ileri teknoloji ürünü istihbarat toplama vasıtalarını kullanmaya başlamaları, dolaylı olarak NATO istihbarat toplama kabiliyetini de olumlu yönde etkilemiştir.

Kullanım yoğunluğu ve etkinliği dikkate alındığında bu vasıtalar arasında özellikle "Hava İstihbarat Toplama Vasıtaları" olarak adlandırılan ve uçak, insansız hava aracı (İHA) ve uydudan oluşan hava ve uzay platformlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Her türlü veriyi toplayabilecek sensörleri taşıyabilmeleri, yüksek irtifa limitleri sayesinde birçok tehditten etkilenmeden, oldukça geniş bir alanın keşif ve gözetlemesini yapabilmeleri, uzun süre havada kalarak verileri geniş bir zaman aralığında toplayabilmeleri ve uzun menzil kapasiteleri sayesinde de hedef ülkeden derinlemesine bilgileri elde edebilmeleri gibi özellikleri nedeniyle, günümüz istihbarat anlayışında verilerin toplanması bakımından hava ve uzay platformları önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle birçok ülke bahse konu istihbarat toplama vasıtalarını temin etme arayışı içerisinde.

Hâlihazırda ekonomik gelişmişlikle birlikte, gerek havacılık ve uzay, gerekse sensör teknolojisi alanlarında önemli mesafeler almış olan ABD, bu vasıtaların temininde öncü durumundadır. Geleceğin savaşlarının düşman topraklarında istihbarat üstünlüğüne dayalı muharebelerle kazanılacağını düşünen ABD (Stefan ve Zidaru, 2015, s. 26), değişik türde verileri toplayabilecek nitelikteki hava istihbarat toplama vasıtalarının özelliklerini sürekli olarak geliştirmekte ve sayısında artışa gitmektedir. Bu kapsamda, 2004 yılında 5 adet MQ-1 Predator ve MQ-9 Reaper İHA'larına sahip olan ABD, 2009 yılında % 660'lık artış ile söz konusu İHA'ların sayısını 38'e çıkarmıştır (Deptula, 2009, s. 5). ABD'ye ilave olarak, İngiltere ve Fransa gibi NATO üyesi olan, birçok ülke de bu vasıtaları temin yoluna gitmişlerdir.

Üye ülkelerin sahip oldukları bu toplama vasıtaları ölçüsünde verdikleri destek sayesinde NATO, istihbarat üretimi için ihtiyaç duyduğu verileri etkinlikle toplayabilmektedir. Bu maksatla NATO, icra ettiği birçok harekâta hava istihbarat toplama vasıtalarından yoğun olarak faydalanmaktadır. En son Libya harekâtında; ABD, İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan tarafından, NATO'nun ihtiyacı olan istihbarat toplama desteği büyük ölçüde sağlanmıştır

(Tablo 1). Özellikle ABD, ileri teknoloji ürünü hava istihbarat toplama vasıtaları sayesinde NATO'ya en fazla desteği veren ülke olmuştur. Harekât süresince istihbaratın oluşturulması için ihtiyaç duyulan verilerin yaklaşık beşte dördü ABD tarafından sağlanmıştır. İngiltere ise ABD'den sonra NATO'ya harekât boyunca en fazla istihbarat toplama desteği veren ikinci ülke olmuştur (Royal United Services Institute, 2012).

Tablo 1.*NATO'nun Libya Harekâtında Kullandığı Hava İstihbarat Toplama Vasıtaları*

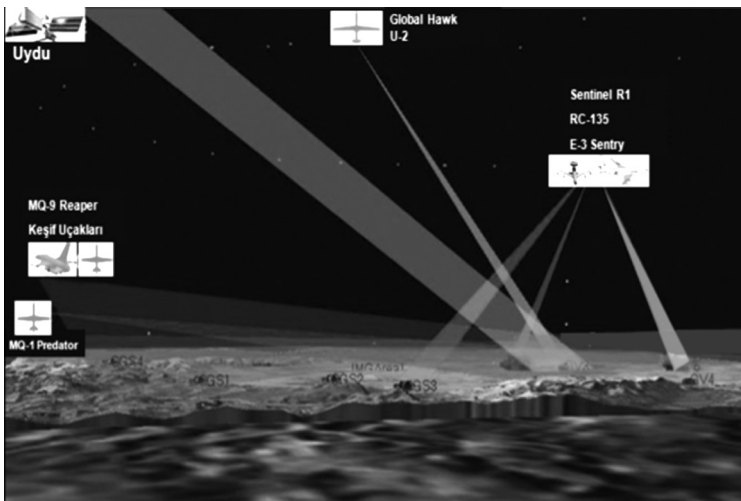
Ülke	Platform	Kullanım Maksadı
ABD	2xRQ4-A Global Hawk İHA	Havadan Satih Gözetleme
	1xEP3-E Aries II	Sinyal İstihbaratı
	1xRC135-V Rivet Joint	Sinyal İstihbaratı
	3xE8-C JSTARS	Havadan Satih Gözetleme
	3xE3-B/C Sentry	Havadan Erken İhbar ve Kontrol
	1xU2-	Görüntü İstihbaratı
İngiltere	1xSentinel R1	Havadan Satih Gözetleme
	1xNimrod R1	Sinyal İstihbaratı
	4xTornado GR4	Görüntü İstihbaratı
	2xE3-D Sentry	Havadan Erken İhbar ve Kontrol
Fransa	2xE3-F	Havadan Erken İhbar ve Kontrol
	Harfang İHA	Görüntü İstihbaratı
İtalya	2xPredator B İHA	Görüntü İstihbaratı
Yunanistan	1xEmbraer R99-A	Havadan Erken İhbar ve Kontrol

Kaynak: Royal United Services Institute (2012)

İstihbarat toplama konusunda ülkeler tarafından sağlanan destek, her ne kadar NATO'nun bu alandaki kabiliyetinde son yıllarda önemli bir artışa yol açmış olsa da, NATO'nun istihbarat toplama faaliyetlerini müstakil olarak icra edebilmesine, yani NATO'yu bu konuda ülkelere bağımlılıktan kurtarmaya yönelik çalışmalarda mevcuttur. NATO'nun kendi istihbarat toplama yeteneğine sahip olması kapsamında, 2002 yılı Prag Yetenek Taahhütleri (Prague Capabilities Commitment (PCC)) ve 2010 yılı Stratejik Konsepti doğrultusunda geliştirilen "İttifak Satih Gözetleme (Alliance Ground Surveillance (AGS))" projesi ile önemli bir adım atılmıştır (Lessons Offered From The Libya Air Campaign, 2012, s. 10). AGS projesi; geniş alandaki düşman unsurlarının kara, deniz ve hava resminin uzak mesafeden ve yüksek irti-

fadan, kesintisiz bir şekilde oluşturulması maksadıyla gerekli olan İHA ve yer sistemlerinin tedarik edilmesini kapsamaktadır. Bahse konu proje kapsamında, çekirdek yetenek olarak öncelikle RQ-4B Global Hawk Blok-40 İHA'larının geliştirilmesi planlanmaktadır. İlk harekât yeteneğine 2016 yılında, tam harekât yeteneğine ise 2017 yılında kazanması öngörülen ve ana harekât üssü İtalya'nın Sigonella Meydanı olan söz konusu İHA; yüksek irtifadan geniş alanların gözetlemesini yaparak, diğer hava istihbarat toplama vasıtaları (uydu, havadan erken ihbar uçakları, keşif uçakları vb.) ve yer destek üniteleri ile komuta/kontrol ve veri paylaşımı maksadıyla iletişim halinde olacaktır. AGS projesinin başarıyla tamamlanması neticesinde, NATO'nun müşterek istihbarat ihtiyaçları için gerekli olan ana bilgi kaynakları temin edilmiş olunacaktır (Gözebe, 2014, s. 37-40).

İstihbarat toplama vasıtalarının sayısında ve çeşitliliğinde yaşanan artış, bu vasıtaların iyi bir planlama ile yönetilmesini zorunlu hale getirmiştir. Öyleki, her türlü verinin toplanması maksadıyla, hâlihazırda farklı özelliklere sahip çok sayıda hava istihbarat toplama vasıtalarının kullanılıyor olması, karmaşık bir istihbarat toplama mimarisi ortaya çıkararak (Şekil 3) (National Geospatial Intelligence Agency, 2006, s. 23), İstihbarat Çarkı'nın planlama ve yöneltme safhasında hassas ve ayrıntılı planlamanın yapılmasını gerekli kılmıştır. Genel hatlarıyla böyle bir mimaride; hareketli hedeflerin takip edilmesi için taktik ve stratejik seviyelerde İHA'lar ile havadan satıh gözetleme uçakları (Sentinel R1 vb.), statik hedeflerin yüksek çözünürlükteki görüntülerinin ve konumsal bilgilerin coğrafya kısıtlaması olmaksızın temin edilmesi için uydular, görüntülerin uydulara göre daha sık ve istenilen zamanda harekât ortamından alınabilmesi maksadıyla keşif uçakları, çok geniş bir hava sahasında radar iz bilgilerinin tespiti için havadan erken ihbar ve kontrol uçakları (E-3 Sentry vb.), elektromanyetik ve muhabere yayınlarının toplanabilmesi için de sinyal istihbarat uçakları (RC-135 vb.) ile alçak yörünge irtifasında görev yapan uydular kullanılmaktadır.

Şekil 3. Hava İstihbarat Toplama Mimarisi (National Geospatial Intelligence Agency, 2006, s. 23)

Toplama faaliyetlerinden istenilen sonucun elde edilebilmesi için, bu mimariyi oluşturan toplama vasıtaları ile ihtiyaçlar uyumlu bir şekilde yönetilmelidir. Toplanacak olan bilginin niteliğine uygun istihbarat toplama vasıtalarının kullanılması, istihbaratın üretimi için gerekli olan doğru bilgilerin zamanında elde edilmesini sağlayacaktır. Ayrıca planlamanın dinamik bir yapısının olması da, ortaya çıkacak ani ihtiyaçların süratle karşılanmasını sağlayacaktır. Planlamanın yanlış yapılması yani uygun toplama vasıtasının doğru zamanda kullanılmaması, kullanıcının ihtiyacı olan istihbaratın üretimini zorlaştıracaktır. Tüm bu hususlar dikkate alınarak, istihbarat toplama faaliyetinin etkinlikle ve yeterli seviyede yapılabilmesi maksadıyla NATO'da, "Collection Coordination and Intelligence Requirements Management (CCIRM)" adı verilen yöntem uygulanmaktadır. CCIRM kapsamında; günlük toplama planları ile birlikte, istihbarat ihtiyaçlarının son halinin verilmesi, önceliklendirilmesi ve onaylanması işlemleri yapılmaktadır (Mahaffey, 2004). Dolayısıyla CCIRM'nin unsurlarından bir tanesi toplama faaliyetlerinin koordinasyonu iken, diğeri istihbarat ihtiyaçlarının yönetimidir (Biermann, 2006). Bu nedenle CCIRM faaliyetleri temel olarak, ihtiyaçların yönetimi ve toplama vasıtalarının planlanması olmak üzere iki kategoriye yönelik icra edilir. İstihbarat ihtiyaçlarının yönetiminde genel olarak; ihtiyaçların doğru tespit edilmesi, benzer ihtiyaçların birleştirilmesi ve daha önce karşılanmış ihtiyaçların çıkartılması gibi faaliyetler icra edilir. Tüm bunların neticesinde istihbarat ihtiyaç listesi oluşturulur. Müteakiben, belirlenen bu istihbarat ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan verilerin toplanması maksadıyla, uygun toplama vasıtalarının görevlendirilmesini içeren toplama planları yapılır. İhtiyaçlara uygun istihbarat toplama vasıtalarının belirlenmesi, kullanılabilir özellikteki istihbaratın süratle üretilmesini sağlayacağından, bu eşleştirmenin doğru yapılması oldukça önemlidir. İhtiyaca uygun toplama vasıtasının eşleştirilmesinde belirleyici faktör ise toplanacak olan bilginin niteliğidir. Bu kapsamda, örnek olarak; hareket halindeki bir konvoyun takip edilmesi söz konusu ise görüntülerin uydu ile toplanması yerine İHA'ların veya Sentinel R1 benzeri havadan satih gözetleme uçaklarının kullanılması tercih edilebilmektedir.

İstihbaratın Analizi ve Üretimi Sürecinde Yeni Yaklaşım: İstihbarat Füzyonu

Çağımızın karmaşık ve belirsiz güvenlik ortamı, tehditler ile mücadelede tek veya az sayıda istihbarat kaynağından faydalanılmasının yeterli olmayacağı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, nitelikli istihbaratın üretilmesinde, farklı türlerde verinin elde edilebilmesi ve bunların tümünden etkin bir şekilde faydalanılması önemli hale gelmiştir. Bu durum, İstihbarat Çarkı'nın analiz ve üretim safhasında birtakım değişimlere yol açan "İstihbarat Füzyonu" kavramının, istihbarat literatürüne girmesine yol açmıştır. Bu değişimlerin anlaşılabilmesi için de öncelikle İstihbarat Füzyonu'nun günümüzde taşıdığı anlamın bilinmesi gereklidir. İstihbarat Füzyonu kısaca; kullanıcının ihtiyacını karşılayacak nitelikteki istihbaratın üretilmesi maksadıyla, her çeşit istihbarat kaynağından bütüncül olarak faydalanılmasına yönelik icra edilen faaliyetlerdir. İstihbaratın oluşturulmasında kullanılan verileri ih-

tiva eden istihbarat kaynakları; medya ve internet gibi açık kaynaklar olabileceği gibi, insan, muhabere ve elektronik yayınlar, radar izleri ile görüntü gibi gizli kaynaklar da olabilmektedir (Russel, 2007, s. 190). Dolayısıyla farklı istihbarat kaynaklarından farklı türde veriler elde edilebildiğinden, İstihbarat Füzyonu aynı zamanda, farklı türdeki verilerden faydalanılması anlamını da taşımaktadır.

Bu tanımlamadan da anlaşılacağı üzere İstihbarat Füzyonu yaklaşımının uygulanabilmesi için öncelikle, çok sayıda ve farklı türlerde veriye sahip olunmalıdır. Bunun yapılabilmesi için de; ekonomik ve teknolojik gelişmişlik ölçüsünde sahip olunan istihbarat toplama vasıtalarının niteliği kadar, kurumlar ve ülkeler arasında yapılan istihbarat iş birliği ve paylaşımı da önemli bir yere sahiptir. Hâlihazırda kendi istihbarat toplama kabiliyeti yeterli düzeyde olmayan NATO İstihbarat Füzyonu'nda ise, ülkeler arasında iş birliği ve paylaşım öne çıkarılarak mümkün olduğunca çok istihbarat kaynağından faydalanılması amaçlanmıştır. İstihbarat Füzyonu'nun gerçekleştirilmesinde önemli olan diğer bir husus da, elde edilen farklı türdeki bu verilerden, uygun analiz yaklaşımı ile bütüncül olarak faydalanılarak, nitelikli olgunlaşmış istihbaratın üretilmesidir. Bu maksatla uygulanan yöntem ise "Çoklu Kaynak İstihbarat Analizi"dir. Bu analiz yönteminde, farklı türdeki veriler birbirini tamamlayacak şekilde birleştirilerek, veriler arasındaki ilişkiler üzerine odaklanılır. Yapılan eleştirel karşılaştırma sayesinde, bilgiler arasındaki uyum, çelişki ve tutarsızlıklar belirlenmeye çalışılır (Garin, 2003, s. 102). Bahse konu yöntemin etkinlikle uygulanmasında ise, istihbarat analistleri önemli bir etkiye sahiptir. İstihbarat analistlerinin, önlerine gelen çok sayıda ve türdeki verilerin tümünü dikkate alarak, hiçbirini gözden kaçırmadan, ön yargıdan uzak ve alternatiflere açık bir şekilde analize tabi tutmaları, Çoklu Kaynak İstihbarat Analizi'nin başarıyla icra edilmesini sağlayacaktır (Russell, 2007, s. 194; Herman, 1996, s. 239). Bu nedenle Çoklu Kaynak İstihbarat Analizi, oldukça dikkatli, titiz ve ayrıntılı bir çalışmayı gerektirmektedir. İstihbarat analistleri bu çalışmaları yapabilecek uzmanlık ve deneyime sahip olmakla birlikte, çoklu kaynak bilgi akışını sağlayacak şekilde iş birliğine de yatkın olmalıdırlar (Davis, 2007, s. 180). Öyleki Herman'a göre (1996, s. 239); "Çoklu Kaynak İstihbarat Analizi'ni yapacak grup üyelerinde sürekliliğe ve tecrübeye önem verilmelidir."

İstihbaratın gelişmesinde önemli bir vizyon ortaya koyan ve tam anlamı ile gerçekleşmesi birçok faktöre bağlı olan İstihbarat Füzyonu, ulusal ve uluslararası boyuttaki istihbarat anlayışına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. İstihbarat toplama kabiliyetinin farklı türde verileri elde edecek şekilde geliştirilmesinden, paylaşım ve iş birliğinin arttırılması ve Çoklu Kaynak İstihbarat Analizi'nin uygulanmasına kadar geniş bir konu sahasına sahip olan bu yeni yaklaşım, istihbarat sistemlerinin yenilenme sürecine girmelerine yol açmıştır. Bu kapsamda yaşanan değişimde ise öncülüğü ABD yapmıştır.

ABD açısından, İkinci Dünya Savaşı'ndan 11 Eylül terör saldırısına kadar uzanan süreçte, İstihbarat Füzyonu'nun istihbarat sisteminin gelişimi için önemli bir ihtiyaç olduğunu gös-

teren birçok olay yaşanmıştır. Japonya tarafından 1941 yılında icra edilen “Pearl Harbor” saldırısı, Nazi Almanyası’nın hava gücü olan Luftwaffe tarafından, 1945 yılında, Belçika’da konuşlu bulunan müttefik ülkelerin hava unsurlarına yönelik icra edilen “Bodenplatte Hava Harekâtı” ve en son 11 Eylül saldırısı bunlardan ön plana çıkanlarıdır. Elde birtakım bilgiler olmasına rağmen, bunların birbirinden bağımsız olarak ele alınması ve paylaşılmaması, söz konusu saldırıların önlenememesinde büyük rol oynamış ve İstihbarat Füzyonu yaklaşımına sahip olunmamasından kaynaklı istihbarat eksikliğini açık bir şekilde göstermiştir (Defense Technical Information Center, 2007, s. 60; Russell, 2007, s. 191; Johnson, 2007, s. 292).

İkinci Dünya Savaşı döneminde gerçekleşen, Pearl Harbor ve Bodenplatte Hava Harekâtı, İstihbarat Füzyonu fikrinin yeşermeye başlamasında önemli etkileri olmuştur (Herman, 1996, s. 129). Bu saldırılar sonrasında, bu alandaki eksiklik ABD tarafından fark edilmiş olsa bile, giderilmesine yönelik sistemli bir şekilde hareket edilmemiştir. İstihbarat Füzyonu’nun, ABD istihbarat sisteminde yer bulması, 11 Eylül saldırısı sonrasında olmuştur. Bu saldırı sonrasında, İstihbarat Füzyonu’nun artık kaçınılmaz bir ihtiyaç olduğu anlaşılmış ve bunun bir an önce karşılanması için ABD’nin tüm istihbarat sisteminde köklü değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda, iç ve dış istihbarat alanında faaliyet gösteren, askeri ve sivil tüm istihbarat teşkilatlarının görev tanımlarına İstihbarat Füzyonu dahil edilmiş, istihbarat birimleri arasında iş birliği, koordinasyon ve paylaşımı sağlamak amacıyla “Director of National Intelligence (DNI)” birimi teşkil edilmiş (Logan, 2010, s. 38-41) ve iç güvenlik kapsamında terör eylemlerinin önlenmesi için sayısı 78’i bulan İstihbarat Füzyon Merkezi teşkil edilmiştir (Peteritas, 2013).

İstihbarat Füzyonu kavramını ortaya çıkaran ülke konumunda olan ABD’de ulusal boyutta yaşanan bu gelişmelerin etkisiyle, NATO istihbarat sistemi de değişim sürecine girmiştir. Paylaşımı koordine ederek, ülkelerin toplama kabiliyetleri ölçüsünde farklı istihbarat kaynaklarından bütüncül bir şekilde faydalanmak amacıyla, 2007 yılında, İngiltere’nin Molesworth kentinde, “NATO İstihbarat Füzyon Merkezi (NATO Intelligence Fusion Center (NIFC))” kurulmuştur. Böylece tehdide yönelik büyük resmin eksiksiz oluşturulması ve iyi bir durumsal farkındalığın sağlanması amaçlanmıştır. NIFC, NATO’nun istihbarat faaliyetlerinde kritik öneme sahip olan, stratejik istihbaratın oluşturulmasından, operasyonel unsurların desteklenmesine kadar geniş bir alanda faaliyet gösteren çok uluslu bir organizasyondur. ABD destekli Mutabakat Zaptı doğrultusunda kurulan bahse konu füzyon merkezi (Webb, 2014, s. 48), NATO’nun barış ve kriz dönemi personel yapısından bağımsız olarak, her türlü durumda operasyonları destekleyecek şekilde, NATO üyesi 26 ülkenin 200’den fazla sivil ve askeri uzman personelinden teşkil edilmiştir (NATO Intelligence Fusion Centre, 2015). NIFC’ye bilgi akışı, başta ABD olmak üzere, NATO üyesi ülkeler ile Avustralya, Japonya ve Güney Afrika gibi NATO üyesi olmayan ülkelere sağlanmaktadır. Buna ilave olarak, söz konusu merkez, ABD’nin Pentagon’da bulunan Ulusal Askeri Komuta Merkezi ile DNI’ya bağlı olarak görev yapan ve terörle mücadele alanında faaliyet gösteren “Ulusal Terörle Mücadele

Merkezi (National Counterterrorism Center (NCTC))" tarafından da desteklenmektedir (Institut für Außen-und Sicherheitspolitik, 2010: 21). Ayrıca NIFC'nin ABD'nin Almanya'daki Avrupa Komutanlığı'nın istihbarat birimi olan "Müşterek İstihbarat Harekât Merkezi (Joint Intelligence Operation Center (JIOC))" ile de önemli bağlantıları mevcuttur. NATO kapsamında ihtiyaç duyulan stratejik, operasyonel ve taktik seviye istihbaratı İstihbarat Füzyonu yaklaşımı ile üretmekten sorumlu olan NIFC, faaliyetlerini 24 saat esasına göre icra etmektedir (Stars and Stripes, 2007; Institut für Außen-und Sicherheitspolitik, 2010, s. 34). Hâlihazırda NIFC tarafından Ortadoğu, Güney Asya ve Kuzey Afrika'ya yönelik istihbarat faaliyetleri icra edilmektedir (Institut für Außen-und Sicherheitspolitik, 2010, s. 21).

Organizasyonel bağlantı kapsamında, NATO'nun komuta zincirinin dışında bulunan NIFC, "Avrupa Müttefik Kuvvetler Karargâhı (Supreme Headquarters Allied Powers Europe (SHAPE))"nda bulunan Başkan Yardımcısı kanalıyla, "Avrupa Müttefik Kuvvetler Komutanı (Supreme Allied Commander Europe (SACEUR))"nın talimatları doğrultusunda görev yapmaktadır (NATO Intelligence Fusion Centre, 2015). SACEUR'un talimatları doğrultusunda hareket eden NIFC; NATO üyesi ülkeler ve bazı "Barış İçin Ortaklık (BİO)" üyesi ülkelerin (Avustralya, Japonya ve Güney Afrika) verdiği destek sayesinde İstihbarat Füzyonu'nu gerçekleştirerek, ürettiği istihbaratı stratejinin belirlenmesi ve planlamanın yapılması amacıyla SHAPE'in istihbarat birimine, operasyonel kapsamda kullanılması için de harekât sahasında icracı birim pozisyonunda olan ve birçok ülkenin askeri unsurlarından teşkil edilen "Birleşik Müşterek Görev Kuvvetleri (Combined Joint Task Forces (CJTF))"ne iletmekle sorumludur. Böylece NATO kapsamındaki her seviye kullanıcının (stratejik, operasyonel ve taktik) istihbarat ihtiyacı kapsamlı bir şekilde karşılanmaktadır (Institut für Außen-und Sicherheitspolitik, 2010, s. 23-34; NATO Intelligence Fusion Centre, 2015).

NIFC, NATO tarafından icra edilen tüm harekâtlara aktif olarak istihbarat desteği vermiş olup, hâlihazırda da vermeye devam etmektedir. Bu kapsamda NIFC, Afganistan'da "International Security Assistance Force (ISAF)" kapsamında görev yapan NATO unsurlarına günlük olarak istihbarat sağlamaktadır. NIFC'nin faaliyetlerini etkin bir şekilde yapabilmesi amacıyla, ISAF içerisinde irtibat elemanları görev yapmaktadır. Benzer bir destekte NATO'nun Kosova'da yürüttüğü "Kosovo Force (KFOR)" görevi için verilmektedir. NIFC'ye ait bir irtibat elemanı faaliyetlerin koordinasyonu için belirli periyotlarda söz konusu harekât bölgesine giderek görevler icra etmektedir. Buna ilave olarak NIFC, terörizme karşı Akdeniz'de icra edilen "Etkin Çaba Harekâtı (Operation Active Endeavour)"na da düzenli olarak istihbarat desteği sağlamaktadır. NATO Özel Harekât Kuvvetleri de NIFC'nin istihbarat desteği sağladığı diğer harekât unsurudur. Bu kapsamda özellikle 2009 yılından itibaren Afganistan'da görev yapan bahse konu harekât birliğine, gerek İngiltere'den gerekse doğrudan Afganistan'da bulunan istihbarat personeli vasıtasıyla yoğun bir destek verilmektedir. Ayrıca 31 Ekim 2011 yılında sonlandırılan ve Libya'ya yönelik icra edilen "Birleşik Koruyucu Harekâtı (Operation Unified Protector)"na da NIFC tarafından doğrudan destek verilmiştir (NATO Intelligence

Fusion Centre, 2015).

Buna ilave olarak, NATO'nun ihtiyaç duyduğu istihbaratın tüm seviyelerde etkinlikle karşılanabilmesi amacıyla, NIFC'nin dışında, Afganistan'da olduğu gibi harekât bölgelerinde, bölgesel istihbarat füzyon merkezleri de teşkil edilmiştir. Harekât sahalarında oluşturulmuş bu merkezler, NATO'nun daha çok taktik seviyedeki istihbarat ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik görevler icra etmektedir. NATO unsurlarının görev icra ettiği ülkelerde oluşturulan bölgesel füzyon merkezleri ile toplama vasıtaları tarafından elde edilen verilerin bu merkezlere daha kolay ve kesintisiz aktarılması sağlanarak; analiz faaliyetlerinin etkinliği artırılmış ve ortaya çıkan istihbaratın kullanıcıya süratle dağıtımı yapılabilmektedir (Saxon, 2013, s. 162).

Sonuç

Çağımızın karmaşık ve belirsiz güvenlik ortamı nitelikli istihbarata olan ihtiyacı arttırmış ve bu ihtiyaç çerçevesinde NATO istihbarat sisteminde önemli değişimler meydana gelmiştir. ABD'nin büyük oranda etkili olduğu bu değişimler kapsamında; başta hava istihbarat toplama vasıtaları olmak üzere ileri teknoloji ürünü istihbarat toplama vasıtaları kullanılmaya başlanmış, sayısı ve çeşitliliği artan bu vasıtaların ihtiyaca uygun planlanması amacıyla CCIRM yöntemi geliştirilmiş ve elde edilen farklı türdeki verilerden bütüncül faydalanmak için de İstihbarat Füzyonu yaklaşımı doğrultusunda hareket edilmiştir.

NATO üyesi ülkelerin ekonomik ve teknolojik gelişmişliği ile doğrudan ilişkili olan bu değişimler, ülkelerin istihbarat sistemlerini geliştirmesinde vizyon oluşturabilecek şekilde, günümüzün modern istihbarat anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda, günümüzün modern istihbarat anlayışı; ileri teknoloji ürünü istihbarat toplama vasıtalarının kendi aralarında senkronizeli ve ihtiyaçlara uygun bir şekilde planlanmasını, bu doğrultuda farklı türlerde ve çok sayıda verinin her türlü tehdit ortamına rağmen kesintisiz olarak toplanabilmesini, verilerin istihbarat toplama vasıtaları tarafından gerçek zamanlı olarak istihbarat üretim merkezlerine ve/veya doğrudan kullanıcılara aktarılmasını, istihbarat üretim merkezlerine gelen ham nitelikteki bu verilerin bütüncül bir analiz yaklaşımı ile birleştirilerek, her seviyedeki (stratejik, operasyonel ve taktik) kullanıcının ihtiyacını karşılayacak nitelikte istihbaratın üretilmesini kapsamaktadır.

Kaynakça

- Acar, Ü. (2015). *Türk İstihbaratında Yapısal Sorunlar*. S.Yılmaz (Ed.), *İstihbarat Dünyası* içinde. Ankara: Kripto Basım Yayım Dağıtım.
- Biermann, J. (2006). Remarks on Resource Management in Intelligence. *Conference Paper: Information Fusion, 9th International Conference on*. http://ricquebourg.iut-amiens.fr/these/fusion_2006/Papers/395.pdf sitesinden edinilmiştir.
- Davis, J. (2007). Strategic Warning. K.L. Johnson (Ed.), *Handbook of Intelligence Studies: The Intelligence Cycle And The Crafting of Intelligence Reports=Analysis And Dissemination* içinde. Oxon: Routledge.
- Defense Technical Information Center. (2007). *Joint Intelligence (JP 2-0)*. Fort Belvoir: Joint Chiefs of Staff. http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp2_0.pdf sitesinden 04 Eylül 2015 tarihinde edinilmiştir.

- Department of Defense (DoD). (2012). *Joint and National Intelligence Support to Military Operations (JP 2-01)*. http://www.fas.org/irp/doddir/dod/jp2_01.pdf sitesinden edinilmiştir.
- Deptula, A.D. (2009). Air Force Unmanned Aerial System (UAS) Flight Plan 2009-2047, *Public Report*, <http://documents.mx/documents/air-force-roadmappdf.html> sitesinden edinilmiştir.
- Garin, A.T. (2003). *Focused Free Thinking In Military Intelligence Analysis: Lessons From Best Practices* (Doktora Tezi). University Of Southern, California.
- Gözebe, H. (2014). *NATO'nun Askerî Transformasyonunun (Dönüşümünün) Türk Hava Kuvvetleri Proje ve Teknolojilerine Etkilerinin Analizi* (Doktora Tezi). Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Herman, M. (1996). *Intelligence Power in Peace And War, Cambridge*. The Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Institut für Außen-und Sicherheitspolitik (IAS) (2010, Nisan). *NATO Gets Better Intelligence*. Vienna: Korkisch, W.F. http://na-towatch.org/sites/default/files/NATO_Gets_Better_Intell_April_PDP_0.pdf sitesinden 16 Ocak 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Johnson, K.L. (2007). *Strategic Intelligence: Counterintelligence And Counterterrorism= Defending the Nation Against Hostile Forces*. London: Praeger Security International.
- Lessons Offered From The Libya Air Campaign (2012, Temmuz). *Royal Aeronautical Society*. http://aerosociety.com/Assets/Docs/Publications/SpecialistPapers/LibyaSpecialist_PaperFinal.pdf sitesinden edinilmiştir.
- Logan, K.G. (2010). A Brief Look At The Intelligence Community. K.G. Logan (Ed.), *Homeland Security and Intelligence, California* içinde. (s. 36-44). London: Praeger Security International.
- Mahaffey, L.J. (2004, Haziran). Observations in Allocation and Tasking of Joint Level Intelligence Surveillance and Reconnaissance (ISR) Systems in Support of Coalition Operations. *Command and Control Research and Technology Symposium. The Power of Information Age Concepts and Technologies*, San Diego, California. http://dodccrp.org/events/2004_CCRTS/CD/papers/080.pdf sitesinden edinilmiştir.
- National Geospatial Intelligence Agency (2006, Eylül). *Geospatial Intelligence (GEOINT) Basic Doctrine*.
- NATO Intelligence Fusion Centre (NIFC) (2015). <http://web.ifc.bices.org/index.htm> sitesinden edinilmiştir.
- North Atlantic Treaty Organization (2003). *Allied Joint Doctrine for Intelligence, Counterintelligence and Security (AJP-2)*.
- Özer, Y. (2014). *NATO Harekâtlarında İstihbaratın Yeri: Afganistan'da Kültürel İstihbarat* (Doktora Tezi). Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Peteritas, B. (2013, Haziran). Fusion Centers Struggle to Find Their Place in the Post-9/11 World. *Public Safety and Justice*. <http://www.governing.com/topics/public-justice-safety/gov-fusion-centers-post-911-world.htm> sitesinden edinilmiştir.
- Royal United Services Institute. (2012). *Short War, Long Shadow The Political and Military Legacies of the 2011 Libya Campaign*. London: Johnson, A. ve Mueen, S.. https://rusi.org/sites/default/files/201203_whr_short_war_long_shadow_0.pdf sitesinden 14 Eylül 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Russell, L.R. (2007). Achieving All-Source Fusion in the Intelligence Community. K.L. Johnson (Ed.), *Handbook of Intelligence Studies: The Intelligence Cycle And The Crafting of Intelligence Reports=Analysis And Dissemination* içinde. (s. 189-198). Oxon: Routledge.
- Saxon, D. (2013). *International Humanitarian Law And The Changing Technology of War*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Stars and Stripes (2007, Aralık). *England-Based Intel Center Fully Operational*. <http://www.stripes.com/news/england-based-intel-center-fully-operational-1.72248> sitesinden edinilmiştir.
- Stefan, G. & Zidar, M. (2015). İstihbarat Servislerinde Değişim. S.Yılmaz (Ed.), *İstihbarat Dünyası* içinde. Ankara: Kripto Basım Yayım Dağıtım.
- Sun-Tzu. (2008). *Savaş Sanatı* (A. Demir, Çev.). İstanbul: Kastaş Yayınları.
- The Black Budget. (2013). *The Washington Post*. <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/special/national/black-budget/> sitesinden 16 Eylül 2015 tarihinde edinilmiştir.
- Trends In World Military Expenditure 2014. (2015, Nisan). *Stockholm International Peace Research Institute*. Solna: Freeman, S. P., Fleurant, A., Wezeman, P. D. ve Wezeman, S. T. <http://books.sipri.org/files/FS/SIPRIFS1504.pdf> sitesinden edinilmiştir.
- Türk Dil Kurumu (2016). *İstihbarat Tanımı*. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts sitesinden edinilmiştir.
- Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. California University: McGraw-Hill.
- Webb, S. (2014). Improvements Required for Operational and Tactical Intelligence Sharing in NATO. *Defence Against Terrorism Review*, 6, 47-62.
- Weber, C. (2010). *International Relations Theory: A Critical Introduction*. (3rd ed). Oxon: Routledge.

Küresel Ekonomik Sistem ve ABD'nin Orta Doğu Politikası: 1991 ve 2003 Irak Müdahalesi

Oktaf Caferoğlu*

Öz: ABD, 1970'li yıllarda, sermaye birikim sürecinin sürdürülmesi amacıyla yeni arayışlara girmiş ve bu dönemde Reagan ve Thatcher'in başını çektiği neoliberalizm yükselişine geçmiştir. Paranın uluslararası firmalar aracılığı ile küresel boyutta dolaşmasına olanak sağlayacak serbest piyasa ortamının oluşturulmasını kapsayan bu yeni anlayış doğrultusunda, birçok Körfez ülkesi küresel ekonomik sisteme uyumlu hale gelmiş ve bu ülkelerin özellikle ABD ile olan karşılıklı bağımlılık ilişkisi oldukça ileri bir düzeye ulaşmıştır. Bu küresel ekonomik sistemin devamlılığı ve korunması, 1970'li yılların başından itibaren, ABD'nin Orta Doğu politikasına yön veren temel faktörlerden bir tanesi olmuştur. Bu doğrultuda ABD, Orta Doğu'da kendi çıkarları için küresel ekonomik düzeni hiçe sayan Saddam Hüseyin'i etkisizleştirmek amacıyla, 1991 yılında Körfez Harekâtı'nı başlatmıştır. Savaş sonrasında, Irak'ta Saddam Hüseyin'in etkinliği azaltılmış olmasına rağmen, ABD açısından mücadelenin Saddam Hüseyin devrilene kadar devam etmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Nihai sonuca da 2003 yılında ulaşılmıştır. Böylece, ABD'nin öncülüğünü yaptığı küresel ekonomik sistemin, dünyanın zengin enerji kaynaklarına sahip Orta Doğu'da yıpratılmasının önüne geçilmiştir. Tüm bu hususlar kapsamında, ABD'nin Orta Doğu politikasının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için, bahse konu neoliberal sistemin bölgede yarattığı karşılıklı bağımlılık ilişkisinin ve bu ilişkinin korunmasına yönelik yapılan Irak müdahalesinin iyi bilinmesi gereklidir. Bu maksatla makalenin amacı, ABD'nin Orta Doğu'da küresel ekonomik sistem kapsamında oluşturduğu karşılıklı bağımlılık ilişkisinin ve bunun ABD'nin Orta Doğu politikasındaki belirleyiciliğinin ortaya konulmasıdır. Bu nedenle makalede, ABD'nin öncülüğünü yaptığı neoliberal sistem Orta Doğu özelinde incelenerek, bu sistemin 1991'de başlayan ve 2003'de sonuçlandırılan Irak müdahalesindeki etkileri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Neoliberalizm, Küresel Ekonomi, Orta Doğu Politikası.

Giriş

ABD, 1970'li yıllarda, sermaye birikim sürecinin sürdürülmesi amacıyla yeni arayışlara girmişdir. Bu dönemde Reagan ve Thatcher'in başını çektiği neoliberalizm yükselişine geçmiştir. Bu yeni anlayışla birlikte, bağımsız ve kendi kendine yeten devletlerin dönemi sona erecek, devletlerin uluslararası toplumun diğer üyelerini hiçe sayarak istedikleri gibi saldırgan bir tavır takınamayacakları küresel bir sistem ortaya çıkmıştır (Burchill, 2014: 99). Vergiden muaf tutulan büyük uluslararası firmaların serbest piyasa ortamında rahatça hareket edebilmeleri, bu sistemin ön plana çıkan temel özelliğidir. Paranın uluslararası firmalar aracılığı

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B008

* Kara Harp Okulu, Güvenlik Bilimleri Ana Bilim Dalı.

E-posta: caferoglu2529@hotmail.com

ile küresel boyutta dolaşmasına olanak sağlayacak serbest piyasa ortamının oluşturulabilmesi için, devletlerin ekonomi politikalarının yabancı sermayeye açık olması, özelleştirmeyi teşvik etmesi ve küresel ekonomik sisteme uyumlu hareket etmesi gerekmektedir. Neoliberalizme göre, bu durum aynı zamanda devletler arasında karşılıklı bağımlılık ve iş birliği ortamı yaratmakta ve çatışma olasılığını azaltmaktadır. Öyle ki Howard'a göre (1978: 29); "Eğer ticaretin küresel çapta gerçekleşmesi sağlanırsa, savaşların kökü kazanabilir." Dolayısıyla karşılıklı bağımlılığın özünü oluşturan serbest ticaret ortamını yaratmak ve bunun önündeki engellerin kaldırılmasını sağlamak (Burchill, 2014: 96), 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, ABD başta olmak üzere gelişmiş ülkelerin öncelikli konusu olmuş ve dış politikalarını bu doğrultuda şekillendirmişlerdir.

Bu kapsamda 1970'li yılların başından itibaren, birçok Körfez ülkesi küresel ekonomik sisteme uyumlu hale gelmiş, özellikle ABD ile olan bağımlılık ilişkisi oldukça ileri bir düzeye ulaşmıştır. Öyle ki, Alnasrawi'ye göre (1991: 21; Özev, 2010: 379) "ABD, 1973 petrol krizinin ardından Körfez ülkelerini Amerikan ekonomisiyle bütünleştirme stratejisi izlemiş ve bunda büyük ölçüde başarılı olmuştur." Körfez ülkeleri Batı'ya bağımlı hale getirilerek, gelişmiş ülkelerin pazar ekonomilerinin enerji güvenliği sağlanmış, sıkıntıda olan ABD ekonomisi için taze kaynak bulunmuş ve Batılı ülkelerin sanayi ürünleri için pazar imkânları genişletilmiştir. Bu nedenle, Körfez ülkelerinin önemli bir yere sahip olduğu ve ABD'nin öncülüğünü yaptığı söz konusu küresel ekonomik sistemin genişletilerek devamlılığının sağlanması ve korunması, 1970'li yılların başından itibaren, ABD hegemonyasının devamı açısından hayati öneme sahiptir. Bu kapsamda, makalede öncelikle Körfez ülkelerinin küresel ekonomik sisteme entegrasyonu ele alınarak, müteakiben bu entegrasyonla birlikte ortaya çıkan karşılıklı bağımlılık ilişkisinin 1991'de başlayan ve 2003'de sonuçlandırılan Irak müdahalesine olan etkileri açıklanacaktır.

Körfez Ülkelerinin Küresel Ekonomik Sisteme Entegrasyonu

Küresel ekonomik sisteme Körfez ülkelerinin entegrasyonunda, bu ülkelerin sahip oldukları petrol sermayesi kilit rolü üstlenmiştir. Batılı ülkeler tarafından Körfez ülkelerinden ihraç edilen petrolün miktarının ve fiyatlarının artması, ithalat kapasiteleri oldukça sınırlı olan Körfez ülkelerinde belirli bir sermaye birikimi ortaya çıkarmıştır. IMF verilerine göre, 1976 yılında 176 milyar dolar olan OPEC ülkelerinin (Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan, BAE vb.) yıllık petrol gelirleri 1980 yılında 250 milyar dolara ulaşmıştır (Özev, 2010: 266-267). Öyle ki, 1979 yılında en büyük petrol gelirini 42 milyar dolarlık artış ile Suudi Arabistan elde etmiştir. Suudi Arabistan'ın bu gelir artışı, o yılki OPEC üyesi ülkelerin tüm gelir artışlarının %72'sini oluşturmuştur.

Petrol gelirlerindeki bu artıştan neredeyse tüm OPEC üyeleri faydalanmıştır. Nitekim Körfez ülkeleri petrolden elde ettikleri bu gelirleri genel olarak ABD finans piyasasında değerlendir-

dirmişlerdir. Alnasrawi'ye göre (1991: 21; Özev, 2010: 382), bu dönemde petrol gelirlerinin %84'ü tasarruf ya da yatırım olarak Batılı ülkelere yönlendirilmiştir. Öyle ki, 1970'li yılların başında sadece Kuveyt ve Suudi Arabistan'ın Orta Doğu dışındaki yatırımları 210 milyar dolara ulaşmıştır (Özev, 2010: 382). 1975, 76 ve 77 yıllarında ise, OPEC ülkeleri yıllık ortalama 35 milyar dolarlık bir kaynağı yatırıma ayırma gücüne ulaşmış, bu yatırımların büyük bir bölümü de ABD'ye fon olarak gitmiştir. ABD'ye giden bu fonların 26 milyar dolarlık bölümü Avrupalı ve ABD'li firmalara yatırılırken, 8 milyar dolarlık kısmı da Dünya Bankası, IMF ve gelişmekte olan ülkelerdeki yatırımlara ayrılmıştır (Özev, 2010: 377). Bu durum uluslararası sermaye hareketliliklerine ivme kazandırmış, gelişmekte olan ülkelere yapılan yatırımlarla da bu ülkelerin küresel ekonomik sisteme bağımlı hale gelmesi sağlanmıştır. 1980'li yılların son dönemlerine gelindiğinde ise Körfez ülkelerinin sadece ABD'de, 1 trilyon dolara ulaşan yatırımlarda buldukları iddia edilmektedir (Aarts, 1994: 3; Özev, 2010: 382).

Başta ABD olmak üzere, Batılı ülkelere yapılan bu yatırımlar bir taraftan Batı ekonomisinin sağlıklı işlemesine neden olurken, diğer taraftan Körfez ülkeleri de bu yatırımlardan önemli ölçüde gelir elde etmeye başlamışlardır. Bu durum ABD ile Körfez ülkeleri arasında yeni bir çıkar uyumu ilişkisi yaratmıştır. Petrol gelirlerinin Batılı ülkelere transferi Batılı ülkeler açısından ne kadar önemliyse, Batılı ülkelerde optimum kar elde edilecek şekilde değerlendirilmesi ve Körfez ülkelerine güvenli bir biçimde geri dönmesi de o kadar önemli hale gelmiştir. Bu durum Körfez ülkelerinin, Batılı ülkeler karşısında uygulayacakları politikalarda daha dikkatli olmalarına dolayısıyla da Batı'ya daha fazla bağımlı hale gelmelerine neden olmuştur. Örneğin, ABD ile ilişkilerin bozulması, Körfez ülkelerinin ABD'deki yatırımlarının geri dönüşünü tehlikeye atabilirdi. Bunun için Körfez ülkeleri, ABD ile olan ilişkilerini belli bir düzeyde tutma zorunluluğu duymuşlardır.

Önemli bir Körfez ülkesi olan Suudi Arabistan ile ABD arasındaki bu karşılıklı bağımlılık ilişkisinin kurulmasında, 8 Haziran 1974 tarihinde iki ülke arasında oluşturulan, ABD – Suudi Arabistan Müşterek Ekonomik Komisyonu (The US-Saudi Arabian Joint Commission for Economic Cooperation (JECOR) kilit bir role sahip olmuştur (Milline, 1999). İmzalanan anlaşmada komisyonun amacı, Suudi Arabistan'ın sanayileşme, ticaret, bilim ve teknoloji, eğitim ve tarım alanlarında gelişmesini sağlamak olarak belirtilmiştir. Bahse konu komisyon, klasik dış yardımı kabul etmeyen bir yapıda faaliyet göstermiştir. JECOR'un kapsamına, Suudi Arabistan'a temel devlet fonksiyonlarını yerine getirecek eğitim ve danışmanlık hizmetinin verilmesinden, ülkede ilk milli parkın oluşturulmasına kadar maliyeti oldukça yüksek olan projeleri yürütecek uluslararası firmaların, Suudi Arabistan'da faaliyet yürütmesi girmektedir (Lippman, 2004: 167). Suudi Arabistan'ın küresel ekonomik sisteme uyumlu yapısı, tüm bu projelerin gerçekleştirilmesinde uluslararası firmaların ülkede rahatça hareket edebileceği bir ortam yaratmıştır. JECOR'un, Tablo 1'de gösterildiği gibi, 1980'lerin ilk yıllarına kadar uzanan geniş bir proje listesi mevcuttur (Lippman, 2004: 170-171). Bu projeler kapsamında, sadece 1980 yılında ABD'li uluslararası firmalar Suudi Arabistan'da, Suudi Riyad Üniversitesi

için sekiz bina, Taif'te 328 yataklı bir hastane, Yenbu şehrinde bir uydu kent, Cidde'de Ulusal Ticaret Bankası (National Commerce Bank) için bir genel merkez, Deniz Kuvvetleri için bir okul, çeşitli yerlerde askeri lojmanlar, 500 millik petrol boru hattı ve fabrikalar inşa etmiş, pek çok fabrika ve askeri tesisteki Suudi personeli eğitmiş ve bir F-15 jet filosunun tamir ve bakımını gerçekleştirmiştir (Lippman, 2004: 161; Özev, 2010: 386).

Dönemin ABD Hazine Bakanlığı Müsteşar yardımcısı ve JECOR'un ABD koordinatörü Charles Schotta'ya göre, "1974 yılında Suudi Araplar milyar dolarlara sahiplerdi ve bu komisyondan beklentileri çok yüksekti." 25 yıl faaliyet gösteren söz konusu komisyon, Suudi Arabistan'a yönelik projeleri için milyar dolarları bulan harcamalar yapmıştır. Öyle ki sadece 1975-1982 yılları arasındaki dönemde, Tablo 1'de de gösterildiği gibi, Suudi Arabistan'a yönelik projelerin maliyeti yaklaşık 650 milyon doları bulmuştur. Projeleri gerçekleştirecek olan firmalara ve görevlilere ödenecek ücretler ise Suudi Arabistan'ın ABD'deki fonları kullanılarak karşılanmıştır (Lippman, 2004: 167-169). Dolayısıyla bu projeler, ABD ekonomisine hiçbir yük getirmemiş, aksine ABD ekonomisinin sermaye piyasasını canlandırmıştır. Bu nedenle JECOR, 25 yıl boyunca, Suudi Arabistan'ın petrol gelirlerinin ABD'ye dönüşünde önemli bir rol oynamıştır (Lippman, 2009).

Tablo 1.

1983 Yılına Kadar JECOR Kapsamında Suudi Arabistan'da Gerçekleştirilmesi Planlanan Projeler

Proje	İmzalanma Yılı ve Süresi	Amaç	Maliyet	Suudi Arabistan'da Görevlendirilen ABD Personeli
Tarım ve Su Geliştirme	1975: Belirsiz	Tarım ve Su Konusunda Araştırma ve Danışmanlık	113.778.000 \$	62
İstatistik ve Veri İşleme	10 :1975 Yıl	İstatistik Derleme Yöntemleri	36.483.000 \$	28
Personel Eğitimi ve Gelişimi	9 :1976 Yıl	Mesleki Eğitim Tesislerinin İnşası ve Programının Hazırlanması	121.247.000 \$	50
Su Arıtma Araştırma ve Eğitimi	1977: Belirsiz	Su Arıtma Teknikleri Konusunda Eğitim	35.941.000 \$	3
Otoyol Uygulamaları	6 :1977 Yıl	Otoyolların Geliştirilmesi ve Bakımı	15.544.000 \$	8
Milli Parklar	1977: Belirsiz	Asir Milli Parkı'nın Yapımı	6.493.000 \$	1
Milli Ekonomi Merkezinin Kurulması	1977: Belirsiz	Finans Bakanlığı için Ekonomi ve Finans Bilgilerinin Toplanması	67.079.000 \$	33

Solar Enerji	8 :1977 Yıl	Araştırma ve Geliştirme	84.736.000 \$	2
Tüketici Koruma	1977: Belirsiz	Gıda Güvenliği ve Denetimi	27.422.000 \$	1
Tedarik Yönetimi	1978: Belirsiz	Merkezi Kontrollü Üretim Sisteminin Geliştirilmesi	12.668.000 \$	14
Gümrük İdaresi	1978: Belirsiz	Gümrük Personelinin ve Köpeklerinin Eğitimi	95.611.000 \$	12
Taşımacılık Hizmetleri	6 :1978 Yıl	Danışmanlık ve Planlama	5.167.000 \$	6
Tarım Bankası	5 :1978 Yıl	Tarım Bankasındaki Personelin Eğitimi	11.628.000 \$	12
Denetim Hizmetleri	1978: Belirsiz	Genel Denetim Bürosu için Standartların Belirlenmesi	6.930.000 \$	10
Kral Faysal Üniversitesi	1980: Belirsiz	Akademik Değişim Programının Geliştirilmesi	8.208.000 \$	5
Vergi Danışmanlığı ve Eğitimi	3,5 :1981 Yıl	Vergi Denetçilerinin Eğitimi ve Bilgisayar ile Donatımı	1.407.000 \$	3
Kral Suud Üniversitesi	1982: Belirsiz	Fakülte Performans Değerlendirmesi	456.000 \$	2
Toplam Maliyet			650.798.000 \$	

Kaynak: Lippman (2004: 170-171)

Sonuç olarak 1970'li yılların başından itibaren, bahse konu ekonomik sisteme, Suudi Arabistan'a ilave olarak, dünyanın zengin enerji kaynaklarına sahip olan Kuveyt, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) gibi diğer Körfez ülkeleri de benzer şekilde entegre hale getirilmiş ve Orta Doğu'da ABD öncülüğünde, Körfez ülkeleri ile Batılı ülkeler arasında ileri seviyede karşılıklı bağımlılık ilişkisinin olduğu bir neoliberal ekonomik düzen oluşturulmuştur.

Küresel Ekonomik Sistem ile 1991 ve 2003 Irak Müdahalesi Arasındaki İlişki

Küresel ekonomik sistem ile Irak müdahaleleri arasındaki bağlantının anlaşılabilmesi için süreç, 1979 yılında yapılan İran devriminden itibaren ele alınmalıdır. 1970'li yıllarda petrol gelirlerinde yaşanan artış, birçok Körfez ülkesinde olduğu gibi İran'da da önemli gelişmelere yol açmıştır. Öyle ki bu gelişmeler İran'ın hem iç, hem de dış siyaseti kapsamında yaşanmıştır. Petrol fiyatlarındaki artışın yol açtığı gelir artışı, bir taraftan Şah yönetimindeki İran'ı dışa, özellikle de Batı'ya daha çok bağımlı hale getirirken, diğer taraftan bu gelirlerin toplum içinde eşit dağıtılmaması büyük bir gelir dengesizliği yaratarak, ülkenin oldukça ufak bir kesiminin çok fazla zenginleşmesine yol açmıştır. Bahse konu dönemde, İran top-

lumunun yalnızca %10'luk bir kısmı, ülke gelirinin %40'ına sahip durumdadır (Tabriz, 2004: 161). Petrolden elde edilen yüksek gelir, toplumdaki gelir dengesizliğini gidermek bir yana, daha çok arttırmıştır. Buna ilave olarak, söz konusu gelirlerin genellikle askeri harcamalar ve silahlanma için kullanılması, bu alanda faaliyet yürüten yabancı firmaların ve onların İran'daki ortaklarının memnun olacağı bir ortam yaratmıştır (Tabriz, 2004: 161). Şah yönetimindeki İran'ı, Orta Doğu'da kendisine en sadık dost ve çıkarlarını koruyan bir müttefik olarak gören ABD, İran'ın silahlanma konusunda yatırım yapmasını teşvik eden ülkelerin başında gelmiştir. Oysa bu bağımlılık ilişkisi, İran halkı tarafından bağımsızlığın yitirilmesi olarak algılanmıştır (Tabriz, 2004: 164-165).

İran'da mevcut olan bu durum, toplumda bağımsızlığın giderek ortadan kalktığı ve yükselen enflasyonla birlikte yaşam standartlarının her geçen gün daha da kötüye gideceği endişesini ortaya çıkarmış ve 1979 yılına geldiğinde ise İran devriminin yaşanmasına neden olmuştur. Devrim sonrası İran'ın dış politikasına, hak ve batıl olmak üzere belirlediği iki olgu yön vermiştir. Buna göre, varlıklarına el konulmuş ve zayıf bırakılmış toplum hak olurken, tüm insanlığı sömürerek, onların ulusal varlığını yok etmek için her türlü kötülüğü yapanlar ise batıl olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla özellikle ABD ve İsrail gibi egemen güçler, sömürülen toplumlar tarafından mücadele edilmesi gereken ülkeler olarak görülmüştür (Gündoğan, 2011: 97). Tüm bu hususlar nedeniyle, İran devrimi ABD tarafından, kurucusu olduğu neoliberal sisteme karşı ilk ciddi meydan okuma olarak algılanmıştır. Devrim ile birlikte, uluslararası firmaların rahatlıkla hareket edebileceği İran'daki serbest piyasa ortamı yok olmuştur. Bu durumun aynı zamanda bölgedeki diğer ülkeler içinde örnek teşkil edebilme özelliği mevcuttur. Bu maksatla ABD, devrim sonrasında İran'a yönelik geniş boyutlu bir kuşatma politikası yürütmeye başlamıştır (Gündoğan, 2011: 99). İran-İrak savaşı da ABD'nin bu politikasının yansımalarının açık olarak görüldüğü bir savaş olmuştur.

Devrim sonrası İran'daki kargaşa ortamından yararlanmak isteyen Saddam Hüseyin, İran'la yapmış olduğu 1975 Cezayir Anlaşması'nı, 18 Eylül 1980 tarihinde tanımadığını ilan ederek, 22 Eylül 1980 tarihinde baskın şekilde bir saldırı gerçekleştirmiş ve sekiz yıl sürecek olan İran-İrak savaşını başlatmıştır. Irak bu savaş ile, İran devriminin etkilerini sınırlamak, Cezayir Anlaşması ile İran'a bıraktığı toprakları geri almak ve en önemlisi bölgede egemen güç olmayı amaçlamıştır. Savaşın başlarında tarafsızmış gibi görünün ABD, Irak'ı bu savaşa teşvik eden ülkelerin başında gelmiştir. ABD savaş öncesinde bir taraftan Irak'la olan ilişkilerini geliştirirken, diğer taraftan kuşatma politikasının bir gereği olarak İran muhalifi ülkeleri bir araya getirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuştur (Arı, 2007). Savaşın ilerleyen günlerinde ise, ABD'nin Irak'a olan desteğini daha belirgin bir şekilde ve koşulsuz verdiği görülmektedir. Bu kapsamda savaş süresince ABD, Irak'a çok sayıda silah ve istihbarat desteğinde bulunmuştur (Uslu, 1999: 168). ABD, 1984 yılında kimyasal silah kullanmaya başlayan Irak'a sessiz kalırken, İran'ın Körfez'deki tankerlere ateş açmasını büyük bir tepkiyle karşılamıştır. Öyle ki, 1988 yılında bir Amerikan ajanının mayına çarparak ölmesi neticesinde ABD, İran'a ait

iki petrol platformunu vurmuştur. ABD, Irak'a destek konusunda diğer Körfez ülkelerini de yönlendirici girişimlerde bulunmuştur. Savaş süresince Kuveyt ve Suudi Arabistan tarafından Irak'a sağlanan finansal ve lojistik destek ile savaşın başlarında Suudi Arabistan'ın Kızıl Deniz'deki üç limanını Irak'a teslim etmesi, ABD'nin bilgisi dahilinde olmuştur. 1988 yılında yani savaşın sonuna yaklaşıldığında, Irak'ın Fao yarımadasını tekrar ele geçirmesinde, ABD tarafından sağlanan desteğin rolü azımsanmayacak derecede büyüktür (Arı, 2007). Savaş sırasında ABD'nin Irak'a olan desteği diplomatik ve askeri alanla sınırlı kalmamış, ekonomik boyutta da olmuştur. Bu dönemde ABD ve Irak arasındaki ekonomik ilişkilerde büyük ilerlemeler yaşanmıştır. Keza 1983 yılında ABD'nin sağladığı yüksek tarım kredileri sayesinde Irak, ABD'nin Orta Doğu'da, İsrail ve Suudi Arabistan'dan sonra en fazla ticaret yaptığı üçüncü ülke konumuna kadar gelebilmiştir (Uslu, 1999: 169). ABD ve Körfez ülkelerinin, Irak'a verdikleri desteğin oldukça arttırmış olması, İran'ın BM'nin 598 sayılı ateşkes kararını kabul etmesine ve savaşın 18 Temmuz 1988 tarihinde son bulmasına neden olmuştur (Arı, 2007).

İran-Irak savaşı sonrasında da, ABD ve Irak arasındaki ekonomik ilişki, karşılıklı bağımlılık ilişkisini geliştirecek şekilde artış eğiliminde olmuştur. 1985 ve 1990 yılları arasında Irak, ABD'den 4 milyar dolar değerinde tarım ürünü ithal etmiştir. ABD'nin 1988 yılında Irak'a verdiği 1,1 milyar dolarlık kredi, dünya çapında bir tek ülkeye sağlanan en büyük miktardaki kredi olmuştur (Uslu, 1999: 169). ABD, 1988 yılından Körfez Harekâtı'na kadar olan süreçte, Irak'tan günde 500.000 varil petrol satın almıştır. 1990 yılına gelindiğinde ise Irak, ABD'nin Orta Doğu'daki en büyük üçüncü ticaret ortağı olma unvanını korumayı başarabilmiş durumdadır (Arı, 2007).

ABD, Irak'la olan ekonomik ilişkilerini, Saddam Hüseyin'in tüm insan hakları ihlallerine rağmen devam ettirmiştir. Saddam Hüseyin tarafından yapılan insan hakları ihlalleri, ABD Kongresi tarafından tepkiyle karşılanmış ve ABD yönetiminin ekonomik ilişkileri gözden geçirmesi istenmiştir. ABD Kongresi özellikle 1980'lerin sonlarında diktatörle iş birliğinin güvenli olmayacağı yönünde, ABD yönetimine birtakım uyarılarda bulunmuştur. Saddam Hüseyin'in insan hakları ihlallerine ve ABD kongresinin uyarılarına rağmen ABD yönetimi, Irak'ı ekonomik olarak desteklemeye devam etmiş, hatta 7 Mart 1990 tarihinde ABD, BM İnsan Hakları Komisyonu'nda, Irak'ta insan hakları ihlallerinin araştırılmasını reddetmiştir (Uslu, 1999: 169). ABD'nin buradaki amacı, küresel ekonomik sisteme karşı durmayan ve ABD ile ekonomik ilişkilere açık olan Irak'la ilişkileri devam ettirmek, Amerikan özel sektörünün Irak'ın yeniden yapılandırılmasına katkıda bulunmasını sağlamak ve hayati ekonomik çıkarlar kapsamında Körfez'deki istikrarlı ortamı devam ettirmektir (Uslu, 1999: 169).

ABD yönetiminin gerek İran-Irak savaşı sırasında gerekse sonrasında Irak'a verdiği tüm bu destek; Batı yanlısı Arap devletlerinin çıkarlarını koruduğuna inanan Irak yönetiminin, istediği gibi hareket edebileceği yanılgısına sürüklenmesine ve ABD'nin bölgedeki çıkarlarına ters faaliyetlerde bulunmasına yol açmıştır. Irak'ın Kuveyt'i işgaline giden süreçte, ABD

Kongresi'nde Saddam Hüseyin'e yönelik tepkiler artmaya başlamış, Amerika'nın Sesi Radyosu'nda Irak aleyhinde yayınlar yapılmaya başlanmıştır. Bu durum Irak'ta tepkiyle karşılanmış ve ABD'ye karşı ağır suçlamalarda bulunulmuştur. ABD yönetimi ise genellikle ortamı yatıştırılmaya yönelik faaliyetlerde bulunurken, diğer taraftan Irak'a Körfez politikası, özellikle de Kuveyt'e yönelik niyetleri nedeniyle zaman zaman tepki göstermiştir. Bu kapsamda, Ekim 1989'da ABD Başkanı George Bush, Körfez bölgesinde ABD çıkarlarına zarar verecek bölgesel ve bölge dışı ülkelere gerekirse silah kullanılacağını ilan eden Ulusal Güvenlik Belgesi'ni yayımlamış, dahası, Irak potansiyel bir tehdit olarak gösterilmiştir. Irak ise bunu büyük bir tepkiyle karşılamış, 19-24 Şubat 1990 tarihinde yapılan Arap İş Birliği Konseyi toplantılarında, ABD gemilerinin Körfez'den çekilmesini istemiş, ABD çıkarlarının Arapların çıkarlarıyla örtüşmediğini belirtmiş ve Arapların ABD'deki paralarını çekip kendi ülkelerine, Sovyetler Birliği'ne veya Doğu Avrupa'ya yatırmalarını istemiştir. ABD buna rağmen, Irak'la ilişkilerin devam ettirilmesini istemiş ve Saddam'la görüşmelere devam etmiştir. Irak'ın Kuveyt'i işgaline ramak kalmışken bile ABD, Irak'a doğrudan bir askeri ve ekonomik yaptırımda bulunmayı düşünmemiş, Irak-Kuveyt arasındaki sorunun Arap devletlerinin kendi aralarında çözülmesini istemiştir (Uslu, 1999: 169-174). Fakat ABD'nin soruna bu ılımlı yaklaşımı, Irak tarafından ABD'nin işgale ses çıkartmayacağı algısını yaratmış, sonucunda da Saddam Hüseyin Kuveyt'i işgal etmek için çekimser davranmamıştır. Diğer taraftan ABD üst düzey yöneticilerinin 28 Temmuz 1990'da Washington Post'a yaptığı açıklamalarda, Irak'ın Kuveyt'i işgal konusunda blöf yaptığını, ABD yönetimi tarafından inanıldığını gösterir nitelikte olmuştur. Bunu destekler mahiyette, 30 Temmuz 1990'da, ABD'nin Irak'taki temas noktası olan Irak Büyükelçisi izne ayrılmıştır. Tüm bu gelişmeler sonrasında Saddam Hüseyin, İran'la 8 yıl süren savaşın ardından yaşanan ekonomik krizden kurtulmak, biriken borçlarını ödeyebilmek ve Kuveyt'le olan tarihsel sınır anlaşmazlığı gerekçesiyle 2 Ağustos 1990 tarihinde Kuveyt'i işgal etmiştir.

Irak'ın Kuveyt'i işgali, ABD-Irak ilişkilerinin bozulmasında kırılma noktasını oluşturmaktadır. Kuveyt işgali öncesinde, ABD-Irak ilişkileri oldukça iyi seviyede olup, neoliberal ekonomi bölgede İran dışında genel olarak yukarıda belirtildiği gibi hakim durumdayken, Irak'ın kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda ve Saddam Hüseyin'in tek başına aldığı karara göre Kuveyt'i işgal etmesi, ABD'nin öncülüğünü yaptığı küresel ekonomik düzene meydan okuma ve ekonomik çıkarlarına zarar verme anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla bu saldırı, ABD ile ekonomik ilişkileri çok iyi olan ve küresel ekonomik sistemin parçası durumundaki bir devletin, yani Kuveyt'in işgal edilmesi anlamını taşımaktaydı. Bu kapsamda, ABD'nin İran-Irak savaşı sırasında Kuveyt tankerlerini İran'a karşı korumak maksadıyla, tankerlere Amerikan bayrağını çekmesi ekonomik anlamda Kuveyt'in ABD açısından önemini açık bir şekilde göstermektedir. Kuveyt'in işgali aynı zamanda, küresel ekonomik sisteme uygun hareket eden diğer Körfez ülkeleri için de güvenlik sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda ABD öncülüğünde icra edilen Körfez Harekâtı'na BAE, Mısır, Bahreyn ve Suudi Arabistan gibi Arap ülkeleri gerekli desteği vermekte çekinmemiştir. Dolayısıyla

Saddam Hüseyin'in bu hamlesi, ABD'nin bölgede karşılıklı bağımlılık ilişkisi üzerine kurduğu neoliberal ekonomik sistemin geleceğine yönelik ciddi bir tehdit olarak görülmüştür.

Irak'ın işgali sonrasında, 8 Ağustos 1990 tarihinde Bush tarafından bir televizyon programına yapılan açıklamada, bahse konu saldırı "Kore savaşından beri dünya sistemine ilk karışı koyuş" olarak değerlendirilmiş ve "Saddam Hüseyin, komşularını tehdit eden saldırgan bir diktatör" olarak nitelendirilmiştir (Uslu, 1999: 176). Ayrıca ABD'nin ekonomik kaygıları Bush'un Newsweek dergisinde yayımlanan "Neden Körfezdeyiz?" başlıklı makalesinde net olarak belirtilmiştir. Söz konusu makalede Bush, "Dünyanın Saddam Hüseyin'in küresel ekonomik yaşamı boğucu nitelikteki hakimiyetine boyun eğmesinin mümkün olmadığını, ABD'nin bir diktatörün ekonomik şantajına boyun eğmeyeceğini, Irak'ın bir daha komşularının varlığını ve ABD'nin çıkarlarına zarar vermesine müsaade edilmeyeceğini" belirtmiştir (Uslu, 1999: 179). Bunlara ilave olarak, ABD Dışişleri Bakanı James Baker, 4 Eylül 1990 tarihinde, ABD Temsilciler Meclisi'nde şu açıklamayı yapmıştır:

"Mesele, Kuveyt ya da onun kuyularından petrol akışı değildir; bir diktatörün küresel ekonomik düzeni boğmak istemesi ve bizim durgunluğa ya da depresyonun karanlığına girip girmememizi belirleme konumuna gelme çalışmasıdır." (Uslu, 1999: 179).

Irak'ın Kuveyt'i işgali ABD tarafından olduğu gibi diğer birçok ülke tarafından da küresel ekonomik düzene meydan okuma olarak algılanmış ve 30 ülkenin fiilen harekâta katılmasıyla, 17 Ocak 1991 tarihinde, Körfez Harekâtı icra edilmiştir. ABD'nin bu harekâttaki nihai amacı, Orta Doğu'da kendi çıkarları doğrultusunda küresel ekonomik düzeni hiçe sayan diktatörü etkisizleştirmektir. Ayrıca, Körfez Harekâtı'nın asıl nedeni yukarıda açıklandığı gibi küresel ekonomik sistemi koruyarak, ABD'nin Orta Doğu'daki hakimiyetini devam ettirmek olsa da, İsrail'in güvenliğinin sağlanması hususu da harekâtın önemli bir tali nedenidir.

Körfez Harekâtı sonrasında, Irak'ta Saddam Hüseyin devrilme de etkinliği azaltılmış, ancak ABD açısından mücadelenin Saddam Hüseyin devrilene kadar devam etmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Ayrıca bahse konu harekât neticesinde, ABD'nin öncülüğünü yaptığı küresel ekonomik düzenin, dünyanın zengin enerji kaynaklarına sahip Orta Doğu'da yıpratılmasının önüne geçilmiştir. Harekât sonrasında, başta Kuveyt olmak üzere ABD ile ekonomik iş birliği içerisinde olan Arap ülkeleri neoliberal ekonomik sisteme daha uyumlu hale getirilmiştir. Bu kapsamda örnek olarak, Kuveyt'te 1980 yılı Ticaret Kanunu ile yabancıların Kuveytli firmalardaki hisse oranlarını %49 iken, 2000 yılında hazırlanan ancak 2003 yılı sonunda uygulamaya giren Yabancı Sermaye Kanunu ile yabancıların hisse oranları %100'e çıkarılmıştır (T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, 2011: 9). Tüm bunlara ilave olarak harekât sonrasında, petrol bakımından zengin olan, ama askeri bakımdan güçsüz olan Körfez ülkeleri, Irak karşısında kendilerini savunmak için Batılı ülkelere ne kadar muhtaç olduklarını fark etmişlerdir.

ABD'nin Körfez Harekâtı sonrası politikası, Irak'ın etkinliğini bölgede iyice azaltmak, Orta Doğu'da küresel ekonomik iş birliği içerisinde olan ülkeleri de güçlendirmek olmuştur. Bu

kapsamda Irak'a uygulanacak ambargo ile Saddam Hüseyin'in ve Irak'ın cezalandırılması istenmiş, bunda da ABD, amacına büyük ölçüde ulaşmıştır. Öyle ki, İran–Irak savaşına rağmen 1980'lerde 3.600 dolar civarı olan Irak'ın kişi başına milli gelirinin 1990'lı yıllarda 200 dolara kadar düşmesi sağlanmıştır (Çetinsaya ve Özhan, 2009: 97). Clinton 1993 yılında yaptığı açıklamada, "Irak'a uygulanan yaptırımların otoriter rejim çökene kadar devam edeceğini" belirtmiştir (Uslu, 1999: 190). Buna ilave olarak, Körfez Harekâtı'nın hemen sonrasında, Irak'ta önemli boyutta etnik ve mezhebi ayaklanmalar yaşanmıştır. 2003 yılına gelindiğinde ise, neoliberal ekonomik sistemin rahatlıkla uygulanacağı ortamı Irak'ta oluşturmak, Irak'ı küresel ekonomik düzene tam anlamıyla entegre etmek ve Orta Doğu'daki küresel ekonomik sistemin devam etmesi maksadıyla Irak'ın işgali gerçekleştirilmiştir.

2003 yılındaki işgal sonrası, ABD'nin ilk işi Irak'ı küresel ekonomik sisteme entegre edecek girişimlerde bulunmak olmuştur. Bu kapsamda öncelikle, 48 kamusal sanayi kurumunun yabancı firmalara satışı gerçekleştirilerek, özelleştirilmiştir. Devamında, Geçici Koalisyon Yönetimi'nin (GKY) 39 sayılı kararı ile uluslararası firmaların kazanç denetlemesi olmaksızın yatırım yapmalarının önü açılmıştır (Çetinsaya ve Özhan, 2009: 97). 30 Kasım 2011 tarihinde, Irak ve ABD arasında imzalanan, Stratejik İş Birliği Antlaşması'nın ekonomi bölümünde belirtilen hususlar ise, adeta bu işgalin asıl amacını açık bir şekilde ortaya koyacak niteliktedir. Antlaşmanın bahse konu hükümleri ile:

- Küresel ekonomik sisteme ve onun kuruluşlarına entegre olmuş bir ekonomik yapının oluşturulması,
- Irak'ın Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası ekonomi ve finans kuruluşlarına entegrasyonu konusunda gerekli desteğin verilmesi,
- Irak ekonomisinin yeniden yapılandırılması kapsamında, Denizaşırı Yatırım Kurumu (Overseas Private Investment Corporation (OPIC)) ile iş birliğini devam ettirecek şekilde uluslararası girişimlerin arttırılması,
- Özel sektörün gelişmesine temel hazırlayan ekonomik büyüme için tüm tarafların teşvik edilmesi,
- Amerikan endüstriyel kurumları ile bağlantıyı teşvik edecek nitelikte ekonomik büyümeyi sağlamak ve Irak endüstriyel sektörünü geliştirmek için pozitif yatırım ortamının yaratılmasının teşvik edilmesi hususları karara bağlanmıştır (Embassy of The United States, 2011).

Bu anlaşmanın yukarıda belirtilen maddelerinden de anlaşılacağı gibi Irak'tan istenen kısaca, özel sektörü teşvik etmesi, küresel ekonomik sisteme uygun hareket etmesi ve uluslararası yatırım kurumlarının girişimlerine olanak sağlamasıdır. Böylece harekât sonrasında Irak'ta, uluslararası firmaların rahat hareket edebileceği ve paranın özgürce dolaşabileceği bir ortam yaratılarak, Irak'ın küresel ekonomik sisteme entegre olması amaçlanmıştır.

Bahse konu antlaşmanın maddeleri arasında yer alan OPIC ile iş birliği hususu, Irak'ın sisteme entegrasyonunda ayrı bir öneme sahiptir. Söz konusu kurum, ABD kamu tüzel kişiliği olarak Amerika menşeli şirketlerin dünyanın dört bir yanında yatırım yapmalarına yardımcı olurken, aynı zamanda yeni ve büyümekte olan pazarlarda ekonomik gelişimin himaye edilmesini sağlamaktadır. OPIC, geleneksel finans kuruluşlarının çoğunlukla isteksiz olduğu veya kredi veremediği ülkelere finansman sağlayarak, özel sektörü desteklemektedir. Kısa ca OPIC uluslararası firmaların değişik ülkelerde, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yatırım yapmalarını sağlayan oldukça önemli bir kurumdur. Ayrıca OPIC tarafından bir firmanın desteklenebilmesi için asgari %25 hissesinin ABD'li yatırımcılara ait olması gerekmektedir (Demir, 2012: 50). Irak'ın hidroelektrik barajlarının yenilenmesi amacıyla, Ellicott Dredges LLC firmasına OPIC tarafından verilen destek bunlardan sadece bir tanesidir (OPIC, 2014).

Buna ilave olarak, 2012 yılının ilk yedi ayında Irak hükümeti tarafından yabancı firmalarla yapılan antlaşma sayısı 176'ya ulaşmıştır. Bu sayı 2011 yılına göre daha fazla olup, 2011 yılında da 2010 yılına göre %40 artış sağlanmıştır. Yabancı firmaların daha çok petrol, gaz ve elektrik alanında faaliyet gösterdikleri, bu kapsamda çok sayıdaki ABD, Avrupa ve Asya firmalarının özellikle elektrik santrallerini 2012 yılı itibarıyla inşa etmeye başladığı gözlenmiştir (Levy, 2012). Öyle ki bu dönemde, yalnızca Irak'ın kuzeyinde, ABD, İngiltere, Kanada, Norveç, BAE, Çin, Hindistan, Güney Kore, Fransa, Macaristan, Moldova, Avusturya, GKRY, Avustralya gibi ülkelere ait çok sayıda enerji, petrol ve gaz, inşaat, taahhüt altyapı firmaları faaliyet göstermeye başlamıştır (Deniz, 2012).

Sonuç

1970'li yılların başından itibaren ABD öncülüğünde uygulamaya konulan neoliberal yaklaşım ile uluslararası firmaların serbest piyasa ortamında rahatça hareket edebileceği, karşılıklı bağımlılık ilişkisini esas alan küresel bir ekonomik sistemin tesis edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaca, oldukça fazla petrol gelirlerine sahip olan ülkelerin bulunduğu Orta Doğu'da, 1980'lerin ilk yılları itibarıyla büyük ölçüde ulaşılmıştır. Bundan sonraki süreçte, ABD'nin Orta Doğu politikasının temel parametresini, bu küresel ekonomik sistemin korunması ve güçlenerek devam etmesini sağlamak oluşturmuştur. ABD hegemonyasının sürmesinde hayati öneme sahip olan bu politika kapsamında, sistemi tehdit eden unsurların bertaraf edilmesinde, ABD'nin gerekirse kolaylıkla silaha başvurabileceğini 1991 ve 2003 yıllarında yapılan Irak müdahaleleri açık bir şekilde göstermiştir. Soğuk savaş sonrası ortaya çıkan tek kutuplu yapı da, ABD'nin istediği ülkeye istediği zamanda müdahalelerde bulunmasında işini kolaylaştırıcı bir etki yapmıştır. Müdahaleler sonrasında, Irak hükümetinin ABD'nin yönlendirmesi ile neoliberal ekonomi politikasını uygulamaya yoğunlaşması ve Irak'ta hâlihazırda mevcut olan güvenlik boyutundaki kaos ortamı; işgalin asıl amacının, Irak'a demokrasi ve onun değerlerini getirmenin çok dışında olduğunu net olarak ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

- Aarts, Paul. (1994). The New Oil Order: Built on Sand?. *Arab Studies Quarterly*, 1-12.
- Alnasrawi, A. (1991). *Arab Nationalism, Oil and the Political Economy of Dependency*. New York: Greenwood Press.
- Arı, T. (2007). *Irak, İran, ABD ve Petrol*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Burchill, S. (2014). Liberalizm. (M. Ağcan ve A. Aslan Çev.). *Uluslararası İlişkiler Teorisi* içinde (s. 85-122). İstanbul: Küre Yayınları.
- Çetinsaya, G. ve Özhan, T. (2009). İşgalin 6. Yılında Irak. *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA) Yayınları IV*.
- Demir, G. (2012). OPIC Kredileri 3 ile 20 Yıl Vadeli. *Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Ekonomik Forum Dergisi*, 48-52.
- Deniz, T. (2012, Temmuz). *Kuzey Irak'ta Faal Türk Petrol ve Gaz Enerji Sektörü Firmaları İle Faaliyetleri. Uluslararası Politika Akademisi*. <http://politikaakademisi.org/> 2012/07/03/kuzey-irakta-faal-turk-petrol-ve-gaz-enerji-sektoru-firmalari-ile-faaliyetleri/ adresinden 11 Ocak 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Embassy of The United States. (2011). *The Strategic Framework Agreement for a Relationship of Friendship and Cooperation between the United States and the Republic of Iraq*. <http://iraq.usembassy.gov/american-iraqi.html>. adresinden 9 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.
- Gündoğan, Ü. (2011). Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme. *Orta Doğu Analiz*, 3, 9 – 99.
- Howard, M. (1978). *War and the Liberal Conscience*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Levy, J. (2012, Ağustos). *A Preliminary Look at 2012 Foreign Commercial Activity. Iraq Business News*. <http://www.iraq-business-news.com/2012/08/17/a-preliminary-look-at-2012-foreign-commercial-activity/> adresinden 11 Ocak 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Lippman, T.W. (2004). *Inside the Mirage: America's Fragile Partnership with Saudi Arabia*. Colorado:Westview Press.
- Lippman, T.W. (2009, 1 Ekim). *Cooperation Under the Radar: The US-Saudi Arabian Joint Commission for Economic Cooperation (JECOR)*. *Middle East Institute*. <http://www.mei.edu/content/cooperation-under-radar-us-saudi-arabian-joint-commission-economic-cooperation-jecor> adresinden 9 Ocak 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Milline, S. (1999, 1 Şubat). *The U.S. Saudi Arabian Technical Cooperation Agreement*. Department of the Treasury. *U.S. Saudi Arabian Joint Commission Program Office (JCS)*. https://www.archives.gov/records-mgmt/racs/schedules/departments/departments-of-the-treasury/rq-0056/n1-056-99-001_sf115.pdf adresinden 9 Ocak 2016 tarihinde edinilmiştir.
- OPIC. (2014). *Ellicott Dredges: Restoring Electricity and Irrigation in Iraq*. <http://www.opic.gov/projects/ellcott-dredges> adresinden 10 Ocak 2016 tarihinde edinilmiştir.
- Özev, M. H. (2010). *Petrol Sermayesi ve Uluslararası İlişkiler: 1973 Sonrası Körfez Ülkeleri Örneği* (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Tabriz, A. A. (2004). *Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi* (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi.
- T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı. (2011, Şubat). *Kuveyt Ülke Raporu*. Ankara: İhracatı Geliştirme ETÜD Merkezi.
- Uslu, N. (1999). Körfez Savaşı ve Amerika'nın Politikaları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 54-3, 165-199.

Rusya'nın Suriye Müdahalesinin Uluslararası Hukukta “Kuvvet Kullanımı” ve “Müşterek Meşru Müdafaa” Prensipileri Açısından Analizi

Hacer Solak*

Öz: Bu çalışmanın amacı Rusya'nın 30 Eylül 2015'ten itibaren Suriye topraklarında gerçekleştirdiği askeri müdahalenin uluslararası hukukta “kuvvet kullanımı” ve “müşterek meşru müdafaa hakkı” prensipleri açısından değerlendirilmesidir. Burada tartışılacak olan bir diğer mesele Rusya'nın müdahalesini meşrulaştırmak için kullandığı “Suriye'nin meşru müdafaa hakkı kapsamında Rusya'yı davet etmesi” iddiasının uluslararası hukuka uygun olup olmadığıdır. Bunu yaparken daha önce incelenip hukuki statüsü hakkında bir karara bağlanmış benzer vakalara da değinilecektir. Bir taraftan da günümüzde uluslararası toplumun karşı karşıya olduğu hem devlet hem de insan güvenliğini tehdit eden terörist gruplara karşı uluslararası hukuk kuralları bazında alınan tedbirlerin yeterliliği tartışılacaktır. Uluslararası hukukun yerleşik kaidelerinden biri olan kuvvet kullanımının yasaklanması ilkesi örfi hukuk ve teamüller de göz önüne alınarak günümüz dünya politikasının dinamik ve değişken yapısının ürettiği yeni aktörleri de kapsayacak şekilde ele alınabilir mi? Devletlerin uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden eylemlerine yönelik alınan tedbirler ve yaptırımlar yeterli mi? Bu çalışmanın odak noktası Rusya'nın Suriye'deki askeri müdahalesini tüm bu sorular ışığında uluslararası hukuk perspektifinden yorumlamaktır.

Anahtar kelimeler: Kuvvet Kullanımının Yasaklanması, Müşterek Meşru Müdafaa Hakkı, Uluslararası Hukuk'ta Terörizmle Mücadele, Suriye İç Savaşı, IŞİD, Rusya'nın Suriye Müdahalesi.

Giriş

Bütün dünyanın şahit olduğu iki büyük dünya savaşının ardından Birleşmiş Milletler'i kuran öncü devletler uluslararası barış ve güvenliği koruma adına birçok önlem almıştır. Uluslararası ilişkiler bugün, XXI. yüzyılın ilk yarısının aksine uluslararası barış ve güvenliği korumayı kendine misyon edinmiş birçok uluslararası organizasyon ve kuruma ev sahipliği yapmaktadır. Kurulduğu günden bu yana uluslararası hukukun temel araçlarından birini oluşturan

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B009

* İstanbul Şehir Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı.
E-posta: hacersolak@std.sehir.edu.tr

Birleşmiş Milletler'in kendisine misyon edindiği uluslararası barış ve güvenliğin tedarigi ve korunması bağlamında en önemli ilke kuvvet kullanımının yasaklanmasıdır. Nitekim Birleşmiş Milletler Antlaşması bu ilkeyi örgütün amaçlarını ibraz ettiği ilk bölümde düzenlemiştir. Antlaşma birinci maddede, barışı tehdit eden tüm uyuşmazlıklara karşı yine barışçıl önlemlerle karşılık vermenin önemini vurgulamıştır (BM Andlaşması, 1945, Md.1). Bu amaçla da ikinci maddenin dördüncü fıkrasında devletlerin kuvvet kullanımı yasaklanmıştır (BM Andlaşması, 1945, Md.2/4). Bu bağlamda bir devletin başka bir devletin topraklarında silahlı saldırı veya askeri müdahale gerçekleştirmesi ya da o devleti silahlı saldırı ile tehdit etmesi yasaktır. Uluslararası hukukun en yerleşik ve sınırları belli kurallarından biri olan "kuvvet kullanımının yasaklanması" Nikaragua Davası'ndan sonra aynı zamanda bir Uluslararası Örf ve Adet Hukuku kuralı olarak da kabul edilmiştir (Topal, 2004). Uluslararası hukuk'ta bazı istisnai durumlarda bu yasağın kalkması tolere edilmiştir. Birleşmiş Milletler Antlaşması, belli koşulların gerçekleşmesi karşılığında devletlerin uluslararası arenada (müşterek) meşru müdafaa hakkı kapsamında kuvvet kullanmasına izin vermiştir.

Şunu belirtmek gerekir ki meşru müdafaa hakkının kapsamı konusunda tartışmalar hala devam etmektedir. Bu tartışmaların yarattığı hukuki boşluklardan nemalanan güçlü devletler uluslararası politikada çıkarlarını maksimize etmek adına uluslararası hukukun ilkelelerini sıkça suistimal etmektedir. Günümüz dünya politikasının karmaşık yapısı, terörist grupların ve bireylerin de uluslararası hukuk'un sujeleri olarak kabul edilmeye başlanmasına vesile olmuştur. Adını koymakta zorlandığımız Soğuk Savaş sonrası yeni 'düzensizlik' bölgesel çatışmaların ayyuka çıktığı bir dönem olagelmıştır. Bugün bütün dünya Suriye'de Arap Baharı sonrası kıvılcımlanıp IŞİD'in güç kazanmasıyla ateşi harlanan bir iç savaşa tanıklık etmektedir. Daha önemlisi; iç savaşlar Uluslararası Hukuk kuralları ve teamülleri tarafından bir iç mesele olarak değerlendirilirken, Suriye'deki iç savaşa küresel ve bölgesel birçok aktörün müdahil olduğunu görüyoruz. Bu müdahalelerin en önemlisi, Rusya'nın 30 Eylül 2015'te IŞİD'e karşı savaşaacağı gerekçesiyle Suriye'ye asker göndermesidir. Benim sorum bu noktada ortaya çıkıyor; Rusya'nın terörizmle mücadeleyi gerekçe göstererek Suriye'ye askeri olarak müdahale etmesi uluslararası hukuka uygun mudur? Rusya'nın Esad rejiminin davetiyle Suriye'ye asker göndermesi ve rejimin ordusuna açıkça destek vermesi uluslararası hukuk perspektifi dışında bütün yönleriyle tartışıldı. Bu makalenin amaçlarından biri, bu müdahalenin uluslararası hukukun temel prensiplerini nasıl görmezden geldiğini gözler önüne sermektir. Bir diğer amaç ise, Rusya'nın 30 Eylül 2015 tarihinden itibaren Suriye'de yürüttüğü askeri harekâtı meşrulaştırmak için kullandığı "terörizmle mücadelede" "meşru müdafaa hakkı" kuvvet kullanımının yasal olduğu durumlar" gibi bugün hala tartışılmakta olan hususları inceleyerek bu harekâtın uluslararası hukuktaki yerini saptamaktır.

Bu çalışma, Rusya'nın Suriye müdahalesi örneği üzerinden yapılan tanımlayıcı bir vaka çalışmasıdır. Hukuki çerçeveyi sunmak için, Birleşmiş Milletler Antlaşması başta olmak üzere; NATO (The North Atlantic Treaty Organization) Andlaşması'ndan, kuvvet kullanımı hususu-

nu ele alan diğer uluslararası andlaşmalardan, bildirimlerden ve Uluslararası Adalet Divanı'nın dava kararlarından da faydalanılacaktır. Bunun yanısıra, konunun güncel bir konu olması itibariyle, gazete haberlerinden, röportajlardan, siyasetçilerin ve bürokratların konuşmalarından faydalanılacaktır. Hukuki detayları incelemek için, yazılı hukuk kurallarının yanısıra, sözlü teamül hukukuna da bakılacaktır. Buna istinaden ilk bölümde uluslararası hukuk'ta kuvvet kullanımının yasaklanması ve istisnaları teorik olarak belirtilip, müşterek meşru müdafa hakkı bağlamında terörizmle mücadelenin sınırları tartışılacaktır. İkinci bölümde ise ; Rusya'nın Suriye'ye askeri müdahalesinin arka planı anlatılıp, bu teorik çerçevede nasıl değerlendirilebilir sorusu cevaplanmaya çalışılacaktır. Tüm bunlar göz önüne alındığında, esas amaç Rusya-Suriye olayını merkeze alarak bu gibi durumlarda uluslararası hukuk'un sunduğu kurallar ve teamüllere ne kadar itimat ve itaat edildiği sorusunu okuyucunun kafasında uyandırmaktır.

Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanımı

Kuvvet Kullanımının Yasaklanması

Devletlerin egemenliği ilkesi uluslararası hukuku oluşturan en köklü ilkelerden biridir. Bu ilke gereğince bir devletin başka bir devletin toprak bütünlüğünü bozacak; saldırı, silahlı saldırı ya da müdahaleden kaçınması gerekmektedir. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler Kurucu Anlaşması'nın 2/4. maddesi, kuvvet kullanımının yasaklanmasını şu şekilde düzenlemiştir:

"Tüm üyeler, uluslararası ilişkilerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne ya da siyasal bağımsızlığına karşı, gerek Birleşmiş Milletler'in amaçları ile bağdaşmayacak herhangi bir biçimde kuvvet kullanma tehdidinde ya da kuvvet kullanımına başvurmaktan kaçınırlar."

Bu hüküm uluslararası ilişkiler düşünülerek ele alınmış olup, devletlerin iç meselelerini kapsamamaktadır. Burada kuvvet kullanımından kastedilen Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen Dostça İlişkiler Bildirisi'ne göre yalnızca silahlı kuvvet uygulanmasıdır (Topal, 2004).

Kuvvet kullanımının yasaklanması Uluslararası Adalet Divanı tarafından karara bağlanan Nikaragua Davası (1986) ile bir örf ve adet hukuk kuralı haline gelmiştir. Nikaragua'da devrimci Sandinista hükümetininin 1979 yılında iktidara gelmesinden sonra, Amerika ülkedeki Anti-Sandinista (Contras) milisleri yönetime karşı finansal ve askeri olarak desteklemeye başlamıştır. Bunun üzerine dava Uluslararası Adalet Divanı'na getirilmiş ve Uluslararası Adalet Divanı, 1986 kararında bir devletin başka bir devletin iç işlerine müdahale etmesinin, ülkedeki rejim değişikliğini etkilemek adına milis gruplara finansal destek sağlamanın uluslararası hukukta dolaylı yoldan kuvvet kullanımı olacağına, bu nedenle Amerika'nın Nikaragua'nın iç işlerine müdahale ederek uluslararası hukuka aykırı davrandığına hükmetmiştir (Harris, 2010).

Kuvvet kullanımının yasaklanması bazı hukukçular tarafından jus cogens kuralı olarak kabul edilmektedir. Jus cogens'i, uluslararası toplum tarafından kabul görmüş aksi iddia edilemeyecek otoriter kurallar bütünü olarak tanımlamak mümkündür. Bu da kuvvet kullanma yasağının hiçbir şekilde ihlal edilemeyeceği veya bir karşı düzenlemeyle sınırlandırılmayacağı anlamına gelmektedir. Ancak bugün hala bu yasağın kapsamının genişletilmesi veya daraltılması yönünde tartışmalar olduğunu göz önünde bulundurursak yasağın jus cogens niteliği taşımadığı yönündeki iddialara da hak vermek mümkündür.

Kuvvet Kullanımının Yasaklanmasında İstisnai Durumlar

Uluslararası ilişkilerde kuvvet kullanımına mücade edilmesinin ön koşullarından bir tanesi meşru müdafaa veyahut müşterek meşru müdafaa hakkını gerektirecek durumların oluşmasıdır. Bir diğeri ise Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kuvvet kullanımına müsaade etmesidir.

BM Andlaşması, 51. maddede meşru müdafaa hakkını şu şekilde düzenlemiştir:

“Bu andlaşmanın hiçbir hükmü, Birleşmiş Milletler üyelerinden birinin silahlı saldırıya hedef olması halinde Güvenlik Konseyi uluslararası barış ve güvenliğin korunması için gerekli önlemleri alıncaya dek, bu üyenin doğal olan bireysel ya da ortak meşru savunma hakkına halel getirmez. Üyelerin bu meşru savunma hakkını kullanırken aldıkları önlemler hemen Güvenlik Konseyine bildirilir ve Konseyin işbu andlaşma gereğince uluslararası barış ve güvenliğin korunması ya da yeniden kurulması için gerekli göreceği biçimde her an hareket etme yetki ve görevini hiçbir biçimde etkilemez.” (BM Andlaşması, 1945, Md.51).

Görüldüğü üzere meşru müdafaa hakkının kullanımı BM Antlaşması'nda iki şarta bağlanmıştır. Birincisi “silahlı saldırı” şartıdır ki silahlı saldırının kapsamı konusundaki tartışmalar bugün de devam etmektedir. Kavramın niteliği konusundaki bu tartışmalar devletlerin meşru müdafaa hakkını suistimal etmeleri olasılığını güçlendirmektedir. Nitekim uluslararası ilişkilerde bunun birçok örneği vardır. Örneğin; Amerika Nikaragua'ya gerçekleştirdiği müdahaleyi müşterek meşru müdafaa hakkı kapsamında meşrulaştırmaya çalışmışsa da Uluslararası Adalet Divanı buna izin vermemiştir. Silahlı saldırının kapsamı konusunda ; devletlerin meşru müdafaa ya da müşterek meşru müdafaa hakkını kullanabilmeleri için kendi toprakları üzerinde “çok ciddi düzeyde bir kuvvet kullanımına” maruz kalmaları gerekmektedir (Aral, 1999). Silahlı saldırının tanımı konusundaki belirsizliği ortadan kaldırmak adına 1974 Saldırganlığın Tanımına İlişkin Bildiri'ye bakmak gerekir. Her ne kadar bu bildiri silahlı saldırıdan çok saldırganlığı tanımlamış olsa da “silahlı saldırı”nın geniş yorumlanabildiğini görmek açısından faydalıdır. Zira terörizmle mücadelede müşterek meşru müdafaa hakkının kullanılabilirliği tartışılırken bu kavramın tanımı fazlaca önem kazanacaktır. Saldırganlığın Tanımına İlişkin Bildiri saldırıyı “Saldırı, bir devletin diğer bir devletin egemenliğine, ülke bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına karşı veya işbu tanımda belirtildiği üye-

re, Birleşmiş Milletler Antlaşması ile bağdaşmayan diğer herhangi bir tarzda silahlı kuvvet kullanmasıdır" diyerek tanımlamıştır (Topal, 2004). Bu gibi hallerde devlet meşru müdafaa hakkı kapsamında saldırıya karşılık verebilir veya meşru müdafaa hakkı kapsamında başka bir devletten yardım isteyebilir. Ancak bu geniş tanım yerine Antonio Cassese silahlı saldırıyı "bir devlete ait düzenli askeri birliklerin sınırı geçerek başka bir devletin ülkesine girmesi, yabancı uçakların ülke topraklarını bombalaması, ve açık denizde bir devlete ait gemilere saldırıda bulunulmasıdır" diyerek tanımlamıştır (Cassese, 1986). Bu durumda açıkça görülüyor ki silahlı saldırının hem dar hem de geniş yorumları mevcuttur.

Silahlı saldırı dışında meşru müdafaa/müşterek meşru müdafaa hakkını kullanabilmenin ikinci şartı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin yetkilendirmesidir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne bu yetkiyi veren ise BM Antlaşması'nın 39. maddesidir. Bu madde gereğince BM uluslararası ilişkilerde barış ve güvenliği tesis etmek için her türlü önlemin alınmasında yetkili mercidir. Madde 39'un yanısıra madde 41 ve 42 alınan tedbirlerin yetersiz olduğu düşünülürse Güvenlik Konseyi hava, kara veya deniz yoluyla her türlü girişimde bulunmakta özgürdür (BM Antlaşması, 1945, Md. 39/41/42). Irak'ın Kuveyt'i işgalinden sonra Amerika ve diğer 28 ülke Güvenlik Konseyi'nin 678 numaralı kararıyla Irak'a askeri müdahale gerçekleştirmiştir (Aral, 1999). Tam bu noktada konumuzla asıl ilgisi olan müşterek meşru müdafaa hakkından daha ayrıntılı bahsetmek gerekir. Müşterek meşru müdafaa hakkı yine BM Antlaşması'nın 51. maddesi tarafından devletlere tanınmış bir haktır. Bu madde gereğince, A devleti B devleti tarafından silahlı saldırıya uğraması durumunda C devletinden yardım isterse, C devleti A devletine yardım etme hakkına sahiptir, ve bununla yükümlüdür. Uluslararası Adalet Divanı'nın 27 Haziran 1986 tarihinde yayımladığı rapora göre göre (Nicaragua v. United States of America), müşterek meşru müdafaa hakkına başvurabilmek için saldırının silahlı saldırı boyutunda olması gerekir. Silahlı bir saldırının gerçekleşmesi durumunda saldırıya maruz kalan devlet güvenlik konseyi gerekli önlemleri alana dek saldırıyı gerçekleştiren devlete karşılık verebilir. Tabi burada önemli bir diğer husus müşterek meşru müdafaa hakkı kapsamında üçüncü bir devlete müdahale yetkisini veren şeyin saldırıya uğrayan devletin daveti olduğunu bilmek gerekir. Ancak burada davet ile meşru müdafaa hakkının kötüye kullanılabileceği olasılığını da unutmamak gerekir. Nitekim Rusya'nın Suriye'deki askeri varlığı bunun birebir canlı örneğidir.

Müşterek Meşru Müdafaa Hakkı Kapsamında Terörizmle Mücadele

Uluslararası hukuku oluşturan antlaşmaların ve teamüllerin çoğunlukla devletlerarası ilişkiler göz önüne alınarak oluşturulduğu yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle kuvvet kullanımı uluslararası hukukun tek sujesini devlet olarak varsayarak düzenlenmiş bir ilkedir. Peki ya terörist bir örgütün başka bir devletin toprakları üzerinde silahlı eylem gerçekleştirmesi kuvvet kullanımı ya da silahlı saldırı olarak düşünülebilir mi? Ya da terörist bir örgütün sal-

dırılarına maruz kalan devlet müşterek meşru müdafaa hakkını kullanabilir mi? Burada kuvvet kullanımını yalnızca devletlerarası bir düzenleme olarak gören dar yorumun karşısında terörist eylemlere karşı da kuvvet kullanımı mümkündür diyen geniş yorum konumlanmaktadır. Terörizme karşı müşterek meşru müdafaa hakkının kullanılıp kullanılamayacağını çözümlmek için önce silahlı saldırı tanımının nasıl yorumlandığına bakmak gerekir. Amerika'da gerçekleşen 11 Eylül saldırıları özellikle terörizmle mücadele konusunda uluslararası örf ve adet hukukunda bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim, 11 Eylül saldırıları Uluslararası Hukuk'ta terörizmle mücadelede kuvvet kullanımı tartışmalarını başlatmıştır. Genel olarak Amerika'nın terörizme ve terörizme destek sağlayan ülkelere karşı ulusal güvenliğini muhafaza etme hakkını içeren Bush Doktrini ile birlikte uluslararası hukukta yeni bir evreye geçildiğini söylemek yanlış olmaz. Bu bağlamda, BM Güvenlik Konseyi 1368 sayılı kararı Amerika'nın Afganistan'daki müdahalesini bireysel ve müşterek meşru müdafaa hakkının bir gereği olarak tanımıştır (Topal, 2004). Bu durumda bir terörist eylemin silahlı saldırı sayılabilmesinin uluslararası örf ve adet hukukunda kabul görmeye başladığını söylemek yanlış olmaz. Terörizmle mücadele hususunda kuvvet kullanımı yasağının kapsamının geniş, istisnalarının kapsamının dar olması gerektiğini savunan hukukçuların yanında, uluslararası toplumda terörist bir saldırıya karşı BM Antlaşması 51.madde kapsamında müşterek meşru müdafaa hakkının kullanılabileceğini savunan görüşler de çoğalıyor (Topal, 2004). Bu noktada, Amerika'nın uğradığı saldırıdan sonra 11 Eylül saldırısının silahlı saldırı olarak değerlendirilmesinin uluslararası toplum tarafından kabul gördüğünü de unutmamak gerekir.

Görüldüğü üzere, uluslararası hukukta terörist bir saldırının meşru müdafa hakkı doğurup doğurmayacağı tartışmalı ve yeni bir konudur. Fatma Taşdemir bu konuda devletlerin kendi toprakları üzerinde ortaya çıkan terörist gruplara karşı mücadele hakkı ve sorumluluğunu vurgulamış ve "Devlet bu sorumluluğu ancak kendisine yardım etmek için başka devlet ya da bölgesel örgütü davet ederek ortadan kaldıracaktır" diye de eklemiştir (Taşdemir, 2006: 57). Örneğin 1977 Mogadişu uçak kaçırma olayında Somali terörist eyleme karşı Batı Almanya'dan yardım istemiştir (Taşdemir, 2006). Devletlerin uygulamaları ile teamül haline gelmiş olan bu düşünce terörist örgütlere karşı güç kullanımına müsaade etmekle birlikte, bunun sınırını aciliyet, orantılılık ve gereklilik ilkeleri ile koymuştur. Gereklilik ilkesi gereği savunmayı yapacak olan devletin saldırıya uğradığı kesinleşmelidir. Tabii olarak bu durumu aciliyet ilkesi takip eder. Nitekim saldırıya uğrayan devletin savunmasının hemen gerçekleşmesi makul olandır. Orantılılık ilkesi en önemli olandır çünkü Amerika'nın Afganistan ve Irak işgallerinin uluslararası hukuka aykırılığını da temellendiren en önemli ölçütlerden biridir. Orantılılık ilkesi meşru müdafa hakkı bağlamında yapılan müdahalede kullanılan araçların makul olması gerektiğini savunur. Müşterek ya da bireysel meşru müdafaa hakkını kullanırken gereklilik, aciliyet ve orantılılık ilkelerine uygunluk şartının olduğunu bilmek eylemi gerçekleştiren devletin niyetini anlamak açısından önemlidir.

IŞİD İle Mücadelenin Arka Planı

2011 yılında Tunus'ta başlayan Arap ayaklanmaları kısa zamanda Libya, Mısır, Suriye, Yemen gibi Ortadoğu ülkelerine yayılmıştır. 2011'de Esad rejimine karşı protesto düzenleyen muhalif grupların gösterilerini bastırmak için rejimin orantısız kuvvet kullanmasıyla birlikte barışçıl gösteriler yerini silahlı mücadeleye bırakmıştır. Bir yandan muhalif gruplar küresel ve bölgesel güçler tarafından finansal ve askeri olarak desteklenirken, bir yandan da Suriye rejimi'nin güç kaybetmesini önlemek amacıyla İran ve Rusya rejimi desteklerine devam etmiştir. Uluslararası toplumun ve Birleşmiş Milletler'in Suriye'deki katliamlara sessiz kalması üzerine rejim giderek daha da güç kazanmıştır. Ortaya çıkan bu güç boşluğunu fırsat bilen terörist örgütler bölgede silahlanmaya ve birbirleriyle güç mücadelesi içine girmeye başlamıştır. 2014'ten beri IŞİD, Suriye ve Irak toprakları üzerinde hak iddia etmeye başlamış ve zamanla sahip olduğu toprakları genişlettikçe petrol rafinerilerinin olduğu kentleri (Deyrez Zor, Haseke, Rakka) ele geçirmiş ve finansal olarak da kuvvetlenmiştir. 2014 Kasım ayında IŞİD'le savaşmak üzere Amerika'nın önderliğinde bir uluslararası koalisyon grubu oluşturulmuştur. BM 20 Kasım 2015'te aldığı 2249 sayılı kararla üye devletlere IŞİD'e karşı gerekli her türlü önlemi alma yetkisi vermiştir (UN Security Council Resolution S/RES/2249, 2015).

Esad rejiminin daveti üzerine Rusya 30 Eylül 2015'te ilk kez Suriye'ye asker göndermiştir. Rusya Suriye'de rejimin askerlerine karadan ve havadan destek sağlamıştır. IŞİD'e karşı uluslararası koalisyon ile birlikte hareket etmeyen Rusya İran, Irak ve Suriye'yi IŞİD'le savaşmak adına davet etmiştir. Rusya, İran, Irak, Suriye ve Hizbullah IŞİD'e karşı 4+1 koalisyonunu oluşturmuşlardır. 2015 itibarıyla, yaklaşık 1.700 Rus askerinin Suriye'de savaştığı tahmin edilmektedir (Erşen, 2015). Rusya her ne kadar rejimin askerleriyle birlikte Suriye'deki IŞİD ve El-Nusra cephelerini vurmaya hedeflediğini söylese de uydu görüntüleri daha çok muhaliflerin bulunduğu Hums, Hama, Halep ve İdlib gibi bölgeleri bombalamakta olduğuna dair şüphelere yer bırakmamaktadır ("This Satellite", 2015). Bu operasyonlara karşı NATO'dan ve Amerika liderliğindeki koalisyondan tepkiler gelmiştir. NATO genel sekreteri Jens Stoltenberg Rusya'ya Esad rejimine verdiği desteği sona erdirmesi için uyarıda bulunmuştur ("Syria Crisis", 2015). Ayrıca, Amerika'nın önderliğindeki koalisyon Rusya'nın muhalifleri vurduğunu iddia ederek operasyonlarına son vermesi gerektiğini söylemiştir ("Obama Warns", 2015). 2016 Mart ayı itibarıyla Rusya kara kuvvetlerini Suriye'den çektiğini açıklasa da hava hareketleriyle rejime askeri desteğini sürdürmektedir.

Rusya'nın Suriye iç savaşına bu kadar müdahil olmasının uluslararası hukuk boyutuna gelmeden önce, uluslararası politikada soğuk savaşın sona ermesinden bu yana tekrar küresel güç rüştünü ispat etmek adına ilk kez yakaladığı bu fırsatı değerlendirmeye çalışmasıyla ilişkilendirme mümkündür. Akdeniz havzasında etkin bir güç olma misyonu Rusya'nın Ortadoğu'daki tek müttefiki Suriye ile bağlantısını sürdürmeyi mecbur kılıyor. Bu nedenle askeri olarak da bölgede var olmak önem arz ediyor. Realist uluslararası ilişkilerin de söylediği gibi

güç devletlerin uluslararası politikada yegane hedefidir ve güce ulaşmanın en iyi yolu çıkar odaklı ilişkiler yürütmektir. Bu basit denklem Rusya'nın neden terörizmle mücadele etmek amacıyla BM Güvenlik Konseyi tarafından da tanınmış olan uluslararası koalisyona katılmak yerine rejimle ortak hareket edip yeni bir koalisyon oluşturduğunu açıklar.

Rusya'nın Suriye Müdahalesini Meşrulaştırma Temelleri

Rusya'nın Suriye'deki askeri müdahalesini meşrulaştırmak için öne sürdüğü en önemli faktör "terörizmle mücadele" dir. Özellikle 11 Eylül Saldırıları'nı müteakiben terörizmle mücadele kapsamında devletlerin meşru müdafaa hakkına sahip olmasının teamül hukukuna uygun olduğunu iyi bilen Rus yetkilileri her fırsatta terörizmle mücadele kapsamında Suriye'de Esad rejiminin yanında olduklarını ve bu nedenle bu desteğin meşru temeller üzerine inşa edildiğini öne sürmektedir. Sergey Lavrov Rusya'nın Suriye'deki pozisyonunu Irak'taki IŞİD mevzilerini bombalayan uluslararası koalisyonla eşit görmektedir. Üstelik Putin'in, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada "Rusya, her zaman net bir şekilde terörizmin karşısında durdu. Şu anda Irak ve Suriye gibi terörle mücadele eden ülkelere yardım ediyoruz. Suriye ordusu ile işbirliği yapmayı reddetmek hatadır. Suriye'de Esad hükümeti ve Kürt milisler dışında hiç kimse IŞİD'le gerçek anlamda mücadele etmiyor" diyerek Rusya'nın pozisyonunu uluslararası hukuk bağlamında da kabul edilebilir göstermeye çalıştığını görüyoruz ("Putin: Suriye", 2015). Bununla beraber, Putin konuşması sırasında IŞİD'le mücadele etmek adına rejime destek vermeleri için tüm genel kurul üyelerini davet etmiştir. Bunun üzerine Moskova Suriye büyükelçisi Riyad Haddad "Kim uluslararası hukuka uygun davranmak istiyorsa Rusya'nın yanında yer almalıdır" diyecek kadar ileri gitmiştir ("Syria's ambassador to Russia", 2015).

Öte yandan, nasıl ki Irak'ın davetiyle IŞİD'le savaşmak için bir koalisyon kurulduysa Rusya da benzer şekilde Suriye'nin davetiyle bölgeye asker gönderdiğini söyleyerek, şu anki pozisyonunun uluslararası hukuku çiğnemediğini iddia etmiştir. Peki tüm bu iddialar uluslararası hukuk açısından bakıldığında yasal veyahut meşru bir zemine oturuyor mu, yoksa her şey oyunu kuralına göre oynamaktan mı ibaret? Bu makalenin amacı bu ikisi arasındaki ayrımı yapabilmektir.

Rusya'nın Askeri Müdahalesi'nin Hukuki Analizi

Bugün Rusya'nın askeri müdahalesini hukuki açıdan yorumlarken yazılı hukuk kurallarından çok teamül hukuku kuralları yardımcı olacaktır. Öncelikle yorumlanmaya açık olmayan noktalardan başlamak gerekir. Rusya, başka bir devletin toprakları üzerinde, terörist bir örgüte karşı ev sahibi devletin yanında savaşacağını belirterek, Esad rejiminin davetiyle, Güvenlik Konseyi'nin yetkilendirmesi olmadan askeri müdahalede bulunmuştur. İlk olarak, kuvvet kullanımının yasaklanması kuralının istisnalarından biri olan müşterek meşru mü-

dafaa hakkı açısından bakarsak, bu hakkın kullanılabilmesi için gerekli olan silahlı saldırı ya da BM Güvenlik Konseyi yetkilendirmesi söz konusu değildir. Burada söz konusu olan, daha doğrusu iddia edilen terörist örgütlerin rejimi tehlikeye sokacak saldırıdır.

Bir devletin, diğer bir devleti müşterek meşru müdafaa hakkı kapsamında, müdahale etmesi için davet etmesi yine başka bir devlet tarafından silahlı saldırıya uğrama koşuluna bağlanmıştır. Ne var ki daha önce de belirttiğimiz gibi uluslararası teamül hukuku ve gittikçe desteklenen müşterek meşru müdafaa hakkının geniş yorumlanması görüşü Suriye'de IŞİD'e karşı alınan önlemleri ve yapılan karşı saldırıları uluslararası hukuka uygun bir pozisyona getirebilir. Nitekim 11 Eylül saldırılarının ABD tarafından silahlı saldırı olarak kabul edilmesi hatırı sayılır sayıda devlet tarafından kabul edilmiştir. Üstelik BM Güvenlik Konseyi de 28 Eylül 2001'de yapılan toplantıda 1373 sayılı kararıyla Amerika'nın kuvvet kullanmasına mücadele edecek bir tutum sergilemiştir (Taşdemir, 2006). Bu durumda, uluslararası hukuka uygunluk tartışmasında adalet değil de yasallık terazisinden bakacak olursak hem Amerika'nın hem de bugünkü Rusya'nın müdahalesi hukuka uygunmuş gibi görünebilir. Ancak Suriye-Rusya denklemine asıl önemli olan Rusya'nın gerçekten IŞİD'le savaşmış ve savaşmadığını bilmektir. Rusya'nın bombaladığı mevkilere bakılırsa daha çok muhalifleri hedef aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Amerika ve Birleşmiş Milletler Rusya'yı bu nedenle defalarca uyarmıştır. Bugün Lazkiye Basil Esad Havaalanı Rusya tarafından bir askeri üsse çevrilmiştir (Erşen, 2015). Bunun yanısıra Rusya'nın hedefinde daha çok Halep, İdlib gibi muhaliflerin kontrolünde olan şehirlerin olduğunu gösteren uydu görüntülerine de rastlamak mümkündür. Üstelik Rus savaş uçakları birçok sivilin ölümüne ve hastanelerin tahribatına yol açmıştır. Birleşmiş Milletler Suriye İnsan Hakları Örgütü raporunda, Rus savaş uçağının İdlib'deki bombardımanında 57 sivilin öldüğünü söylemiştir ("At least 57 killed", 2016). İnsani müdahale, koruma sorumluluğu gibi istisnalar dışında hiçbir devletin, bir başka devletin iç meselelerine karışma hakkı yoktur. "Davet etme" dışarıdan müdahale için tek başına yeterlilik teşkil etmemektedir.

Her ne kadar davet etme müşterek meşru müdafaa hakkının bir önkoşulu olarak kabul edilse de, devletlerin bu hakkı kendi çıkarları doğrultusunda yaptıkları hukuka uygun olmayan müdahaleleri meşrulaştırmak için kötüye kullandığını söylemek mümkün. Üstelik bu hak yalnızca davet edilen devletin değil davet eden devletin iktidarının gücü kaybetmemek adına rahatlıkla suistimal edebileceği bir haktır. Şüphesiz bir devletin egemenliği tehlike altına girerse, o devlet kendi savunması adına yardım isteme hakkına sahiptir. Ancak daveti yapan hükümetin o devletin meşru hükümeti olması gerekmektedir. Aksi takdirde Amerika'nın Grenada'ya müdahale (1979) örneğinde olduğu gibi daveti yapan meşru devlet otoritesi değilse, bu durum uluslararası hukuka aykırıdır. 1979 yılında Maurice Bishop başkanlığındaki devrimci yönetimin başa gelmesiyle Amerika bu hükümetin Sovyetler ve Küba ile yakın ilişkisinden rahatsız olmaya başlamıştır. 1981'de Reagan'ın başkan seçilmesiyle birlikte güvenliği ve istikrarı tesis etmek gibi gerekçelerle Grenada'yı işgal etmiştir. Amerika, bu

işgali meşrulaştırmaya çalışırken müdahaleyi Grenada Genel Valisi Sir Paul Scoon'un daveti üzerine yaptığını söylemiştir (Aral, 1999). Dolayısıyla bu davetin uluslararası hukuka uygun olmadığı açıktır. Daveti gerçekleştirme yetkisi o ülkenin yasal temsilcisine aittir. Suriye örneği de Grenada örneğine benzerlik teşkil eder. Esad rejimi meşruluğunu yitirmiş ve birçok devlet tarafından tanınmayan bir yönetimdir. 2013 Guta'da gerçekleştirilen kimyasal silahla yapılan katliamın da müsebbibi olarak kabul edilmiştir. Kendi vatandaşlarını öldüren bir rejimin meşruluğu tartışma kabul etmezken böylesi bir yönetimin yaptığı davet ile gerçekleştirilen bir operasyon nasıl uluslararası hukuka uygun olabilir? Dolayısıyla burada yapılan davetin niteliği de hukuki açıdan çok önemlidir.

Son olarak vurgulanması gereken husus, Güvenlik Konseyi'nin uluslararası barış ve güvenliği tehdit edici unsurlara karşı devletleri yetkilendirme gücüdür. Şunu belirtmek gerekir ki aciliyet gerektiren durumlarda devletler gerekli önlemleri alabilir, ancak yine de Güvenlik Konseyi'ni bilgilendirmekle yükümlüdürler. Üstelik devletlerin bu yetkisi Güvenlik Konseyi önlem alana kadar geçerlidir. Suriye krizinde BM Güvenlik Konseyi bütün devletlere IŞİD'le mücadele için yetki vermiştir (UN Security Council Resolution S/RES/2249, 2015). Ancak Rusya Suriye'de iktidara destek vermek için hazırlandığında IŞİD'le savaşmak için kurulmuş uluslararası bir koalisyon zaten vardı. Bu nedenle, askeri müdahalenin rejimi yalnızca terörist gruplardan değil her türlü müdahaleden korumak adına yapıldığını anlamak çok da zor değil. Esasında terörizmle mücadelede yetersiz kalan devletlere yardım etmenin uluslararası hukuk kurallarını çiğnemek anlamına gelmediğini söylemiştik ancak ne yazık ki terörizmin onaylanmış genel meşru bir tanımı olmadığından devletlerin bu hakkı kötüye kullandığına defalarca şahitlik ettik. Bugün "terörizm" uluslararası hukuk perspektifinden bakıldığında en tehlikeli kavramlardan biridir. Her devlet kendi güvenlik stratejisine, ya da dış politikasına göre yeni bir terörizm konsepti türetebilir. Örneğin, Esad'ın danışmanı Bout-haina Shaaban katıldığı bir televizyon programında "Gerçek şu ki bugün Suriye'de terörizmle mücadele edenler yalnızca Rus ve Suriye ordusudur" demiştir ("The World Right Now", 2016). Bakıldığında, Suriye'li muhalif güçler Rusya tarafından terörist gruplar olarak kabul edilebilir. Bu durumda Rus uçaklarının muhalifleri hedeflemesi terörizmle mücadele kapsamında meşrulaştırılabilir ki bu da hem uluslararası politikanın hem de uluslararası hukukun tıkağında noktalarından biridir.

Sonuç

Günümüzde uluslararası ilişkiler, bundan on yıl öncesinden bile daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Literatürde de çoğunlukla soğuk savaşın getirdiği iki kutuplu dünya düzeninden sonra içinde yaşadığımız dünyanın düzensizliğine vurgu yapılır. Dünya, geçmişten günümüze devam eden çatışmaların üzerine, yeni dinamiklere sahip olan birçok bölgesel çatışma ile yüz yüze gelmiştir. Bugün Suriye'de olan ve tanımlamakta güçlük çekilen çatışma bir

"asimetrik çatışma" örneğidir. Yani çatışma niteliksel (güçlü veya zayıf aktörler) ve niceliksel (devlet ve devlet dışı aktörler) olarak eşit olmayan aktörler arasında gerçekleşmektedir (Miall, Ramsbotham, Woodhouse, 2011). Dolayısıyla tanımlaması ve çözümlemesi zor olaylar zinciri ile karşı karşıya kalınmıştır. Bu olaylar silsilesinde uluslararası terörizmle mücadelenin kendine uluslararası hukuk alanında yer bulması 11 Eylül saldırıları sonrası döneme denk gelmiştir. Bu olay devletlerin iç hukuk kurallarında dahi değişiklik yapmalarına sebep olmuş ve herkesin zihnine 'günümüzde uluslararası barış ve güvenliği devletlerden çok devlet dışı aktörler tehdit etmeye başlamıştır' tezini yerleştirmiştir.

Uluslararası terörizm bir uluslararası güvenlik tehdidi olarak görüldüğünden beri silahlı saldırı mahiyetinde yorumlanmaya başlanmıştır. Ancak terörist saldırılara maruz kalan veya hut terörist örgütlere karşı savaşıacağını söyleyen devletin bu durumu suistimal etmelerine karşı önlem alınmamaktadır. Bırakın uluslararası hukuk kuralının bulunmamasını, terörizmin tanımı bile henüz net bir şekilde belirtilmemiştir. Bu zamana kadar görülen örneklerin neredeyse tümünde terörizmle mücadelede kuvvet kullanımı, devletlerin iç işlerine müdahale etme aracı olarak kullanılmıştır. Bugün Rusya'nın Suriye'deki müdahalesini 'hukuka aykırı' olarak adlandırmamak için uluslararası hukuk kuralları ve teamülleri açısından hiçbir sebep yoktur. Burada saldırgan devletin tüm kural ve tamülleri hiçe sayarak kendi çıkarlarını maksimize etmek adına başka bir devletin iç işlerine müdahale etmesine karşı uluslararası toplum bir tepki ortaya koyamamıştır. Bunun en büyük nedeni, uluslararası hukuka aykırı eylemlere karşı etkili bir yaptırım gücünün oluşmamış olmasıdır. Rusya'nın özellikle son yıllarda artan saldırgan dış politikasını ortadan kaldırmaya yönelik tedbirleri alabilecek en sözü geçer otoritenin uluslararası hukuk olması gerekirken, bugün en az söz sahibi olan yine uluslararası hukukun ta kendisidir.

Kaynakça

- Aral, B. (1999). Uluslararası Hukukta Meşru Müdafaa Hakkı. Ankara: Siyasal Yayıncılık
- Aral, B. (2004). The Endurance of NATO in the New Political Environment of the Post Cold War: Defensive or Offensive Pact?, *Journal of International Studies*, 3, 3-9.
- Aral, B. (2012). An Inquiry into the 'Effective' United Nations Security Council Resolutions Relating to the Middle East within the Past Decade. *The Muslim World*, 102, 225-247.
- At Least 57 Killed in Missile Attack on Syrian Town: Monitor. (2015, 30 Kasım). Reuters, <http://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-missile-idUSKCN0SO0W020151030> adresinden edinilmiştir.
- Cassese, A. (1988). *International Law in a Divided World*. Oxford: Clarendon Press.
- Cassese, A. (2001). Terrorism is Also Disrupting Some Crucial Legal Categories of International Law. *EJIL*, 12, 993-1001.
- Drumbl, M.A. (2003). Self-Defense and the Use of Force: Breaking the Rules, Making the Rules, or Both. *International Studies Perspectives*, 4, 409-431.
- Erşen, E. (2015). Rusya'nın Suriye'deki Yeni Oyun Planı. *Ortadoğu Analiz*, 7 (21), 34-37.
- Gorani, H. (2016, 19 Şubat). The World Right Now with Hala Gorani on weeknights [Televizyon Yayını].
- Harris, D.J. (2010). *Cases and Materials on International Law* (7th ed.). London: Sweet & Maxwell.
- İŞİD Petrol A.Ş. (2014, 30 Ekim). Al Jazeera Türk. <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/isid-petrol> adresinden edinilmiştir.

- McWhinney, A. (2001). International Law-Based Responses to September 11 International Terrorist Attacks. *Chinese Journal of International Law*, 1(1), 280-286.
- Neuhold, H. (2000). Collective Security After Operation Allied Force. In J.A. Frowein and R.Wolfrum (Ed.), *Maz Planck Yearbook of United Nations Law*. 4. (73-107).
- Obama Warns Russia's Putin of 'Quagmire' in Syria. (2015, 2 Kasım). Reuters. <http://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-airstrikes-idUSKCN0RW0W220151002> adresinden edinilmiştir.
- Putin: Suriye Hükümetiyle İşbirliği Yapmamak Hata. (2015, 28 Eylül). Radikal. <http://www.radikal.com.tr/dunya/putin-suriye-hukumetiyle-isbirligi-yapmamak-hata-1441541/> adresinden edinilmiştir.
- Syria's Ambassador to Russia Urges All Countries To Join Syria and Russia Against Terrorism. (2015, 1 Kasım). Syrian Arab News Agency. <http://sana.sy/en/?p=56454> adresinden edinilmiştir.
- Syria Crisis: NATO Renews Pledge Amid Russia 'Escalation'. (2015, 8 Kasım). BBC. <http://www.bbc.com/news/world-europe-34471849> adresinden edinilmiştir.
- Taşdemir, F. (2006). *Uluslararası Terörizme Karşı Devletlerin Kuvvete Başvurma Yetkisi*. Ankara: Usak Yayınları.
- This Satellite Image Leaves No Doubt That Russia is Throwing Troops and Aircraft Into Syria. (2015, 14 Eylül). *Foreign Policy*, <http://foreignpolicy.com/2015/09/14/this-satellite-image-leaves-no-doubt-that-russia-is-throwing-troops-and-aircraft-in-to-syria-latakia-airport-construction/> adresinden edinilmiştir.
- Topal, A.H. (2004). *Uluslararası Hukukta Devlet Destekli Terörizme Karşı Kuvvet Kullanma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- United Nations Charter (1945). <http://www.un.org/en/charter-united-nations/index.html> adresinden edinilmiştir.
- United Nations. (1990). Security Council Resolution 678. [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/678\(1990\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/678(1990)) adresinden edinilmiştir.
- United Nations. (2015). Security Council Resolution 2249. [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2249\(2015\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2249(2015)) adresinden edinilmiştir.
- Yapıcı, U. (2006). Uluslararası Hukukta Terörizme Karşı Kuvvet Kullanımı Sorunu. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 2(7), 21-40.

Suudi Arabistan'ın Savunma Harcamaları ve Silahlanma Faaliyetleri

Mevlüt Akçapa*

Öz: Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarındaki yükseliş trendi, son yıllarda oldukça dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır. Arap Baharı ve sonrasında yaşanan bölgesel gelişmelerle beraber Riyad Yönetiminin güvenlik algısındaki değişim; bu artışın sebeplerinin başında yer almaktadır. Ancak Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarındaki değişimi tek bir faktörle açıklamak mümkün gözükmemektedir. Özellikle ABD ile kurduğu stratejik ilişki Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarını şekillendiren en önemli unsurdur. Petrol rezervleri, Suudi Arabistan ile ABD arasındaki stratejik ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. ABD, Orta Doğu'daki güç dengesinin istediği biçimde şekillenmesi ve enerji kaynaklarının güvenliği gibi faktörleri hesaba katarak, ittifak ilişkisi içinde olduğu Suudi Arabistan'ın silahlandırılması konusuna öncelik vermektedir. Obama yönetiminin 2010 yılında Riyad Yönetimiyle tek seferde imzaladığı 60 milyar dolar üzerindeki silah anlaşması, iki ülke arasındaki savunma temelli stratejik ilişkinin boyutunu çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bölgesel denkleme meydana gelen değişimler, Suudi Arabistan-İran rekabeti, Irak ve Yemen kaynaklı tehditler gibi faktörler de Suudi karar alıcıların güvenlik kaygılarını etkilemektedir. Çalışmada, Suudi Arabistan'ın silahlanma faaliyetleri ve savunma harcamalarını etkileyen faktörler analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Suudi Arabistan, ABD, Savunma, Silahlanma, Güvenlik.

Giriş

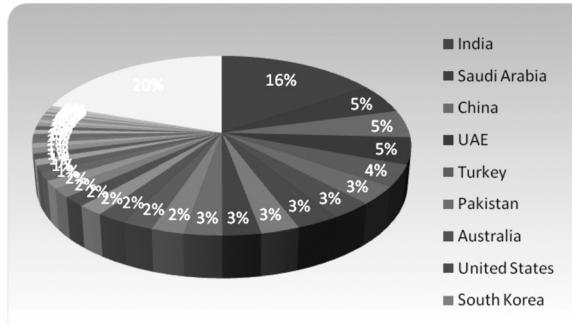
Toplumlar insanlık tarihi boyunca güvenliklerini sağlamak için silahlara ihtiyaç duymuştur. İlk dönemlerden beri var olan bu olgu, silah teknolojilerinde meydana gelen gelişmelerle birlikte, XX. yüzyılda toplumların ve devletlerin daha fazla ilgisini çekmeye başlamıştır (Pirinççi, 2010, s. 71). "Bir güvenlik aracı olarak silahlanma: sınır tanımayan dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü silah teknolojisindeki gelişmeler, bir süre öncesine kadar bir devletin güvenlik ihtiyacını karşılamaktayken; kısa bir süre sonra güvenlik ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelebilmektedir. Devletler bu nedenle güvenliklerini sürekli olarak garanti altına alabilmek için tek bir silah sistemiyle uzunca bir dönem geçirmeyi yeterli görmemekte, sürekli olarak envanterlerini modernize etmekte veya yeni silahlar almaktadır." (Pirinççi, s. 80).

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B010

* Uludağ Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı.
E-posta: mevlutakcapa@gmail.com

Soğuk Savaş yıllarında, devletler yeni silahlar elde etme ve silah envanterlerini modernize etme konusunda bir yarış içine girmiştir. Bu silahlanma yarışına Osmanlı bakiyesi topraklarda yeni kurulan Orta Doğu ülkeleri de katılmış, günümüzde de bazı Orta Doğu ülkeleri bu konuda önde gelen aktörler arasında yerini almıştır. 1932 yılında kurulan Suudi Arabistan Krallığı, 1930'ların sonunda ülkenin doğusunda petrolün bulunmasıyla (Diriöz, 2012, s. 95) bölgenin önemli aktörleri arasında yerini almanın yanı sıra, küresel güçlerin de ilgisini üzerine çekmiştir. Petrolün, topraklarında keşfinden bugüne kadarki süreçte, Suudi Arabistan petrol üzerinde yükselen bir ekonomi olarak Orta Doğu'nun önemli ülkelerinden biri haline gelmiştir. Dünya üzerinde kanıtlanmış petrol rezervlerinin %16'sına sahip olan Suudi Arabistan, dünyanın en büyük petrol ihracatçısı olmasının yanında, en büyük ham petrol üretim kapasitesine sahip olma vasfını da sürdürmektedir (U.S. Energy Information Administration, 2014).

Suudi Arabistan petrolün getirdiği zenginlikle beraber, bölgesel bir aktör olma motivasyonu ile silahlanma yarışında Orta Doğu'nun ilk sırasında, dünya sıralamasında da üst sıralarda yerini almıştır. Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü(SIPRI)'nün verilerine göre Suudi Arabistan, 2011-2014 arası dönemde yaklaşık 6 milyar dolarlık silah alımı ile Hindistan'ın hemen arkasından ikinci büyük alıcı olarak kayıtlara geçmiştir. Grafik 1'de, Suudi Arabistan'ın 2011-2014 arasında dünya genelindeki silah alımlarının %5'ini gerçekleştirdiği görülmektedir.

Grafik 1: Dünya Genelindeki Silah Alımlarının Yüzde Dağılımı (2011-2014)

Suudi Arabistan'ın bölgesel liderlik çabasının yanı sıra, ABD ile olan ilişkisi savunma harcamalarının yüksek rakamlarda gerçekleşmesini tetiklemektedir. ABD, Orta Doğu'daki güç dengesinin istediği biçimde şekillenmesi ve Orta Doğu'daki enerji kaynaklarının güvenliği gibi faktörleri (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 65) hesaba katarak; ittifak ilişkisi içinde olduğu Suudi Arabistan'ın silahlandırılması konusuna öncelik vermektedir. Obama yönetiminin 2010 yılında Riyad Yönetimiyle imzaladığı 60 milyar dolar üzerindeki silah anlaşması (Entous, 2010), bu hususta ABD-Suudi Arabistan arasındaki ilişkinin seviyesini ortaya koymaktadır. Bu anlaşmanın en önemli özelliği; küresel düzeyde ideolojik

kutuplaşmanın en yüksek seviyede yaşandığı Soğuk Savaş yıllarında bile ABD'nin bu çapta bir silah satışı gerçekleştirmediği olmalıdır. ABD'nin Suudi Arabistan'la yaptığı bu anlaşma, tarihindeki en büyük silah satışı anlamına gelmektedir (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 62). Suudi Arabistan'ın silahlanmasında ABD tarihi süreçte etkin bir konumda bulunmaktadır. "Petrol rezervleri, Suudi Arabistan ile ABD arasındaki stratejik ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. Petrol ihracatının sürekliliğini sağlama karşılığında, Amerikan yönetimleri, 1940'lardan bugüne kadar, Suudi Arabistan'ın siyasi istikrarını ve askeri güvenliğini güvence altına almaktadır" (Efegil, 2013, s. 108-109).

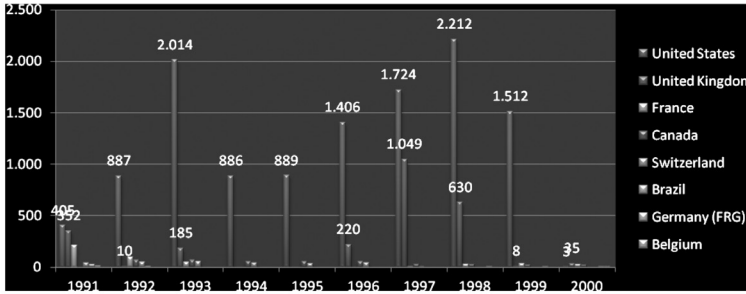
Petrol fiyatlarındaki artış sayesinde, özellikle de 1973'ten 1982'ye kadar, Suudi Arabistan'ın Gayri Safi Yurtiçi Hasılası artış trendi içine girmiştir. 1970 ile 1975 yılları arasında GSYİH 22 milyar Suudi Riyali (SR) seviyesinden 163 milyar Suudi Arabistan Riyali seviyesine ulaşmıştır ki bu 17 kattan fazla bir artışı temsil etmektedir. Hızlı büyüme trendi 1975'ten 1980'e kadar olan periyodu kapsayan dönemde de devam etmiştir. 1980 yılında GSYİH 544 milyar Suudi Arabistan Riyali düzeyine ulaşmıştır. Yaşanan düşüş neticesinde, 1982'den sonra ülkenin GSYİH'si hızlı bir şekilde düşmüştür (Bilgen, 2010). Petrol gelirlerindeki dalgalanma Suudi Arabistan'ın savunma harcamaları ve silah alım projeleri üzerinde etkili olmuştur.

1990-2002 Arası Dönem - Kuveyt'in İşgali Sonrası Suudi Arabistan'ın Güvenlik Algısındaki Değişim

1990'lı yıllarda Suudi Arabistan için en kritik gelişme Kuveyt'in Irak tarafından işgal edilmesidir. Kuveyt Emiri'nin işgal sonrası Suudi Arabistan'a sığınması, Suudi Arabistan'ın Irak'tan ciddi anlamda tehdit algılamasına sebep olmuştur. Bölge ülkeleri arasında bu tehdit algılamasında Suudi Arabistan üst sıralarda yer almıştır (Pirinççi, Silahlanma ve Savaş Orta Doğu'daki Silahlanma Girişimlerinin Küresel ve Bölgesel Güvenliğe Etkisi (Soğuk Savaş Dönemi), 2010, s. 307). Irak tehdidi Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarına doğrudan etkide bulunmuştur. ABD'nin de Irak'ın işgalci eğiliminden rahatsız olması, ABD-Suudi Arabistan arasında büyük silah anlaşmaları imzalanmasının yolunu açmıştır. 1993 yılında Suudi yönetiminin imzaladığı 7 milyar dolarlık F-15 savaş uçaklarının alımına ilişkin sözleşme bu konudaki en iyi göstergelerden birisidir. İki ülke arasında 1993-1997 dönemleri arasında imzalanan silah anlaşmalarının toplam tutarı 4 milyar dolar seviyesindedir (Pollack, 2002, s. 84). Suudi Arabistan ekonomisinin belkemiğini oluşturan petrol gelirleri, Riyad Hükümetinin harcamalarını doğrudan etkilemektedir. Dünya petrol rezervlerinin büyük bir bölümünü topraklarında bulunduran Suudi Arabistan'da petrol gelirleri toplam gelirlerinin %75'ini oluşturmaktadır. Petrol gelirleri sayesinde Suudi Arabistan devasa savunma harcamaları yapabilmekte ve yüklü miktarlarda askeri donanım satın alabilmektedir (Efegil, 2013, s. 108). 1990'ların sonlarına doğru Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarını kısma yoluna gittiği görülmektedir. Petrol fiyatlarının düşmesine bağlı olarak Suudi Arabistan savunma bütçesi-

ni kısalmaya başlamış ve ABD ile yaptığı silah anlaşmalarında da rakamsal anlamda azalmalar görülmüştür (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 63). 1998-1999 yıllarına gelindiğinde ham petrolün varil fiyatı yaklaşık 10 dolara kadar gerilemiştir (U.S. Energy Information Administration, 2015). 1998-2001 yılları arasında iki ülke arasında imzalanan silah anlaşmalarının tutarı sadece 600 milyon dolardır. Petrol fiyatlarındaki düşüşün yanı sıra Altıncı Kalkınma Planı (1995-1999) çerçevesinde Riyad Hükümetinin stratejik planlarının insan kaynaklarına odaklanması, savunma harcamalarındaki azalmanın bir diğer nedeni olmuştur. Bu tarihlerde gelişmekte olan sektörler için 112 milyar dolar civarında harcama yapılmışken, insani gelişim için hükümet, yaklaşık 57 milyar dolar seviyesinde harcama yapmıştır (Alsharanı & Alsadiq, 2014, s. 6).

Doksanlı yıllarda savunma harcamalarındaki inişli çıkışlı gidişata rağmen, Suudi Arabistan'ın silah alımlarını incelendiğinde 1991-2000 yılları arasındaki on yıllık periyotta silah alımlarını %76 gibi yüksek bir oranla ABD'den yaptığı görülmektedir. ABD'den alınan silahların tutarı 1997 yılında 1.7 milyar dolar iken, 1998 yılında 2.2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), 2015). Bu tarihlerde savunma harcamalarını azaltma politikası izleyen Riyad Hükümetinin yaptığı ödemeler, önceki tarihlerde yapılan silah anlaşmaları uyarınca yapılan teslimatlara ilişkin verileri içermektedir. Bunun sebebi ise genellikle silah anlaşmalarında teslimatın, anlaşmanın hemen akabinde değil takip eden yıllarda yapılması ve silahların bakımı/yedek parça konularında alıcı ve satıcı ülke ilişkisinin devamlılığıdır (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 113-114).

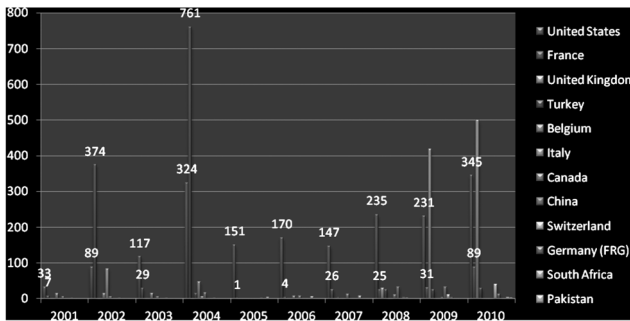
Grafik 2: Suudi Arabistan'ın Silah Alımları (1991-2000) – Milyon Dolar

2002-2010 Arası Dönem-11 Eylül Saldırılarının ABD-Suudi Arabistan İlişkilerine Etkisi

Suudi Arabistan'ın güvenlik politikalarını belirlemesi, savunma harcamaları ve silah alımları gibi konularda ABD ile olan yakın ilişkilerinde 2000'li yılların başında ciddi kırılmalar meydana gelmiştir. 11 Eylül saldırıları bu kırılmaların başlangıç noktası kabul edilebilir. Saldırı eylemlerinde Suudi uyrukluların bulunması ve buna bağlı olarak Amerikan kamuoyunda

Suudi Arabistan'ın terörist gruplara karşı duruşta gevşek davrandığı gibi iddialar iki ülke ilişkilerinde problemlere yol açmıştır. Saldırıların sonuçları, ABD-Suudi Arabistan arasında 1973 Petrol Krizi'nden sonra en ciddi sorun alanını oluşturmuştur. El Kaide lideri Usama Bin Ladin'in -her ne kadar 1994 yılında Suudi yetkililer tarafından vatandaşlıktan çıkarılmış olsa da- Suudi uyruklu oluşu sorunlu alanların başında yer almıştır (Blanchard, 2010, s. 6).

Amerikalılar için bir travmaya sebep olan 11 Eylül saldırılarının Suudilerle ilişkilerine yansımaları çok gecikmeden silah anlaşmaları üzerinde görülmüştür. 2001-2005 döneminde iki ülke arasında hiçbir silah anlaşması yapılmaması, bununla birlikte 2008 yılına kadar Suudi Arabistan'ın ABD'den temel silah sistemleri alımı konusunda çekinceli duruşu; Riyad Hükümetinin güvenlik politikaları konusunda ABD yörüngesinden çıkma yoluna girebileceğini göstermiştir (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 65). Bunun en önemli göstergesi 2005-2009 arasında Suudi Arabistan'a silah satışında İngiltere'nin oransal olarak ABD'den daha fazla yer almasıdır. ABD'nin oranı %40'a düşerken, İngiltere'nin oranı %42'ye yükselmiştir (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 68). ABD Kongresi için çalışmalar yapan Congressional Research Service (CRS)'in hazırladığı silah satışlarıyla ilgili rapora göre 2004-2007 arasında Suudi Arabistan yaklaşık 23 milyar dolar değerinde silah anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmalarla beraber Avrupalı büyük tedarikçiler Suudi Arabistan'a 16.9 milyar dolarlık satış yapmışken, ABD'nin satışı 5.2 milyar dolar değerinde kalmıştır (Grimmett, Conventional Arms Transfers to Developing Nations, 2000-2007, 2008, s. 42). Suudi Arabistan'ın 1991-2000 yılları arasında silah alımı gerçekleştirdiği ülkeleri gösteren Grafik 2'de ABD'nin belirgin üstünlüğü söz konusuyken, iki ülke ilişkilerindeki olumsuz gelişmeler 2000'li yılların ortalarına doğru ABD etkisini azaltmıştır. Grafik 3'te görüleceği üzere Suudi Arabistan'ın silah tedarikçileri arasında Fransa ve İngiltere'nin yükselişi dikkat çekmektedir.

Grafik 3: Suudi Arabistan'ın Silah Alımları (2001-2010) – Milyon Dolar

El Kaide sorunsalıyla bağlantılı olarak Riyad ve Washington arasında savunma temelli ihtiyaçların tedarikinde sıkıntılar yaşansa da Suudi yetkililerin, yükselen petrol fiyatları, algılandığı bölgesel tehditler ve terörle mücadele bağlamında savunma harcamalarını artırmaya başladığı görülmektedir. Riyad Hükümeti savunma/güvenlik ihtiyaçlarını ve tedarik planla-

rını son gelişmeler ışığında yeniden gözden geçirme ihtiyacı hissetmiştir (Blanchard, 2010, s. 17). ABD dışında alternatifler arayışı da bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu süreçte Suudi yetkililer var olan silah sistemlerini modernize etmek, Suudi Silahlı Kuvvetleri'ni geliştirmek ve askeri personelin eğitimi gibi konularda 50-60 milyar dolarlık bir bütçe ayırma planlaması yaptıklarını açıklamışlardır. 2005 yılından 2009 yılına kadar geçen zaman içinde Bush Yönetimi ve Kongre 16.7 milyar doların üzerinde ABD'nin Suudi Arabistan'a yönelik olarak yapabileceği potansiyel askeri satışı onaylamıştır. Ayrıca 2005-2008 periyodunda iki ülke 11.2 milyar dolar değerinde dış askeri satış anlaşması üzerinde mutabakata varmıştır ve ABD 4.4 milyar dolarlık askeri mal ve hizmeti Suudi Arabistan'a teslim etmiştir (Blanchard, 2010, s. 17). İki ülke ilişkilerindeki sorunlu alanlara rağmen Suudi Arabistan'ın askeri mal ve hizmet alımı konusundaki isteğine ABD yönetimi kayıtsız kalmamıştır. Bu süreçte yapılan anlaşmalar 2010 yılında yapılacak 60 milyar dolarlık dev silah anlaşmasına giden yolun kilometre taşlarını döşemiştir.

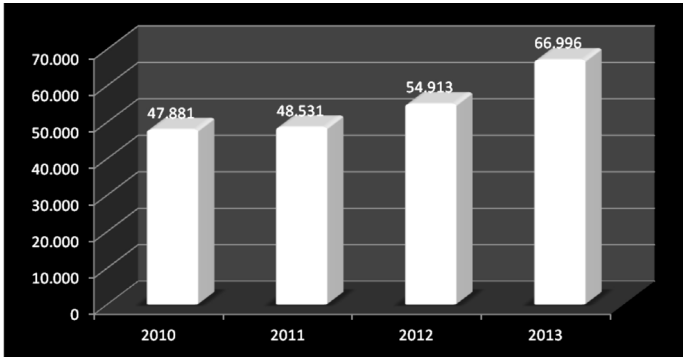
ABD dışında silah tedarikçisi olarak alternatif arayışlarından biri Rusya olmuştur. 2007 yılında taraflar arasında imzalanan askerî alandaki işbirliğine dair anlaşma, Rusya'yı yeni ve büyük bir müşteri bulma konusunda ümitlendirmiştir. 2009 yılında taraflar, Suudi Arabistan'ın Rusya'dan 2 milyar dolar değerinde askerî teknoloji satın alacağı konusunda görüşmeler başlatmıştır. Suudi Arabistan'a 150 adet T-90 S tankı, 150 adet Mi-35 ve Mi-17 helikopteri, 250 adet BMP-3 adlı askerî personel taşıyan araç, S-400 Triumf adlı füze radar sistemlerinin satışı gündemdedir. Bu tarihe kadar Suudi Arabistan yalnızca ABD ile Avrupa'dan silah ithal ettiğinden ve 2010 yılında, askerî harcamalarını arttırdığından dolayı Rusya, Riyad Yönetimiyle işbirliği geliştirilmesine büyük önem vermiştir. Ancak Suudi Arabistan, adı geçen silahların alımını öngören bu anlaşmaları imzalamaktan vazgeçmiştir. Suudi Arabistan'ın Rusya ile silah alımı konusundaki görüşmeleri ABD'den aldığı askerî teknolojilerin fiyatını indirmek için bu ülkeyle yaptığı pazarlıklarda bir koz olarak kullandığı Suudi Arabistan yetkilileri, bu yöndeki amaçlarına da ulaşmışlardır. Dolayısıyla Rusya, S. Arabistan ile söylenebilir. Nitekim iki milyar dolarlık kontratı hayata geçiremediği gibi, bundan sonraki süreçte de Moskova'nın ABD'nin bölgedeki bu müttefiki ile askerî alanda işbirliği geliştirmesi kolay olmayacaktır (Kemaloğlu , 2013, s. 68-69).

2010 Sonrası Dönem - Arap Baharı Sonrasında Suudi Arabistan'ın Savunma Harcamalarını Belirleyen Dinamikler

Kuşkusuz Arap Baharı gelişmeleri tüm Orta Doğu'da dengeleri değiştiren bir etki gösterdiği gibi bölge ülkelerinin güvenlik politikalarında da radikal değişimlere sebebiyet vermiştir. Suudi Arabistan'ın son dönemde savunma harcamalarında ve silahlanma politikasında da Arap Baharı etkisinin izleri görülmektedir. Bununla birlikte bölgesel ilişkilerin oldukça karmaşık olduğu bir ortamda tek bir etkeni gözetenek analiz yapmak mümkün değildir.

2010 sonrasında Arap Baharı'nın yanı sıra Suudi Arabistan'ın güvenlik politikalarını şekillendiren birçok faktörden bahsedilebilir. "2003'te düzenlenen müdahaleyle Irak'ın kısa ve orta vadede bölgesel güç denkleminde çıkması ve gelecekte Irak'ın İran nüfuzuna girme ihtimalinin belirmesi Suudi Arabistan açısından önemli bir handikapı. Buna bir de İran'ın nükleer faaliyetleri ve bölgedeki Şii grupları kullanarak nüfuzunu artırma girişimleri eklenince, Suudi Arabistan'ın İran'dan algıladığı tehdit hayati hale gelmiştir. İran'la ilişkili olarak Suudi Arabistan'ın acil ve kapsamlı bir silahlanma politikası izlemesindeki bir diğer neden, Yemen'le ilişkilidir" (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 70). Dolayısıyla Arap Baharı etkisi, İran tehdidi, İran nüfuzuna giren Irak sınırındaki problemler, yine İran temelli Yemen'den algıladığı tehdit gibi birçok husus 2010 sonrası Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarındaki yükselişin sebepleri olarak değerlendirilebilir.

Suudi Arabistan'ın savunma harcamaları 2007 sonrasında artış trendine girmiş, özellikle 2010 sonrasında bu artış trendi katlayarak devam etmiştir. Riyad Hükümetinin bu dönemde savunma harcamaları, tarihinde görülmemiş rakamlara ulaşmıştır. 2007 yılında Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarının tutarı 45 milyar dolar seviyesindeyken, Grafik 4'te görüleceği üzere 2010 yılında bu rakam 48 milyar dolara yaklaşmış, sonrasındaki hızlı tırmanışla beraber 2013'e gelindiğinde 70 milyar dolar seviyesini zorlamaya başlamıştır (Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI)). Yüksek petrol fiyatları ile hazinesini dolduran Suudi Arabistan 2014 yılında yaklaşık 80 milyar dolarlık savunma harcaması ile Dünya sıralamasında 4. olarak yerini almıştır. 2014 yılı savunma harcama rakamı Suudi Arabistan'ın gayri safi yurt içi hasılasının %10'undan fazlasını oluşturmuştur (Kottasova , 2015). Riyad Hükümeti'nin 2014'te savunma harcamalarını bir önceki yıla göre %17 artırması, en fazla savunma harcaması yapan 15 ülke arasında bu konuda en hızlı artışı gösteren ülke olmasını beraberinde getirmiştir (Deutsche Welle, 2015).

Grafik 4: Suudi Arabistan'ın Savunma Harcamaları (2010-2013) – Milyon Dolar

Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarındaki hızlı artış birçok faktöre bağlı olarak gelişmektedir. Bu hızlı tırmanışın başlangıç noktalarından biri 2010 yılında gündeme gelen ve

toplam değeri yaklaşık 60 milyar dolar olan Suudi Arabistan-ABD silah anlaşmasıdır. ABD ile Suudi Arabistan arasında 2007'den beri yürütülmekte olan silah alım müzakereleri, ilk olarak 12 Eylül 2010'da Amerikan yönetimi tarafından kamuoyunun gündemine getirilmiştir. Süreç, Amerikan Savunma Bakanlığı'nın 20 Ekim 2010'da silah satışına yönelik Kongre'yi bilgilendirmesiyle resmi olarak başlatılmıştır. Kongre'ye yapılan bildirimde göre anlaşma kapsamında; 84 adet F-15SA tipi savaş uçağının yanı sıra radar sistemleri, savaş topları (Defense Security Cooperation Agency, 2010), farklı özelliklerde helikopterler (Apache, Blachawck, Light Attack, Light Turbine, Longbow), gece görüş sistemleri, füzeler, füze uyarı sistemleri (Defense Security Cooperation Agency, 2010) bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Suudi Hava Kuvvetleri'nin kullandığı 70 adet F-15S savaş uçağının da modernize edilmesi silah paketinin içinde yer almaktadır (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 62).

"Silah paketinin Suudi Arabistan açısından önemi, iki boyutta ele alınabilir. Bunlardan ilki, Riyad Yönetiminin mevcut silah envanterlerinin durumu ve dolayısıyla silahlanma ihtiyacıdır. İkincisi ise silah anlaşmasında tercihini ABD'den yana kullanmış olmasıdır. ...silahlanma ihtiyacı gayet açık olan Suudi Arabistan, başta Avrupa pazarı olmak üzere Rusya veya Çin'den silah tedarik edebilecek olsa da kapsamlı silah anlaşmasını ABD ile yapmıştır. Bu bağlamda sadece bu satış bile, silah ticaretinin sıradan bir ticari eylem olmadığına önemli bir göstergesidir." (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 69) Riyad Yönetimi, Orta Doğu'da yaşanan çalkantılardan doğabilecek tehditlere karşı eskiyen silahlarını modernize ederken; ABD'nin Suudi Arabistan'ın güvenliğini sağlama motivasyonunu artırmak için bu adımı atmıştır.

Suudi Arabistan'ın İran'dan algıladığı tehdit, hem ABD ile yaptığı devasa silah anlaşmasının hem de 2010 sonrası savunma harcamalarındaki hızlı yükselişin en önemli sebeplerinden biridir. Suudi Arabistan için dış kaynaklı en büyük tehditlerden biri İran'dır. İran, 1979 yılında gerçekleştirdiği devrim sonrasında inşa ettiği yapısıyla askeri, politik, ekonomik anlamda ve bölgedeki Şii-Sünni denkleminde Suudi Arabistan'ın en ciddi rakibidir (Chun, 2010, s. 28-29). İran'ın nükleer silah geliştirme girişimleri ve balistik füze teknolojisindeki gelişmeler sadece İsrail'i değil diğer Orta Doğu ülkelerini de tehdit etmektedir. İran kendisine karşı uygulanan ambargolara rağmen çok büyük silah alımları da yapmaktadır. İran'ın askeri kapasitesi Basra Körfezi'ni domine ederken, petrolün güvenliği konusunda sadece Suudi Arabistan için değil aynı zamanda diğer Körfez ülkeleri için de tehdit oluşturmaktadır (Chun, 2010, s. 29). Anthony Cordesman söz konusu silah anlaşmasının İran faktörü ile birlikte diğer unsurlarla ilişkisini ortaya koyarken "İran'dan algılanan tehdidin artması, Irak'ın bu tehdidi dengelemek için en az 10 yıla ihtiyaç duyması, ABD'nin terörle küresel mücadele altında yürüttüğü Afganistan operasyonunun bir 10-15 yıllık süre daha gerektirmesi, Yemen ve Somali gibi ülkelerde yaşanabilecek istikrarsızlıkların bölgeyi olumsuz etkileyecek olması ve ABD'nin petrole olan bağımlılığı" gibi gerçeklikleri ortaya koymuştur (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 68). Yemen, Suudi Arabistan için başta gelen tehdit algımlarının-

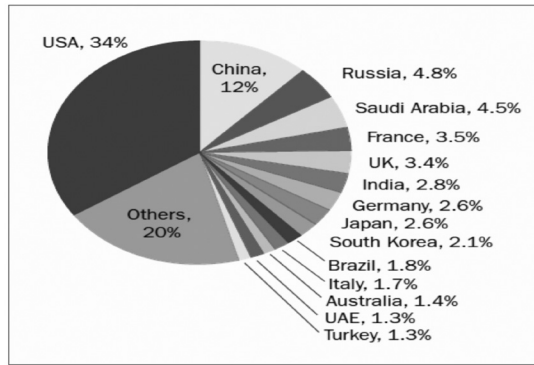
dan birini oluşturmaktadır. "Hutsi güçleri ve El Kaide'nin Suudi Arabistan'a karşı üstlendiği Yemen toprakları yıllardır Yemen ile Suudi Arabistan arasında ihtilafli bölgeler arasında yer almaktadır. Suudi sınırında kalan eski Yemen topraklarında yaşayan kesimlerin Şii olması ve Suudi rejimiyle mezhepsel sorunlar yaşamaması da Riyad-Sana'a ilişkilerinde sorunlara yol açmıştır. Suudi Arabistan her zaman farklı nedenlerle sınırın öbür yakasında bulunan Yemen'den kendisine yönelebilecek tehditleri bertaraf etmek adına Yemen'in iç işlerine müdahale etmiştir." (Ayhan, Yemen-Suudi Arabistan İlişkileri: Riyad'ın Yemen Politikası)

İran destekli Hutilerin Yemen'deki ilerleyişi Suudi Arabistan'ın güvenliğini tehdit etmiştir. 2004 yılında Yemen hükümeti ve Hutiler arasında başlayan çatışmalar Suudi Arabistan'ın bu çatışmaya müdahil olmasını beraberinde getirmiştir. Suudi Askeri Kuvvetleri 2009 yılında Huti grupları hedef alan operasyonlar düzenlemiştir. Bu kez de 25 Mart 2015 tarihinde Arap ülkelerinden oluşan koalisyon liderlik yapan Suudi güçleri Yemen'de başkent Sana'yı ele geçiren İran destekli Huti'leri hava saldırıları ile vurmuştur. Riyad Hükümetinin özellikle son yıllarda geliştirdiği hava gücü operasyonlarda etkin sonuçlar alınmasına yardımcı olmuştur. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'ne-International Institute for Strategic Studies(IISS)- göre hava kuvvetlerinde 20.000, hava savunmada 16.000 olmak üzere toplam 36.000 askeri personeliyle Suudi Arabistan bölgesel bir hava gücüne sahiptir. 81 adet F-15C/D ve 180 adet F-15S tipi savaş uçakları bu gücün en önemli unsurlarındandır (International Institute for Strategic Studies(IISS), 2015).

Riyad Yönetimi uzun süredir savunma harcamalarını arttırmış ve silah sistemlerini modernize ederek bölgesel bir güç olma vizyonu oluşturmuştur. Yemen'e müdahale bu bakışın bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. ABD silah sistemlerinin bu konuda Suudi Arabistan için önemi ortaya çıkmıştır. CRS raporuna göre Ekim 2010 ve Ekim 2014 arasında Washington ve Riyad arasında imzalan silah anlaşmalarının tutarı 90 milyar doların üzerine çıkmıştır. Satışlar savaş uçaklarından zırhlı araçlara, güçlü füzeler ve bombalara kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Anlaşmalar kapsamında yerini alan Apache ve Black Hawk tipi helikopterler Yemen'den algılanan tehdit göz önüne alınarak tercih edilmiştir (Lamotte, 2015). 2015 Mart saldırılarında öne çıkan Suudi silahlarının başında F15SA tipi savaş uçakları gelmektedir. Suudi uçakları başkent Sana'da askeri üsleri ve uçaksavar sistemlerini etkisiz hale getirmiştir. Apache tipi helikopterler operasyonda etkili olan silahlardan biri olmuştur. 2009 yılındaki Yemen saldırılarında da kullanılan helikopterler, bu operasyonda da Suudilere büyük avantaj sağlamıştır. Gerilla teknikleriyle savaşan Huti'lerin karşısında en iyi Amerikan silahları ile silahlandırılmış Suudi güçlerinin varlığı savaşı Riyad Yönetimi lehine çevirmiştir. Yine güdümlü füzeler Suudilerin elinde bulundurduğu ve Huti'lere karşı kullandığı etkili Amerikan silahlarındandır (Pillalamarri, 2015). Suudi Arabistan 2014 yılında 14.000 TOW 2 füzesi için ABD hükümeti ile 750 milyon dolar değerinde bir satış anlaşması imzalamıştır (Balle, 2015). Yemen'de İran destekli Hutilerin inisiyatifi ele geçirmesi ve Suudi Arabistan için tehdit unsurunun görünür hale gelmesi; son yıllarda Riyad Yönetiminin sa-

vunma harcamalarındaki artışın haklı gerekçelere dayandığı anlamına gelmektedir. Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarındaki devasa artış, çevresinde devam eden çatışmaların ve dengesizliklerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. 2014 yılına kadar petrol gelirleri de bu savunma politikasının devamı için imkân sağlamıştır. 2014 sonlarına doğru petrol fiyatlarında yaşanan düşüş Suudi Arabistan'ın yüksek harcama kapasitesini etkileyebilir. Ancak, bu etkinin kısa vadede gerçekleşmeyeceği açıktır (Freeman, Fleurant, Wezeman, & Wezeman, 2015, s. 2-3). Nitekim savunma harcamalarında 2015 yılında da devam eden artış bu gerçeği teyit etmiştir.

Diğer büyük silah alıcıları ve yüksek rakamlarda savunma harcaması yapan ülkeler baz alındığında, Suudi Arabistan'ın bu çerçevede öne çıkanlardan biri olduğu görülmektedir. 2013 yılı verilerine göre en fazla savunma harcaması yapan 50 ülke arasında altı ülke toplam harcamaların %60'ını oluşturmaktadır. ABD, Çin, Rusya, Japonya ve Fransa ile birlikte Suudi Arabistan da bu altı ülke arasında yerini almıştır. %60'lık oranın büyük bir bölümü olan %35'lik alanı ABD kaplarken Suudi Arabistan'ın da içinde bulunduğu diğer beş ülke, %25'lik alanı kaplamıştır (Deloitte, 2014, s. 5). Suudi Arabistan, savunma harcamaları baz alınan değerlendirmede, 2013 yılı verilerine göre en çok harcama yapan ülkeler arasında yedinci sıradan dördüncü sıraya tırmanmıştır. Bu hızlı tırmanış sonucunda savunma harcamalarının Gayri Safi Milli Hasıla içindeki payı %9.3 olarak gerçekleşmiştir (Freeman & Solmırano, Trends In World Military Expenditure, 2013, 2013, s. 2). Grafik 4'te 2014 yılında en fazla savunma harcaması yapan devletlerin yüzdeler payları görülmektedir. ABD'nin %34'lük tartışılmaz üstünlüğünün ardından, Çin %12 payla ikinci sırada yerini alırken Rusya %4.8'lik yüzdesiyle üçüncü sırada yer almıştır. Üç büyük gücün ardından Suudi Arabistan'ın bu değerlendirme-deki payı ise %4.5 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 4: En Fazla Savunma Harcaması Yapan 15 Ülkenin Dünya Savuna Harcamalarındaki Payı - 2014

Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarındaki artış/silahlarını modernize etmesinin ve bu süreçte ABD'nin güçlü desteğinin İsrail açısından değerlendirilmesi ise oldukça dikkat çekici sonuçlar vermektedir. Öncelikle tarihi süreç hesaba katıldığında İsrail Devleti'nin

kurulması akabinde gerçekleşen Arap-İsrail savaşları ve İsrail'in İslam dünyasındaki algılanışı düşünüldüğünde; Suudi Arabistan'ın silahlanmasının İsrail için ciddi bir tehdit olması gerekirdi. Ancak durumun hiç de öngörüldüğü gibi gerçekleşmediği görülmektedir. ABD ve Suudi Arabistan arasındaki büyük silah anlaşmalarından, İsrail'in herhangi bir rahatsızlık duymadığı yönünde bir kanı oluşmaktadır.

“İsrail, Suudi Arabistan'ın silahlanmasını doğrudan desteklememektedir. Ancak Suudi Arabistan'ın ABD'den silah alamaması durumunda farklı kaynaklara yönelme ihtimali de bulunmaktaydı. Bu noktada, Avrupalı silah üreticisi ülkeler, Rusya veya Çin, Orta Doğu'ya yönelik silah satışlarında ABD gibi İsrail'in üstünlüğünü gözetken bir politika izlememekte ve dolayısıyla sattıkları silah sistemlerine kısıtlamalar getirmemektedirler. Amerikan silahlarının Suudi Arabistan'a satışı, İsrail'in bu kaygısının da giderilmesini sağlamıştır. Ayrıca İsrail, Riyad Yönetimini sadece İran'a yönelik ortak kaygıları paylaştığı bir ülke olarak görmemektedir. İsrail açısından Suudi Arabistan, aynı zamanda İran karşısında bir denge unsuru ve stratejik açıdan bir tampon ülke olarak görülmektedir. Tüm bu nedenlerin etkisiyle İsrail, Suudi Arabistan'ın askeri kapasitesinin “kontrollü bir şekilde artırılmasına” kerhen destek vermiştir.” (Pirinççi, ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması, 2011, s. 78) 2010 yılındaki 60 milyar dolarlık ABD-Suudi Arabistan silah anlaşmasının İsrail açısından değerlendirmesini içeren bu analiz, bu konuda İsrail'in genel yaklaşımına da ışık tutmaktadır.

İsrail ve Suudi Arabistan'ın İran'a bakışları da benzerlik göstermektedir. İran'ın nükleer bir güç olma tehlikesi iki ülkeyi de aynı şekilde tehdit etmektedir. İsrail'in Ürdün ve AB eski büyükelçisi Oded Eran, İran'la Batılı ülkelerin yürüttükleri P5+1 müzakerelerini değerlendirdiği makalesinde bu hususa dikkat çekmiştir. Eran, İsrail ve Suudi Arabistan'ın bu görüşmelerle alakalı aynı kaygıları paylaştığını, İran'ın nükleer bir güç olmasından aynı şekilde tehdit algıladıklarının altını çizmiştir. İsrail ve Suudi Arabistan, aralarındaki farklı politik kültür ve farklı siyasi yaklaşımlara rağmen İran tehdidi konusunda aynı noktada durmaktadırlar (Guzansky & Eran, 2015).

Suudi Arabistan'ın bölgesel tehdit algılamalarından kaynaklı meselelere ürettiği çözümlerden biri de duvar inşası projeleridir. Duvar inşası da Suudi Arabistan'ın savunma harcama kalemlerinden biri olmuştur. Suudi Arabistan kuzey komşusu Irak'taki IŞİD tehlikesinden, güney komşusu Yemen'de de El Kaide'ye karşı korumak için duvar inşa etmeyi planlamaktadır. Suudi Arabistan'ın kuzeyinde IŞİD'e karşı yükselecek duvarın Turaif ile Hafar el Batin kentleri arasında yaklaşık bin kilometre uzunluğunda olması öngörülmektedir. Suudi Arabistan-Irak sınırında Suudi askerler ve IŞİD militanları arasında çıkan çatışmalar Suudi yönetimini böyle bir tedbir almaya itmiştir. Duvar inşası projesi kapsamında gözetleme kulelerinde SPEXER radarlar, termal kameralarla donatılmış helikopterler, gece görüş kameraları ve müdahale araçları yer alması planlanmıştır. Ayrıca yer altından gerçekleşmesi muhtemel sızmalara karşı da yeraltına titreşim sensörleri yerleştirilerek sızmaların önüne geçilecektir

(Spencer, 2015). Yemen sınırında ve Irak sınırında inşa edilmesi planlanan projelerde sınır koruma sistemleri için Suudi Arabistan, 2018 yılına kadar 20 milyar doların üzerinde harcamayı öngörmektedir (Schilling, 2013).

Harita 1: Suudi Arabistan-Irak Sınırında İnşa Edilmesi Planlanan Güvenlik Duvarı

Sonuç

Devletler/toplumlar insanlık tarihi boyunca güvenliklerini sağlamak için silahlara ihtiyaç duymuşlardır. İlk dönemlerden beri var olan bu ihtiyaç, silah teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte XX. yüzyılda devletlerin bu konuya daha fazla odaklanmasına sebep olmuştur. Ortadoğu ülkeleri de dünya genelindeki silahlanma yarışında önde gelen aktörler arasında yerini almıştır. Ortadoğu ülkelerindeki petrol rezervlerinin güvenliği, o ülkeler için olduğu kadar küresel güçleri de yakından ilgilendirmektedir.

Petrolün varlığı ve küresel güçlerin bu değerli kaynaktan beklentileri Ortadoğu'nun çatışmalardan uzak kalmasının önünde engeldir. Bununla birlikte mezhep çatışmaları ve bölge ülkeleri arasındaki güç mücadeleleri yine çatışmayı körükleyen faktörler olmuştur. Tarihi süreçte İsrail kaynaklı sorunlar, Süveyş Krizi, İran-Irak savaşı gibi gelişmeler Ortadoğu ülkelerinin güvenlik kaygılarını artıran gelişmeler olmuştur. Bu güvenlik kaygıları bölge ülkelerinin savunma harcamaları ve silahlanma politikalarını etkilemiştir. Suudi Arabistan da Ortadoğu ülkeleri arasında savunma harcamalarının yüksekliği öne çıkan ülkelerin başında gelmektedir. Soğuk savaş sonrası gelişmeler de Ortadoğu'da suların durulmasını engellemiştir. Körfez Krizi ile başlayan çatışmalar dönemi ABD'nin önce Afganistan'ı ardından Irak'ı işgal etmesi ile devam etmiştir.

Arap Baharı ile beraber ise Ortadoğu'da çatışmaların ve iç savaşların derinleştiği görülmektedir. Bu dönemde Suudi Arabistan için İran'dan algıladığı tehdit, Yemen'deki karışıklıklar, Irak sınırındaki problemler gibi hususlar güvenlik kaygılarını artıran gelişmeler olmuştur. Suudi

Arabistan güvenlik kaygılarını bertaraf etmek için ABD ile askeri ilişkilerini güçlendirme yoluna gitmiştir. 2010 yılındaki 60 milyar dolarlık silah anlaşması bunun en iyi göstergesidir. 2010 sonrasında Suudi Arabistan'ın tehdit algılamasındaki değişimin savunma harcamaları üzerindeki yansımaları net bir şekilde görülmektedir. 2007 yılında Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarının tutarı 45 milyar dolar seviyesindeyken, 2010 yılında bu rakam 48 milyar dolara yaklaşmış, sonrasındaki hızlı tırmanışla beraber 2013'e gelindiğinde 70 milyar dolar seviyesini zorlamaya başlamıştır. Riyad Hükümeti'nin 2014'te savunma harcamalarını bir önceki yıla göre %17 artırması, en fazla savunma harcaması yapan 15 ülke arasında bu konuda en hızlı artışı gösteren ülke olmasını beraberinde getirmiştir. Bölgesel çatışmalar ve tehditler Suudi Arabistan'ın savunma harcamalarındaki artışı tetiklemeye devam etmektedir.

Kaynakça

- Alsharani, S., & Alsadiq, A. (2014, Ocak). *Economic Growth and Government Spending*. International Monetary Fund: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2014/wp1403.pdf> adresinden 20.06.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Ayhan, V. (2014, Aralık 4). *Yemen-Suudi Arabistan İlişkileri: Riyad'ın Yemen Politikası*. Sosyal Ekonomik ve Siyasal Araştırmalar Enstitüsü: <http://sesaenstitusu.org/yemen-suudi-arabistan-iliskileri-riyadin-yemen-politikasi/> adresinden 05.01.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Balle, J. (2015). *About BGM-71 TOW*. AeroWeb. <http://www.bga-aeroweb.com/Defense/BGM-71-TOW.html> adresinden 20.04.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Bilgen, O. (2010). *Petrol ve Suudi Arabistan: Bir Lütuf mu Yoksa Bela mı?*. Akademik Ortadoğu: http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu9makale/onur_bilgen.pdf adresinden 02.04.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Blanchard, C. (2010). *Saudi Arabia: Background and U.S. Relations*. Congressional Research Service.
- Chun, C. (2010). Do Oil Exports Fuel Defense Spending? *Strategic Studies Institute*.
- Defense Security Cooperation Agency. (2010, Ekim 20). *Saudi Arabia – AH-64D APACHE, UH-60M BLACKHAWK, AH-6i Light Attack, and MD-530F Light Turbine Helicopters*. Defense Security Cooperation Agency: http://dsca.mil/sites/default/files/mas/saudi_arabia_10-44_0.pdf adresinden 10.03.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Defense Security Cooperation Agency. (2010, Ekim 20). *Saudi Arabia – F-15SA Aircraft*. Defense Security Cooperation Agency: http://dsca.mil/sites/default/files/mas/saudi_arabia_10-43_0_0.pdf adresinden 10.03.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Deloitte. (2014). *Global Defense Outlook 2014*. Deloitte.
- Deutsche Welle. (2015, Nisan 13). *Saudi Arabia military spending rises to \$80bn: SIPRI report*. Deutsche Welle: <http://www.dw.com/en/saudi-arabia-military-spending-rises-to-80bn-sipri-report/a-18377310> adresinden 20.04.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Diriöz, A. O. (2012). Suudi Arabistan Dış Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri. *Ortadoğu Analiz*.
- Efegil, E. (2013). *Suudi Arabistan'ın Dış Politikasını Şekillendiren Faktörler*. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi: http://www.orsam.org.tr/tr/uploads/Yazilar/Dosyalar/2013529_ertanefegil.pdf adresinden 18.03.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Entous, A. (2010, September 10). *Saudi Arms Deal Advances*. The Wall Street Journal: <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748704621204575488361149625050> adresinden 25.03.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Freeman, S., & Solmirano, C. (2013). *Trends In World Military Expenditure, 2013*. Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI).
- Freeman, S., Fleurant, A., Wezeman, P., & Wezeman, S. (2015). *Trends In World Military Expenditure, 2014*. Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). adresinden 05.06.2015 tarihinde edinilmiştir.
- Grimmett, R. (2008). *Conventional Arms Transfers to Developing Nations, 2000-2007*. Congressional Research Service.
- Grimmett, R. (2009). *U.S. Arms Sales: Agreements with and Deliveries to Major Clients, 2001-2008*. Congressional Research Service.

Guzansky, Y., & Eran, O. (2015, Şubat 24). *On the Road to a Nuclear Iran, Israel and Saudi Arabia Are on Diverging Paths*. Haaretz: <http://www.haaretz.com/opinion/.premium-1.643836> adresinden 16.05.2015 tarihinde edinilmiştir.

International Institute for Strategic Studies(IISS). (2015, Mart 30). *Saudi Arabia - Selected Military Capabilities*. International Institute for Strategic Studies(IISS): <http://www.iiss.org/en/militarybalanceblog/blogsections/2015-090c/march-02a5/saudi-military-capabilities-77c4> adresinden 15.04.2015 tarihinde edinilmiştir.

Kemaloğlu, İ. (2013). Ortadoğu Silah Pazarında Rusya'nın Payı. *Ortadoğu Analiz*, Temmuz 2013, Cilt 5, Sayı 55, ss. 58-70

Kottasova, I. (2015, Nisan 13). *Saudi Arabia boosts military spending to record level*. CNN: <http://money.cnn.com/2015/04/13/news/economy/military-spending-saudi-arabia/> adresinden 27.04.2015 tarihinde edinilmiştir.

LaCasse, A. (2015, Haziran 15). *The Great Wall of Saudi Arabia?* The Christian Science Monitor: <http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2015/0115/The-Great-Wall-of-Saudi-Arabia> adresinden 25.06.2015 tarihinde edinilmiştir.

Lamothe, D. (2015, Mart 26). *How U.S. weapons will play a huge role in Saudi Arabia's war in Yemen*. The Washington Post: <https://www.washingtonpost.com/news/checkpoint/wp/2015/03/26/how-u-s-weapons-will-play-a-large-role-in-saudi-arabias-war-in-yemen/> adresinden 15.04.2015 tarihinde edinilmiştir.

Pillalamarri, A. (2015, Mart 28). *3 Saudi Weapons of War Yemen's Houthis Should Fear*. The National Interest: 3 Saudi Weapons of War Yemen's Houthis Should Fear adresinden 15.04.2015 tarihinde edinilmiştir.

Pirinççi, F. (2010). *Silahlanma ve Savaş Orta Doğu'daki Silahlanma Girişimlerinin Küresel ve Bölgesel Güvenliğe Etkisi(Soğuk Savaş Dönemi)*. Bursa: Dora Yayınları.

Pirinççi, F. (2011). *ABD-Suudi Arabistan Silah Anlaşması*. Akademik Ortadoğu: http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu10makale/ferhat_pirincci.pdf adresinden 22.01.2015 tarihinde edinilmiştir.

Pollack, J. (2002). *Saudi Arabia and the United States, 1931-2002*. Middle East Review of International Affairs: <http://www-personal.umich.edu/~twod/oil-ns/articles/research-07/research-saudi/pollack.pdf> adresinden 10.03.2015 tarihinde edinilmiştir.

Schilling, D. (2013, Eylül 1). *Saudi Arabia Spending \$20 Billion To Secure 1,500 Miles Of Its Border*. Industry Tap: <http://www.industrytap.com/saudi-arabia-spending-20-billion-to-secure-1500-miles-of-its-border/7963> adresinden 25.06.2015 tarihinde edinilmiştir.

Spencer, R. (2015, Haziran 14). *Revealed: Saudi Arabia's 'Great Wall' to keep out Isis*. The Telegraph: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/saudiarabia/11344116/Revealed-Saudi-Arabias-Great-Wall-to-keep-out-Isil.html> adresinden 20.06.2015 tarihinde edinilmiştir.

Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). (2015, Mart 3). *SIPRI Arms Transfers Database*. Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI): <http://www.sipri.org/databases/armstransfers> adresinden 29.06.2015 tarihinde edinilmiştir.

Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). (tarih yok). *SIPRI Military Expenditure Database*. Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI): http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database adresinden 10.03.2015 tarihinde edinilmiştir.

U.S. Energy Information Administration. (2014, September 10). *Country Analysis Brief: Saudi Arabia*. U.S. Energy Information Administration: http://www.eia.gov/beta/international/analysis_includes/countries_long/Saudi_Arabia/saudi_arabia.pdf adresinden 15.01.2015 tarihinde edinilmiştir.

U.S. Energy Information Administration. (2015, Mart 25). *Petroleum & Other Liquids*. U.S. Energy Information Administration. http://www.eia.gov/dnav/pet/hist/LeafHandler.ashx?n=PET&s=F000000__3&f=A adresinden 18.05.2015 tarihinde edinilmiştir.

İKTİSAT

Afrika Ülkelerinde Ekonomi ve Kalkınma: İyileşme, Sanayileşme ve Dünya Ekonomisine Entegrasyonu

Mahamane Moutari Abdou Baoua*

Öz: Bu çalışmada Afrika ülkelerinin ekonomik büyüme analizi yapılarak, son zamanlarda Afrika ekonomisinde, özellikle sanayileşmede yaşanan iyileşme araştırılmıştır. Bu çerçevede, sanayileşme yolunda olan Afrika ülkelerinin, dünya ekonomisini ne kadar etkilediği gösterilmiştir. Siyasi istikrarsızlık, eşitsizlik ve yapısal sorunlarla karşılaşan Afrika ekonomisi, 2009 yılından itibaren ciddi bir şekilde gelişme kaydetmiştir. Afrika'da ekonomik gelişmenin sürekli artmakta olduğu ve bu gelişmenin en fazla Batı ve Doğu Afrika ülkelerinde meydana geldiği, grafik yardımıyla gösterilmiştir. 2012 yılında gelişmekte olan ülkelere daha hızlı bir gelişme kaydeden Afrika ekonomisi, %5,7'lik büyüme performansı göstermiştir. 2009-2013 dönemi çerçevesinde ortalama olarak en hızlı gelişen ilk üç ülke sırasıyla Etiyopya, Libya ve Zimbabve'dir. Hala yoksulluk ve eşitsizliğin mevcut olduğu Afrika kıtasında, İnsani Gelişim Endeksi açısından, yüksek insani gelişime sahip ülkelerin sayısı gittikçe artmaktadır. 2009'da yüksek insani gelişime sahip ülkelerin sayısı üç iken, 2014 yılında 5'e çıkmıştır. Afrika'nın ortalama insani gelişim endeksi ise 2000 yılında 0,315'ten, 2014'te 0,502'e çıkmıştır. Küreselleşme çerçevesinde, bazı Afrika ülkelerinde yavaş yavaş sanayi üretimi ve ileri teknolojik hizmetleri geliştirilmeye başlanmıştır. Bu gelişme, Afrika ülkelerinin dünyaya yönelik yaptığı "Yatırım İmkânları" duyuruları sayesinde mümkün olmuştur. 2007 – 2011 döneminde Afrika'nın ihracatı, Dünya ihracat toplamının %11'ini oluşturmaktadır. 2014'te bu oranın %13'e yükselmesiyle beraber Afrika'nın uluslararası ticarete kendini göstermeye başladığını görebiliyoruz.

Anahtar kelimeler: Afrika Ekonomisi, Kalkınma, Ekonomik Büyüme, Ekonomik Entegrasyon, Sanayileşme.

Giriş

Eski tarihlerde, Afrika kıtası dünya ticaret merkezlerinden biriydi. Ancak emperyalizmin yağmalama operasyonundan sonra bu kıta zor şartlara itilmiştir. Günümüzde Afrika denildiğinde, akla "yoksulluk, hastalık ve savaş" gelmektedir. Bu olgu, araştırmacılar, batı medyası ve devlete bağlı olmayan kuruluşlar tarafından insanların zihinlerine yerleştirilmiştir. Afrika'nın toprakları, petrol, elmas, altın, demir, kobalt, uranyum, bakır, boksit, gümüş ve petrol gibi büyük miktarda doğal kaynaklar, ayrıca ağaçlar ve tropikal meyvelerle dolu bir kıtadır. Ancak, altyapı eksikliği nedeniyle, hala keşfedilmemiş pek çok kaynak vardır ve buna rağmen Afrika ülkeleri, dünyanın en gelişmemiş ülkeleri olarak görülmektedir. Bunun sebebi

DOI: [dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B011](https://doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B011)

* Selçuk Üniversitesi, İktisat Ana Bilim Dalı.
E-posta: mab.black@yahoo.fr

ise kıtanın çok zor şartlardan çıktıktan sonra sadece yaşamakta olduğu sorunlara çözüm bulmakla meşgul olmasıdır. Tüm araştırmacı, karar verici ve politika yapıcılar, Afrika sorunlarına yoğunlaşmışlardır. Afrika liderleri de halka “Bu sorunları çözeceğiz” diye daima söz vermektedirler.

İçinde bulunduğumuz kapitalist sistem gereği bu sıkıntıların yaşanması gerektiğini düşünen kapitalist düşüncede insanlar vardır. 2008 yılı itibariyle, medya ve kapitalistler fark etmeseler de, Afrika ülkelerinde yaşanan sorunların azaldığı, istatistikî olarak görülebilmektedir. Özellikle sanayi ve teknolojinin gelişmeye başladığı Afrika kıtası, ekonomik entegrasyonunu sağlamaya çalışmaktadır. Buna bağlı olarak, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS) gibi çok sayıda bölgesel, siyasi ve ekonomik birlikler kurulmuştur. Ancak batı medyası, Afrika'nın bu sorunlar içinde yaşamasını istiyorlarmış gibi Afrika'ya yönelik negatif tanıtımlar yapmaktadır. Bu tanıtımların çoğu, yardım etme gerekçesiyle Afrika'ya giden, ancak yıllardır bu sorunları hiç çözemeyen sivil toplum kuruluşların hesabına yapılmaktadır. Söz konusu bu yanlış tanıtımlar, Afrika kıtasına yönelik yatırım yapılmasını engellemektedir. Böylece, bu çalışmanın temel amacı Afrika ekonomilerine yönelik yapılan yanlış tanıtımlar karşısında güncel, doğru ve resmi bilgiler sağlamaktır. Söz konusu bilgiler, Afrika'nın kalkınması ve büyümesinde yaşanan iyileşme, sanayileşme ve ekonomik entegrasyon gelişmeleri ile sınırlanmıştır.

Bu çalışmada kullanılan yöntem temel amacına göre belirlenmiştir. Genel olarak, resmi veri tabanlardan indirilen istatistiksel veriler (zaman serisi verileri) kullanarak çizilen grafikler ve tablolar yardımıyla analiz yapılmıştır. Grafikler ve tabloları çalışmanın amacı ve yapısına göre tasarlamak için, MS Excel paket programı kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Birleşmiş Milletler Afrika Ekonomik Komisyonu (UNECA) gibi resmi kurumlar tarafından yayımlanan raporlardan yararlanmıştır.

Bu çalışma 4 bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, ekonomik büyüme ve kalkınma ile ilgili teorik çerçeve yer alacaktır. İkinci bölümde Afrika ülkelerinin büyüme performansları, özellikle sanayileşme, teknoloji ve teknolojinin üretimi ve kullanımındaki gelişmeler ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise Afrika kalkınmasında yaşanan iyileşmelerden söz edilmiştir. Ardından dördüncü kısımda, Afrika'nın ekonomik entegrasyonundan bahsedilmiştir. Son olarak, bu çalışmadan elde edilen sonuçlar tartışılmıştır.

Teorik Çerçeve

Bu bölüm, çalışmada bahsedeceğimiz kavramların tanımı ve teorik çerçevesini kapsamaktadır. Dolayısıyla burada ‘Kalkınma İktisadı ve Ekonomik Gelişme’ kavramlarından söz edeceğiz.

Kalkınma iktisadı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra (1950-60 yılları arasında) bilim adamlarının, özellikle iktisatçıların ilgisini çekerek popüler bir teori haline gelmiştir. Ancak 1980'li yıllarda

bu ilgiyi kaybetmiştir. Ekonomistlerin çoğu, az gelişmiş ülkelerde kişi başına reel gelir artışı ile ölçülen büyümeyi esas alarak, kalkınma iktisadını tanımlamaya çalışmışlardır. Fakat burada dikkat etmek gerekir ki tanımda “büyüme” kelimesi geçmiştir. Bu durumda, kalkınma ve büyümenin aynı anlama geldiğini mi anlayalım? Kesinlikle hayır, çünkü kalkınma ile büyüme arasında hem teorik hem de iktisadi anlamında fark vardır (Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., 2006, s.5). Han & Kaya (2013), kalkınmanın salt üretim ve kişi başına gelirin artırılması demek olmayıp, az gelişmiş bir toplumda iktisadi ve sosyokültürel yapının da değiştirilmesi ve yenileştirilmesi olduğunu ileri sürmüşlerdir. İktisadi büyüme ise, Taban (2014)'ın *İktisadi Büyüme: Kavram ve Modeller* başlıklı kitabında, bir ülkenin genellikle bir yıl içinde üretim kapasitesinde veya reel GSYH'da görülen ve sayısal olarak ölçülebilen reel artışlar olarak tanımlanmıştır. Bu iki tanıma baktığımızda, az gelişmiş bir ekonominin kalkınmadığını fakat büyüme süreci içinde olabildiğini görebiliyoruz.

Kalkınma iktisadı, iktisat biliminin en yeni ve ilgi çekici alanlarından biridir. Bazı yazarlar kalkınma iktisadının öncüsü, *Ulusların Zenginliği* adlı eserin yazarı olan Adam Smith olduğunu ve bu eserde kalkınma konusunda ilk bilimsel incelemelerin yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Ancak, iktisadi kalkınma II. Dünya Savaşı'ndan sonra, siyasi bağımsızlıklarını yeni ilan eden az gelişmiş ülkelerin ve savaş sonrası ekonomilerini düzeltmeye çalışan batı ülkelerinin iktisadi gelişmelerini sağlamak amacıyla oluşmuş ve ortaya çıkışı döneminde oldukça popülerlik kazanmış bir alt disiplindir. 1950-60'lı yıllarda geleneksel kalkınma iktisadı yaklaşımı, iktisadi gelişmenin olabilmesi için ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisi yoluyla hızlı sermaye birikimi ve daha yüksek millî hâsıla artışının sağlanması gerektiğini öne sürerek kalkınma iktisadının birinci temelini oluşturmuştur. 1970'li yılların başında, kalkınma iktisadı artık yoksulluk ve eşitsizlik konularına doğrudan odaklanarak ikinci aşamaya gelmiştir. Bu dönemde yoksulların beslenme, barınma, sağlık ve eğitim gibi temel gereksinimlerinin karşılanmasını hedefleyen yeni bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. İktisadi kalkınmanın yoksulluğu ortadan kaldırmasını amaçlayan bu yeni yaklaşımın adı, “Temel ihtiyaçlar yaklaşımı”dır. 1970'li yılların sonlarında, temel ihtiyaçlar yaklaşımının yerine “sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı” gelmiştir. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı, kalkınma sorununun doğal kaynakların tükenmesine başladığını ve toplumların gelişmesinin sadece ekonomik açıdan değil, sosyal, beşeri ve çevre açısından da ele alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Bir başka yaklaşım ise 1980'li yıllardan itibaren popüler olan insani kalkınma yaklaşımıdır. İnsani kalkınma yaklaşımı, ulusların gerçek zenginliğinin insan olduğunu ileri sürmüştür (Özsoy, 2012, s. ?).

Kalkınmanın ölçülmesinde veya ülkelerin ekonomik olarak sınıflandırmasında kullanılan değişkenler, Gayri Safi Milli Gelir (GSMH) ve kişi başına GSMH, satın alma gücü paritesi yaklaşımı ve insani gelişme endeksidir. Günümüzde, bu değişkenlere dayanarak ülkeler; gelişmiş, gelişmemiş, gelişmekte olan ülke olarak sınıflandırılmaktadır. Sanayileşmiş ülkeler, tarım ülkeleri ya da hammadde ülkeleri olarak da sınıflandırma yapılmaktadır. Aynı çerçevede, Soğuk Savaş döneminde sosyalist ve liberal bloklar dışında 3. dünya diye adlandırılan

ülkeler grubu ortaya çıkarılmıştır. 2012 yılında Dünya Bankası, dünya ülkelerinin kişi başına düşen GSMH düzeyini temel alarak aşağıdaki şekilde gruplandırma yapmıştır:

- Düşük Gelirli Ülkeler: 1005 ve daha az dolara sahip ülkeler;
- Düşük Orta Gelirli Ülkeler: 1006 – 3975 dolar arasında olan ülkeler;
- Yüksek Orta Gelirli Ülkeler: 3976 – 12275 dolar arasında olan ülkeler;
- Yüksek Gelirli Ülkeler: 12276 ve daha fazla doları olan ülkeler. Bu ülkelere sanayileşmiş ülkeler de denilmektedir.

Afrika ülkelerin çoğu düşük ve düşük orta gelirli ülkeler grubunda yer almaktadır (Han & Kaya, 2013, s. 2-5).

Ülkeleri sınıflandırmak için kullanılan bir başka ölçüt ise Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) 1990 yılından itibaren dünya çapında yaklaşık 200 gösterge seti ile ülkelerin refah ve gelişmiş düzeylerini sayısal değerlere dönüştürerek hesapladığı İnsani Gelişme Endeksi'dir. Eğitim, yaşam süresi beklentisi ve gelir olmak üzere üç bileşeni bulunan İGE'nin hesaplanmasında kullanılan değişkenler şunlardır:

- Doğumda beklenen yaşam süresi
- Yetişkinler için ortalama eğitim süresi
- Çocuklar için beklenen eğitim süresi
- Kişi başına GSMH (Satın alma gücü paritesine göre, ABD doları)

İGE'yi hesaplamak için yaşam süresi, eğitim ve gelirin değişim endeksleri hesaplanır ve elde edilen endeks değerlerinin geometrik ortalaması alınır. Bu hesaplama aşağıdaki formül ile yapılır.

$$\text{İnsani Gelişme Endeksi} = \sqrt[3]{\text{Yaşam Endeksi} \times \text{Eğitim Endeksi} \times \text{GSMH Endeksi}}$$

UNDP, yaptığı hesaplama yaparak hazırladığı yıllık İnsani Gelişme Raporu'nda ülkeleri, elde ettikleri endeks değerlerine göre en yüksekten en düşüğe doğru; düşük, orta, yüksek ve çok yüksek insani gelişmeye sahip ülkeler olarak sınıflandırır (United Nations Development Programme [UNDP], 2015b).

İktisadi büyümenin ölçülmesinde en çok kullanılan kriter, belli bir ülkede belli bir dönemde üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin değeri olarak tanımlanan Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) kriteridir. GSMH'den, ülkenin diğer ülkelerde yerleşik vatandaşlarınca yapılan üretimi ifade eden net dış faktör gelirlerini çıkarttığımızda, Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla'sını (GSYİH) elde ederiz. Aslında, günümüzde ülkelerin ekonomik performansını ölçmek için GSMH yerine GSYH kullanılmaktadır. Bunun sebebi ise uluslararası ekonomik entegrasyonun yoğunlaşması, ekonomik sınırların siyasal sınırları tanınamaması ve GSYH'nin ölçümünün daha kolay olmasıdır. Büyüme sabit fiyatlarla hesaplanan reel GSYH ile ifade edilir ve t yıl olmak üzere, büyüme hızı (g) şu şekilde hesaplanır: .

$$g_t = \frac{\text{Reel GSYH}_t - \text{Reel GSYH}_{t-1}}{\text{Reel GSYH}_{t-1}}$$

Büyüme sürecinin değerlendirilmesinde kullanılan diğer ölçüt, kişi başına düşen gelirdir. Reel GSYH'nin, yıl ortası ülke nüfusuna bölünmesiyle elde edilen kişi başına düşen reel GSYH, ülkedeki refah artışını göstermekte dolayısıyla reel GSYH'nin ülkede yaşayan insanlar arasındaki dağılımını ifade etmektedir. Ancak bazı ülkelerde, özellikle Afrika ülkelerinde kişi başına gelir dağılımı küçük bir azınlığın lehine gitmektedir, dolayısıyla ülkenin gelir dağılımında eşitsizlik söz konusudur. Bir ülkede milli gelir dağılımının eşit olup olmadığını ölçmek için ise 0 ile 1 arasında değişen Gini katsayısı kullanılır. Gini katsayısı 0'a eşit ise tam eşitliği, 1'e eşit ise tam eşitsizliği göstermektedir (Taban, 2014, s. 5-14).

Afrika Ülkelerinde Büyüme Performansları

Genel Bakış

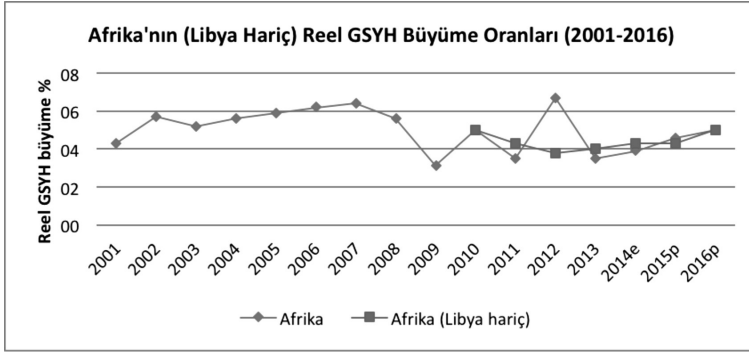
XVI. yüzyıldan önce Afrika ekonomileri dünya ekonomisinde çok önemli bir rol oynamaktaydı. MÖ 300 ile MS 1600 yılları arasında Afrika devletleri, dünyanın ticaret merkezi idi. Afrika'daki imparatorluklarda yaşayan insanların çoğu tarım, hayvancılık ve ticaret ile uğraşmaktaydılar. Merkantilizm ve emperyalizmin saldırısı sonucunda bu söz konusu ekonomilerin çökmesi, kıtayı zor duruma sokmuştur. MÖ 300, MS 1500 yılları arasındaki Afrika'nın büyük imparatorluklarının tümü XIX. yüzyılda parçalanmıştır. Bu parçalanma sonucu ve çoğu Afrikalının göç etmesi nedeniyle, XX. yüzyılda Afrika kıtası epey zayıf bir hale gelmiştir. Günümüzde, sömürgeciliğin sonucunda ortaya çıkan yeni devletlerde ırklar, kabileler ve dinler arası sorunlar yaşanmakta, dolayısıyla iç savaşlar meydana gelmektedir. Bu sorunların çözülmesi için çeşitli çalışmaların yapılmasına rağmen, kıta geride kalmıştır. Bunun nedeni ise Afrika ülkelerinin bu sorunları çözmek ile meşgul olması ve altyapı ve beşeri sermayenin artırılmasına yönelik politikaların izlenmemesidir (Cissé, 1991).

Afrikalı kahramanların yaptığı mücadeleler sonucunda, 1870'li yıllardan beri emperyalistler tarafından sömürülen Afrika devletlerin çoğu 1960'lı yıllarda bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Bugün (2015) dünya nüfusunun yaklaşık %16'sını barındıran Afrika kıtasında 54 bağımsız ülke bulunmaktadır. 25 Mayıs 1963 tarihinde kurulan "Afrika Birliği Örgütü" nün yerine Afrika Birliği'nin 9 Temmuz 2002 tarihinde kurulması ile birlikte, Afrika Kıtası için yeni bir dönem başlamıştır. 2001 yılından önce neredeyse sabit olan Afrika ekonomisi, 2002 yılından sonra yavaş yavaş gelişme göstermeye başlamıştır (African Union Commission, 2014).

Afrika'da Ekonomik Büyüme Performansları

Son on yılda en şaşırtıcı paradokslardan biri, Afrika nüfusunun büyük bir kısmı ekonomik yoksulluk içinde sıkışmış ve yaygın işsizlik ve eşitsizlikle karşı karşıya kalmışken, Afrika'nın benzeri görülmemiş bir büyümeden yararlanmış olmasıdır. 2012 yılından beri Afrika ekonomisi, yıllık ve ortalama olarak %4, sahra altı Afrika ise %5 olarak büyümektedir. Grafik-1'de

görüldüğü gibi Afrika'nın ekonomik büyümesi 2010'da %5'ten 2011 yılında %3,5'e düşmüştür. Bu düşüşün sebebi ise 2011 yılında Libya'da, NATO desteğinde Kaddafi rejimini devirmek için gerçekleştirilen iç savaştır. Arap Baharı'nın rüzgârı ile Libya'ya sürüklenen bu savaşın etkisi kıtaya, özellikle Kuzey Afrika bölgesinde çok olumsuz bir etki yaratmıştır. 2012 yılında, Afrika yıllık % 5,6 büyümeyle, dünyanın en hızlı büyüyen kıtası konumuna gelmiş ve 2013 ile 2023 yılları arasında GSYİH'sinin, ortalama olarak yıllık %6 oranda artması beklenmektedir. Aynı grafikte (Grafik-1) Afrika Birliği'nin kuruluşundan sonra, özellikle 2004-2009 döneminde Afrika'nın ekonomik büyümesinin ortalama olarak %5,5 olduğu görülmektedir. Ayrıca 2009 küresel krizinden etkilenen Afrika'nın büyüme oranları 2008 yılında %5,6'dan 2009'da %3,1'e düşmüştür. Afrika ekonomisinde, en hızlı büyüme performansı %6,7 oranıyla, 2012 yılında yaşanmıştır (African Development Bank [AfDB], Organisation for Economic Co-operation Development [OECD] & UNDP, 2015).

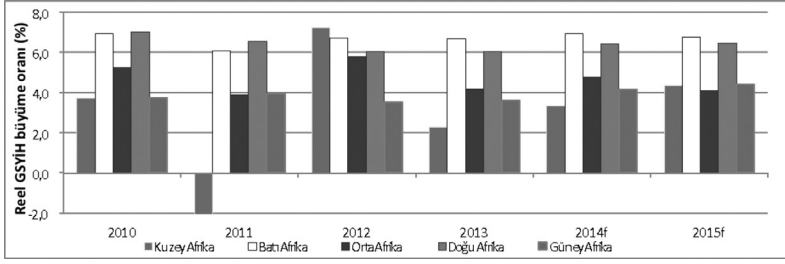

Grafik 1: Afrika'nın Reel GSYH büyüme oranları (2001-2016)

Kaynak: (Afrika Kalkınma Bankası, 2016)

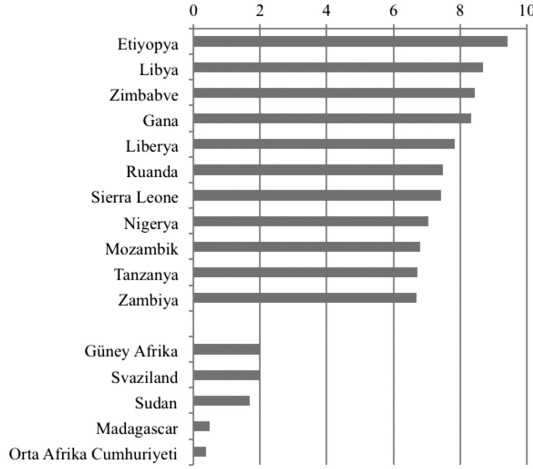
Büyümenin en büyük kısmının Libya'dan geldiği ve savaştan sonra ekonomik faaliyetlerin yeniden devam ettirildiğini söyleyebiliriz. Ancak bu büyüme performansı, 2013 yılında %3,5 oranında çok şiddetli bir düşüş yaşamıştır. Bu düşüşten sonra 2014'te, Afrika ekonomisinin %3,9 oranda büyüyeceği tahmin edilmiştir. Afrika Kalkınma Bankası'nın (AfDB) hesaplamalar sonucunda Afrika'da 2015'te %4,6, 2016'da ise %5'lik büyüme olacağını öngörülmüştür.

Günümüz Afrika kıtasında en çok Doğu ve Batı Afrika'da hızlı ekonomik gelişme görülmektedir (bakınız Grafik-2).

Grafik 2: Bölgelere göre Afrika ekonomik büyüme performansları, Kaynak: UNECA¹

Grafik-2'de görüldüğü gibi Kuzey Afrika ekonomisinin dalgalı bir yapısı vardır. 2011 yılında yaşanan Arap Baharı'ndan dolayı Kuzey Afrika % -2'den daha az bir büyüme kaydetmiştir. Grafik-2'ye göre 2010-2015 döneminde en az büyüyen bölgeler Güney ve Kuzey Afrika bölgeleridir.

Grafik 3: Ortalama yıllık büyüme oranları açısından, 10 en iyi (hızlı) ve 5 en yavaş Afrika ekonomileri (2009-2013)

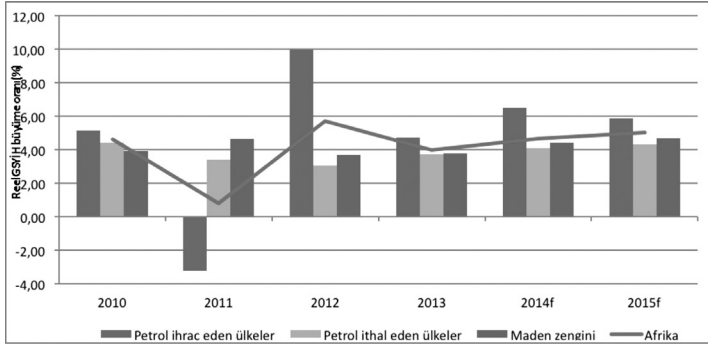
Kaynak: (United Nations Economic Commission for Africa, 2016)

Grafik-3'te 2009-2013 dönemi kapsamında, ortalama yıllık büyüme oranları açısından, 10 en iyi (hızlı) ve 5 en yavaş Afrika ekonomileri verilmiştir. Listenin başında %9 büyüme oranıyla Etiyopya yer alırken, altında ise neredeyse hiç büyümeyen Orta Afrika Cumhuriyeti yer almaktadır.

Listenin üst kısmında yer alan ülkelerin çoğu Batı ve Doğu Afrika ülkeleridir. Alt kısımda ise en çok Güney Afrika ülkeleri yer almaktadır. En hızlı büyüyen ülkelerin çoğu petrol üreten ya da maden zengini ülkelerdir.

1 UNECA ya da ECA (United Nations Economic Commission for Africa - Birleşmiş Milletler Afrika Ekonomik Kurulu), Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun önerisiyle, üye ülkeleri arasındaki ekonomik işbirliğini teşvik etmek amacıyla Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi tarafından 1958'de kurulmuştur.

Aşağıdaki grafik (Grafik-4) bize; Batı, Kuzey ve Doğu Afrika ülkelerinin çoğunun petrol ihraç eden ya da maden zengini olan ülkeler olduklarını göstermektedir.

Grafik 4: Petrol ihraç veya ithal eden ve Maden zengini olan ülkelere göre Afrika büyüme performansları

Kaynak: (United Nations Economic Commission for Africa, 2016)

Grafik-4'e göre en hızlı büyüyen Afrika ekonomileri sırasıyla, petrol ihraç eden ve maden zengini olan ülkelerdir. Petrol ihraç eden ülkelerin büyümesinde bir düşüş yaşandığında Afrika genelinde de gerileme olmaktadır. Nijerya, Gana ve Çad gibi ekonomiler diğer üretim faktörlerinden vazgeçerek petrol üretimine bağlı olmuşlardır. Böylece, bu ülkelerin toplam üretimi azalmıştır. Bu duruma "Hollanda Hastalığı" denmektedir. 6 Nisan 2014 tarihinde Nijerya'nın GSYH'si daha önce hesaba katılmayan telekom, enformasyon teknolojisi, müzik, internet üzerinden satışlar, havayolları ve film yapımı gibi sektörleri de kapsayacak şekilde yeniden hesaplandığında, Nijerya Güney Afrika'yı geçerek Afrika kıtasının en büyük, dünyanın ise 26. ekonomisi olmuştur. Nijeryalı yetkililere göre, 2013'te Nijerya'nın GSYH'si 80,3 trilyon naira'ya (509,9 milyar dolar) ulaşmıştır. Güney Afrika'nın aynı dönemdeki GSYH'si ise 370,3 milyar dolardır. Böylece 2014'ten itibaren Nijerya, Afrika'nın en büyük ekonomisi olarak kabul edilmiştir. Afrika ekonomilerinde çeşitli alanda gelişme sağlanmasına rağmen, petrol fiyatlarında yaşanan düşüşler yüzünden 2015 ve 2016 yıllarında %5'in altında bir büyüme beklenmektedir (*The Economist*, 2014).

Afrika ülkelerinde meydana gelen bu ekonomik büyüme, aşağıdaki faktörler tarafından sağlanmıştır:

- Nispeten yüksek emtia fiyatları
- Artan yurt içi talep (özellikle altyapı ve enerjide özel yatırımların artması nedeniyle artan talep).
- Geliştirilmiş ekonomik yönetim ve yönetimi.

Afrika büyümesinde, 2015 yılında sırasıyla %3,8 ve %2,6 olarak büyüyen özel tüketim ve yatırımların ılımlı bir katkısı vardır. Ancak 2014 ile 2016 dönemindeki ham petrol fiyatlarının düşüşü, Afrika'daki ekonomik büyüme performansının azalması ve Afrikalı ülkelerin dövizlerinin

değer kaybetmesine neden olmuştur. Söz konusu petrol fiyatların düşüşü, sadece petrol ithal eden ve maden zengini Afrika ülkelerin GSYİH üzerine marjinal ve olumlu bir etkisi vardır; petrol ihraç eden ülkelere negatif bir etkisi söz konusudur. Bu son zamanlarda (özellikle 2014'de ve 2015'te), Afrika'da meydana gelen ekonomik büyüme performansı, petrol dışı sektörler ve makroekonomik yönetimi ve etkin maliye politikaların geliştirilmesi ile mümkün olmuştur (United Nations Economic Commission for Africa [UNECA], 2015, s.7-8).

Sanayileşme, Teknoloji Üretimi ve Kullanımındaki gelişmeler

Araştırmacılar genelde Afrika ülkelerindeki sanayiden bahsetmezler. Ancak bilinmesi gerekiyor ki bu ülkelerde az da olsa sanayi üretimi ve teknoloji kullanımı mevcuttur. Ancak sadece bir kaç Afrika ülkelerinde anlamlı bir sanayi vardır; örneğin: Fas, Gana, Güney Afrika, Moritus, Mısır, Nijerya ve Tunus. Afrika'da sanayi sektörünün GSYH'deki payı, 2005-2013 döneminde ortalama olarak %33,4'tür (Tablo-1).

Tablo 1.

Afrika'da Harcama türü veya Sektörün GSYH'deki payı (%)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Ortalama
Mal ve hizmetler ihracatı	33.3	36.4	35.1	38.3	29.8	32.2	34.0	33.4	29.6	33.6
Mal ve hizmetler ithalatı	28.7	29.1	31.7	33.7	32.6	30.9	32.3	31.2	31.2	31.3
Tarım, avcılık, ormancılık ve balıkçılık	14.3	14.6	14.9	15.3	16.4	15.0	14.7	14.9	15.3	15.1
Sanayi	33.5	33.9	33.7	35.7	31.2	33.0	33.0	33.9	32.4	33.4
Hizmetler	46.9	47.5	47.6	45.3	49.0	47.2	47.4	47.0	47.6	47.3

Kaynak: (United Nations Conference on Trade and Development, 2016)

Not: UNCTADSTAT'tan alınan verileriyle hesaplanıp hazırlanmıştır.

Tablo-1'de gösterildiği gibi sanayinin GSYH'deki payı 2005'te %33,5'ten 2008'de %35,7'ye kadar yükselmiştir. Ancak 2008 küresel krizin etkilerinden dolayı 2009 yılında %31,2'ye kadar düşmüştür. Sanayinin kaybettiği payın; tarım, avcılık, ormancılık ve balıkçılık (yani tarım) sektörüne gittiğini söyleyebiliriz. 2013 yılında Afrika sanayi sektörü 759 milyar dolarlık katma değer elde etmiştir. Bu değer, 2008'de 622 milyar dolardır. Ancak 2009'da küresel krizin etkilerinden dolayı bu değer 510 milyara düşmüştür. Afrika sanayisi en çok petrol ve maden işletmeciliğinden oluşmaktadır. Bu sektör, gelişmiş ülkelerdeki durumundan farklı, Afrika'da yenilikçilik ve modern üretimi kapsamamaktadır. Bu nedenle Afrika'da hizmet sektörünün payı gelişmiş ülkelere göre çok azdır. UNCTADSTAT veri tabanından aldığımız verilere göre, 2005-2013 dönemi kapsamında, Afrika'da hizmetler sektörünün GSYH'deki payı ortalama olarak %47,3 iken gelişmiş ekonomilerde ise %70,5'tir. Aynı zamanda gelişmiş ekonomilerde sanayinin GSYH'deki payı ortalama olarak %23'tür.

Afrika Kalkınma Bankası Grubu'na göre, sanayi sektörü Afrika'nın toplam işgücünün sadece yüzde 15'ini istihdam etmektedir. Afrika liderleri, ülkelerini sanayileştirmek için güçlü bir kararlılık göstermişlerdir. Böyle bir kararlılık, Afrika'nın sanayi gelişimine odaklanan ve Ocak 2008'de düzenlenen Afrika Birliği Zirvesi'nin vesilesiyle olmuştur. Afrika Birliği (AU) 2008 yılında, Afrika'nın Hızlandırılmış Endüstriyel Kalkınma Eylem Planı'nı (AIDA) kabul etmiştir. Namibya son yıllarda sanayi yatırımlarını çekmiştir ve Güney Afrika imalatta doğrudan yabancı yatırım projelerini çekmek için vergi teşvikleri sunmaya başlamıştır. Son yıllarda Nijerya sanayileşmeyi kucaklamaya başlamıştır. Şu anda taşıt üretimi yapan özgün, yerel şirketleri vardır: Örneğin, Rapid Transit otobüs ve kamyonları üreten Innoson Motors (IVM) ve yakında yeni ürettiği arabalarını piyasaya çıkaracak olan SUV (Amaizo, 2010; "Bolak," 2011).

Ekonomik ve sosyal özlem ve sorunlarıyla başa çıkabilmek için, kamu ve özel sektörde teknolojinin oluşturulması, uygulanması ve yayımlanması, son on yılda, Afrika başarısının etkenlerinden biri olmuştur.² Teknoloji gelişiminden bahsedebilmek için, Bilim Teknoloji ve İnovasyon, Araştırma ve Geliştirme (ARGE), Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT), beşeri sermaye gibi konulardan da söz etmemiz gerekecektir. 2008 yılında Sahra-altı Afrika'da tersiyer kurumlarında toplam okullaşmanın (kayıt) oranının Asya (%26), Latin Amerika ve Karayipler (%38) gibi bölgelerle karşılaştırdığımızda, sadece %6 olmasına rağmen, Afrika'da yıllık tersiyer sektöründe kaydolma oranı son on yılda yaklaşık %15 artmaktadır. Araştırmacılar tarafından Afrika Bilim, Teknoloji ve İnovasyon Göstergeleri (ASTII) tarafından 13 Afrika ülkesi üzerinde düzenlenen bir ankete göre, Mozambik, Uganda ve Gana gibi ülkelerde 1 milyon kişi başına 30'dan az, Senegal ve Güney Afrika'da ise 1 milyon kişi başına 500'den fazla araştırmacı vardır. Bu sayılar Brezilya gibi ülkelerin oranlarıyla karşılaştırılabilir ancak bu rakam yine de, milyon kişi başına 4627 araştırmacıya sahip Kore Cumhuriyeti gibi yenilikçi ekonomilere göre çok azdır. Afrika ülkelerinde ARGE harcamaları %1'in altındadır. Afrika bilim ve mühendislik yayımlarında önemli bir artış kaydetmiştir. 1990'dan 2010 yılına kadar Uganda'da yayın sayısı %1200 artmıştır. Aynı dönem içerisinde Tunus'ta yayın sayısı 300'dan 3000'e yükselmiştir. 2009 ve 2010'da Güney Afrika, Afrika'da 8000 bildiri yayımlayan tek ülkedir. Arkasından Mısır, Tunus, Cezayir ve Nijerya gelir. Güney Afrika Şirketi ve Fikri Mülkiyet Kayıt Ofisi (CIPRO), 1990 yılında 5429 patent, 2000'de 3399, 2010 yılında ise 1468 patent vermiştir. Aynı dönemde Fas tarafından verilen patent sayısı 302'den 915'e çıkmıştır. Mısır'da patent başvuruları neredeyse iki buçuk kat artmış, son on yılda verilen patentler ise büyük ölçüde değişmemiştir (UNECA, 2013, s.6-20).

Finansal kriz Afrika'nın teknoloji transferindeki büyümesini olumsuz etkilemektedir. Afrika, cep telefonu aboneliğinde (neredeyse 26 kat artış ile) 2000 yılında %1,7, 2010 yılında ise %44,7 oranında hızlı bir büyüme kaydetmiştir. Aynı şekilde Sahra-altı Afrika'da internet penetrasyonu 2000 yılından 2010'a kadar, Doğu Asya ve Pasifik, Latin Amerika ve Karayip'tan

2 UNECA. African Science, Technology and Innovation Review 2013, Adis-Abeba, Etiyopya

daha hızlı olarak, yaklaşık 22 kat büyümüştür. Sahra-altı Afrika'da iniş noktaları ile denizaltı kablolarının sayısı, saniyede 14,0 terabayt toplam tasarım kapasitesine sahip ve bu sayı 2012'de iki katına çıkmıştır. 2011'de Afrikalıların yaklaşık %36'u operasyonel Fiber düğümlerine ulaşabilmektedir; bu oran, 2010 yılında %31'di. Afrika, uydu mülkiyeti ve uygulamadaki yerini korumaktadır. Güney Afrika, ilk uydusunu (SUNSAT) 1999 yılında, 2. uydusunu (SumbandilaSat) ise 2009'da başlatmıştır. Nijerya ise ilk uydusunu (NigeriaSat-1) Eylül 2003'te ikinci ve üçüncü uydusu (NigeriaSat-2 ve NigeriaSat-X) 2011 yılında başlatmıştır. Bugün, (Cezayir'e ait olan) Alsat-1 ve (Mısır'a ait) Egyptsat-1 gibi yörüngede birçok Afrika sermayeli operasyonel yer gözlem uyduları vardır (UNECA, 2013, s. 27-48).

Afrika'nın Kalkınmasında İyileşme

Afrika kalkınmasında yaşanan iyileşmeden söz etmeden önce Afrika kalkınmasını inceleyelim. Yukarıdaki kalkınma, iktisadi ve ekonomik gelişme ile ilgili yapılan teorik açıklamalara baktığımızda özet olarak; kalkınma iktisadının ülkeleri gruplara ayırmak ve az gelişmiş ülkelerin az gelişmişliğini ölçmek için ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bunu söylememin nedeni ise kalkınma denildiğinde ilk akla gelen ifadenin "az gelişmişlik" ve "gelişmemiş ülkeler" olmasıdır. Kalkınma, kalkmak kelimesinden türetilmişse, bu sözün sadece yere düşmüş olan birisine ait olduğunu düşünüyorum. Günümüzde yere düşen ekonomilere gelişmemiş ya da az gelişmiş ülkeler denilmekte ve bu ülkelerin en büyük kısmı Afrika kıtasındadır. Afrika'yı zayıflatan sorunlardan en yaygın olanlar, istikrarsızlık, liderlik sorunu, ekonomik entegrasyon sorunu ve eşitsizliktir. Çoğu Afrika ülkelerinde doğru düzgün bir liderlik anlayışı olmadığından dolayı hem siyasi hem de iktisadi istikrar ve sosyal eşitlik sağlanamamaktadır. Bunlar sağlanmadığı için de ekonomik entegrasyon da sağlanmamıştır.

Hala yoksulluk ve eşitsizliğin mevcut olduğu Afrika kıtasında, İnsani Gelişim Endeksi (İGE) açısından, yüksek insani gelişime sahip ülkelerin sayısı gittikçe artmaktadır. 2009'da yüksek insani gelişime sahip ülkelerin sayısı üç iken, 2014 yılında 5'e çıkmıştır. 2014 yılında Afrika kıtasında değerlendirmeye alınan 50 ülkeden, yüksek insani gelişime sahip 5 ülke, orta insani gelişime sahip 11 ülke çıkmıştır. Geri kalan ülkeler düşük insani gelişmeye sahiptir (UNDP, 2013, 2015a).

Tablo-2'de Sahra-altı Afrika'nın ortalama insani gelişme endeksi verilmiştir.

Tablo 2.

Sahra-altı Afrika'da yıllık ortalama İGE (2000-2014)

Yıl	2000	2010	2011	2012	2013	2014
Sahra Afrika, İGE	0,422	0,499	0,505	0,510	0,514	0,518
Yüzdelik değişim(%)	5,5	18	1,2	0,99	0,78	0,77

Kaynak: (United Nations Development Programme, 2013, 2015a)

Tablo-2'ye göre, ortalama İGE 2000 yılında 0,422'ten, 2010'da 0,499'a kadar artmıştır. Sahra-altı Afrika'da İGE büyüme oranları 2000 yılında %5,5'ten, 2010'da %18'e yükselmiştir. 2010-2014 döneminde ortalama %0,93'lük bir İGE büyümesi olmuştur. Afrika, en düşük İGE'ye sahip kıtadır. Bunun sebebi de gelir dağılımı ve eğitimde eşitsizliğin olmasıdır. Ancak buna rağmen son zamanlarda kişi başına düşen gelir bakımından Afrika kıtası çok önemli bir gelişme göstermiştir. Tablo-3'te 2014 yılında, kişi başına düşen gelir bakımından Afrika'da ilk ona giren ülkelerin kişi başına nominal GSYH verileri verilmiştir. Tablo-3'e göre 2014'te en yüksek kişi başına gelire sahip ülke (yaklaşık 22 bin dolarlık gelirle) Ekvator Ginesi'dir. Dikkat edilecek hususlardan biri Afrika'nın en büyük ekonomisi olan Nijerya'nın bu listede yer almamasıdır. Bunun nedeni ise 180 milyonluk nüfusla kıtanın en kalabalık ve eşitsizliğin en çok yaşandığı ülke olmasıdır. Böyle sorunları az yaşayan Güney Afrika, yaklaşık 6600 dolarlık kişi başına milli gelirle 7. sırada yer almaktadır (UNDP, 2015a).

Tablo 3.

2014 yılında, ilk 10 Afrika Ülkesine ait Kişi başına GSYH verileri (ABD dolar)

Sıra	Ülke	2014 Kişi başına nominal GSYH
1	Ekvator Ginesi	22055 \$
2	Seyşeller	15581 \$
3	Maurice	10156 \$
4	Gabon	9918 \$
5	Libya	8082 \$
6	Botsvana	7703 \$
7	Güney Afrika	6581 \$
8	Angora	5688 \$
9	Namibya	5374 \$
10	Cezayir	5318 \$

Kaynak: (UNCTAD, 2016)

Kişi başına gelirin dünya ortalaması yaklaşık 15,5 bin dolar olduğuna göre Afrika kıtasında sadece 2 ülke bu ortalamanın üstüne çıkabilmiştir. Dolayısıyla eşitsizlik ve rüşvetin daha da azaltılması gerektiği söylenebilir. Gelir dağılımından farklı olarak kıtanın genel kalkınmasına yönelik gelişmeler söz konusudur. Bu bağlamda, XXI. yüzyıl, Afrika gelişmesinin yüzyılı olarak ilan edilmesi ile birlikte, Afrika kıtasının durumunu değiştirecek stratejik plan veya projeler ortaya çıkmıştır. Bu projelerin çoğu uzun vadeli olup ulusal düzeyde gerçekleştirilecektir. 27 Haziran 2014 tarihinde, Afrika Birliği'nin 23. zirvesi çerçevesinde, Afrika kıtasının ekonomik kalkınmasını teşvik etmek amacıyla Malabo'da (Ekvator Ginesi), Afrika Para Fonu'nun kuruluş protokolü ve tüzüğü'nün imzalanmasıyla, Afrika ülkeleri yeni bir tarih yazmıştır. Aynı çerçevede AIDA, NEPAD, Afrika Bilim, Teknoloji ve Yenilik Göstergesi (ASTII)

ve Agenda 2063 (Hedef 2063) gibi projelere de imza atılmıştır. Buna ek olarak Afrika'nın gelişmesine en çok engel olan yolsuzluk ile mücadele politikaları 2013 yılından itibaren birkaç ülkede uygulanmaya başlanmıştır (African Union, 2014; UNECA, 2016).

Afrika Kıtasının Dünya Ekonomisine Entegrasyonu

1970-80'li yıllarda Afrika'nın 4 köşesinde, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS), Orta Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECCAS), Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (SADC), Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı (COMESA) ve Arap Mağrip Birliği (UMA) gibi bölgesel birlikler ve topluluklar kurulmuştur. Aynı çerçevede Afrika kıtası genelinde bölgelerarası Afrika-içi ticaretinin sağlanması için, bu bölgesel toplulukları birleştirerek 1991 yılında Afrika Ekonomik Topluluğu (AEC) kurulmuştur. Bu bölgesel birliklerin temel amacı Afrika'nın ekonomik entegrasyonudur. Başka bir deyişle bu bölgelerde bulunan ülkeler arasında ticaretin serbestleştirilmesi, dolayısıyla ortak bir pazarın yaratılmasıdır. Afrika Birliği'nin ve Afrika'nın Kalkınması İçin Yeni İşbirliği'nin (NEPAD) oluşturulması ve bölgesel ekonomik toplulukların rolünün güçlendirilmesi ile birlikte, Afrika, uluslararası topluma güçlü bir sinyal göndermiştir. Afrika Birliği (AU), kıtadaki en büyük uluslararası ekonomik gruptur. Konfederasyonun hedefleri şunlardır: Bir serbest ticaret bölgesi, bir gümrük birliği, bir tek pazar düzeni, bir merkez bankası ve ortak para biriminin oluşturulması, dolayısıyla ekonomik ve parasal birliğin kurulmasıdır. Afrika Birliği'nin geçerli planı 2023 yılına kadar, tek para birimi olan bir Afrika Ekonomik Topluluğu'nu kurmaktır. 30 Haziran 2014 tarihinde, Afrika Birliği'nin 23. zirvesi çerçevesinde, Afrika kıtasının ekonomik kalkınmasını teşvik etmek amacıyla Malabo'da (Ekvator Ginesi) Afrika Para Fonu Tüzüğü imzalanmıştır. Bu kuruluşlar sayesinde Afrika ülkeleri dünya ticaretinde önem kazanmaya başlamıştır. Burada dünya ihracat toplamının %11'i oluşmaktadır. 2014'te, bu oranın %13'e yükselmesiyle beraber Afrika'nın uluslararası ticarete kendini göstermeye başladığını söyleyebiliriz. (UNECA, 2016; AfDB et al., 2015).

XX. yüzyılın sonlarında çoğu Afrika ülkesi ekonomilerini, ticaret kapılarını dünya ekonomilerine açmışlardır. Bu çerçevede, son on yılda, Çin başta olmak üzere, Hindistan, İngiltere, Fransa, Türkiye ve Amerika (ABD) gibi ülkeler uluslararası ticaret sahasında Afrika'ya yönelmişlerdir. Afrika'ya en çok yatırım yapan ülke Çin'dir. Bu son zamanlarda, Afrika ülkeleri ile Çin arasındaki ticari ve siyasi ilişkiler, Afrika Birliği'nin çalışmaları sonucunda güçlenmiştir. Aynı çerçevede Türkiye, Çin'in bir rakibi olacak şekilde, Afrika ülkelerine açılmaya karar vermiştir. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti 2005 yılını "Afrika Yılı" olarak ilan etmiştir. Afrika Birliği ise 2008'de gerçekleştirdiği 10. zirvesinde Türkiye'yi stratejik bir partneri olarak ilan etmiştir. Aynı şekilde, 18-21 Ağustos 2008 tarihlerinde İstanbul'da, 19-21 Kasım'da ise Malabo'da (Ekvator Gine) sırasıyla I. ve II. Türkiye-Afrika İşbirliği Zirvesi düzenlenmiştir (Acet, Çetinkaya & Abdou B. 2015).

Sonuç

Afrika ülkelerinin çoğu, bağımsızlığını ilan ettikten şimdiye kadar, çeşitli sıkıntılar yaşamışlardır. Liderlik sorunu, gelir dağılımındaki eşitsizlik ve yolsuzluk, Afrika'yı dünyanın en az gelişmiş kıtası haline getirmiştir. Ancak özellikle 2008'den itibaren, Afrika ekonomilerinde çok önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Yalnız ne araştırmacılar ne de medya bu gelişmelerden bahsetmemektedir.

Dolayısıyla bu çalışmada, Afrika ekonomilerinde yaşanan iyileşme ve bu ülkelerin sanayileşmesi ve ekonomik entegrasyonundaki gelişmelerden bahsedilmiştir. Bu bağlamda Afrika kıtasının dünyada ekonomik olarak en hızlı büyüyen kıta konumuna geldiği vurgulanmıştır. Ayrıca bu büyümenin en çok Doğu, Batı ve Kuzey Afrika ülkelerinde, özellikle petrol ihraç eden ülkelerde yaşandığı ileri sürülmüştür. Ancak bu ekonomik büyüme Kuzey Afrika'da meydana gelen ve "Arap Baharı" denilen siyasi hareket tarafından yavaşlatılmıştır. Afrika büyümesine en çok katkıda bulunan unsurlar, nispeten yüksek emtia fiyatları, artan yurt içi talep (özellikle altyapı ve enerjide özel yatırımların artması nedeniyle artan talep) ve son olarak da geliştirilmiş ekonomik yönetim ve yönetimidir. Ancak 2014 ile 2016 dönemindeki ham petrol fiyatlarının düşüşü, Afrika'daki ekonomik büyüme performansının azalması ve Afrika ülkelerinin dövizlerinin değer kaybetmesine neden olmuştur. Söz konusu petrol fiyatların düşüşü, sadece petrol ithal eden ve maden zengini Afrika ülkelerinin GSYİH üzerine marjinal ve olumlu bir etkisi vardır; petrol ihraç eden ülkelere negatif bir etkisi söz konusudur. Afrika'da sanayi sektörünün GSYİH'deki payı, 2005-2013 döneminde ortalama olarak %33,4'tür. Afrika sanayisinde, çok az yatırım yapıldığından dolayı sanayisinin gelişmediğini fark eden Afrika Birliği'nin 2008'de Afrika'nın Hızlandırılmış Endüstriyel Kalkınma Eylem Planını (AIDA) kabul etmesi çok yararlı olmuştur. Aynı şekilde Namibya, Nijerya, Güney Afrika ve Moritus gibi ülkeler, sanayilerini geliştirmek için teşvik politikaları imzalamaya başlamıştır. Böylece kendi ülkelerine doğrudan yatırımların arttırılmasını sağlamışlardır. Finansal kriz Afrika'nın teknoloji transferindeki büyümesini olumsuz etkilemektedir. Teknoloji üzerindeki araştırmaların artması patent ve yayınların sayısını arttırmıştır. Aynı şekilde birkaç ülkenin teknolojiye yönelik yatırımları Afrika kıtasının sahip olmadığı teknolojilere ulaşmıştır.

Hala yoksulluk ve eşitsizliğin mevcut olduğu Afrika kıtasında, İnsani Gelişme Endeksi (İGE) açısından, yüksek insani gelişime sahip ülkelerin sayısı gittikçe artmaktadır. Afrika'nın ortalama İGE'si yaklaşık 0,530'dur. Afrika İGE açısından çok geride kalmıştır. Bunun nedeni ise yolsuzluk ve liderlik sorununun gittikçe artmasıdır. Ancak AIDA, NEPAD, Afrika Bilim, Teknoloji ve Yenilik Göstergesi (ASTII) ve Agenda 2063 (Hedef 2063) gibi projelere imza atılması bu sorunların azaltmıştır. Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS), Orta Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECCAS), Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (SADC), Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı (COMESA) ve Arap Mağrip Birliği (UMA) gibi bölgesel birlikler ve toplulukların kurulması, Afrika'nın ekonomik entegrasyonunu sağlamıştır. Aynı şekilde

Afrika Birliği'nin çalışmalarının bu entegrasyonu hızlandırdığı söylenebilir. Afrika Birliği'nin ekonomik ve siyasi anlaşmaları diğer ülkelerin Afrika'ya yönelik yatırımlarını arttırmıştır. Bu yatırımlar, Afrika büyümesine katkıda bulunan faktörlerden biridir. Dünya ihracat toplamının %11'ini oluşturmaktadır. 2014'te, bu oranın %13'e yükselmesiyle beraber Afrika'nın, uluslararası ticarete kendini empoze etmeye başladığını görebiliyoruz. Afrika'da yaşanan bu gelişmelerin devam edebilmesi için her ülkenin kendi liderlik sistemini yeniden yapılandırması gerekmektedir.

Kaynakça

- Acet, H., Çetinkaya, H., & Abdou Baoua, M. M. (2015). Foreign Trade Relations between Turkey and North African Countries: The Contribution of this Relationship to the Economic Development. GAI International Academic Conferences Proceedings. 2015 Prague International Academic Conference. Prague: Global Academic Institute, 136-142, ISBN: 978-0-9965808-1-6.
- African Development Bank (2016), AfDB: Data Portal, 2016, [Database]. Available from AFDB Statistical Web site, <http://www.afdb.org/en/knowledge/statistics/data-portal/>
- African Development Bank, Organisation for Economic Co-operation and Development & United Nations Development Programme (2015). Regional Development and Spatial
- Inclusion. *African Economic Outlook 2015*. www.africaneconomicoutlook.org/en adresinden 10.01.2016 tarihinde edinilmiştir.
- African Union (2014, June). *The 23rd Ordinary Session of the African Union ends in Malabo*. <http://summits.au.int/fr/23rdsummit/events/23rd-ordinary-session-african-union-ends-malabo> adresinden 07.01.2016 tarihinde edinilmiştir.
- African Union Commission. (2014). *African Union Handbook 2014: A Guide for those Working with and within the African Union* [Kılavuz], (ISSN: 2350-3335). Addis Ababa: Author.
- Amaïzo, Y. E. (2010). Industrialisation et Emergence Economique en Afrique. Proceedings of the Third Congress of African Economists, 3rd Congress of African Economists: vol. 1. *Industrialisation and Economic emergence in Africa* (pp.46-52). Dakar: African Union Commission (AUC)
- Bolak, B. (2011, December 9). Fostering Industrial Development in Africa in the New Global Environment: Key Policy Recommendations. *Trade Negotiations Insights*, 10(9), <http://www.ictsd.org/bridges-news/trade-negotiations-insights/news/fostering-industrial-development-in-africa-in-the-new> adresinden 07.01.2016 tarihinde edinilmiştir.
- Cissé, D. A. (1991). *Histoire économique de l'Afrique noire - Des origines à 1794*. Edition l'Harmattan. <http://www.youscribe.com/catalogue/livres/litterature/romans-historiques/histoire-economique-de-l-afrique-noire-des-origines-a-1794-170445> adresinden 10.01.2016 tarihinde edinilmiştir.
- Çongar, K. (2015, Şubat 24). Afrika kıtası ekonomik olarak nasıl kalkınır? *Euronews Focus*. <http://tr.euronews.com/2015/02/24/afrika-kitasi-ekonomik-olarak-nasil-kalkinir/> adresinden 07.01.2016 tarihinde edinilmiştir.
- Han, E. & Kaya, A. A. (2013). *Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika* (Rev. Ed. 8. Basım). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Özsoy, C. (2012). Kalkınma Ekonomisinin Anlam ve İçeriği. Günsoy B. & C. Özsoy (ed.). *İktisadi Kalkınma* içinde, (Yayın No: 2668, s.2-27). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Taban, Sami (2014). *İktisadi Büyüme: Kavram ve Modeller*. (3. Basım). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- The Economist (2014, 12 April). Nigeria: Africa's new Number One, [*The Economist*'in Baskı versiyonu], <http://www.economist.com/news/leaders/21600685-nigerias-suddenly-supersized-economy-indeed-wonder-so-are-its-still-huge> adresinden 07.01.2016 tarihinde edinilmiştir.
- Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. (2006). *Kalkınma Teorileri ve Modern Kalkınma Bankacılığı Uygulamaları*. GA-06-08-09. Ankara, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Yazar
- United Nations Conference on Trade and Development (2016). UNCTADSTAT: Reports, 2016 [Database]. Available from UNCTADSTAT Web site, http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx?sCS_ChosenLang=en

United Nations Development Programme (2013). *Human Development Report 2013*. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/14/hdr2013_en_complete.pdf adresinden 09.01.2016 tarihinde edinilmiştir.

United Nations Development Programme (2015a). *Human Development Report 2015*. http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report_1.pdf adresinden 09.01.2016 tarihinde edinilmiştir.

United Nations Development Programme (2015b). *Human Development Report 2015: Technical note*. http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2015_technical_notes.pdf adresinden 09.01.2016 tarihinde edinilmiştir.

United Nations Economic Commission for Africa (2013). *African Science, Technology and Innovation Review*, (ISBN: 978-99944-61-36-3). Adis-Abeba: UNECA.

United Nations Economic Commission for Africa (2016). *History & Background of Africa's Regional Integration Efforts*. <http://www.uneca.org/oria/pages/history-background-africas-regional-integration-efforts> adresinden 10.01.2016 tarihinde edinilmiştir.

United Nations Economic Commission for Africa (2016). UNECA: Statbase [Database]. Available from UNECA Statistical Web Site, <http://ecastats.uneca.org/statbase/>.

Ekonomik Özgürlükler Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri mi? OECD Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama

Mine Işık*

Öz: Klasik büyüme teorileri ekonomik büyümeyi faktör birikimindeki büyüme ile tanımlayarak açıklamaktadır. Yapılan birçok güncel çalışmada faktör birikiminde bir artış, teknolojik gelişme ve yenilik gibi kavramların ekonomik büyümeyi zaten beraberinde getireceği kabul edilerek, asıl meselenin bu unsurları harekete geçiren dinamiklerin neler olduğunu inceleyerek açıklamak olduğu sıkça dile getirilen ifadeler arasındadır. Bu noktada en çok tartışılan başlıklardan birisi ekonomik özgürlükler ile ilgilidir. Ekonomik özgürlük kavramı, bireylerin iktisadi faaliyetlerini baskı ve sınırlamalara maruz kalmadan özgürce gerçekleştirebildiği ve mülkiyet haklarının temin edildiği hak ve özgürlükler olarak ifade edilmektedir. Ekonomik özgürlük, içerdiği özelliklerle bireylerin ve firmaların ekonomik faaliyetlerle özgürlüklerin tesis edilmesini sağlayarak ekonomik performansa katkıda bulunmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmaların incelenmesi üzerine oluşan genel kanı ekonomik özgürlüklerin ekonomiye olumlu katkı sağladığı yönündedir. Yapılan bu çalışmada, OECD üyesi olan yüksek gelirli 32 ülke için ekonomik özgürlük endeksini temsil eden beş alt endeksin ekonomik büyüme performansı üzerindeki etkisi 1995-2014 yılları itibarıyla incelenmiştir. Yöntem olarak kullanılan sistem GMM (Genelleştirilmiş Momentler Metodu) analizi sonucunda, ekonomik özgürlük endeksinin alt endekslerinden PFI (Kamu Harcamaları Endeksi), TFI (Ticari Özgürlükler Endeksi) ve IFI (Yatırım Özgürlükleri Endeksi) anlamlı olarak test edilirken, FFI (Finansal Özgürlükler Endeksi) ve BFI (İş Özgürlüğü Endeksi) endeksleri anlamsız olarak test edilmiştir. PFI, TFI alt endeksleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşırlarken, IFI endeksinin tahmin sonuçlarına göre ekonomik büyüme ile negatif yönlü anlamlı bir ilişkisinin olduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Ekonomik Özgürlük, Ekonomik Büyüme, Ekonomik Performans, Panel Veri Analizi, OECD Ülkeleri.

Giriş

Bir takım ülkelerin diğer ülkelere nispeten nasıl daha hızlı büyüdüğü ve benzer ekonomik yapıya sahip ülkeler arasında neden büyüme düzeylerinin farklılık gösterdiği geçmişten günümüze iktisatçıların cevabını bulmaya çalıştığı önemli sorulardandır. Bu tarz soruların cevapları; günümüzde yalnızca iktisat politikalarının uygulanışı bakımından değil bir bakıma iktisat kuramı açısından da önem arz etmektedir. İlk zamanlarda modern büyüme teorileri

DOI: [dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B012](https://doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B012)

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisat Ana Bilim Dalı.
E-posta: mine.isik08@gmail.com

bu soruların cevaplarını araştırırken yalnızca ülkelerin sahip olduğu emek ve fiziki sermayeyi dikkate almış fakat daha sonraki zamanlarda beşeri sermayeyi de uygulamaya dâhil etmişlerdir. Son çeyrek yüzyılda ise ekonominin ve toplumun yapısına bağlı göstergelerin ekonomik büyüme ile ilişkisi üzerinde durulmaktadır. Bu göstergeler arasında en önemlisi de ekonomik özgürlüklerdir (Yıldırım, 2009).

Ekonomik özgürlük kavramı, iktisat teorisi içerisinde yeni bir kavram değildir. 1776 yılında Adam Smith'in yazmış olduğu 'Milletlerin Zenginliği' kitabında ifade ettiği ekonomik özgürlük ve refah teorilerinde, ekonomik özgürlük ve refah üzerinde devletin müdahalesinin olabildiği kadar az seviyede, özel sektörün ise olabildiği kadar fazla etki alanına sahip olduğu düzeyde maksimize edileceğini belirtmiştir (Kangallı, Uyar, Buyrukoğlu, 2014).

İktisatçılar, Adam Smith sonrasında kaynak üretimi, seçimi, ekonomik rekabet, ticaret ve mülkiyet haklarını koruma özgürlüğünün, ekonomik büyümenin bir bileşeni olduğuna inanmışlardır. David Ricardo, Adam Smith sonrasında serbest ticareti savunan iktisatçılardandır ki bu serbest ticaret kavramı da ekonomik özgürlüğün bileşenleri içerisinde yer alır. Ekonomik özgürlük, serbest piyasa kurumlarının özelliğini temsil etmektedir. Ekonomik özgürlük kavramının varlığı serbest piyasa kurumlarına dayalı özel mülkiyetin korunmasını, bireysel tercihlerin özgürlüğünü ve isteğe bağlı değişimi ifade eder. Bu ifade, özel mülkiyet hakkının korunması hususunda ve sözleşmelerin yapılmasında en alt düzeydeki devlet müdahalesini kapsamaktadır. Fiyat ve ücret kontrolleri, ticaret, devletin ekonomiye müdahalesi, regülasyonlar, devletin mali yükü, sermaye hareketleri, para politikası, yabancı sermaye yatırımları, mülkiyet hakları, banka ve finans, kayıt dışı ekonomiden oluşan geniş düzlemin toplam etkisini belirlemenin zorluğu hangi tür ekonomik özgürlüğün ekonomik büyümeye etkisinin daha fazla olduğunu anlamak için alt sınıflara ayırmak gerekir (Madan, 2010).

Bireysel seçim, rekabet özgürlüğü, mülkiyet hakları, ülke içinde ve dışında mübadele özgürlüğü ise ekonomik özgürlüğün temel ölçütleri sayılmaktadır. Ekonomik özgürlüğün sağlanabilmesi için de devletin bu ölçütleri destekleyici politikaları uygulaması gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı 'Ekonomik Özgürlükler Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri midir?' sorusunu OECD ülkeleri örneğinde yapılan bir uygulama ile incelemektir. Çalışmada OECD üyesi olan yüksek gelirli 32 ülkeye ait 1995- 2014 yılları arasını kapsayan veriler, dinamik panel veri modeli olan sistem GMM tahmincisi kullanılarak ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenecektir. Ekonomik özgürlük endeksinin büyüme üzerine etkisi literatürdeki incelenen birçok çalışmada Türkiye üzerine ve seçilmiş birkaç ülke üzerine olup, OECD üyesi olan sadece yüksek gelirli ülkelerin değerlendirilmesine hiç bir çalışmada rastlanmamıştır. Çalışmalarda sıklıkla kullanılan EKK, GEKK, KDEKK ekonometrik tahmincilerin birçoğu güçlü varsayımların gerçekleşmesi durumunda sağlıklı sonuçlar verir. Dolayısıyla Dinamik Panel Veri yöntemi için çoğu zaman uygun değildir. GMM tahmincileri ise tüm bunların dışında sadece belirli bir takım moment koşullarının sağlanmasını gerek-

tir ve bundan dolayı panel veri modellemesinde sıklıkla kullanılmaktadır. Yapılan çalışmanın da bu bağlamda literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kullanılan ekonometrik yöntemin dinamik olarak ele alınmasının nedenini bir takım iktisadi gerekçeler açıklamaktadır. Akbulut ve Güran bu bir takım gerekçeleri; çalışmanın öncelikli içeriklerinden biri olan ekonomik büyümenin uzun dönemli bir olgu olması, ekonomik büyümenin önceki dönem büyüme oranlarından etkilenme olasılığının göz önüne alınması ve büyüme belirleyicilerindeki etkilerin olumlu yansımalarının ancak uzun dönemde ortaya çıkabilecek olması şeklinde ifade etmektedirler (2015, s.10).

Çalışmada kullanılan 1995-2014 dönemini kapsayan OECD ülkelerine ait ekonomik özgürlük endeksleri Heritage Vakfından alınmış olup, ekonomik büyümenin belirleyicilerini temsil eden veriler ise Dünya Bankası'ndan edinilmiştir. 1995 yılında, Adam Smith'in teorilerinden yola çıkarak Heritage Vakfı ve The Wall Street Journal, Ekonomik Özgürlük Endeksi adında bir endeks oluşturarak, temelleri Adam Smith'in teorilerine dayanan kriterlere göre ülkeleri puanlamış ve bu puanlara göre bir sıralamaya dizmiştir.

Ekonomik özgürlük endeksi verileri, ülkeler için sürdürülebilir büyüme ve refah seviyelerinin göstergesi olarak kabul edilip, endeksi oluşturan on bağımsız değişken sonucu ortaya çıkan toplam skorlara göre ülkeleri sıralamaktadır. Her bir bağımsız değişkene özgü ayrı hesaplanma yöntemi oluşturulmakta ve sonuçta her ülke için bir puan ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan puanın yüksek oluşu, o ülkenin ekonomik anlamda diğer ülkelere nazaran daha özgür olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Kangallı vd., 2014). Yapılan çalışmada ekonomik özgürlük endekslerini temsilen beş alt endeks seçimi oluşturulmuş ve bunların ekonomik büyüme düzeyi üzerindeki etkileri tek tek test edilerek incelenmiştir. Ekonomik özgürlükler endeksinin beş alt endeksinden oluşturulan seçim şu şekildedir; Kamu harcamaları endeksi PFI, ticari özgürlükler endeksi TFI, yatırım özgürlükleri endeksi IFI, finansal özgürlükler endeksi FFI ve iş özgürlüğü endeksi BFI.

Yapılan bu çalışmada, OECD üyesi olan yüksek gelir gurubundan 32 ülkenin ekonomik özgürlük düzeylerinin ekonomik büyümeleri arasında olan ilişkisi incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümü araştırılan bu konu hakkında ki literatürde yer alan ulusal ve uluslararası çalışmaların incelenmesinden oluşmaktadır, üçüncü bölümde çalışmada kullanılan veri seti ve yönteme ilişkin değerlendirmeler yer alacak olup dördüncü bölümde yüksek gelirli OECD üyesi ülkeler üzerine yapılan incelemenin ampirik bulguları değerlendirilecek ve altıncı bölümde ise sonuç kısmına yer verilecektir.

Bilindiği üzere ekonomik özgürlükler ülkelerin genel anlamda ki özgürlük düzeylerinin belirlenmesinde önemli bir faktördür. Dolayısıyla ekonomik özgürlükler ekonomik büyümenin de önemli bir belirleyicisi olarak kabul edilmektedir. Reel Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın bir önceki yıla oranla artışı olarak ifade edilen ekonomik büyüme, temel kaynağını ülkenin

mevcut üretim faktörlerinden ve bu faktörlerin verimliliğindeki artıştan aldığı kabul edilmektedir. Üretim faktörlerinin verimliliğinin artmasına ve bu yolla kaynak dağılımında etkinliğin sağlanmasına yardımcı olan ekonomik özgürlüklerde ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır.

Ekonomik özgürlük kavramının Fyzyokratlar ve Adam Smith ile başlayan klasik okul ile temellendiği bilinse de, ülkelerin ekonomik özgürlük endekslerinin hesaplanması ve ülkele- rin bu çerçevede değerlendirilerek, ekonomik büyümeleri üzerindeki etkilerinin belirlen- mesi üzerine yapılan çalışmalar çok eskiye dayanmamaktadır. Çünkü son yıllarda yapılan çalışmalar, ülkelerin ekonomik büyüme ve refah düzeylerindeki ilişkinin sadece sermaye birikimi ve geliştirilen teknoloji ile sınırlı olmadığını ortaya koymuş ve ekonomik özgür- lük kapsamında ülkelerin kurumsal yapıdaki farklılıklarının da ekonomik büyüme üzerinde önemli bir belirleyici olduğunu ifade etmektedirler.

Scully ve Slottje (1991) yılında ekonomik özgürlük endeksinin ölçülmesine ilişkin yapmış ol- dukları çalışmalarında on beş bileşenden oluşan bir endeks oluşturmuşlardır. Bu bileşenler; bilgi edinme, kalıcı yer değiştirme, yurt içi ve dışında seyahat gibi değişkenlerin yanı sıra, sivil haklar endeksi ve ekonomik sistem derecelendirmesi gibi diğer araştırmacılar tarafın- dan geliştirilen bileşenleri de içermektedir. Kendi yöntemleriyle geliştirdikleri endeksleri ile yaptıkları değerlendirme sonucunda ekonomik büyümenin reel gayri safi yurt içi hasılanın ülkenin ekonomik özgürlük düzeyinden pozitif yönde etkilendiğini gözlemlemişlerdir.

De Vanssay ve Spindler (1994) yapmış oldukları çalışmada yüz ülkenin 1985 -1998 dönemi arasını kapsayan ekonomik özgürlük endekslerini kullanarak ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Yöntem olarak panel veri analizini kullanan Vanssay ve Spindler iktisadi kaynakların rasyonel kullanımı sağlamak adına bu kaynakların ilk aşamada ekonomik özgürlük ortamının sağlanması için kullanılması durumunda ekonomik büyüme sürecinin daha hızlı gerçekleşeceğini ifade etmişlerdir.

Goldsmith (1995) çalışmasında, ekonomik büyüme ile demokrasi ve mülkiyet hakları arasın- daki ilişkiyi incelemiştir. Heritage Foundation'dan mülkiyet hakları endeksini, Freedom Hou- se'dan demokrasi endeksini, Euromoney'den ülke geri ödeme riskini ve Institutional Inves- tor'dan kredi derecelendirmesini alarak dört endeks arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yapılan ampirik analizde politik haklar endeksi, mülkiyet hakları endeksi ve ülkenin tarihi boyunca sosyalist bir rejime sahip olup olmadığına yönelik kukla değişkenler kullanılmıştır. Sonuç ola- rak mevcut diğer ekonomik faktörler gözlemlendiğinde demokrasiye ve mülkiyet haklarına dikkat çeken rejimlerin daha yüksek düzeyde bir büyüme sağladıkları gözlemlenmiştir.

Islam (1996) çalışmasında 94 ülke için ekonomik özgürlüğün, ekonomik büyüme ve kişi ba- şına düşen gelir üzerine etkisi incelenmiştir. 23'ü yüksek, 43'ü orta ve 28'i düşük gelirli ülke gruplarına ait veriler panel veri analizi kullanılarak incelenmiştir. Yapılan çalışma sonucun-

da, ekonomik özgürlük düzeyinin artması durumunda düşük gelirli ülkelerde kişi başına gelirin arttığı gözlemlenmiştir. Ekonomik özgürlüklerin kısıtlanması durumunda yüksek ve orta gelirli ülkelerde ki kişi başına gelir düzeyinde bir değişim olmadığı gözlemlenmiştir. Aynı durumda yüksek gelirli ülkelerde ki büyüme oranı düşerken, orta ve düşük gelirli ülkelerde ise büyüme oranlarının herhangi bir değişiklik göstermediği sonucuna ulaşılmıştır.

Abraham ve Lewis (1998) çalışmalarında, politik ve ekonomik özgürlüklerin ve insan haklarının büyüme ile ilişkisini incelemiştir. Freedom House'dan elde edilen politik özgürlükler değişkeni, Humana'nın (1986) çalışmasından elde edilen insan hakları endeksi ve Scully ve Slottje'nin (1991) çalışmasından elde edilen ekonomik özgürlük endeksleri üzerine yapılan incelemenin sonucunda özgürlüklerin ekonomik büyümeyi arttıran en önemli belirleyiciler arasında olduğunu ifade etmişlerdir.

Grubel (1998) yayınlamış olduğu çalışmasında ekonomik özgürlüklerin makro ekonomik göstergeler üzerine olan etkisini incelemiştir. Yapılan çalışma sonucunda alışılmış durumun aksine, ekonomik özgürlük seviyesinin yüksek oluşu ekonomik büyüme, kişi başına gelir düzeyi ve işsizlik düzeyi gibi göstergeler üzerinde yüksek düzeyde bir etkisi olmadığını söylemiştir. Buna istinaden adil gelir dağılımı üzerine olumlu etkileri olduğunu ek olarak ifade etmiştir.

Dawson (1998) bu çalışmasında özgürlüklerin ekonomi üzerine olan etkisini incelemek üzere ekonomik özgürlük endeksine ait verileri Fraser Institute'dan edinmiştir. Sonuç olarak serbest piyasa ekonomilerinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğunu, ekonomik özgürlüklerin sahip olunan toplam kaynak verimliliği üzerinden ekonomik büyümeyi doğrudan ve yatırımlar üzerinden dolaylı yoldan arttırdığını ortaya koymuştur. Dawson bu çalışmasıyla politik ve sivil özgürlüklerin temeli dolayısıyla, ekonomik özgürlükleri açıklamada önemli belirleyiciler olduğunu ifade etmiştir. Gayri safi yurtiçi hasılanın artışı, politik ve sivil haklar üzerindeki etkiye göre ekonomik özgürlükler üzerinde daha hızlı etkiler doğurur. Buna istinaden ekonomik özgürlüklerde meydana gelen etkiler politik ve sivil hakların açıklanmasında önem arz etmektedir. Bu bilgi ise politik ve sivil hakların ekonomik özgürlükler üzerindeki etkisinin, ekonomik özgürlüklerin politik ve sivil haklar üzerine olan etkisinden daha zayıf olduğunu açıklamaktadır.

Sierman ve De Haan (1998) yapmış oldukları çalışmalarında ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştirlerdir. 78 ülke üzerinden gerçekleştirilen çalışmada 1980 - 1992 yılları arası dönemi kapsayan sonuç göre ekonomik özgürlüklerin belirleyicilerin bazılarının ekonomik büyüme üzerinde doğrudan bir etkisi söz konusu iken diğer belirleyiciler ile ekonomik büyüme arasında mevcut bir ilişki söz konusu değildir.

Sturm vd. (2002) 40 ülke üzerinde 1980 - 1990 yılları arasını kapsayan dönem için geliştirmiş oldukları ekonomik özgürlük endeksi ile ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştirlerdir. Yapılan çalışmada yöntem olarak panel veri analizi kullanılmışlardır ve analiz sonucunda ilgili değişkenler arasında herhangi bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Pitlik (2002) ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında 82 ülkenin yer aldığı veri setine ait endeksleri 1975 - 1995 yılları arasında kapsayan dönem itibari ile değerlendirmiştir. Yapılan çalışma sonucunda ülkelerin ekonomik özgürlük seviyelerinin aksine ekonomik özgürlük ve politikaların sergilemiş olduğu dalgalanmaların önem arz ettiğini ifade etmiştir. Sergilenen dalgalanmaların seviyesi yüksek düzeyde ise ekonomik büyüme oranının düşük olacağını, bunun yerine ekonomik özgürlük düzeyi istikrarlı bir yükseliş sergiliyorsa ekonomik büyüme performansının yüksek olacağını vurgulamıştır.

Carlsson ve Lundström (2002) yılında yayınlamış oldukları çalışmalarında ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 74 ülkenin yer aldığı veri setine ait endeksler itibariyle 1970-1990 yılları arasında kapsayan dönem için incelemişlerdir. Yapılan çalışma, ekonomik özgürlüklerin kendi içinde yedi alt kategoride sınıflandırılması dolayısıyla her bir sınıfın da ekonomik büyüme üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri olması itibariyle oldukça önem arz etmektedir. Sonuç itibariyle yazarlar, ekonomik özgürlük düzeyinin ekonomik büyüme için gerekli olduğunu fakat endeks üzerinden gerçekleştirilen kategorilerin bir kısmının anlamsız bir kısmının ise negatif etkiler yaratmış olması nedeniyle, ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerinde doğrudan pozitif bir etkisinin olduğunu söylemenin güç olduğunu ifade etmişlerdir.

Ali (2003) yapmış olduğu çalışmasında ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme ve yatırım üzerine olan etkisini incelemiştir. Çalışmada ülkeler arasındaki büyüme farklılıklarının açıklanmasında kurumların rolünün ne düzeyde olduğunu anlamak için kurumsal nitelikte alternatif ölçümler kullanılmıştır. Sonuç olarak aradaki ilişki pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Turan (2006) yapılan araştırma raporuna göre, Türkiye'nin 2006 yılına ait ekonomik özgürlük endeksi değerine ve bu değere göre yer aldığı sıralamada ki durumunu incelemiştir. Çalışmada 2006 yılına ait ekonomik özgürlük endeksine göre son bir yılda tüm ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyleri artış göstermiştir. Bir ülkenin ekonomik özgürlük düzeyinin artması durumu da uzun vadeli sürdürülebilir büyümenin gerçekleştiği ve refah seviyesinin yükseldiği şeklinde yorumlanmıştır. Ülkeler ise özgür, özgürlüğe yakın, büyük ölçüde özgür olmayan ve özgürlüğü bastırılmış olmak üzere dört ayrı grupta sınıflandırılmıştır. Özgürlük seviyesine ilişkin puanlama durumu ise 1 ve 5 puan arasında değişiklik göstermektedir ve puanların artması ekonomik özgürlüğün azalması anlamına gelmektedir. Yayınlanmış olan rapora göre Türkiye'nin sıralamada 157 ülke arasında 85'inci sırada yer aldığı ve puanının ise 3.11 olduğu ifade edilmiştir. Türkiye en kötü puanının 4,0'lık kısmını para politikası ve düzenlenmesinden alırken, en iyi puanını devlet müdahalesi ve ticaret politikasından almıştır. 2005'te 112. Sırada yer alan Türkiye 2004'te 3.39'luk bir puan ve 2003'te de 3.50'lik bir puan sergilemiştir. Sonuç olarak tüm ekonomik reformlara karşın, Türkiye'nin ekonomik özgürlük düzeyinin dünyanın birçok ülkesinin gerisinde seyrettiği gözlemlenmiştir.

Santhirasegaram (2007) yapmış olduğu çalışmasında gelişmekte olan ülkelerde ki politik ve ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerine olan etkisini incelemiştir. Gelişmekte olan 70 ülke için 2000-2004 yılları arasını kapsayan dönemi ele alan çalışma, politik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü güçlü bir etkisinin olduğunu ve ekonomik özgürlüklerin de ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü anlamsız bir etkisinin olduğunu ortaya koymuştur.

Başkaya ve Manan (2009) Türkiye'nin ekonomik özgürlük düzeyi ile demokrasi ve ekonomik performansı arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. 1970-2005 yılları arasını kapsayan dönemi zaman serisi analizlerini kullanarak incelediklerinde ekonomik özgürlükler ile ekonomik performans arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır. Kullanılan modellerin bazılarında pozitif bazılarında negatif ilişki bulunmuş olması demokrasi ile ekonomik performans arasındaki ilişki üzerinde kesin bir yargıya ulaşılmamasına sebep olmuştur. Yapılan çalışma da Türkiye'de ekonomik özgürlük düzeyindeki artışın ekonomik performansı yükselteceği sonucuna ulaşılmıştır.

Yenipazarlı (2009) yapmış olduğu çalışmasında ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisini Türkiye için incelemiştir. Yazar 'ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır' hipotezine dayanarak, 1970 - 2006 yılları arasındaki dönemi, Türkiye'nin ekonomik göstergelerinden bazılarını içine aldığı altı farklı alt gruptan oluşan ekonomik özgürlük endeksi ve belirlenen ekonometrik yöntemler aracılığıyla test etmiştir. Yöntem olarak Sınır Testi ile ARDL (Ardışık Bağımlı Gecikmesi Dağıtılmış Modeller) Yaklaşımı ve Johansen Eşbütünleşme Analizi gibi zaman serisi yöntemlerini kullanmıştır. Yapılan çalışma sonucunda ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu ifade edilmiştir.

Yalman vd. (2011) Arjantin, Brezilya, Kolombiya, Meksika, Peru, Şili ve Venezuela gibi Latin Amerika ülkelerinin yanında Türkiye'nin de içinde bulunduğu ülkeler üzerinde 2000 – 2006 yılları arasını kapsayan dönemde ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisini analiz etmişlerdir. Yapılan panel veri regresyon analizinde; ticari özgürlük, mülk edinme özgürlüğü ve rüşvet vermeme özgürlüğünün ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği, sermaye ve yatırım özgürlüklerinin ise ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Tunçsiper ve Biçen (2014) yapmış oldukları çalışmalarında dokuz yükselen piyasa ekonomisine ait verileri 2000-2014 yılları arasını kapsayan dönem için özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel regresyon yöntemiyle analiz etmişlerdir. Ekonomik özgürlük endeksini temsilen mülkiyet hakları endeksi, çalışma özgürlüğü endeksi, ticaret özgürlüğü endeksi ve yatırım yapma özgürlüğü endeksi verilerini seçmişlerdir. Yaptıkları analiz sonucunda, mülkiyet hakları endeksi ve yatırım yapma özgürlüğü endeksi ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki bulunduğunu, çalışma özgürlüğü endeksi ve ticaret özgürlüğü endeksi ile ekonomik büyüme arasında ise pozitif yönlü bir ilişki bulunduğunu ifade et-

mişlerdir. Genel ekonomik özgürlük endeksi ile ekonomik büyüme arasında ise anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını gözlemlemiştir.

Ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmaların yer aldığı literatürde de görüldüğü üzere, incelenen iki değişken arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki olduğunu ortaya koyan çalışmaların yanında, negatif yönlü ya da anlamsız ilişkinin bulunduğunu ortaya koyan az sayıda çalışmada bulunmaktadır.

Yöntem ve Veri Seti

Yapılan bu çalışmada, Ekonomik Özgürlükler Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri mi? sorusuna cevap bulmak adına ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, OECD üyesi olan yüksek gelir grubundan oluşan 32 ülke için 1995-2015 yılları arasında kapsayan döneme ait veriler dikkate alınarak sistem GMM dinamik panel veri yöntemi ile incelenmiştir. OECD üyesi olan yüksek gelirli 32 örneklem ülke; ABD, Avustralya, Avusturya, Almanya, Belçika, Birleşik Krallık, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Güney Kore, Hollanda, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Kanada, Lüksemburg, Macaristan, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, Şili, Yeni Zelanda ve Yunanistan'dan oluşmaktadır. OECD üyesi olan 34 ülke arasından Türkiye ve Meksika ülkelerinin çıkarılarak analize dahil edilmeyişinin nedeni bu ülkelerin orta gelirli ülke grubunu temsil ediyor olmalarıdır. Yapılan çalışmada sadece yüksek gelirli OECD ülkeleri incelenmektedir. Bu ülkelere ait olan ekonomik özgürlük endeksine ilişkin veriler The Heritage Foundation (<http://www.heritage.org/index>, Erişim Tarihi: 28.12.2015) resmi internet adresinden alınmıştır.

Ekonomik özgürlük endeksi Heritage Vakfı ve The Wall Street Journal tarafından, 1995 yılında Adam Smith tarafından yayınlanmış olan 'Milletlerin Zenginliği' isimli kitapta ifade edilen teoriler doğrultusunda oluşturulmuştur. Oluşturulan endeks, değerlendirmeye alınan ülkeler arasında puanlama ve sıralama sistemine sahiptir. Değerlendirmeye alınan her bir ülke için belirli kriterler doğrultusunda puanlar atanarak, ülkelerin ekonomik büyüme düzeyleri ölçülmüş, ülkeler belirli bir düzende sıralanmıştır (Kangallı vd., 2014).

1995 yılından itibaren oluşturulmuş olan Ekonomik Özgürlük Endeksi, 2011 yılından itibaren 10 özgürlük değişkeni ile toplamda 183 ülkeyi puanlamasına dahil etmektedir. Adam Smith'in teorilerine dayandırılarak oluşturulan 10 ekonomik özgürlük değişkenleri aşağıdaki Tablo 1'de verilmiştir. Yapılan analizlerde kullanılan kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla oranını, gayri safi sabit sermaye oluşumunu, ortaöğretim ile işgücünü ve brüt tasarrufları temsil eden veriler Dünya Bankası'nın All Indicators bölümünden alınmıştır. Bu verileri temsil eden kısaltmalar da Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1.

Kullanılan Değişkenler

Kullanılan Değişken Adı	Kısaltması	Kullanılan Ekonomik Özgürlük Değişkenlerinin Adı	Kısaltması
Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Oranı	PCGDP	Kamu Harcamaları	PEI
		Ticari Özgürlükler	TFI
Gayri Safi Sabit Sermaye	GFCF	Mali Özgürlükler	MFI
		Yatırım Özgürlükleri	IFI
İşgücü	dlnLFT	Parasal Özgürlükler	MFI
		Finansal Özgürlükler	FFI
Brüt Tasarruflar	GS	Mülkiyet Hakları	PFI
		Yolsuzluktan Sakınma	YS
Ekonomik Özgürlük Endeksi	HFGEFI	İş Özgürlüğü	BFI
		İşgücü Özgürlüğü	LFI

Ekonomik özgürlük endeksinin, puanlama şekli 1 ile 5 arasında değişiklik gösterirken, puanların atması durumu ekonomik özgürlük düzeyinin azalması anlamına gelmektedir. Ülkeler; özgür, özgürlüğe yakın, büyük ölçüde özgür olmayan ve özgürlüğü bastırılmış olmak üzere 4 gruba ayrılmaktadır. Örneğin, endeks değeri 2,98 olan bir ülke 'özgürlüğe yakın' sayılırken 3.04 endeks değerine sahip bir ülke 'büyük ölçüde özgür olmayan' olarak ifade edilmektedir (Turan, 2006).

Ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyümenin belirleyicileri olup olmadığının incelendiği çalışmada, dinamik panel tahmin yöntemlerinden biri olan Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) kullanılarak analiz yapılmıştır. Bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin bağımsız değişken olarak ifade edildiği modeller dinamik modeller olarak adlandırılmaktadır. Dinamik modeller genel olarak şu şekilde gösterilmektedir (Dökmen, 2012).

$$Y_{it} = Y_{i,t-1} + \beta_1 x_{it} + n_i + \lambda_t + \epsilon_{it} \quad i=1, \dots, N \quad t=1, \dots, T$$

Bu denklemde x_{it} , Kx1 boyutundaki bağımsız değişkenin vektörünü; β_1 , Kx1 boyutundaki katsayılar matrisini; $Y_{i,t-1}$, bağımlı değişken Y_{it} 'nin gecikmeli değerini; n_i , gözlenemeyen bireysel etkileri; λ_t , gözlenemeyen zaman dair etkileri, ϵ_{it} ise yatay kesitler arası ve zaman göre değişiklik gösterdiği gözlenemeyen değişkenlerin etkisini (hata terimimi) ifade etmektedir. Denklemde n_i ve λ_t değerlerinin sabit olduğu varsayılmıştır.

Genellikle kullanılan dinamik modellerde bağımlı değişkenin gecikmeli değeri ile hata terimi arasında bir ilişkinin bulunması, EKK metodunda sonuçların sapmalı ve tutarsız olmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla yöntemden kaynaklanan söz konusu bu sıkıntıları gidermek için dinamik panel veri analizlerinde GMM yöntemi kullanımı öne çıkmıştır. GMM yöntemi

diğer tahmincilerin gerektirdiği güçlü varsayımların aksine basit varsayımlara dayandığından dinamik modellerin analizlerinde yaygın bir şekilde uygulanmıştır.

GMM yönteminde kullanılan temel tahmin edici modellerden biri olan Arellano ve Bond (1991) tahmincisi, fark GMM tahmincisi olarak da ifade edilen sıklıkla kullanılan bir yaklaşımdır. Bu modelde bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerleri araç değişken olarak ele alınmakta ve bileşenlerin spesifik etkilerini minimize etmek için değişkenlerin birinci farkları kullanılmaktadır. Bir başka dinamik model tahmincisi, GMM için kullanılan temel tahmin edici modellerinden Arellano ve Bover (1995) tarafından geliştirilen sistem GMM tahmincisidir. Bu model, fark ve düzey olmak üzere iki sistemli bir denklemin birleştirilmesinden türetilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda fark GMM tahmincisinden elde edilen sonuçların zayıf tahminlerle birlikte sapmalı sonuçlar olduğu gözlemlenmiştir. Sistem GMM tahmincisinin ise daha güçlü sonuçlar ortaya koyduğu tespit edilmiştir (Dökmen, 2012).

Çalışmada kullanılan yöntemin dinamik panel veri yöntemi olmasının giriş kısmında da belirtilen iktisadi gerekçelerine, belli başlı ekonometrik nedenlerde ilave edilebilir. Bu nedenleri sıralayacak olursak; açıklayıcı değişkenlerin egzojen değişkenler olduğu varsayımı gerçeği yansıtmayabilir ve teorik olarak incelendiğinde mali bir takım değişkenler ile ekonomik büyüme arasında ters yönlü bir ilişki olabilir (Narvaez, 2004). İklim, nüfus gibi sabit demografik etkilerin ülke üzerine etkileri açıklayıcı değişkenler ile bağlantılı olabilir. Örneğin açıklayıcı değişken olarak kullanılan okullaşma oranı (beşeri sermaye) ülkenin coğrafi ve demografik yapısından etkilenebilir. Kullanılan modele açıklayıcı değişkeni temsilen, bağımlı değişkenin gecikmeli değerinin ilave edilmesi içsel bağıntı düzeyinde aksaklıklar olma ihtimalini arttırır. Analiz için kullanılan veri setinin zaman boyutunun kısa, ülke boyutunun ise daha uzun olması durumu şeklinde sıralanabilir (Akbulut ve Güran, 2015).

Dolayısıyla, ifade edilen tüm bu iktisadi ve ekonometrik gerekçelere dayanarak çalışmada kullanılan yöntem, dinamik panel veri yöntemi olan GMM yöntemi ve GMM tahmin edici modeller arasında daha güçlü sonuçlar ortaya koyduğu tespit edilen sistem GMM yöntemi olarak belirlenmiştir.

Çalışmada yapılacak olan analiz için sistem GMM yöntemine bağlı olarak oluşturulan ekonometrik model aşağıdaki gibidir:

$$pcGDP_{it} = \alpha + \beta_1 dlnlft_{it} + \beta_2 gfcf_{it} + \beta_3 PEI_{it} + \beta_4 TFI_{it} + \beta_5 IFI_{it} + \beta_6 FFI_{it} + \beta_6 BFI_{it} + \epsilon_{it}$$

$$i=, \dots, N \quad t=1, \dots, T$$

Modelde, $pcGDP_{it}$ i ülkesinin t dönemine ait kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla değeri bağımlı değişken olarak ele alınmıştır. HFGEFI olarak adlandırdığımız ekonomik özgülük endeksinin alt endeksleri olan, $\beta_3 PEI_{it}$ kamu harcamaları endeksi, $\beta_4 TFI_{it}$ ticaret

özgürlüğü endeksi, $\beta_5 IFI_{it}$ yatırım özgürlüğü endeksi, $\beta_6 FFI_{it}$ finansal özgürlük endeksi ve $\beta_6 BFI_{it}$ iş özgürlüğü endeksi modelde bağımsız değişkenler olarak yer almaktadırlar. Diğer bağımsız değişkenler olan $\beta_1 dlnlft_{it}$ işgücü değeri ve $\beta_2 gfcf_{it}$ sermaye değeri temel kontrol değişkenleri temsil etmektedir. ϵ_{it} ise yatay kesitler arası ve zaman göre değişiklik gösteren gözlenemeyen değişkenlerin etkisini (hata terimimi) ifade etmektedir.

Ampirik Bulgular

Ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme düzeyi üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada dinamik panel veri yöntemlerinden biri olan sistem GMM tahmincisi kullanılmıştır. Yapılan analizin tahmin sonuçlarına değinmeden önce, modelde kullanılan değişkenlere ait ortalama, gözlem sayısı, standart sapma, varyans, medyan gibi tanımlayıcı istatistiklere ilişkin bilgiler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2.

Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	pcGDP	PEI	TFI	IFI	FFI	BFI	dlnLFT	GFCF
Gözlem Sayısı	638	630	630	630	630	630	608	637
Ortalama	2.599223	39.74475	80.94064	72.49206	69.36508	79.66651	.0094594	3.119857
Std. Sapma	3.047538	20.82565	6.110777	11.88093	15.03288	9.964639	.0129453	8.26098
Medyan	2.708349	39.3	81.4	70	70	80.8	.0083318	3.242572
Varyans	9.287486	433.7077	37.34159	141.1565	225.9873	99.29403	.0001676	68.24379

Modele ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de ki gibi olup, incelenen ülkelerin bazı yıllarına ilişkin verilerin bulunmaması nedeniyle gözlem sayıları değişiklik arz etmektedir.

Tablo 3’te ise değişkenler arasında gözlemlenen ilişkinin yönünü gösteren korelasyon matrisi verilmiştir.

Tablo 3.

Korelasyon Matrisi

Değişkenler	pcGDP	dlnLFT	GFCF	PEI	TFI	IFI	FFI	BFI
pcGDP	1.0000							
dlnLFT	0.3057	1.0000						
GFCF	0.7613	0.2268	1.0000					
PEI	0.1117	0.1602	0.0157-	1.0000				
TFI	0.3162-	0.0373-	0.2215-	0.0394-	1.0000			
IFI	0.0437-	0.0726	0.0261-	0.0039	0.3476	1.0000		
FFI	0.0272-	0.0467	0.0108-	0.0617	0.1948	0.4541	1.0000	
BFI	0.1787-	0.0591-	0.1211-	0.0328	0.2729	0.2178	0.3180	1.0000

Değişkenlerin birbiriyle ilişkisi hakkında fikir veren korelasyon matrisi incelendiğinde pcGDP ile GFCF arasındaki yüksek korelasyon dikkat çekmiş, ilişkinin pozitif yönlü olduğu görülmüştür.

Çalışmada modelde ki değişkenlerin dengesiz panel görünümü sergiliyor olmaları sebebiyle Im-Peasaron-Shin birim kök testi yapılmıştır. Yapılan test sonucunda sadece LFT değişkeninin de birim kök bulunmuştur. Modelde LFT bağımsız değişkeni, işgücü değerini toplam tutar olarak temsil ettiği için logaritması alınmıştır fakat yapılan panel birim kök testi sonucunda, serinin durağan olmadığına gözlemlenmesi sebebiyle farkı alınarak dlnLFT şeklinde kısaltma ile kullanılmıştır. Dolayısıyla sistem GMM yaklaşımındaki değişkenlerin durağan oldukları varsayımı karşılanmaktadır.

Tablo 4.
Sistem GMM Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: pcGDP			
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	z İstatistikleri	P > z
dlnLFT	40.59224	2.05**	0.040
GFCF	.2769769	5.72***	0.000
PEI	.0358536	2.92**	0.004
TFI	-.1397985	4.04***	0.000
IFI	.0519233	2.93***	0.003
FFI	.0519233	1.51-	0.130
BFI	.0014153	0.04	0.968
Arellano-Bond Test AR (1)		3.66-	0.000
Arellano-Bond Test AR (2)		0.98-	0.327
Grup Sayısı			32
Gözlem Sayısı			605
Wald İstatistiği			166.39
Wald olasılık değeri			0.000
Hansen Testi p değeri			1.000

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5, %10 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade eder.

Değişkenlerin birim kök testlerinin de incelenmesinin ardından Sistem GMM dinamik panel veri yöntemi ile tahmin edilen modelin sonuçları Tablo 4'de verilmiştir. Sistem GMM tahmincilerinin tutarlılığını değerlendirmek için Wald Testi, Hansen Testi ve Arellano-Bond Testi AR (1), Arellano-Bond Testi AR (2) incelenecektir.

Yapılan analiz sonucunda Wald olasılık değerine göre kurulan model %1 düzeyinde bir bütün olarak anlamlı bulunmuştur. Sistem GMM yönteminde kullanılan araç değişkenlerin geçerliliğini test etmek amacıyla Hansen Testi incelenmiş ve araç değişkenlerin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modelde otokorelasyon olup olmadığını gösteren Arellano-Bond Testi AR (1) sürecinde anlamlı, yani modelde otokorelasyon sorunu olmadığı tespit edilmiştir.

Test AR(2) sürecinde ise anlamsız yani olması gerektiği gibi bulunmuştur. Tahmin sonuçlarına göre ekonomik özgürlük endeksini temsilen alınan beş değişkenden (PEI) Kamu Harcamaları, (TFI) Ticari Özgürlükler Endeksi ve (IFI) Yatırım Özgürlüğü Endeksi istatistiksel açıdan anlamlı bulunurken, (FFI) Finansal Özgürlükler Endeksi ve (BFI) İş Özgürlüğü Endeksi ise istatistiksel açıdan anlamsız bulunmuştur.

Dolayısıyla Tablo 4'e göre PEI değişkeni ve IFI değişkeninin ekonomik büyümeye etkisi anlamlı ve pozitif yönlüdür. Yani bu değişkende meydana gelen bir artış ekonomik büyüme düzeyinde de aynı yönde bir artışa sebep olacaktır. TFI endeksinin ise ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü bir ilişkiye sahip olduğu görülmektedir. FFI ve BFI değişkenleri ile ekonomik büyüme arasında sırasıyla negatif ve pozitif etki ortaya çıkmış olmasına rağmen bu değişkenlere ait katsayılar istatistiki açıdan anlamsız bulunmuştur. Bulunan sonuçlar literatür kısmında incelenen çalışmalarla paralellik göstererek teoriye uygunluk sağlamıştır.

Sonuç

İktisat tarihi boyunca ekonomik büyümenin belirleyicilerinin neler olduğu tartışma konularından biri olmuştur. 'Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler' düşüncesi ile daha az müdahale daha iyi sonuç savını savunan Fizyokrat iktisatçıların ardından, Adam Smith de 1776 yılında yayınlamış olduğu 'Milletlerin Zenginliği' isimli kitabında, devlet müdahalesinin olabildiğince az özel sektörün ise olabildiğince çok söz sahibi olduğu piyasalarda ekonomik büyümenin yüksek düzeylere çıkarılabileceğini ifade etmiştir. Bu teorilerin günümüzdeki doğruluğunu incelemek adına yapılan bu çalışmada OECD üyesi olan 34 ülkeden, aynı gelir gurubuna sahip 32 ülke üzerinde çalışılmıştır. 32 ülkeye ait 1995-2014 yılları arası dönemi kapsayan ekonomik özgürlük endeksini oluşturan on altı değişken arasından seçilen beş alt değişkenin ekonomik büyümenin belirleyicileri olup olmadığı incelenmiştir. Kullanılan verilerin zaman boyutunun kısa, ülke boyutunun ise daha uzun olması ve tahmin edici modeller arasında daha güçlü sonuçlar ortaya koyması nedeniyle yöntem olarak sistem GMM yöntemi kullanılmıştır. Oluşturulan modelde ekonomik özgürlüğü, kamu harcamaları endeksi, ticari özgürlükler endeksi, yatırım özgürlüğü endeksi, finansal özgürlükler endeksi ve iş özgürlüğü endeksi temsil etmiştir. Ekonomik özgürlük endeksine ilişkin genel endeks yerine içerdiği beş alt değişkenin alınmasının sebebi ise her endeksin büyümeyi aynı yönde ve düzeyde etkilemediğidir. Kontrol değişkenler olarak ele alınan değişkenler ise işgücü ve sermayedir.

Modelde kamu harcamaları endeksi istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bulunmuştur. Dolayısıyla 1995-2014 yılları arasını kapsayan dönemde yüksek gelirli OECD ülkelerinde ekonomik özgürlük endeksinin alt değişkenlerinden kamu harcamaları (PEI) endeksi, ekonomik büyümenin pozitif yönlü belirleyicisidir. Yüksek gelirli OECD ülkelerinde kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif yönlü olduğu şeklindeki sonuç, teori ile paralellik gösterdiği ifade edilebilir.

Ticari özgürlükler endeksi (TFI) istatistiki olarak anlamlı fakat negatif bir sonuç vermiştir. Söz konusu bu endeksin ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği görülmüştür. Yüksek gelirli OECD ülkelerinde daha fazla ticari serbesti durumunun ithalat düzeyinin olması gerekenden fazla olmasına yol açması sebebiyle ekonomik büyümeyi negatif yönde etkileyebileceği şeklinde yorumlanabilir.

Yatırım özgürlükleri endeksi (IFI) istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlüdür. Ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır şeklindeki sonuç teoriyi desteklemektedir.

Finansal özgürlükler endeksi (FFI) ve iş özgürlüğü endeksi (BFI) modelin test sonuçlarına göre istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur. Yani analizin gerçekleştirildiği yüksek gelirli OECD ülkelerinde 1995-2014 yılları arasında kapsayan dönemde finansal özgürlüklerin ve iş özgürlüğünün ekonomik büyüme üzerinde etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Literatürde incelenen çalışmaların çok azında ulaşılan genel ekonomik özgürlük endeksinin dahil edildiği tüm modellerde anlamsız bulunması sonucu, ulaşılan bu sonucu destekler niteliktedir.

Yapılan çalışmanın daha önce çalışılmış ülke ve zaman gruplarından farklı bir veri setini kapsamamasından dolayı, teoride genel kabul görmüş olan 'ekonomik özgürlükler (genel endeksi yani on alt değişkenden oluşan endeks) ekonomik büyümeyi etkiler' şeklindeki sonuçla her zaman karşılaşılması olağan bir durumdur. Ekonomik özgürlük endeksi, her ne kadar ülkelerin büyüme düzeylerine etkisi olarak gelişmişlik düzeyini ölçmek adına oluşturulan bir endeks olsa da, ekonomik büyüme daha başka sistem ve yöntemlerle analiz edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla ekonomik özgürlük endekslerini tek başına ekonomik büyümenin belirleyicileri olarak ele almak makul kabul edilmemelidir.

Kaynakça

- Abraham, B. A., & Lewis, K. A. (1998). Cultural and Institutional Determinants of Economic Growth: A Cross Section Analysis. *Public Choice*, 83, 276-284.
- Akbulut, H., & Güran, M. C. (2015). Gelişmekte Olan Ülkelerde Kamu Transfer Harcamaları Ve Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Yöntemi İle Uzun Dönem Analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 1-18.
- Akinci, M. (2013). *Ekonomik Özgürlükler İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Gelişmiş, Gelişmekte Olan Ve Azgelişmiş Ülkeler Üzerine Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ali, A. M. (2003). Institutional Differences of Sources of Growth Differences. *American Economic Journal*, 31, 348-362.
- Carlsson, F., & Susanna, L. (2002). Economic Freedom and Growth: Decomposing The Effect. *Public Choice*, 112, 335-344.
- Dawson, J. W. (1998). Institutions, Investment and Growth: New Cross-Country and Panel Data Evidence. *Economic Inquiry*, 36, 603-319.
- De Haan, J., & Sierman, L. J. (1998). Further Evidence on the Relationship Between Economic Freedom and Economic Growth. *Public Choice*, 95, 363-380.
- De Vanssay, X., & Spindler, Z. A. (1994). Freedom and Growth: Do Constitutions Matter?. *Public Choice*, 78(3-4), 359-372.
- Dökmen, G. (2012). Yolsuzlukların Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisi: Dinamik Panel Veri Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13(1), 41-51.
- Goldsmith, A.A. (1995). Democracy, Property Rights and Economic Growth. *Journal of Development Studies*, 32, 157-174.

- Grubel, H. G. (1998). Economic Freedom and Human Welfare: Some Empirical Findings. *Cato Journal*, 18(2), 287-304.
- Holmes, K., Johnson, B. T., ve Kirckpatrick, M. (1998). *1997 Index of Economic Freedom*, The Heritage Foundation.
- Humana, C. (1986). *World Human Rights Guide*, London: Pan Book.
- Islam, S. (1996). Economic Freedom, Per Capita Income and Economic Growth. *Applied Economics Letters*, 3, 595-597.
- Kangalli, S. G., Uyar, U., & Buyrukoğlu, S. (2014). OECD Ülkelerinde Ekonomik Özgürlük: Bir Kümeleme Analizi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(3), 95-109.
- Madan, A. (2002). The Relationship Between Economic Freedom and Socio-Economic Development. *Honors Projects Working Paper*, 37, 1-47.
- Manan, Ö., & Beşkaya, A. (2009). Ekonomik Özgürlükler Ve Demokrasi İle Ekonomik Performans Arasındaki İlişkinin Zaman Serileri İle Analizi: Türkiye Örneği. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 47-76.
- Narvaez, R.C. (2004). The Composition of Public Expenditure and Economic Growth Inflow and Middle-Income Countries. *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 5(6), 39-50.
- Pitlik, H. (2002). The Path of Liberalization and Economic Growth. *Kyklos*, 55: 57-80.
- Santhirasegaram, S. (2007). The Impact of Democratic and Economic Freedom on Economic Growth in Developing Countries: Pooled Cross Country Data Evidence. *Journal of Applied Sciences*, 7(11), 1484- 1489.
- Scully, G. W., & Slottje, D. J. (1991). Ranking Economic Liberty Across Countries. *Public Choice*, 69, 121-152.
- Sturm, J. E., Leertouwer, E., & Haan, J. (2002). Which Economic Freedoms Contribute to Growth? A Comment. *Kyklos*, 55(3), 403-416.
- The Heritage Foundation (2015). *Index of Economic Freedom, All Index Data*. Erişim Tarihi: 28 Aralık 2015, <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year>
- Tunçsiper, B., & Biçen, Ö. F. (2014). Ekonomik Özgürlükler Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Regresyon Yöntemiyle İncelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 25- 45.
- Turan, S. (2006). *2006 Ekonomik Özgürlük Endeksi ve Türkiye'nin Sıralamadaki Durumu*. (Rapor No. 2006-42/65). Konya Ticaret Odası- Etüt-Araştırma Servisi- Araştırma Raporu.
- World Bank (2015). *World Development Indicator (WDI-GDF)*. Erişim Tarihi: 28 Aralık 2015, <http://data.worldbank.org /data-catalog/world-development-indicators>
- Yalman Noyan, İ., Sandalcılar, A. R., & Demirkoparan, F. (2011). Özgürlükler ve Ekonomik Kalkınma: Latin Amerika ve Türkiye. *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, 431-444.
- Yenipazarlı, A. (2009). *Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Zaman Serisi Analizi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.
- Yıldırım, S. (2009). Aghion-Howitt Büyüme Modeli Çerçevesinde Ekonomik Özgürlük Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Veri Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 259-268.

Çalışan-Yönetici Uyumunu Belirleyen Çalışan Değerlerinin Örgütsel Bağlılıkla İlişkisi: Isparta OSB'deki Bir Tekstil Fabrikası Örneği

Farid Jabbarlı*

Öz: Araştırmada, çalışan-yönetici uyumunu belirleyen çalışan değerleri ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki incelenmiştir. Örgütsel bağlılık düzeyini etkileyen kurum içi faktörlerden biri de çalışan-yönetici ilişkisidir, dolayısıyla da bu ilişkiye yön veren çalışan değerleridir. Bu çalışmanın amacı personelin işletme ve yönetimle ilişkisinde değer verdiği faktörü açıklamak, çalışanlarının örgütsel bağlılık düzeylerini belirlemek ve çalışan-yönetici uyumundaki çalışan değerlerinin bağlılık düzeyi ile ne derecede ilişkisinin olduğunu tespit etmektir. Araştırmanın evreni Isparta SDOSB'de bulunan 120 personelli tekstil fabrikası çalışanlarıdır. Anketler 68 çalışan tarafından cevaplandırılmıştır. Elde edilen veriler istatistikî yöntemlerle analiz edilmiş, çalışan-yönetici uyumundaki çalışan değerleri ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin düzeyini tespit etmeye yönelik araştırma soruları sorulmuş ve ortaya konan hipotezler test edilmiştir. Araştırma ampirik bir araştırmadır. Elde edilen bulgular çalışanların çalışan-yönetici ilişkisinde önemsemediği değerleri öne çıkarmıştır. Çalışanların yöneticileriyle ve ya çalışma arkadaşlarıyla sorumluluklar, adalet, haklar gibi normatif değerler çerçevesinde ilişkide olmayı tercih etmektedirler. Yapılan araştırmada çalışanların en az tercih ettiği iletişim şeklinin otorite olduğu tespit edilmiştir. Bundan başka çalışmada örgütsel bağlılık düzeylerine verilen cevapların ortalaması dikkate alınarak hesaplandığında, çalışanlardan en fazla olumlu cevapları devamlılık bağlılığı almıştır. Buradan çıkarılan sonuca göre çalışanlar genel olarak devamlılık bağlılığı yoluyla işyerlerine bağlanmayı tercih etmektedirler. Sonuç olarak çalışan-yönetici uyumunu belirleyen çalışan değerleri ile normatif bağlılık arasında anlamlı ve negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Bununla da çalışan-yönetici uyumundaki çalışan değerlerinin örgütsel bağlılık için ne kadar önemli olduğu gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: Çalışan değerleri, Çalışan-Yönetici uyumu, Örgütsel bağlılık, Çalışan değerleri ve Çalışan-Yönetici uyumu testi.

Giriş

Yirminci yüzyılın rekabetçi piyasa koşullarından etkilenen ve psikolojik bir kavram olan bağlılığın örgütlerde uygulanabilirliği örgütsel bağlılık kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu konu ile ilgili yapılan birçok araştırma ile örgütsel bağlılık kavramsallaştırılmış ve çeşitli şekillerde ölçülmüştür (Meyer ve Allen, 1990:1). Örgütsel bağlılıkla ilgili literatürde geçen tanımlar kısaca Tablo 1'deki gibi özetlenebilir.

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B013

* Süleyman Demirel Üniversitesi, İşletme Ana Bilim Dalı.
E-posta: faridjabbarli@gmail.com

Tablo.1.

Örgütsel Bağlılık Tanımları

Becker (1960)	Kişinin örgütle karşılıklı iki taraf olarak bahse girdiği bir süreç ve örgütten ayrılacağı halde kaybedeceği çıkar veya faydaya göre bilinçli bir taraf tutma davranışıdır (Becker, 1960:32).
Etzioni (1961)	Örgütün otoriter gücünden dolayı kişilerin bağlılık davranışlarında bulunmasıdır (Eren, 2004:51).
Kanter (1968)	Kişinin örgütün hedef ve amacı doğrultusunda gayret sarf ederek devama yönelik bağlılık, uyum bağlılığı, kontrol bağlılığı sergilemesi sürecidir (Kanter, 1968:500).
Buchanan (1974)	Çalışanların örgütün değer yargıları ve hedefleri ile özdeşleşerek örgütten karşılık beklemezsizin, bu hedefleri gerçekleştirmek için sorumluluk hissetmesidir (Buchanan, 1974:533).
Mowday, Steers and Porter (1979)	Bireylerin örgüt amaç ve değerlerine yüksek düzeyde inanması ve kabul etmesi yoluyla örgüt amaçları için yoğun gayret sarf etme isteği ve örgütte kalmak ve örgüt üyeliğini sürdürmek için duydukları arzunun kaynağıdır (Mowday, Steers, Porter, 1979:226).
Meyer ve Allen (1984)	Bireyin belli bir varlığa karşı geliştirdiği duygusal bir yönelmeden kaynaklanan örgüt, örgütün alt sistemleri, çevre, aile, meslek, sendika gibi sosyal bir birimle özdeşleşmesidir (Meyer ve Allen, 1984:373).
Eren (2004)	"Kişinin bireysel istek, amaç ve değerlerine katkıda bulunan onların gelişmesine yardımcı olan örgütün amaçlarına bağlılık hatta sadakatle hizmet etme, örgüt lehine özverili davranma, kendini örgüte adama duygu ve tutumlarına denir" (Eren, 2004.).

Yaptıkları çalışmalarda araştırmacılar örgütsel bağlılığı çeşitli şekillerde sınıflandırmışlardır. Allen ve Meyer (1990; 1991; 1996)'ın devam bağımlılığı, duygusal bağlılık ve normatif bağlılık olarak geliştirdiği sınıflandırma şekli, günümüzde geçerliliğini koruyan ve örgütsel bağlılık bazında yapılan araştırmalarda temel alınan çalışmadır (Güllüoğlu, 2011:67).

Örgütsel bağlılık doğrudan veya dolaylı bazı faktörlerin etkisi altında ortaya çıkmaktadır (Çakır, 2001:77). Dolayısıyla çalışanın devam bağımlılığı, duygusal bağlılık ve normatif bağımlılığını etkileyen çeşitli faktörler vardır. Gilbert (1999)'e göre örgütsel bağlılık düzeyini etkileyen kurum içi faktörlerden biri de çalışan-yönetici ilişkisidir (Özdevecioğlu, 2003:116). Dolayısıyla da çalışan-yönetici ilişkisini belirleyen çalışan değerlerinin de örgütsel bağlılık düzeyine etkisi olduğu düşünülebilir.

Genelde örgütsel bağlılıkla alakalı çalışmalar örgüt iklimi, sosyal güç kaynakları, iş tatmini, çalışan-örgüt uyumu, çalışan-çevre uyumu, çalışan-iş uyumu, çalışan-grup uyumu üzerine yoğunlaşsa da çalışan değerleri ve çalışan-yönetici ilişkisini de ele alan birçok araştırma vardır. Çünkü, çalışanlar örgüt kültürü (çalışan-örgüt uyumu) ve iş arkadaşlarıyla (çalışan-grup uyumu) uyumsuzluk yaşasalar da yöneticileriyle ve böylece işleriyle ilgili uyumlu olabilirler

(Van Vianen, Shen, Chuang, 2011:906). Bu da örgütsel bağlılık açısından bu alanda yapılan çalışmaların ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Graen (1976)'ın lider üye değişimi ve Wexley&Pulakos (1983)'ın algısal benzerlik araştırması da bunlardandır (Kristof-Brown, Zimmerman, Johnson, 2005:287). Elloy, Everett, Flynn (1995)'nin yaptığı çalışmada ise çalışanların yöneticilerine karşı düşünce ve algılarının örgütsel bağlılık düzeylerine önemli bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmaya göre güvenilir, yenilikçi, açık, uyumlu olarak görülen yöneticiler çalışanların performansına olumlu yönde etki etmekte ve örgütsel bağlılık için gerekli ortamın gelişmesine önemli katkı sağlamaktadırlar. Elloy, Everett (1991)'in yaptığı diğer çalışmada da yöneticilerine güvenen, onlarla işbirliği içinde olduklarına inanan, dürüstlüğüne kuşku etmeyen ve onlar tarafından işlerinin önemini hissedenden çalışanların örgütsel bağlılığının çok yüksek olduğu tespit edilmiştir (Çakır, 2001:152, 153). Yöneticilerin çalışanları ile ilişkisinin iyi olması örgütsel bağlılığı olumlu yönde etkilediği gibi, kötü olması da bir o kadar olumsuz etkileyecektir. Yeterli olmayan yönetici davranışları örgütsel bağlılığın zayıflamasına ve böylece çalışanların örgütü bırakıp daha düşük standartlı işlere gitmesine yol açabilir (Özdevecioğlu, 2003:116).

Metodoloji

Amaç: Personelin işletme ve yönetimle ilişkisinde değer verdiği faktörü ve hangi örgütsel bağlılığı sergilediğini açıklamaktır. Başka bir deyişle çalışanlarının örgütsel bağlılık düzeylerini belirlemek ve çalışan-yönetici uyumunu belirleyen çalışan değerlerinin bu bağlılık düzeyi ile ne derecede ilişkisinin olduğunu tespit etmektir. Personelin işletme yönetimi ile ilişkisinde hangi faktöre daha fazla önem verdiğini belirlemek amaçlanmıştır. Bununla işletme yönetimi personele nasıl etki edebileceğini görebilir ve örgütsel bağlılık ilişkisini etkileyebilir. Dolayısıyla çalışmanın üzerinde araştırma yapılan işletmeye katkı sağlayacağı, bu tip işletmeler ve akademik çalışmalar için bilgi bakımından literatürde kaynak olabileceği düşünülmektedir.

Araştırma soruları, Hipotezler, Araştırma modeli:

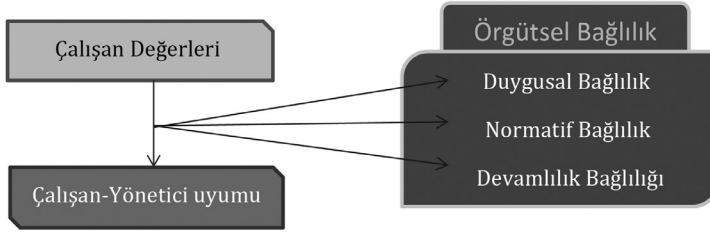
Çalışmada aşağıdaki araştırma sorularına cevaplar aranmış ve hipotezler test edilmiştir:

- *1) Araştırma sorusu: Çalışan yönetici uyumunda çalışanlar hangi değerlere üstünlük vermektedirler?
- *2) Araştırma sorusu: Çalışanlar işyerlerine daha çok hangi bağlılık şekliyle bağlanmaktadır?
- *3) Araştırma sorusu: Çalışanların işyerlerine karşı en az sergilediği bağlılık şekli hangisidir?

H1:Çalışan-yönetici uyumunu belirleyen çalışan değerlerinin çalışanların duygusal bağlılığı ile anlamlı bir ilişkisi vardır.

H2:Çalışan-yönetici uyumundaki çalışan değerleri çalışanların normatif bağlılığı üzerinde anlamlılık göstermektedir

H3:Çalışan değerleri ve çalışan-yönetici uyumu çalışanların devamlılık bağlılığı üzerinde anlamlılık göstermektedir

Şekil.1. Araştırma Modeli

Kapsam: Araştırmanın evreni Isparta ili Süleyman Demirel Organize Sanayi Bölgesinde bulunan 120 personelli tekstil fabrikasıdır. Tekstil fabrikasında çalışan 70 personel araştırma kapsamını oluşturmuştur. 2 anket formu geçersiz bulunmuş ve 68 anket formu değerlendirilmeye alınmıştır. Araştırma zamanı basit tesadüfi örnekleme yöntemi uygulanmıştır.

Yöntem: Anket formu 3 bölümden ve toplam 61 sorudan oluşmaktadır. Birinci bölüm demografik bilgilerle ilgili olan 7 soru içermektedir. İkinci bölümde Güneşer (2007)'in "Çalışan değerleri ve Çalışan-Yönetici uyum testi" olarak Türkçeye uyarladığı Kabanoff (1995)'un P-S (person-supervisor) ölçeği kullanılmıştır.

Bahsi geçen araştırmada olduğu gibi 9 (Tablo.2) kategorinin her biri 8 kez farklı-farklı sorular şeklinde sorulmuş ve bir-biri ile birer kez eşleştirilerek 36 soru yazılmıştır. Katılımcılardan her sorudaki iki şıktan veya iki kategoriden birini işaretlemesi istenmiş ve bu şekilde tüm kategoriler bir-biri ile kıyaslanarak katılımcının hangisine daha çok değer verdiği ölçülmüştür. Ölçeğin alındığı kaynaktan olduğu gibi kategorilerin hesaplanması ve bazı noktalarda değerlendirilmesi manuel olarak yapılmıştır.

Tablo. 2.*Çalışan değerleri ve çalışan-yönetici uyum testi*

Kategori	Tanım	Örnek
Otorite	Otorite figürleriyle ve ilişkilerle ilgili	Yönetici, idareci
Liderlik	Liderlikle ilgilenen	Lider, liderlik
Takım çalışması	Takımlarla ve takım çalışmasıyla ilgili	Takım, işbirliği
Katılım	Yönetimsel olmayan çalışanların katılımı ile ilgili	Katılım, danışma
Bağlılık	Örgütsel bağlılık ve sadakat ile ilgili	Bağlılık, sadakat, özveri
Performans	Performansla ilgili	Başarı, hizmet, performans, verimlilik
Ödül	Örgütsel ödül sistemi, özellikle ücret ile ilgili	Bonus, tazminat, ödül, maaş
Üyelik	Üyelik veya destekleyen çağırışım yapan tüm kelimeler	Paylaşmak, coşku, takdir etmek, bir araya gelmek
Normatif	Sosyal düzen ve taleplerine gerekçe olan tüm doğruluk değerleri.	Sorumluluklar, adalet, haklar

Kaynak: Kabanoff, Walderse, B., R., Cohen, M. (1995). Espoused Values and Organizational Change Themes. *Academy of Management Journal*. 38(4):1075-1104.

Anket formunun üçüncü bölümünde Allen ve Meyer (1990)'ın duygusal bağlılık, devam bağımlılığı ve normatif bağlılık olarak üç boyutlu örgütsel bağlılık ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçe tercüme olunmuş hali Özutku (2008) kaynağından alınmıştır. Bu bölümde Likert ölçeğine göre hazırlanmış toplam 18 soru yer almaktadır. Ölçeklere ilişkin kullanılan güvenirlik analizinde Cronbach's Alpha Katsayısı yöntemi kullanılmış ve "çalışan değerleri ve çalışan-yönetici uyum" ölçeği Alpha değeri 0,729 , örgütsel bağlılık ölçeği Alpha değeri ise 0,909'dur.

Araştırmanın amacı veya cevaplanması istenen sorular doğrultusunda Frekans, Faktör, Pearson Korelasyon gibi çeşitli istatistik analizler uygulanmış ve elde edilen veriler yorumlanmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Araştırmaya katılanların demografik bulgularına ilişkin bilgiler Tablo.3'de verilmiştir. Araştırmaya katılanların %30,9'u kadın, %69,1'i ise erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcılardan %76,5'i evli, %23,5'i ise bekdir. Katılımcılardan çoğunluğu 31-40 yaşlarında olmuştur, ilkokul veya lise mezunudur.

Tablo. 3.

Demografik bulgular

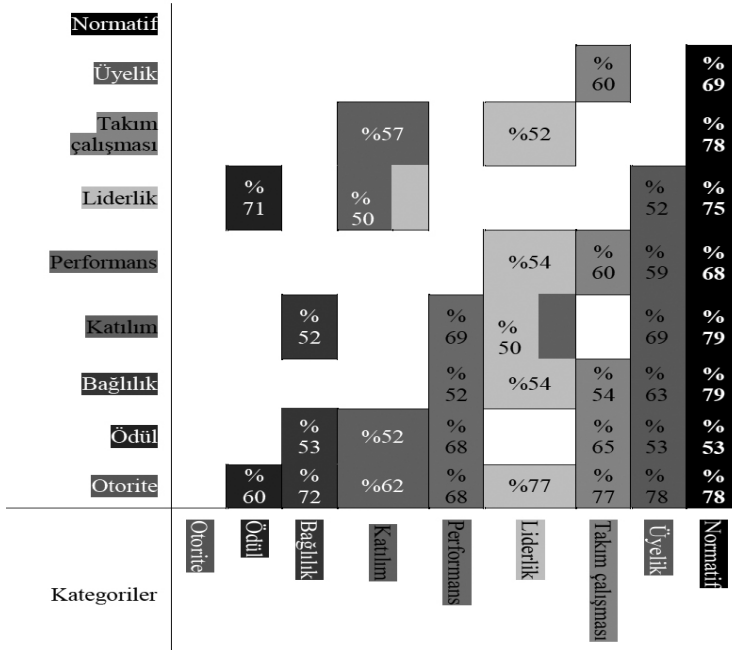
Demografik Özellikler		f	%	Demografik Özellikler		f	%
Cinsiyetiniz	Kadın	21	31	Meslekteki toplam çalışma süreniz	5-0 yıl	37	54
	Erkek	47	69		10-6 yıl	6	9
Yaşınız	20 altı	4	6	15-11 yıl	13	19	
	30-20	24	35	20-16 yıl	10	15	
	40-31	28	41	20 yıl üstü	2	3	
	50-41	11	16	5-0 yıl	48	71	
	50 üstü	1	2	10-6 yıl	10	15	
Öğrenim düzeyiniz	Okuryazar	2	3	Bu işletmedeki toplam çalışma süreniz	15-11 yıl	5	7
	İlkokul	28	41		20-16 yıl	5	7
	Lise	28	41		20 yıl üstü	-	-
	On Lisans	5	7		Üst-orta kademe çalışan	6	9
	Lisans	4	6		İşyerinizdeki göreviniz	Alt kademe çalışan	62
Lisansüstü	1	2					
Medeni durumunuz	Evli	52	76				
	Bekar	16	24				
TOPLAM						68	100

Katılımcıların büyük çoğunluğunun meslekteki toplam yılı 0-5 yıl arası değişmekte. Bununla birlikte şuanda çalıştıkları kurumda geçirdiği yıl 0-5 arası olan daha büyük oran gözükmektedir. Bunun anlamı ise personel devir hızının yüksek olmasıdır ki, bu da örgütsel bağlılığı negatif yönde etkileyen faktördür. Katılımcıların büyük çoğunluğu %91,2 oranla alt kademelerde görev yapmaktadırlar.

Çalışan değerleri ve çalışan-yönetici uyum testi incelendiğinde genel olarak işaretlemlerin frekans analizi sonucu Tablo.4'den de gözüktüğü gibi bazı değer kategorileri ön plana çıkmıştır. Dikkat çeken husus ise "otorite"nin ikili seçimler sonucu hep diğer kategoriler arasında düşük yüzdelerde kalması. Bu ise katılımcıların genel olarak yönetici-çalışan ilişkilerinde otoriteden yana olmaması anlamına gelmektedir ki, bu tarz yönetim şekli onların algılarına uymaya bilmektedir.

Tablo.4.

Çalışan-Yönetici uyumunda çalışan değerleri testi frekans analizi sonucu bir-birilerine kurdukları üstünlük

*hücrelerdeki renk ve yüzde iki kategori arasında yapılan seçimlerde çoğunluğun hangi kategoriye seçtiğini gösterir (Örnek: Liderlik ve Otorite arasında yapılan tercihlerin %77'si Liderliği seçmiştir).

Genel olarak büyük yüzdelerle ikili seçimlerde öne çıkan kategori ise "normatif" değerlerdir. Bu çalışanların genel çoğunluğunun çalışan değerleri ve çalışan-yönetici ilişkilerinde normatif değerler olan hak, adalet, sorumluluklara olan hassasiyetini göstermektedir. Katılımcıların çoğu yöneticileriyle ve ya çalışma arkadaşlarıyla normatif değerler çerçevesinde ilişkiyi tercih etmektedirler.

Tablo.5.

Bireysel olarak çalışan-yönetici uyumundaki çalışan değerleri testi frekans analizi

Kategoriler	F	%
Otorite	2	2,9
Liderlik	8	11,8
Takım çalışması	5	7,4
Katılım	5	7,4
Bağlılık	5	7,4
Performans	3	4,4
Ödül	6	8,8
Üyelik	5	7,4
Normatif	29	42,6
Toplam	68	100,0

Bireysel olarak yapılan seçimlere ve bireysel olarak öne çıkan çalışan değerlerine ilişkin yapılan frekans analizinde ise Tablo.5'deki sonuç çıkmaktadır. Tablo.5'den anlaşılacağı üzere çalışan-yönetici iletişimindeki çalışan değerleri genel olarak "otorite" istenmeyen davranış olsa da bireysel olarak 2 kişi bu iletişim şekline önem vermektedir. "Normatif" değerler ve uyum şekli ise bireysel olarak da daha çok kabul görmüş iletişim şeklidir.

Tablo.6.

Bireysel olarak çalışan değerleri ve çalışan-yönetici uyum testi ve çalışan pozisyonu frekans analizi

		İşyerinizdeki göreviniz	
		Üst-orta kademe çalışan	Alt kademe çalışan
Çalışan değerleri ve çalışan-yönetici uyum testi	Otorite	2	0
	Liderlik	1	6
	Takım çalışması	0	5
	Katılım	0	5
	Bağlılık	1	4
	Performans	0	3
	Ödül	0	6
	Üyelik	0	5
	Normatif	2	28
Toplam	6	62	

Çalışan-yönetici uyum testinin bireysel sonuçlarına çalışanların işyerlerindeki kademeleri açısından bakmak anlamlıdır. Tablo.6'da araştırma yapılmış fabrikanın üst kademe ve alt kademe çalışanlarının değerleri ayrı ayrılıkta gösterilmiştir. Araştırma zamanı orta ve üst kademelerdeki çalışanların katılımları çok fazla sağlanamadığından net bir yorum yapmak anlamsız kalacaktır. Az sayıda üst-orta kademe örneğine bakıldığında genel olarak üst kademelere gelindikçe çalışan-yönetici uyumu ve çalışan değerlerinde farklılık olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo.7.*Örgütsel Bağlılık Faktör Analizi*

Duygusal Bağlılık % varyans: 31,621		
B11	Bu işyerinde çalışıyor olmak benim için çok şey ifade ediyor	,800
B5	Çalıştığım iş yerimin sorunlarını kendi sorunlarım gibi görüyorum	,772
B15	Kendimi bu işyerine ait hissediyorum	,769
B12	Bu işyeri sadakatimi hak ediyor	,717
B1	Çalışma hayatimin geri kalanını bu işyerinde geçirmekten mutluluk duyarım	,689
B7	Bu işyerinde kendimi "ailenin parçası" gibi hissediyorum	,631
B4	Su anda çalıştığım isimden ayrılmak benim lehime olsa bile bunun doğru bir davranış olduğunu düşünmüyorum	,598
Normatif Bağlılık % varyans:22,039		
B14	Su anda isimden ayrılmaya karar verseydim hayatımda pek çok şey sekteye uğrardı	,773
B17	Su anda isimden ayrılmazdım çünkü bu işyerinin insanlarına karşı sorumluluklarım olduğunu hissediyorum	,767
B16	Dışarıdaki iş imkanları az olduğu için bu işyerinden ayrılmayı düşünmüyorum	,698
B13	Eğer şu anda isimi bıraksaydım kendimi suçlu hissederdim.	674
Devamlılık Bağlılığı % varyans: 15,548		
B6	Su anda çalıştığım işyerinde kalmaya devam etmemdeki esas sebep ihtiyacım olmasıdır	,856
B3	Çalıştığım işyerinden ayrılmamın olumsuz sonuçlarından biri dışarıdaki iş imkanlarının azlığı ola bilir	,733
KMO: ,839		
Bartlett Testi: ,000 (anlamlıdır) Chi-Square : 524,300 df: 78		

Örgütsel bağlılıkla ilgili yapılan çalışmada ilk olarak faktör analizi yapılmıştır (Tablo 7). KMO testinin %83,9 (,839) olması Faktör analizine uygunluğu göstermektedir. Berlett testi (,000) değişkenler arasında yüksek varyans olduğunu göstermektedir. Analiz sonucu 3 faktör belirlenmiştir. Devamlılık Bağlılığı Faktörü toplam varyansın % 15,548'ini, Normatif Bağlılık Faktörü toplam varyansın % 22,039'unu, Duygusal Bağlılık Faktörü % 31,621'ni açıklamaktadır. Toplam varyans %69,208'dir.

Örgütsel bağlılık sorularına verilen cevaplar incelendiğinde en yüksek ortalama puana sahip örgütsel bağlılık faktörü devamlılık bağlılığıdır (Tablo 8). Devam bağlılığına verilen cevaplar genelde olumlu olmuş ve ortalama ~3,48 puana sahiptir. Normatif bağlılık ise ortalama ~3,06 puan olarak en düşük puana sahiptir ve bu faktöre dahil olan "Eğer şu anda işimi bıraksaydım kendimi suçlu hissederdim" sorusu da en olumsuz yanıt verilen sorudur (~2,897).

Tablo 8.

Örgütsel Bağlılık cevap ortalamaları (X)

Duygusal Bağlılık	3,1681	
B11	Bu işyerinde çalışıyor olmak benim için çok şey ifade ediyor	3,1912
B5	Çalıştığım is yerimin sorunlarını kendi sorunlarım gibi görüyorum	3,5000
B15	Kendimi bu işyerine ait hissediyorum	3,0882
B12	Bu işyeri sadakatimi hak ediyor	3,1765
B1	Çalışma hayatimin geri kalanını bu işyerinde geçirmekten mutluluk duyarım	2,9706
B7	Bu işyerinde kendimi "ailenin parçası" gibi hissediyorum	3,2794
B4	Su anda çalıştığım isimden ayrılmak benim lehime olsa bile bunun doğru bir davranış olduğunu düşünmüyorum	2,9706
Normatif Bağlılık	3,0588	
B14	Su anda isimden ayrılmaya karar verseydim hayatımda pek çok şey sekteye uğrardı	3,1176
B17	Su anda isimden ayrılmazdım çünkü bu işyerinin insanlarına karşı sorumluluklarım olduğunu hissediyorum	3,0735
B16	Dışarıdaki is imkanları az olduğu için bu işyerinden ayrılmayı düşünmüyorum	3,1471
B13	Eğer şuanda isimi bıraksaydım kendimi suçlu hissederdim.	2,8971
Devamlılık Bağlılığı	3,47795	
B6	Su anda çalıştığım işyerinde kalmaya devam etmemdeki esas sebep ihtiyacım olmasıdır	3,9265
B3	Çalıştığım işyerinden ayrılmamın olumsuz sonuçlarından biri dışarıdaki is imkanlarının azlığı ola bilir	3,0294

Diğer taraftan "Su anda çalıştığım işyerinde kalmaya devam etmemdeki esas sebep ihtiyacım olmasıdır" sorusu ortalama ~3,93 puanla en çok olumlu yönde cevap alan sorudur.

Tablo 9.

Çalışan-yönetici uyumunu belirleyen çalışan değerleri ile Örgütsel Bağlılık Korelasyon Analizi

	Çalışan-yönetici uyumunu belirleyen çalışan değerleri	Duygusal bağlılık faktörü	Normatif bağlılık faktörü	Devam bağlılığı faktörü
Çalışan-yönetici uyumunu belirleyen çalışan değerleri	1	,073	-,250(*)	-,091
Duygusal bağlılık faktörü	,073	1	,000	,000
Normatif bağlılık faktörü	-,250(*)	,000	1	,000
Devamlılık bağlılığı faktörü	-,091	,000	,000	1
	,556	,556	1,000	1,000
	,040	1,000	1,000	1,000
	,459	1,000	1,000	1,000

Tablo 9'da belirtildiği gibi araştırmada örgütsel bağlılık ve çalışan değerleri arasındaki ilişkinin derecesini ölçmek için Korelasyon analizi uygulanmıştır. Yapılan analizin sonucunda çalışan-yönetici uyumunu belirleyen çalışan değerleri ile normatif bağlılık faktörü arasında 0,05 anlamlılık düzeyinde ters yönde ve anlamlı ilişki olduğu açıklanmıştır. Araştırmada çalışan-yönetici uyumunu belirleyen çalışan değerleri ile duygusal bağlılık ve devamlılık bağlılığı arasında sırasıyla pozitif ve negatif ama anlamsız ilişki olduğu görülmüştür.

Sonuç

Aslında psikolojik bir kavram olan bağlılığın işletmelerde uygulanabilir hali olan örgütsel bağlılık kavramı düzeyini etkileyen kurum içi faktörlerden biri de çalışan-yönetici ilişkisidir, dolayısıyla da bu ilişkiye yön veren çalışan değerleridir. Bu çalışmanın amacı personelin işletme ve yönetimle ilişkisinde değer verdiği faktörü açıklamak, çalışanlarının örgütsel bağlılık düzeylerini belirlemek ve çalışan-yönetici uyumundaki çalışan değerlerinin bu bağlılık düzeyi ile ne derecede ilişkisinin olduğunu tespit etmektir. Araştırmada Güneşer (2007)'in "Çalışan değerleri ve Çalışan-Yönetici uyum testi" olarak Türkçeye uyarladığı Kabanoff (1995)'un P-S (person-supervisor) ölçeği ve Özutku (2008)'in çalışmasında Türkçesine yer verdiği Allen ve Meyer (1990)'in üç boyutlu örgütsel bağlılık ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçekler Isparta ili Süleyman Demirel Organize Sanayi Bölgesinde olan 120 personelli tekstil fabrikasının 68 çalışanı tarafından cevaplandırılmıştır. Elde edilen veriler istatistiki yöntemlerle analiz edilerek hipotezler test edilmiş, araştırma sorularına cevaplar bulunmuştur. Toplanan verilerden gözüktüğü gibi alt kademe çalışanlarla, üst-orta kademe veya yöneticilerin çalışan-yönetici ilişkisinde önemsedikleri değerler farklılık göstermektedir.

1. araştırma sorusuna cevap olarak çalışanların hem bireysel hem de genel olarak çalışan-yönetici ilişkisinde normatif değerleri tercih ettikleri bulunmuştur. Çalışanların %42,6'ı yöneticileriyle ve ya çalışma arkadaşlarıyla sorumluluklar, adalet, haklar gibi normatif değerler çerçevesinde ilişkide olmayı tercih etmektedirler. Yapılan araştırma sonucunda çalışanların sadece %2,9'la en az tercih ettiği, hatta diğer kategorilerle kıyaslandığında genel olarak tercih etmediği iletişim şekli otoritedir.

Bundan başka çalışmada örgütsel bağlılık düzeylerine verilen cevapların ortalaması dikkate alınarak, örgütsel bağlılık sorularına ne derece olumlu cevaplar verildiği araştırılmıştır. Genel olarak çalışanlardan ne fazla olumlu cevapları devamlılık bağlılığı almıştır (~3,48/5).

2. araştırma sorusunun cevabından çıkarabileceğimiz sonuca göre çalışanlar genel olarak devamlılık bağlılığı yoluyla işyerlerine bağlanmayı tercih etmektedirler. "Su anda çalıştığım işyerinde kalmaya devam etmemdeki esas sebep ihtiyacım olmasıdır" devamlılık bağlılığı sorusu da ortalama ~3,93 puanla en çok olumlu yönde cevap alan sorudur.

3. araştırma sorusunun cevabında ise Normatif bağlılığın ortalama ~3,06 puan olarak en düşük puana sahip olduğu ve bu faktöre dahil olan "Eğer şuanda işimi bıraksaydım kendimi suçlu hissederdim" sorusuna da en olumsuz yanıt verildiği tespit edilmiştir (~2,897).

Çalışan-yönetici uyumundaki çalışan değerlerinin örgütsel bağlılıkla ilişkisi analiz edilmiştir. Korelasyon analizi sonucunda elde edilen bulgulara göre H1 ve H3 hipotezleri kabul edilmiştir. Duygusal ve devam bağlılıklarıyla yönetici-çalışan uyumunu belirleyen çalışan değerleri arasında çok zayıf ve anlamsız ilişki olduğu saptanmıştır.

Analiz sonunda H2 hipotezi ise kabul edilmiştir. Çalışan-yönetici uyumundaki çalışan değerleri ile normatif bağlılık arasında 0,05 anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki vardır.

Sonuç olarak çalışan-yönetici uyumunu belirleyen çalışan değerlerinin örgütsel bağlılıkla ilişkisi olduğu tespit edilmiş ve bununla da çalışan-yönetici uyumundaki çalışan değerlerinin örgütsel bağlılık için ne kadar önemli olduğu gösterilmiştir. Çalışan değerleri ve çalışan-yönetici uyumuna dikkat eden işletme yönetimleri örgütsel bağlılığa da etki edebileceklerdir. Bununla işletme yönetimi personele nasıl etki edebileceğini görebilir ve örgütsel bağlılık ilişkisini kontrol edebilir. Dolayısıyla çalışmanın üzerinde araştırma yapılan işletmeye katkı sağlayacağı, bu tip işletmeler ve akademik çalışmalar için bilgi bakımından literatürde kaynak olabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Allen, N.J. ve Meyer, J. P. (1990), "The Measurement and Antecedents of Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organisation", *Journal of Occupational psychology*, 63:1-18.
- Becker H.S., (1960), "Notes on the Concept of Commitment", *The American Journal of Sociology*, Cilt: 66, No:1, s.32-40.
- Eren, E. (2004) "Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi", Beta Basım A.Ş. , 12. Baskı, İstanbul.
- Kanter R.M., (1968), "Commitment and Social Organizations: A Study of Commitment Mechanisms in Utopian Communities", *American Sociological Review*, Cilt:33, No:4, s.449-517.
- Buchanan, B. (1974), "Building Organizational Commitment: The Socialization of Managers in Work Organizations", *Administrative Science Quarterly*, v.19, 533.
- Gilbert, A., C. (1999), "The Impact of Organizational Commitment and Work Hours on the Family", Presented at an Association for Social Economics session at the Allied Social Science Meetings. New York.316
- Mowday, R., Steers, R. And Porter, L. (1979), "The Measurement Of Organizational Commitment", *Journal of Vocational Behavior*, Vol.14, pp. 224-247.
- Kristof-Brown, A. L., R. D. Zimmerman., E. C. Johnson. (2005). "Consequences of Individuals' Fit at Work: A Meta-Analysis of Person-Job, Person-Organization, Person-Group and Person-Supervisor Fit", *Personnel Psychology*. 58.2, 281-342.
- Kabanoff, Walderse, B., R., Cohen, M. (1995). Espoused Values and Organizational Change Themes. *Academy of Management Journal*. 38(4):1075-1104.
- Van Vianen, A. E.M., Shen, C., Chuang, A.(2011) "Person-organization and person-supervisor fits: Employee commitments in a Chinese context", *Journal of Organizational Behavior*, J. Organiz. Behav.32, 906-926.
- Güllüoğlu, Ö. (2011) "Örgütsel İletişim", Eğitim Akademi, Konya.
- Çakır, Ö. (2001) "İşe Bağlılık Olgusu ve Etkileye Faktörler", Seçkin Yayıncılık San. Ve Tic. A.Ş. , 1. Baskı, Ankara.
- Özdevecioğlu, M. (2003), "Algılanan Örgütsel Destek İle Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma", *Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F.Dergisi* Cilt:18 Sayı:2, ss.113 -130.
- Güneşer, A., B. (2007) "The effect of person-organization fit on organizational commitment and work engagement: the role of person-supervisor fit", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Organizational Behavior Anabilim Dalı, Danışman: Prof. Dr. İnci Erdem Artan, Doktora Tezi, İstanbul.*
- Özütke, H. (2008), "Örgüte duygusal, devamlılık ve normatif bağlılık ile iş performansı arasındaki ilişkinin incelenmesi", *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi* Cilt:37 Sayı:2, ss.79 -97.

Kentsel Ekonomik Kalkınma ve Çevre Sorunu: Burdur'da Mermercilik Sektörü

Onur Uzer*

Öz: 1980'lerden itibaren bölgesel düzeyde gelişme ve kentsel ekonomik kalkınma sıralamaları sıklıkla değişmekte, sürece yeni küresel aktörler ve ekonomik sektörler eklenmektedir. Son yıllarda mermercilik sektörü de, Türkiye'nin ekonomik öncü sektörleri arasına girmiş ve bazı kentleri ekonomik gelişmişlikte ve istihdam yaratmada öne çıkarmıştır. 2000'lerde Türkiye mermer sektörü üretiminde dünyada 7. ve mermer ihracatında da 8. Sırada yer almıştır. 2013 yılına gelindiğinde ise, Türkiye, dünya mermer üretiminin %10'unu karşılar hale gelmiştir. Mermer sektörü Batı Akdeniz Bölgesi'nde özellikle 1990'lı yıllarda gelişmeye başlamış ve Burdur öne çıkan il olmuştur. Bölgenin dağlık yapısı kadar, küresel sermaye ile mermercilik sektörünün eklenmeye başlaması da önemli rol oynamaktadır. Akdeniz Bölgesi'nde mermer sanayinin son yıllarda ocak, tesis ve fabrika sayılarının da artmasıyla birlikte bölgedeki illerde özellikle Burdur olmak üzere, çevresel sorunlar da artmıştır. Özellikle madencilik faaliyetlerinden kaynaklanan atıkların bertarafı konusunda ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Kentte pek çok aktif ve faaliyeti sona ermiş bulunan maden ocağı ve mermer fabrikası da bulunmaktadır. Madencilik faaliyetleri, hali hazırda orman örtüsünü azaltmaktayken dökülen bu maden artıklarının da ormanlara ve tarım arazilerine zarar verdiği görülmektedir. Bu çalışma kapsamında Burdur kentinde mermercilik sektörünün gelişimi ve çevreye olan etkileri sanayi sosyolojisi bağlamında ele alınmaktadır. Konuyla ilgili olarak 2014 yılında kasım-nisan aylarında saha çalışması yapılmıştır. 5 mermer fabrikası yönetimi, Burdur Belediyesi ve 3 sivil toplum temsilcisi ve yerel halktan da 10 kişiyle yapılan görüşmeler ışığında Burdur kentinin ekonomik gelişimi, sektörün sorunları ve çevreye olan etkileri araştırılmıştır. Çevreye ilişkin mermer sektörünün yol açtığı atıkların yarattığı sorunlara karşı sektörün işletmecilerinin aldığı önlemler, belediyelerin denetim mekanizmaları, halkın bilinçlendirme düzeyi belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bildiride kentsel ekonomik kalkınma ve sürdürülebilir gelişmenin çevresel etkileri Burdur örneğinde tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kentsel Ekonomi, Mermer Sektörü, Çevre Sorunları, Batı Akdeniz, Burdur.

Giriş

Son yıllarda ülkemizde bölgesel ve il düzeyinde ekonomik kalkınma ve gelişmişlik sıralamaları sıklıkla değişmekte, sürece yeni küresel aktörler eklenmektedir. 1980 sonrasında artan kentleşme ile paralel olarak küçük ve orta ölçekli kentlerin ekonomik kalkınma sürecindeki rolleri de giderek değişmektedir. Özellikle 1980 sonrası ekonomik kalkınmada mermercilik sektörü öne çıkan alanlardan biri olmuş, hatta sektör Türkiye'nin ekonomik öncü sektörleri arasına girmiştir. 2000'lere gelindiğinde ise, Türkiye mermer sektörü üre-

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B014

* Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyoloji Ana Bilim Dalı.
E-posta: onuruzer90@gmail.com

timinde dünyada 7. sırada, mermer ihracatında ise 8. Sırada yer almıştır. 2003 yılında 563 mermer işletmesi (Çetin, 2003) ve 5,2 milyar (13,9 milyar ton) toplam rezervi ile dünya mermer potansiyelinin yaklaşık %40'ına ulaşmıştır (Kuşçu ve Bağcı, 2003). Bu çalışmanın temel aldığı bölge olan ve zengin maden çeşitliliğine ve önemli maden yataklarına sahip olan Batı Akdeniz Bölgesi'nde özellikle Burdur'da mermer sektörünün gelişimi 1990'lı yıllarda söz konusu olmuştur. Bölgede ihracatın %40'ını maden sektörü oluşturmaktadır. İç pazara üretim yapan işletmeler son yıllarda ihracata yönelmiş ve ihracat yapan işletmelerin sayısında artışlar yaşanmıştır. Bu anlamda Batı Akdeniz Bölgesi'ni oluşturan kentler olan Antalya, Isparta ve özellikle Burdur'un mermer potansiyeli yakın bir geçmişte tespit edilmiş olup, bu alanda hızlı bir gelişim yaşanmaktadır. Bu çalışmanın konusu, bölgede ivme kazanan mermercilik sektörünün beraberinde getirdiği ekonomik kalkınmanın toplumsal kalkınmaya etkilerinin çevre odaklı sosyolojik analizidir. Bu bağlamda, mermer sektörünün Burdur'da fiziksel ve ekolojik etkileri ile tarım ve yerleşim/konut sektörüne olan etkileri incelenerek, küresel sermaye ve üretim ilişkilerine giren firmalar, bu firmaların çalıştığı finans kuruluşları, kent bürokrasisi, işletmelerin yer aldığı mekânlarda yaşayan esnaflar ve mahalle muhtarları ile o yerleşim yerlerindeki halkın konuya ilişkin görüşleri derinlemesine görüşmelerle gerçekleştirilerek çalışmanın tüm paydaşlarıyla konu tartışılmaktadır.

Mermer Sektörünün Türkiye'deki Gelişimi

Dünyada doğal taşta olan talep sürekli olarak artmakta ve doğal taş sektörü giderek daha cazip bir sektör haline gelmektedir. Doğal taş kullanımının giderek artmasını sağlayan nedenlerin arasında kendinden desenli natural malzeme olmasından dolayı moda talebi yaratması, doğal taşın çevreyle uyumu, estetik, hijyenik, zamana dayanıklı ve geri dönüşümlü bir ürün olması, farklı mekanlarda kullanıma uygunluğu ve değişik beğenilere hitap eden çeşitlerin bulunması sayılabilir. Atık ve artıklarının çeşitli alanlarda kullanıldığı doğal taşta olan talebin, dolayısıyla doğal taş üretiminin önümüzdeki yıllarda da giderek artması beklenmektedir. Tüm dünyada sağlıklı ve doğal ürünlere talep artmakta ve lüks inşaatlarda doğal taş ve mermer kullanımı trend olmuş durumdadır (Ege İhracatçılar Meclisi, 2010).

Mermer sektörü gelişimini hızlı bir şekilde gerçekleştirirken, mermer madenini hem ocaklardan hem de işleyerek ihraç eden bunların içinde Türkiye de olmak üzere pek çok ülke vardır. Bu çalışma da doğal taş madenine yönelik yatırımların artması, konut sektöründe artışın sınırsız görünümü, bu ülkelerin global ekonomiye yönelik politikaları ülkelerine ve dünya ölçeğinde mermer sektörüne getirdikleri, Türkiye'de mermer sektörünün gelişimi ve Burdur'da mermer sektörünün gelişimi nasıl olmuştur, yerel ekonomiye katkısı nedir, Burdur'da mermer sektörüne yönelik yatırımların artışı ve yerel ekonomiye aynı zaman da ciddi bir istihdama neden olan bu sektörün paydaşları olan Burdur mermer firmaları, mermer işçileri, yerel halkın mermer sektörüne bakışı sosyolojik analizlerle gözlemlenmiş ve değerlendirilmiştir.

Türkiye'de doğal taş sektörü, son on yıllık dönemde önemli gelişmeler kaydetmiştir. Türkiye zengin rezervleri ve gelişmekte olan mermer işleme sanayi ile dünyanın önemli doğal taş üreticileri arasında yerini almıştır. Özellikle son dönemde büyük firmaların yapmış oldukları yatırımlar, uygulanmaya başlanan modern ocak üretim yöntemleri ve son teknikler sayesinde İşlenmiş mermer üretiminde büyük artış kaydedilmiştir. Toplam rezervi yaklaşık 5 milyar m³ olan Türkiye, dünya doğal taş rezervlerinin % 40'ına sahiptir ve ülkemiz yaklaşık 1,6 milyar ton civarındaki görünür rezervleri ile dünya ihtiyacını bugünkü temposuyla 80 yıl karşılayacak durumdadır. Türkiye, dünya doğal taş sektöründe üretimde % 3,1'lik bir payla dokuzuncu, ihracatta ise % 2,3'lük bir payla sekizinci sırada yer almaktadır.

Tablo 1*Türkiye Mermer Rezervi*

	m ³	Ton
Bilinen Rezervler	589.000.000	1.590.000.000
Muhtemel Rezervler	1.545.000.000	4.171.000.000
Mümkün Rezervler	3.027.000.000	8.172.000.000
Toplam Potansiyel	5.161.000.000	13.934.000.000

Kaynak: Türkiye Mermer Firmaları Raporu

Türkiye, 5,2 milyar m¹'lük mermer rezervleriyle önemli bir doğal taş potansiyeline sahiptir. Doğal taş üretimi ve ihracatı düzenli olarak artmaktadır. Sektörün 1998 yılında 128 milyon dolar olan ihracat değeri 1999 yılında 158 milyon dolara ulaşmıştır. Mermer ihracatımızda, işlenmiş mermer katma değeri en yüksek ve en fazla ihraç ettiğimiz ürün olmuştur. Sektörde faaliyet gösteren firmaların büyük çoğunluğu KOBİ'lerdir (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler). Alp Dağları kuşağında yer alan Türkiye 5,2 milyar m³ —13,9 milyar ton muhtemel mermer rezervine sahip bir Akdeniz ülkesidir. Dünyadaki mermer rezervlerinin %40'ının ülkemizde olduğu tahmin edilmektedir. Ülkemizde 80'nin üzerinde değişik yapıda, 120'nin üzerinde değişik renk ve desende mermer rezervi belirlenmiştir. Afyon, Balıkesir, Denizli, Burdur, Tokat, Bilecik, Muğla, Eskişehir ve Çanakkale, rezervlerin ve mermer işletmelerinin yoğunlaştığı illerdir. Son yıllarda yapılan yatırımlarla, bu iller arasında Diyarbakır'da katılmıştır. Türkiye'nin uluslararası piyasalarda en tanınmış mermer çeşitleri arasında Süpren, Elazığ Vişne, Akşehir Siyah, Manyas Beyaz, Bilecik Bej, Kaplan Postu, Denizli Traverten, Ege Bordo, Milas Leylak, Gemlik Diyabaz ve Afyon Şekeri sayılabilir.

Türkiye'de doğal taş üretimi, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren oldukça hızlı bir artış eğilimi göstermiştir. Üretimin tamamına yakın kısmı özel sektör tarafından yapılmaktadır. 1999 yılında %17,6'lık bir artışla 680 bin nrlük mermer üretimi yapılmıştır. 2000 yılında bu miktarın 800 bin ml olacağı tahmin edilmektedir. Mermer çeşitliliği ile birlikte değerlendirildiğinde, sektörün önemli bir istihdam kaynağı oluşturduğu ve dünya pazarlarında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Günümüzde klasik mermer üretim yöntemleri terk

edilerek yerlerini modern üretim yöntemlerine bırakmıştır. Mermer işleme kapasiteleri sürekli büyümekte, bir taraftan giren bloğun diğer taraftan ambalajlanmış ihracata hazır mamul hale getirildiği tesislerimizin sayısı sürekli olarak artmakta ve uzun yıllar blok mermer olarak yapılan ihracatımız artık büyük oranda mamul hale getirilerek yapılmaktadır. Mermer sektöründe, 2.100 adet mermer ocağı, küçük ve orta ölçekli 1.500 fabrika ve 7.500 atölyede yaklaşık 250.000 kişi istihdam edilmektedir. Üretimin tamamına yakın kısmı özel sektör tarafından yapılmaktadır. Türkiye’de yıllık doğal taş üretimi 2010 yılında yaklaşık 4,3 milyon m³civarında iken 2012 yılında yaklaşık 5,3 milyon m³ üretim yapılmış olup işleme tesislerinin toplam plaka üretim kapasitesi 6,5 milyon m² civarındadır. 2009 yılında ülkemiz mermer ve traverten üretiminde dünyada 3’üncü sırada yer almıştır (Ekonomi Bakanlığı, Doğal taş Sektör Raporu, 2012).

Mermer Sektörünün Burdur’daki Gelişimi

Burdur’da odalara kayıtlı 1308 şirket faaliyet göstermektedir. 1308 şirketin toplam sermayesi ise 452.733.975 TL’dir. Burdur Ticaret ve Sanayi Odası’na Haziran 2011 tarihi itibarıyla kayıtlı şirket sayısı 439’dur. Şirketlerin % 35’ini limitet şirketler oluşturmaktadır. Bucak’ta ise Bucak Ticaret ve Sanayi Odası’na kayıtlı, halen faaliyeti devam eden şirket sayısı 869’dur (BUTSO, 2011).

Burdur’da istihdam edilen nüfusun %30,6 mermer-maden sektöründe, %25,3’ü İmalat sektöründe, % 15,3 İdari ve destek hizmet sektöründe ve %8,8 toptan ve perakende ticari motorlu kara taşıtları, motosiklet onarımı işlerinde çalışmaktadır (Burdur İŞKUR, 2011). Burdur ilinin en önemli mermer yatakları Bucak-Çamlık ve Yeşilova-Sazak Bölgeleri’ndedir. Ciddi anlamda önemli rezerve sahip olunan Burdur-Çamlık Travertenleri 13.187.200 m²’lik alana yayılmış olup muhtemel rezervi yaklaşık 659.375.000 metreküptür (Albeni ve Özmen, 2012).

Burdur Organize Sanayi Bölgesi’nde 8 mermer fabrikası, Bucak OSB’de ise halen 11 adet mermer fabrikası ve işleme tesisi mevcuttur. Burdur Ticaret ve Sanayi Odası’na kayıtlarına göre 13 Ocak, 63 fabrika; Bucak Ticaret ve Sanayi Odası kayıtlarına göre ise 26 Ocak ve 47 fabrika Burdur odalarına kayıtlı olmayan, merkezleri Burdur dışındaki illerde bulunan şirketlere ait 12 Ocak halen mevcuttur. Ancak oda kayıtlarının referans alınarak yapılan çalışmalar sırasında kayıtlı ocak ve fabrikaların bir kısmının resmi olarak faaliyette görünmesine karşılık, reel de faaliyetlerine ara verdikleri görülmüştür (BAKA, 2012). Burdur, ülkemizin önemli doğal taş ve mermer üreticilerindedir. Öyle ki; “Mermer ve traverten ham ve kabaca tıraşlanmış” ürün kodunda tüm ülkede kayıtlı üretici sayısının % 14’ünü, ülke üretim kapasitesinin ise %81’ine sahiptir (TOBB, 2012).

Burdur'daki Mermerin Yerel Ekonomiye Katkısı

İlin gelişmişlik sıralamalarında da son yıllarda öne çıktığı görülmektedir. DPT'nin 2004 yılı ilçelerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması araştırmasına göre, 885 il merkezi ve ilçeler içinde Burdur-Merkez 60. Sırada yer almıştır (DPT, 2004). Ayrıca 2011 yılında istihdam yaratma açısından, özellikle mermer sektörüne küresel sermayenin girişi, ilin ekonomik kalkınma hızını ve ilçelerin gelişmişlik düzeyini değiştirmiştir. Bu nedenle Burdur ili de, mermer sektöründeki istihdam ve ekonomik potansiyeli ile gelişen, üreten bir kent olarak "Anadolu Kaplıları" unvanını ile de anılmaya başlanmıştır. . 2003 yılında 32. Sırada olan kent, son 8 yıldır önemli bir gelişme kat ederek İllerin ve Bölgelerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması verilerine göre 26. sıraya yükselmiştir (SEGE, 2011). Bu çalışmanın amacı Batı Akdeniz bölgesi örneğinde Burdur ilinin başarısının arkasında yatan toplumsal ve ekonomik nedenleri küreselleşme bağlamında araştırmaktır. Ancak 2011 yılı verileri temel alındığında Burdur ili Türkiye'nin en çok istihdam yaratan ili olmuştur. Benzer biçim de TÜİK'in 2011 verilerine göre Burdur işsizlik oranı en düşük iller arasında 11. sıradadır. Yine birçok ekonomik veri Burdur ilinin gelişme potansiyelini ortaya koymaktadır. Batı Akdeniz illerinin gelişmişlik düzeyi açısından üçüncü sırada yer alan Burdur ilinin 2010 yılı toplam dış ticaret hacmi 221.154 dolardır. 2011 yılında DPT'nin yapmış olduğu illerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması analizine göre Burdur 26. Sırada yer almaktadır. Tüm bu ekonomik göstergeler kendi bölgesinde giderek ön plana çıkmaya başlayan Burdur ilinin bu başarısının açık göstergesi olmaktadır. Burdur'da mermer sektörünün gelişimiyle kentte yan sanayi, restoran sayılarında artış, taksicilerin yoğun çalışması gibi de yerel ekonomiye katkı sağlayan bir lo-komotif olduğu da görülmektedir.

Burdur'da Mermer Sektörünün İstihdama Yansıması

Marmara Bölgesi ve Ege'den sonra bölgeler arası gelişmişlikte üçüncü sırada yer alan Akdeniz bölgesi, özellikle Batı Akdeniz, gelişme potansiyeli en yüksek bölgelerden biri olup, son yıllarda Burdur bu iller arasında istihdam yaratma potansiyeli açısından öne çıkmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu 2011 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Burdur ilinin sosyo demografik özellikleri incelendiğinde ilin nüfusu 250.527'dir. Burdur nüfus verileri bakımından orta ölçekli büyüyen bir kenttir. Şehirli nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı da %74.26'dır (DPT, 2003, s. 169). Burdur'un genel olarak ekonomik faaliyetleri incelendiğinde ise, 2004 yılı öncesinde ilin ekonomik değişkenleri bakımından yerel ve bölgesel nitelikliken, 2004 yılından itibaren çok sayıda uluslararası firma, başta mermercilik olmak üzere ekonomik alana küresel ilişkiler taşınmıştır. Ekonomik büyüme 2004'den günümüze istihdama yansımış ve 2012 yılında il, Türkiye'nin istihdam yaratmada 1. Sıradaki ili olmuştur.

Burdur'un Sanayi Kenti Olma Süreci

Burdur ekonomisi, öncelikle tarım ve hayvancılığa (süt sığırcılığına), tarım makineleri ve gıda sanayisine dayanırken; 2010'da atağa kalkan ve Burdur ekonomisinin lokomotifi durumuna gelen mermer sektörü, Burdur beji markasıyla hızlı bir gelişim göstermiştir (TOBB, 2012). Bununla birlikte toprak sanayisi, orman ürünleri ve mobilya sanayisi, mermer işleme makineleri, inşaat yapı sanayisi, tekstil makineleri, silah, plastik damla sulama sanayileri, hazır giyim ve dünyaca aranan müzik aletleri üretimi de gelişimi ile dikkat çekmektedir. Burdur'da odalara kayıtlı 1308 şirket faaliyet göstermektedir. Bucak'ta ise Bucak Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı, halen faaliyeti devam eden şirket sayısı 869'dur. Burdur'da istihdam edilen nüfusun %30.6'sı mermer maden sektöründe, %25.3'ü imalat sektöründe, %15.3'ü hizmet sektöründe ve %8.8'i toptan ve perakende ticari motorlu kara taşıtları, motosiklet onarımı işlerinde çalışmaktadır (İşkur, 2011).

Burdur Organize Sanayi Bölgesi'nde 8 mermer fabrikası, Bucak OSB'de ise halen 11 adet mermer fabrikası ve işleme tesisi mevcuttur. Burdur Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlarına göre 13 ocak, 63 fabrika; Bucak Ticaret ve Sanayi Odası kayıtlarına göre ise 26 ocak ve 47 fabrika Burdur odalarına kayıtlı olmayan, merkezleri Burdur dışındaki illerde bulunan şirketlere ait 12 ocak halen mevcuttur. Ancak oda kayıtlarının referans alınarak yapılan çalışmalar sırasında kayıtlı ocak ve fabrikaların bir kısmının resmi olarak faaliyette görünmesine karşılık, reel de faaliyetlerine ara verdikleri görülmüştür (BAKA, 2012). Burdur ili, geçimini tarım ve hayvancılıktan sağlarken son on yılda Burdur ve Bucak'ta artan mermer fabrika ve ocakların kente 'sanayi kenti' olma misyonu kazandırmıştır.

Anadolu Kaplanı Olarak Burdur'un Küresel Dinamiği: Madencilik Sanayi

Harvey'in (1973) belirttiği gibi ekonomik kalkınma, kapitalist üretim sürecinde eşitsiz coğrafi gelişmeyle karşımıza çıkmaktadır. Bunda bölgelerin ekonomik ve coğrafi kaynak ve olanakları kadar, sermayenin niteliği de belirleyici olmaktadır. Son birkaç on yıldır ülkemizde ekonomik kalkınma ve gelişmişlik düzleminde yeni küresel aktörlerle eklemlenmeye bağlı olarak bölgesel ve il düzeyindeki sıralamalar da sıklıkla değişmektedir. Özellikle 1980 sonrasında artan kentleşme ve küreselleşme sürecine paralel olarak küçük ve orta ölçekli kentlerin ekonomik kalkınma sürecindeki rolleri giderek değişmektedir. Bunda ilin coğrafi konumu ve doğalkaynakları önemli rol oynayabilmektedir. Sermaye ve küreselleşme ile birlikte dünyanın her tarafına gidebilmekte, ekonomik işletmeler yerel ekonomilere farklı düzlemlerde eklemlenebilmektedir. Türkiye'de mermercilik sektörü de coğrafi özellikler ve karşılaştırmalı üstünlükler temelinde önemli gelişmeler kaydetmiştir. Mermer sektörünün en önemli geliştiği iller sırasıyla; Afyon, Muğla, Eskişehir, Diyarbakır, Adıyaman, Çanakkale, Elazığ, Burdur, Amasya, Sivas, Isparta gibi şehirler olmuştur (Demir ve Güngör, 2013; TEPAV, 2015). Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi bu illerin büyük çoğunluğu orta ya da küçük ölçekli iller olup, mermercilik sektörünün küresel sermaye ile eklemlenmeye başlamasının da etkisiyle bu illerin gelişme hızları farklı oranlarda değişmiştir. Bu değişkenlerden biri nüfustur.

Tablo 2

Anadolu Kaplıları Olan Bazı Kentlerde Nüfus Artışı

İller	1990	2010	2014
Afyon	144.276	248.413	274.639
Muğla	562.809	817.503	894.509
Eskişehir	641.057	764.584	812.320
Diyarbakır	1.094.996	1.528.958	1.635.048
Adıyaman	522.439	590.935	597.835
Çanakkale	432.263	490.397	511.790
Elazığ	272.812	391.811	568.753
Amasya	121.082	143.635	135.950
Burdur	254.899	258.868	256.898
Isparta	133.061	244.045	228.730

TÜİK 1990-2014 Temel Göstergelerle İller

Anadolu Kaplıları olan iller arasında bir karşılaştırma yapıldığında yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Burdur ilinde nüfus artışı önemli bir oranda olamamış, neredeyse sabitlenmiştir. Burdur ilinin nüfusu, 2013 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarına göre 257 267'dir. Nüfus büyüklüğü bakımından Türkiye'nin 65. sıradaki ilidir. Ancak kentin istihdam yaratma ve ihracat göstergeleri gibi ekonomik göstergeler temelinde önemli bir gelişme dinamiği gösterdiği de bir gerçektir.

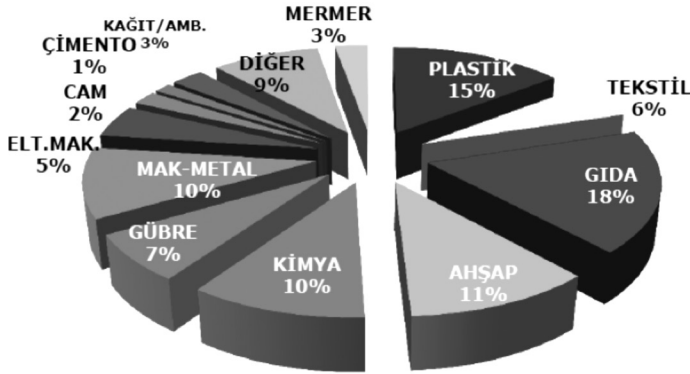
Burdur'un coğrafi özellikleri mermercilik sanayinin gelişmesinde önemli olmuştur. Burdur, Akdeniz Bölgesi'nin iç kısımda batı tarafında, Göller Yöresi adı verilen bölgede yer almaktadır. Bölgelerin ve kentlerin kalkınmasında ve gelişmişliğinde coğrafi konum önemli ve bu anlamda Batı Akdeniz Bölgesi'nde Burdur, coğrafi konumu iyi kullanmıştır. Bölge, özellikle Burdur ilinde çıkartılan "Burdur Beji" ile dünya doğal taş sektörüne girmiştir. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanan Doğal Taş Sektör Raporu'nda dünyada ve Türkiye'de doğal taş sektörünün durumunu ve özellikle Batı Akdeniz Bölgesi potansiyelinin önemli olduğunu göstermektedir (BAKA, 2013).

Batı Akdeniz Bölgesi'nde mermer sanayinin son yıllarda ocak, tesis ve fabrika sayılarının da artmasıyla birlikte bölgedeki illerde özellikle Burdur'da çevresel sorunların araştırılması oldukça önemli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, madencilik ile ön plana çıkan bir kent olan Burdur ili sınırları içerisinde atıklar büyük bir sorun oluşturmaktadır. Özellikle madencilik faaliyetlerinden kaynaklanan atıkların bertarafı konusunda ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Kentte pek çok aktif ve faaliyeti sona ermiş olan maden ocağı ve mermer fabrikası bulunmaktadır. Maden ocaklarında oluşan pasa miktarları çok büyük boyutlarda olmakta, işletmeciler tarafından bu atıkların gelişi güzel bir biçimde doğaya bırakılması so-

nucu çevrede büyük boyutlarda kirlilik oluşmaktadır. Madencilik faaliyetleri, hali hazırda orman örtüsünü azaltmaktayken dökülen bu maden artıklarının da ormanlara ve tarım arazilerine zarar verdiği görülmektedir (Burdur Valiliği, 2013). Mermer üretimi sonucunda ortaya çıkan atıklar çevre sorununa yol açmaktadır. Bu atıklar mermer sektörünün en önemli çevre sorunlarından biridir. Bu sorunun temeli halkın bilgilendirme eksikliği ve bu atıkların değerlendirilmeden uzun süre ocak sahalalarında bekletilmesi sonucu oluşan yapay artık dağları oluşması, aynı zamanda ekonomik kayba neden olmaktadır.

Çevreye ilişkin mermer sektörünün yol açtığı atıkların yarattığı sorunlara karşı sektörün işletmecilerinin aldığı önlemler, belediyelerin denetim mekanizmaları, halkın bilinçlendirme düzeyi bu çalışmanın amacıdır. Mermer atıkları, çimento, seramik, kağıt, soda, cam, boya, plastik sanayilerinin yanında, kireç, çelik ve tuğla yapımında kullanılmaktadır. Ayrıca tarım sektöründe de kullanılmaktadır. Özellikle Isparta ve Burdur'un ekonomik sektörlerinin tarıma dayanması nedeniyle bu sektörlerde toz, mermer artıklarının hangi ekonomik sektörlerde kullanıldığı ya da kullanılmıyorsa neden kullanılmadığını araştırmak bu çalışmanın diğer bir amacıdır.

Çevresel etkilerin maden işletmelerine etkisi üç başlıkta belirlenmektedir. Fiziksel, kimyasal ve ekolojik etkilerdir. Bu çalışma da mermer sektörünün üç ilin fiziksel ve ekolojik etkileri ve tarım ve konut sektörüne etkileri incelenecektir. Bu gerçeklikten yola çıkarak bu çalışmanın konusu, Batı Akdeniz Bölgesi'nde özellikle Burdur'da gelişen mermercilik sektörünün beraberinde getirdiği ekonomik kalkınmanın, farklı toplumsal gruplara olan etkisinin çevre odaklı sosyolojik analizi olarak belirlenmiştir.

Şekil 1: Burdur Organize Sanayi Bölgesi Çevresel Etki (OSB, 2013)

2013 yılı Batı Akdeniz Çalıştay Raporu'nda mermer sektörünün atık ve çevresel sorunlarına odaklanılmıştır. Batı Akdeniz Bölgesi'ni oluşturan üç ilde mermer ocağı ve kullanım alanlarına ilişkin yöre halkının bilgileri ve beklentileri ve çevresel duyarlılıkları sosyolojik boyutta araştırılmaktadır. Mermercilik sektörü ve bu sektördeki atıkların kapanan mermer

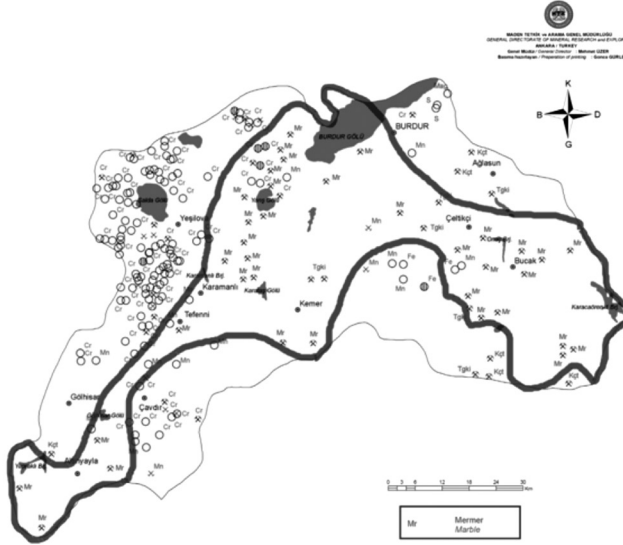
ocaklarının ekonomik yöre halkının ve bölge halkının ekonomik girdileri bu çalışmada değerlendirilmektedir. Özellikle gelişmiş olan ülkelerde üretimi sonlandırılmış mermer ocaklarının ikincil kullanımı yöre halkına yönelik ekonomik çıktıları son derece önemlidir. Özellikle maden ocaklarının, müze, restoran, eğlence alanı, doğal kanyon ve açık hava tiyatrosu gibi farklı ekonomik dönüşümlere uğraması yöre halkının yerelde hem madencilğe olan yaklaşımını hem de sosyal ve ekonomik yeni faydalanma alanlarına yönelik bakış açılarını ekonomik ve toplumsal çıktıları dönüştürmektedir. Bu çalışmanın ikincil alanlarına nasıl geliştiğini toplumsal kalkınmaya ilişkin gelişimini nasıl etkilediğini bu çalışma araştıracaktır. Özellikle sektörde istihdam olan kişilerin çevre bilincinin düşük olması ve bunun sonucunda istenmeden çevreye verilen zararları üzerinde durulmuştur Sektörün yerleşim yerlerine, su kaynaklarına, tarım alanlarına yakın yerlere mermer işletme tesisi kurulabilmesine yönelik öneriler sunulmuştur. Yine çevre korunmasının ön planda tutulması gereği ve mermer ocakları ve işletme sahiplerinin çevreci kurum ve kuruluşlara bakış açılarının araştırılması üzerinde öneriler sunulmuştur.

Batı Akdeniz Bölgesi ekonomik ve sosyal kalkınması temelinde mermercilik sektörünün önemine işaret eden tüm çalışmalar temelde ekonomik gelişme ve sosyal denge arasındaki sürecin analizine dayanmaktadır. Ancak Harvey'inde (1973) belirttiği gibi ekonomik kalkınma, kapitalist üretim sürecinde eşitsiz coğrafi gelişmeye yol açmaktadır. Batı Akdeniz Bölgesi'nde mermercilik sektörü Burdur ve Isparta illerini Antalya'nın önüne çıkarmakta ve ekonomik kalkınmada farklı değişkenlerin bölgesel kalkınmada rol oynamasına yol açmaktadır. Ekonomik kalkınma ve gelişme aynı zamanda kalkınmanın sürdürülebilirliğiyle ilgili bir sorunsal olarak, gelişmenin halka nasıl yansıdığına bağlıdır (Gül ve Kahraman, 2013). Bir başka ifadeyle istihdam yaratma potansiyeli ve toplumsal etkilerinin araştırılması gereklidir. Bu çalışma kapsamında Batı Akdeniz Bölgesi'nde mermercilik sektörünün ekonomik kalkınmaya etkileri, bölgenin ve illerin öncü sektörlerine olan etkileri, yerel ekonomik kalkınmada oynadığı rol ve çevreye olan etkileri sosyolojik değişkenler bağlamında ele alınacaktır.

Burdur, hem Batı Akdeniz Bölgesi özelinde, hem de Türkiye genelinde ekonomik alanda yarattığı istihdam potansiyeli ile dikkat çekmektedir. 2003 yılında 32. Sırada olan kent, son 8 yıldır önemli bir gelişme kat ederek "İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması" verilerine göre 26. sıraya yükselmiştir (SEGE, 2012). 2013 yılı verilerine göre Burdur ili Türkiye'nin en çok istihdam yaratan ili olmuştur (TUIK 2012).

Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanan Doğal taş Sektör Raporu'da Dünya'da ve Türkiye'de doğal taş sektörünün durumunu ve özellikle Batı Akdeniz Bölgesi doğal taş potansiyelinin önemli olduğunu göstermektedir (BAKA, 2013). Özellikle Burdur ilinde çıkarılan "Burdur Beji" ile dünya doğal taş sektöründe öne çıkmaktadır. Türkiye'de kayıtlı üretici sayısının % 14'ünü ve üretim kapasitesinin ise %81'ine Burdur sahiptir (TOBB, 2012).

BURDUR İLİ MADEN HARİTASI / MINERAL MAP OF BURDUR

Şekil 2: Burdur İli Maden Haritası

Kaynak: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Burdur İli Maden Haritası (2012)

2011 yılı sonu itibariyle Burdur'da 60 ocak işletmesi, 90 mermer işletme fabrikası, 7 mermer makinesi üreticisi vardır. Burdur ihracatının da %50 si bu sektörden gelmektedir. Mermercilik sektöründe ülkemizin ihracatının %6'sı da, Burdur'dan yapılmaktadır. Mermercilik sektöründe Burdur toplamda da 5.916 kişi istihdam edilmektedir (BUTSO, 2011).

Tablo 2.

Burdur Doğal Taş ve Mermer Sektöründe Çalışan Kişi Sayısı (BUTSO, 2011).

	İşyeri Sayısı	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı	Toplam Çalışanı
Ocak	123	35	2672	2707
Fabrika	116	736	2473	3209
Toplam	239	771	5145	5916

Kaynak: Burdur Ticaret ve Sanayi Odası (2011).

Burdur'da istihdam edilen nüfusun yaklaşık olarak üçte birine (%30,6) denk düşmektedir. 2011 yılı sonu itibariyle Burdur'da 60 ocak işletmesi, 90 mermer işletme fabrikası, 7 mermer makinesi üreticisi vardır. Burdur ihracatının da %50 si bu sektörden gelmektedir. Mermercilik sektöründe ülkemizin ihracatının %6'sı da, Burdur'dan yapılmaktadır. Mermercilik sektöründe Burdur toplamda da 5.916 kişi istihdam edilmektedir (BUTSO, 2011). Bu oran Burdur'da istihdam edilen nüfusun yaklaşık olarak üçte birine (%30,6) denk düşmektedir.

Burdur'da ÇED'in Çevresel ve Ekonomik Etkileri

Sanayileşme ve gelişmenin çevreye ve/veya doğaya olan etkileri günümüzde sürdürülebilirlik kavramıyla birlikte ele alınmaktadır. Özellikle etkisi artan yeni ekoloji yaklaşımının da belirleyiciliğiyle, kentsel ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliğini sağlamak ve çevreyi korumak için Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) süreci birçok ülkede etkin olarak kullanılmaktadır. ÇED, 1970'li yıllarda Avrupa'da önem kazanırken, ülkemizde çıkarılan 1983'te Çevre Kanunu ile gündeme gelmiştir. Ekonomik ve sosyal gelişmeye engel olmaksızın çevre değerlerini ekonomik politikalar karşısında korumayı amaçlayan Çevresel Etki Değerlendirme Yönetmeliği ise, ancak 10 yılda çıkarılmıştır. AB Çevre mevzuatı gereğince 1993 yılında yürürlüğe giren yönetmelik, temelde sanayi, baraj, havaalanı gibi her türlü büyük ölçekli yatırım ve kalkınma projelerinin çevresel etkilerinin belirlenmesi ve çevrenin korunurken, kalkınmanın sürdürülebilir olmasını amaçlamıştır. Ancak son yıllarda ülkemizde ÇED raporlarının pek çok sanayi alanında çevreyi koruyucu önlemler içerme niteliği sorgulanır hale gelmiştir. Özellikle mermercilik gibi, doğaya tahribatı fazla olan, tarım ve yerleşim dinamiklerine etkileri olumsuz olan sektörün, kentin büyümesine ve büyümenin sürdürülebilirliği ve çevre dinamikleri de ayrı bir tartışma alanı yaratmaktadır.

AB'nin sürdürülebilir çevre ve büyüme konusundaki temel tutumu Avrupa Komisyonu'nca yayımlanan 1990 tarihli "Kentsel Çevre Üzerine Yeşil Rapor" ile ortaya konmuştur. Bu raporda sürdürülebilir çevre için yüksek yoğunluklu kentleşmenin önemine dikkat çekilerek, yoğun ve karma kentsel mekan kullanımı ile aşırı ve plansız kentsel büyümenin durdurulmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Böyle bir kentleşme için yoğun kent anlayışı savunulmuş ve hayata geçirilmesi için izlenmesi gereken temel stratejiler ve ilkeler olarak şunlar sıralanmıştır (Frey ve Yaneske, 2007):

- 1.) İnsan faaliyetlerinin kentsek mekânda etkin ve yoğun yerleşimi
- 2.) Yoğun kentsel büyüme çerçevesinde değerli arazilerin korunması ve enerji tasarrufu
- 3.) İşyerlerine, kentsel hizmetlere ve olanaklara iyi erişimle seyahat gereğinin azaltılması
- 4.) Kentsel mekanda karışık yerleşmenin sağlanarak ayrışmanın önlenmesi
- 5.) Yaşam kalitesinin, yoğun yerleşimli ve sağlıklı bir kentsel çevrede sağlanması
- 6.) Daha az özel araç kullanarak hava kirliliğinin düşürülmesi
- 7.) Kültürel ve sosyal olarak canlılık ve çeşitlilik oluşturulması
- 8.) Yeşil alanların ve dinlenme, yürüyüş ve spor alanlarının genişletilmesi
- 9.) Geri dönüşümün ve ayrıştırmanın yaygınlaştırılması

Yoğun kent yapısında, doğal kaynakların daha tasarruflu kullanılacağı, çevreye daha az zarar verileceği, daha yüksek ve sürdürülebilir bir yaşam kalitesi yakalanabileceği ve dolayısıyla yerel sürdürülebilir büyümenin sağlanabileceği ileri sürülmektedir (Lloyd-Jones, 2004).

Bu çalışmada kentleşme dinamikleri ve ekonomik ölçütler bakımından orta ölçekli iller arasında yer alan Burdur ilinin ekonomik gelişiminde 2000'li yıllarda doğal taş, özellikle mermercilik sektörü öne çıkmıştır. Burdur'da faaliyet gösteren 70 adet mermer ocağı, 100 adet mermer işleme fabrikası bulunmaktadır. 2000'i ocaklarda ve 2250'si fabrikalarda olmak üzere Burdur'da mermercilik sektöründe 4.250 kişi istihdam edilmektedir. Mevcut üretimin %85'i ihraç edilmekte, %15'i iç piyasaya satılmaktadır. Burdur, ekonomisine önemli katkıları olan mermer ürünlerinin ihracatı Türkiye ihracatının %6'sını karşılar hale gelmiştir. Ancak mermer üretimi sonucunda atıklar fiziksel, kimyasal ve ekolojik etkilere neden olmaktadır. Burdur'da mermercilik sanayinin ekonomik gelişmesinin sürdürülebilir olması ise, fiziksel ve ekolojik konuların önemine ve önceliğine bağlıdır. Bu da Burdur'da, mermercilik sanayinde ÇED'in rolünün önemini ortaya koymaktadır. Bu nedenle bu çalışmada ÇED süreci belediye ve işletme sahipleriyle yapılan görüşmeler ışığında değerlendirilmektedir.

Bu çalışma 'da Burdur'da mermercilik sektörünün yoğunlaştığı en önemli bölgeye odaklanıp, buradaki ÇED raporlarına yerel yönetimler kanalıyla ulaşılarak 4 temel değişken üzerindeki etkisi araştırılmaktadır.

1) İllerde mermer sektörünün ulusal, bölgesel ve il düzeyinde ekonomiye ve gelişmeye olan etkileri araştırılmaktadır.

2)Mermercilik sektörünün sosyoekonomik etkileri, sektörün paydaşları ile görüşülerek araştırılmaktadır.

3)Mermercilik sektörünün çevresel etkileri; tarıma ve yerleşim politikalarına olan etkisi bu çalışma kapsamında araştırılmaktadır.

4)Ekolojik etki olarak araştırma illerinde mermer bloğu çıkarılan yerlerde bitki örtüsüne ve hayvanlara olan etkisi ve ÇED raporları değerlendirilmektedir.

Mermer sektörünün sosyal etkisi, iş imkânı sağlama, ekonomik ve sosyal alanlardaki etkilerinin hangi sektörleri geliştirdiği, iş imkânı yaratma ve çevresel etkilerle birlikte bu etkilerin yerel halkın mermer sektörüne bakışını nasıl olarak etkilediği araştırmanın konusudur.

Sonuç

Burdur, değişen ekonomik dinamikleriyle, özellikle 1990'lı yıllarda tüm dünyada yeni sanayi kollarından olan doğal taş sektörüyle gelişmektedir. Coğrafi niteliğinin verdiği üstünlükle Burdur, mermer sanayinin kent ekonomisine ve yerel kalkınmaya önemli ölçüde yansımaları söz konusudur. Özellikle ihracat ve istihdam açısından kente olan katkıları nedeniyle Burdur, 2000'li yıllarda Anadolu kaplanları arasına dâhil olmuştur. Kentin nüfus değişimi bakımından önemli bir değişim, gelişme olmamışsa da, ekonomik değişkenler Burdur'un bünyeyen ve küresel sermaye ile yerelin ilişkilerinin geliştiği bir kent olduğunu göstermektedir.

Kentte ihracatçı firma sayısı 2009'da 76 iken, yaklaşık %100'lük bir artışla 2010 yılında 142'ye çıkmıştır. 2010 yılı Türkiye ihracatı 113 milyar dolar olurken, Burdur 110 milyon doları aşmıştır. Burdur, dağların tozundan, parlak zeminlere uzanan hikâyesinde yeni bir sanayi kenti olmuş ve mermer ile anılan bir kent olma özelliğini kazanmıştır. Türkiye İhracatçılar Meclisi verilerine göre 2014 yılında Burdur, 3. 1 milyar dolarlık ekonomik girdisini 2015 yılında 2,6 milyar dolar düşerken, 77,7 milyon dolarlık ihracatını 87,7 milyona çıkarmıştır (Yenigün, 2015).

Sektörde çalışan sayısı da 6 bine yaklaşmıştır. Çalışma kapsamında görüşülen sanayi kuruluşları, finans sektör temsilcileri ve çalışan işçiler, kendi deneyimleriyle konuyu ele aldıklarında sürece olumlu bakmaktadırlar. Ancak sektörün güç çalışma koşulları ve ileri teknoloji gereği uluslararası firmaların yerelle olan iş birliğini arttırmışsa da, ana sermaye yereldir ve üretim süreci yerel dinamiklerle sürdürülmektedir. Coğrafi olarak sektör ekonomik potansiyeli barındırıyor da, mermer sektörünün yerel firmalar aracılığıyla yürütülmektedir. Küresel firmalar, mermerin ihracı üzerinden ekonomik kalkınmayı hedeflemekte, yan sanayi olarak ise, sadece mermer makine kolu üzerinden gelişmekte, diğer yan sanayiler ise, dikkate alınmamaktadır. Blok mermer satışının temel ekonomik değer olduğu kentte, mermer dayalı yan sanayinin gelişmemiş olması ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğinin önündeki engeller arasında öne çıkmaktadır.

Mermer sanayi kentin yerel istihdam ağlarının kullanması nedeniyle kentte işsizliği azaltmakla birlikte, ekonomik yapıya olan etkilerin uzun vadede değerlendirilmesi gerekmektedir. İstihdamın devamlılığı açısından çalışanların hem yerelin, hem de yabancı uyrukluların çalışma koşullarının iyileştirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu da hem istihdamın geliştirilmesini sınırlandıracağı gibi, mermer sektörünün ekonomik ve çevresel sürdürülebilirliği sorunu da beraberinde getirecektir. Bu nedenle Burdur'un Anadolu Kaplanı olma niteliği sektörün coğrafi üstünlüğüne karşın, sürdürülebilirliğinin toplumsal ve ekonomik koşullarının geliştirilmesiyle belirlenecektir. Bu süreçte Burdur'da mermer sektörü ile birlikte gelişen ekonomik kalkınma ve bunun çevresel etkilerinin insani sürece etkisi sosyolojik açıdan araştırılmaktadır.

Kaynakça

- Ansal, H. (1997). Üretim Organizasyon Biçimi Olarak Anadolu Kaplanları ve Dünyadaki Benzerleri. *Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı*. Makine Mühendisleri Odası, Ankara.
- Alada, A. (2004). Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma Üzerine Notlar. *İktisat Dergisi*, (455), 17-21.
- Albeni M. & Özmen, M. (2012). Burdur İli Mermer Sektörünün Türkiye Mermer Sektörü İçerisindeki Yeri Bölge Ekonomisine Katkısı Sorunları ve Çözüm Önerileri (Stratejik Bir Bakış) "Burdur Doğal Taş ve Mermer Rezervi ve Özellikleri?, T.C Kalkınma Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ataay, F. (2001). Türkiye Kapitalizminin Mekânsal Dönüşümü. *Praksis Sosyal Bilim Dergisi*, (2), 53-96.
- Aycan, İ.O. (2007). Türkiye'de Mermercilik ve Geleceği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Konya.

- BAKA, (2011). <http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebCerikGosterims>
- Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı Bölge Planı.* (2010-2013) <http://www.baka.org.tr/bolge-planı587.html>, <http://www.baka.org.tr/baka-destegiyle-uretim-ve-istihdamda-artisH888.html>.
- Burdur Ticaret ve Sanayi Odası (2011). <http://www.butso.org.tr/burdur-ticaret-ve-sanayi-odasi/63-burdur-ekonomisi.html>
- Burdur Valiliği. (2005). <http://www.burdur.gov.tr/dis-ticaret-potansiyeli.asp>
- Bedirhanoğlu, P. & Yalman, G.L. (2011). Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de 'Yerel' Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'den İzlenimler. *Praksis*, (19), 241-266.
- Castells, M. (1989). *The Informational City*. Oxford, UK: Blackwell.
- Çetin, T. (2003). Türkiye Mermer Potansiyeli, Üretimi ve İhracatı. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23 (3), 243-248.
- Cox, W. (2012). *What a Half Urban World?* <http://www.newgeography.com/content/003249-what-a-half-urban-world>. adresinden edinilmiştir.
- Demir, B.G., & Güngör, N. (2013). Mermer Madenciligi ve Çevre. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, (20), 7-14.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2003). <http://ekutup.dpt.gov.tr/2003.asp> adresinden edinilmiştir.
- DPT. (2004). *İl ve İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*. [www.kalkinma.gov.tr/ DocObjects /Download/8142/ilce.pdf](http://www.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/8142/ilce.pdf) adresinden edinilmiştir.
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2013). *Maden Uygulama Yönetmeliği*.
- Eraydın, A. (1983). *Bölge Merkezlerinin Sanayi Yapısı Araştırması*. DPT, Ankara.
- Ercan, F. (2006). *Bölgesel Kalkınmada Değişim; Devlet Merkezli Bölgesel Kalkınmadan Piyasa Merkezli Bölgesel Birikime*. A. Arı (Ed.), İstanbul: Derin Yayınevi.
- Ergun, C., Gül, H., & Gül, S. (2013). *Neoliberal Küreselleşme ve Küresel Kent. Kent Üzerine Özgür Yazılar*. C. Ergun, M. Güneş & A. Ergun (Ed.), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Gençtürk, M. & Bağcı, G. (2012). Şirketlerin Bütçe ve Bütçe Uygulamalarına Genel Bir Bakış: Burdur İlindeki Şirketlere Yönelik Nitel Bir Araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (53), 49-68.
- Kalkan, A., Gençtürk, M., & Alparslan, A.M. (2009). *Küresel Krizin İmalat Sektöründeki Etkisi ve İhracat Ağırlıklı Doğal Taş/Mermer Sektöründe Bir İnceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur.
- Kayasü, S. & Yaşar, S.S. (2002). Değişen Bölge Kavramı Ve Bölgesel Ekonomik Kalkınma: Bölgesel Kalkınma Ajansları. *10. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi Bildiriler* (S. 69-80). İstanbul.
- Keskin, H. & Sungur, O. (2010). Bölgesel Politika Ekseninde Yaşanan Dönüşüm; Türkiye'de Kalkınma Planlarında Bölgesel Politikaların Değişimi. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 271-293.
- Kılıç, S. (2006). Modern Topluma Ekolojik Bir Yaklaşım. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (12) 108-127.
- Kurtuluş, H. (2006). Kentsel Dönüşüme Modern Kent Mitinin Çöküşü Çerçevesinden Bakmak, (S.2). Muğla: Planlama Yayını.
- Küşçü, M. & Bağcı, N. (2003). Afyon Mermer Sektörü ve Türkiye Mermer Sektöründeki Yeri. *Türkiye IV. Mermer Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. (S. 128-135). Afyon.
- Harvey, D. (1973). *Sosyal Adalet ve Şehir*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Harvey, D. (1982). *Sermaye Muamması, Kapitalizmin Krizleri, Toprakta Yaratıcı Yıkım*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2002). *Umut Mekanları Eşitsiz Coğrafi Gelişme*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Harvey, D. (2012). *Sermayenin Mekanları-Eleştirel Bir Coğrafyaya Doğru, Küreselleşme Döneminde Coğrafi Bilgiler, Çevresel Nitelikler ve Doğayla İlişki*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Okçu, M., Dulupçu, M.A. & Gül, H. (2005). *Türkiye'de Bölgeselleşme mi Bölgeselcilik mi? Ayrımlar ve Açılımlar. KEAS'05: Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu-2*. (s.13-16). Denizli.
- Seçilmiş Göstergelerle Burdur. (2014). Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara
- SEGE (2012). Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması, Kalkınma Bakanlığı, 2011
- Yatırımların Ve İstihdamın Teşviki İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (2004). *Resmi Gazete*. 25365, 29 Ocak 2004.
- Tekeli, İ. (2007). *Türkiye'de Bölgesel Eşitsizlik ve Bölge Planlama Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TEPAV (2015). Anadolu Kaplanlarının Öyküsü Türkiye Şehirleşme İncelemesi. *Sosyal, Kentsel, Kırsal Kalkınma ve Afet Yönetimi, Küresel Uygulama Grubu Dünya Bankası*.

TOBB (2007). *Türkiye Madencilik Sektörü ve Raporu*.

TMMOB, Maden Mühendisleri Odası (2011). *Madencilik Sektörü ve Politikaları Raporu*.

TUSİAD. (2014). *TUSİAD 2014 Faaliyet Raporu*. http://www.tusiad.org.tr/__rsc/shared/file/TUSIAD-Faaliyet-Raporu.pdf

TUSİAD. (2015). *TUSİAD Ekonomik Göstergeleri*, http://www.tusiad.org.tr/__rsc/shared/file/TURKIYE-EKONOMISI-2015-VER5.pdf

Türkiye İstatistik Kurumu. (2011). *Batı Akdeniz Bölgesinde İstihdam Edilen Nüfus Bilgileri*. <http://www.tuik.gov.tr/Kitap>.

Tüylüoğlu, Ş., & Çeştepe, H. (2004). Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi. S. Taban ve M. Kar (Haz.). Kalkınma Ekonomisi Seçme Konular içinde. Bursa: Ekin Yayınevi.

Uluslararası Rekabet Araştırmaları Kurumu. (2009-2010). <http://www.urak.org/urak/>

Uzer, O. (2013). *Küreselleşme Sürecinde Yerel Ekonomiye Sosyolojik Bir Bakış; Bir Başarı Örneği Olarak Burdur*. (2209 TUBİTAK Lisans Bitirme Tezi Destekleme Projesi).

Uzer, O. (2014). Dağların Tozundan Parlak Zeminlere; Bir Kent'in Dönüşümü Olarak Burdur'un Mermerleri. *10. Sosyoloji Günleri Kent Sempozyumu* [öğrenci sempozyumu] (Yayımlanmamış Bildiri). ODTÜ, Ankara.

EĞİTİM

Arap Dilbilimcilerinin “Anlam Değişmesi” Olgusuna Yaklaşımları -İbn Kuteybe Örneği-

Süheyla Hale Bayırbaş*

Öz: İnsan dilinin değişken yapısı, dilbilimcileri bu değişimlerin keyfiyeti ve sebepleri üzerinde düşünmeye itmiştir. Dildeki değişimler, sınırlı yapısal ve fonetik değişimlerin yanı sıra daha çok anlam değişmelerinin sonucu olarak ortaya çıkar. Dildeki anlam değişimlerini takip etmek, o dilin anlam serüvenini ortaya koymaya ve dil-insan zihni, dil-toplum gibi ilişkileri anlamlandırmaya yardımcı olur. Tüm dillerde olduğu gibi, Arap dilinde de anlam değişimleri gerçekleşmiştir. Arap dilbilimcilerini anlam konusunda çalışmaya yöneltten ilk saik şüphesiz İslam dininin kutsal metnelerinin analiz etme arzusu olmuştur. Hicrî birinci yüzyılda başlayan bu çaba, daha sonraları kutsal metinlerle sınırlı kalmamış, çeşitli sebeplerle, Arap dilinin bütününe kapsayan bir çalışma alanı haline gelmiştir. Arap dilbilimcileri, bazen dinî metinlerin açıklanması, bazen edebî tenkid faaliyetleri, bazen de Arap dilinin muhafazası gayreti gibi pek çok gereklilikten dolayı dildeki anlam değişmelerini, bu değişimlerin nedenlerini ve keyfiyetini ortaya koymak istemişlerdir. Bu çalışmaların hız kazandığı bir dönemde yaşayan ve din bilimlerinde olduğu kadar dil konusunda da çalışmalar yapmış olan İbn Kuteybe (ö.276/889), Arap dilindeki anlam değişmelerine, kelimelerin anlam kökenlerine ve değişimin sebeplerine işaret eden çalışmalar yapmış olan alimlerdenidir. Gerek kendisinden önceki görüşleri aktarması, gerekse kendi döneminin eğilimleri ve tartışmalarına değinmesinden dolayı, onun eserlerinde anlam değişmeleri olgusuna ilişkin pek çok bilgi bulunmaktadır. Bu çalışmada, dildeki anlam değişmeleri olgusu, sebepleri ve keyfiyeti Arap dili üzerinden, genel olarak ilk dönem Arap dilbilimcilerin görüşleri ve özelde İbn Kuteybe'nin konu ile ilgili çalışmaları esas alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Lafız, Anlam, Anlam Daralması, Anlam Genişlemesi, Anlam Kayması, Mecâz, İstiâre.

Giriş

Dil, onu konuşan toplumun yaşantısından bağımsız değildir. İnsan için duygu, düşünce, tecrübe ve eşyayı ifade etme yolu olan dil, bu olguların tümü ile doğrudan ilişkilidir. Dil, insan zihni ile dış dünya arasında bir bağ kurmaktadır ve bu bağ ilişkili olduğu her iki tarafa da bağımlıdır. Söz konusu bağlantı dilin iki ana unsuru olan ses (lafız) ve anlam (mana) ile kurulur. Bu yüzden, insan zihninde ve dış dünyada meydana gelen değişimler, dilin hem ses hem de anlam boyutunda yansımaları bulur. Böylece dil, insan ve toplum gerçekliğine bağlı olarak değişime uğrar.

DOI: [dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B015](https://doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B015)

* Erciyes Üniversitesi, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı.

E-posta: suheylahale@hotmail.com

Dilbilimcilerin çoğu - bir kısım ciddi itirazlar bulunmakla beraber-, dilin de tıpkı yaşayan varlıklar gibi canlılık gösterdiğini, doğup geliştiğini, belli sebepler ile zayıfladığını ve hatta öldüğünü ifade etmektedirler. Dil -tıpkı diğer toplumsal olgular gibi- gelişme ve değişme halindedir (Mücâhid, 2005; Aksan, 2015). Dilin unsurları olan ses özellikleri, dilbilgisi kural-ları ve kelimelerin anlamları aralıksız değişmektedir. Bütün bu unsurlar değişikliğe uğra-masına rağmen bunların değişim hızları ve keyfiyeti birbirinden farklıdır. Bazı dil unsurları değişim göstermez veya çok az ve oldukça yavaş bir değişim geçirir. Mesela dilin sabiteleri denilebilecek yapısal özellikleri ancak çok uzun zaman aralıklarında değişir. Dilin lafız ve ses özellikleri ise daha fazla ve daha hızlı değişir (Mücâhid, 2005).

Dilde meydana gelen değişimlerin en çok kendini gösterdiği alan "anlam" alanıdır. Anlam gelişmesi (Arp. لي لادلا روطظا veya التغير الدلالي) (İng. semantic change), kelimelerin anlamlarında, zamanla, çeşitli şekillerde meydana gelen değişimi ifade eder. Anlam, lafız ile lafzın ifade ettiği şey (medlûl) arasındaki ilişkidir ve bu ilişkide meydana gelen her türlü değişime "an-lam değişmesi" denilir (Salih, 2003, s.66). Her bir lafzın temel bir anlama karşılık geldiği, baş-ka bir deyişle kelimelerin aslı olarak ifade ettiği medlûlden uzaklaşarak, başka medlûlleri ifade eder hale gelmesine anlam değişmesi denilmektedir. Bu değişim, hemen her asırda dilbilimcilerin ilgisini çeken bir konu olmuştur. Birçok dilbilimci ve düşünür, dil malzemesi içinde zamanla anlamı değişen öğeleri belirlemeye, bu öğelerin değişim biçimlerini ve bu değişimin nedenlerini saptamaya çalışmışlardır.

Bu çalışmada, Arap dilinde görülen anlam değişmesi olgusu, klasik ve modern dilbilimcile-rin görüşlerine binaen teorik olarak ele alınmış, özelde İbn Kuteybe'nin eserlerinde anlam değişmesi olgusuna işaret eden değerlendirmeler ve örnekler üzerinden, müellifin Arap dilindeki anlam değişmelerinin nedenleri ve keyfiyeti hakkındaki görüş ve tespitleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Öncelikle anlam değişmesinin nedenleri üzerinde durulmuş, daha sonra anlam değişmele-rinin hangi şekillerde gerçekleştiği, ayrıca anlam değişmelerinin mecâz ve istiâre gibi anlam olayları ile olan ilişkisi incelenmiştir. Ayrıca anlam değişmelerinin, dil-insan zihni ve dil-top-lum ilişkilerini yansıtan bazı hususiyetlerine özellikle dikkat çekilmiştir.

Tüm diller gibi Arap dili de zaman içerisinde değişikliğe uğramıştır. Ancak Arap dili, bu ko-nuda diğer dillerden farklı bir durum arz etmektedir. Zira İslam dininin kutsal kitabı Kur'ân'ın Arapça olması ve İslam dininin Arap toplumlarındaki tüm toplumsal yapıyı kuşatan tartışıl-maz hâkimiyeti, bir yandan dilde kısmî değişimlere neden olmuşken, diğer yandan onu muhafaza etmiş ve nispeten değişimin önüne geçmiştir. Bu yüzden Arap dilinde yapısal değişiklikler neredeyse görülmez. Değişim çoğunlukla kullanım ile alakalı ses ve anlam unsurlarında gerçekleşmiş ve bu tür bir değişim dahi çoğu zaman Arap dilbilimcileri tara-findan hoş karşılanmamıştır. Klasik dönem Arap dilbilimcileri ihtiyaçlar gereği gerçekleşen değişimler dışında, aslı anlamların muhafazası konusunda titiz davranmışlar, lafızlardaki an-lam değişmelerinin bazılarını hatalı, yanlış ve dikkatsiz kullanımların sonuçları olarak kabul etmişlerdir (Mücâhid, 2005).

Arap dilbilimciler, ilk dönem (hicrî 1.yy) mu'cem çalışmalarından başlamak üzere lafızların aslı anlamlarını belirlemeye ve zamanla ortaya çıkmış diğer anlamları ortaya koymaya gayret etmişlerdir. Ancak çoğunlukla mu'cemler bu değişimleri kronolojik olarak ele almamış, anlam değişmelerinin keyfiyeti ve sebepleri hakkında da sessiz kalmışlardır (Mübârek, 1968). Arap dilinde meydana gelen anlam değişimlerini, keyfiyeti ve sebepleri ile ortaya koymak ancak, dil malzemesinde ve bu malzemeyi derleyen eserlerde gerçekleştirilecek derin ve kapsamlı çalışmalarla mümkün olabilir.

Arapça dil malzemesinin toplanıp yazılı metinlerde kayıt altına alındığı ilk dönemin sonunda, sistematik mu'cemlerin telif edilmeye başlandığı ve dilbilimciler arasında lafız-anlam ilişkilerinin ele alınıp tartışıldığı bir çevrede, pek çok farklı sahada olduğu gibi dil sahasında da çalışmalar yapmış olan İbn Kuteybe, Arap dilindeki anlam ilişkilerine ve anlam değişmelerine dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Onun, gerek Kur'ân ve hadis çalışmalarında, gerekse müstakil dil çalışmalarında bu konu ile ilgili çok sayıda dil malzemesi ve değerlendirme bulunmaktadır. Kendi dönemi ve öncesi dil âlimlerinin yorumlarına da yer verdiği çalışmalarında, eski ve yeni Arap dilbilimcilerinin görüşlerine mutâbık olduğu görülmektedir. İbn Kuteybe'nin konu ile ilgili tespitlerini, anlam değişmelerinin temel meseleleri etrafında inceleyerek, bu olgunun Arap dilindeki tezahürlerini ortaya koymak mümkündür.

Arap dil çalışmalarında, anlam değişmeleri hususunda iki önemli konuya işaret edildiği görülmektedir. Bunlardan ilki söz konusu değişimlerin nedenleri, diğeri ise keyfiyettir.

Anlam Değişmesinin Nedenleri

Anlam değişmelerinin çoğu doğal bir süreçte kasıtsız bir şekilde meydana gelir. İnsanlar hayat tecrübelerinde olduğu gibi dil tecrübesinde de kıyastan faydalanmış ve bilmedikleri şeyi bildikleri şeylerden yola çıkarak isimlendirmişlerdir (Haydar, 2005, s.74). Yeni bir medlûlü isimlendirirken, dildeki mevcut malzemedен استفاده ederler. İnsanların yeni durum ile kelime arasında kurdukları herhangi bir ilişki anlam değişmesine sebep olur.

Anlam değişmelerinin bir kısmı kasıtlı ve irâdî değişikliklerdir. Bazı dil kurumları ve bilimsel kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda, toplumun bilimsel, ekonomik, siyasi vb. nedenlerle karşılaştığı yeni durum ve düşünceleri ifade edebilmek için ihtiyaç duyduğu kelimeler, kendi dil yapılarına uygun bir şekilde belirlenir. Bu kelimeler toplum tarafından kabul görür ve yaygın bir şekilde kullanılırlarsa dile yerleşir. Dilbilimciler bu değişimlerden ziyade anlam değişmelerinin büyük bir kısmını oluşturan doğal değişim ile ilgilenmişlerdir.

Anlam değişimleri pek çok sebebe dayanır. Bunlar dilsel, tarihî, kültürel, toplumsal ve psikolojik sebeplerdir. Bir kelimedede meydana gelen anlam değişmeleri bu sebeplerden birine veya birkaçına dayanabilir. Bazen bir kelimedede meydana gelen anlam değişikliğinin sebebi net olarak belirleyebilmek kolay değildir. Ancak derin ve kapsamlı etimolojik analizlerle

bu sebepler tespit edilebilir. Anlam değişmelerine neden olan etkenler farklı şekillerde sınıflandırılmıştır (İbrâhîm, 2013; Kınar, 2008). Biz bu değişimleri, dili konuşan insanlara bağlı olarak gelişen dış sebepler ve dilin kendi yapısından kaynaklanan iç sebepler şeklinde temel iki kategoride ele alabiliriz.

Dış Sebepler

Tarihi Sebepler

Lafızların anlamları bazen delalet ettikleri şeylerin farklılaşması sebebi ile değişir. Toplumun gelişmesi ve ilerlemesine bağlı olarak bazen bir şeyin şekli veya vazifesi değişir ancak ismi aynen kalır. Mesela “البيع” kelimesi para ile ticaretin başlamasından önce tebâdül yöntemini ifade etmek için kullanılıyordu, bu yüzden hem alım hem de satım anlamına geliyordu. Aynı sebepten “البيع” ile “الشراء” kelimeleri aynı anlama (tebâdül) geliyordu. Paranın kullanılmaya başlanması ile “البيع” kelimesinin anlamı daraldı ve “para karşılığı satma” anlamını ifade eder oldu. “الشراء” kelimesi de sadece nakdî karşılık (para) vererek bir şey almak anlamında kullanıldı (Haydar, 2005, s.96). Burada anlamın değişmesine sebep olan şey ekonomi alanındaki gelişmelerdir. “القطار” kelimesi de önceki dönemlerde seyir halinde iken sıra sıra dizilmiş olan develer anlamına gelmekteydi. Günümüzde ise “tren” anlamında kullanılmaktadır (Kınar, 2008, s. 142). Görüldüğü gibi kelimenin ifade ettiği şey değiştikçe anlamı da bu değişime paralel bir şekilde değişmektedir.

Sosyal ve Kültürel Sebepler

Toplumda yaşanan önemli ve köklü değişiklikler, insanların hayatlarını ve düşüncelerini değiştirdiği gibi dillerini değiştirir. İslam’ın gelişinin Arap dili üzerindeki etkisi çok açıktır. Arap dilindeki birçok lafzın anlam değişikliğine uğramasında İslam dininin ve ona bağlı olarak ortaya çıkan dinî ilimlerin büyük etkisi vardır. Klasik Arap dilbilimcileri bu duruma dikkat çekmişlerdir. İbn Fâris (ö.395/1004) bu etkiyi şu şekilde ifade eder:

“Araplar Cahiliye Dönemi’nde, dilleri, yaşantıları ve edebiyatları konusunda babalarının yolunda idiler. Ne zaman ki Allah onları İslam ile şereflendirdi, o zaman durumları değişti. Dinleri düzeldi, yaşantıları değişti. Dillerindeki lafızlar, dinin getirdiği eklemeler, konulan kurallar (şer’î hükümler) ile, kendi yerlerinden başka yere taşındı. Son olan (anlam) ilk olan (anlam)ı sildi, ortadan kaldırdı.” (İbn Fâris, 1997, s.44).

İbn Fâris, yaşanan bu değişimin ne şekilde gerçekleştiğine de dikkat çekmektedir.

“İslamın gelişi ile (değişiklik) görülen kelimelerden bazıları “mü’min, müslim, kâfir, münâfık” kelimeleridir. Araplar bu kelimeleri daha önce de biliyorlardı ama mümini sadece “güven” ve “inanma” anlamında kullanıyorlardı. Sonra şeriat, bazı şartlar ve özellikler ortaya koydu. Bu özellikleri taşıyan kişiye “mümin” denildi.” (İbn Fâris, 1997, s.45).

İbn Fâris, aynı yerde, “İslam”, “kâfir”, “fisk” ve nifâk” kelimelerinin uğradıkları değişimi de zikrederek, şeriatın Arapların zaten bildiği lafızlara nasıl yeni anlamlar kattığına işaret etmiştir.

İbn Kuteybe de, zamanla fikhî birer ıstılaha dönüşmüş pek çok kelimenin uğradığı anlam değişmelerine dikkat çekmiş, İslam dininin gelişinden sonra kelimelerin dildeki anlamlarından şer'î anlama nasıl nakledildiklerini Kur'ân ve hadis çalışmalarında ele almıştır (İbn Kuteybe, 1986, 1988, 2014).

Örneğin "الصيام" (oruç) kelimesi dilde "kıpırdamadan durmak" anlamına gelir. Bu yüzden hiç kıpırdamayan ve hareket etmeyen atlara "حميل صيام" denir. Daha sonra kelime şer'î bir anlama taşınmış ve insanın yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmasını ifade eden "oruç" anlamını kazanmış. Şer'î anlamının yaygın olarak kullanılmasından dolayı dildeki hakikî anlamı unutulmuştur (İbn Kuteybe, 1988, s. 40).

Ayrıca dildeki hakikî anlamları dışında yeni anlamlar yüklenen kelimelerden Kur'ân'da geçenleri de ele alan İbn Kuteybe, bu kelimelerin uğradığı anlam değişmelerini de izah etmiştir. Mesela "الكافر" (kâfir) kelimesi كفر kökünden türemiştir ve bu kelime dilde "örtmek" anlamına gelir. Geceye de her şeyi görünmez kıldığı için "الكافر" denilmiştir. "الفاجر" kelimesi de İslam'ın gelişinden sonra anlamı değişen kelimelerdendir. Kelime "eğilen, bükülen" anlamına gelir. Bu yüzden yalancı kişiye hakikatten ayrıldığı için "الفاجر" denirdi. İslam'dan sonra ise hakikatten ve doğru yoldan ayrılan kişiye "الفاجر" denildi (İbn Kuteybe, 1988, s. 59). Bu kelimelerin Kur'ân'daki anlamlarının hakikî anlamlarının önüne geçtiği görülür.

Psikolojik Sebepler

Anlam değişmelerinin bir kısmı dili konuşan kişilerin/toplumun hisleri ile ilişkilidir. Kelimelerin insan zihninde anlamları ile ilişkili psikolojik bazı çağrışımları vardır. Bu çağrışımlar sebebi ile insanlar bazı lafızları kullanmaktan kaçınırlar. Bu yüzden tehlikeli, çirkin ve nahos kabul ettikleri kelimeleri bazen söz konusu sakıncaları taşımayan başka bir kelime ile değiştirirler (Mübârek, 1968). Bu psikolojik etkenler iki şekilde kendini gösterir:

İyileştirme, Kötüleştirme (التشاؤم - التفاؤل): التفاؤل (et-tefâ'ul) kavramı insandaki olumlu duygular ile, التشاؤم (et-teşâ'um) ise insandaki korku, nefret, tikslenme gibi olumsuz duygularla ilişkili hislerini ifade eder. Bu duygular lafızlara da yansımıştır. Bu yüzden insanlar kötü çağrışımları olan bazı kelimeleri kullanmaktan sakınırlar ve bu çirkin anlamları ifade etmek için daha uygun kelimeler kullanırlar. Mesela Araplar eskiden الصحراء (çöl) için مفازة (kurtuluş) kelimesini kullanıyorlardı. Çünkü çöl insanlara zorluğu hatırlatıyordu. Bu yüzden onu olumlu bir şekilde isimlendirmek istemişlerdi. Buna benzer şekilde, ölüm, hastalık, felaket gibi olumsuz çağrışımları olan kelimeleri de daha iyi anlamlara sahip başka kelimelerle ifade etmişlerdir (Haydar, 2005).

Mesela "القافلة", yolculuğa çıkan ve yolculuktan dönen topluluk anlamında kullanılır. İbn Kuteybe, bu kelimenin aslında sadece yolculuktan dönenler için kullanıldığını daha sonra anlamının değiştiğini ve hem yolculuğa çıkan hem de yolculuktan dönen topluluğu ifade etmeye başladığını belirtir (İbn Kuteybe, 1986, s. 24). Yolculuğun meşakkatini hafifletmek

ve yolculuğa çıkan kişilerin güzel bir şekilde geri dönebilmesi temennisini ifade etmek için sefere giden topluluklara da “القافلة” denilmiştir.

Lafzın Anlamının Çirkinliği: Kişiye çirkin gelen veya onu utandıran durumlar ve lafızlar vardır. Mesela cinsel organlar, küfürler, pislikler vs. ile ilgili kelimeler toplum tarafından çirkin görülür. Bu yüzden insanlar bunları başka kelimelerle ifade ederler. Mesela İbn Kuteybe, “tuvalet” anlamına gelen “الحش” kelimesinin asıl anlamının “bahçe” olduğunu, insanların tuvalet ihtiyaçlarını gidermek için bahçeye gitmelerinden dolayı kelimenin zamanla “tuvalet” anlamını kazanmış olduğunu ifade eder (İbn Kuteybe, 1986, s. 65). Bu kelime, insanlara, doğrudan tuvalet anlamına gelen “الكنيف” kelimesini kullanmaktan daha hoş gelmiştir. Çirkin kabul edilen kelimenin yerine konan kelimenin aslı manası çoğunlukla bu kelimenin anlamı ile aynı olmaz (الحش: bahçe). Ancak kelime aslı anlamı yanında artık bu anlamı da ifade eder hale gelir (الحش: tuvalet). Böylece anlamı değişir. Ayrıca bu lafızlar arasında “eşanamlılık” ilişkisi de kurulmuş olur (الحش: الكنيف).

İhtiyaç

Anlam değişmesine en çok etki eden sebeplerden biri de daha önce bilinmeyen bir şey için yeni lafızlara ihtiyaç duyulmasıdır. İnsanlar yeni bir şey için yeni lafızlar üretmektense, çoğunlukla kendi dillerinin zengin kelime hazinesinden istifade ederler. Çoğu zaman ihtiyaç duyulan lafız, anlamca ilişkili olduğu başka bir lafızdan türetilmiş ve böylece eski lafızlar yeni anlamlar kazanmıştır (Sâlih, 2003). İbn Cinnî (ö. 392/1002) de ihtiyaç etkeninin anlamların değişmesine olan tesirinden bahsetmiştir. Ona göre ilk olarak bir anlamın (aslı/hakîkî anlamın) konulmuş olması gerekir, sonra ihtiyaç oldukça sonradan bu anlama eklemeler olmuştur. İhtiyaç görenler ona bir anlam daha eklemiştir. Ancak bunu ilk haline uyumlu ve onunla ilişkili olarak yapmışlardır (İbn Cinnî, t.y.). Bunun en açık örneği modern çağda karşılaştığımız durumlardır. Değişimin hızına bağlı olarak sürekli yenilikleri ifade etme ihtiyacı doğmakta ve bu ihtiyaç Arapçada mevcut olan lafızların anlamlarını değiştirme yolu ile giderilmektedir. Bilimsel kavramların, icatların, keşiflerin ve yeni düşüncelerin ifadesi olan kelimeler bu şekilde ortaya çıkmakta, eski kelimelerin anlam içeriklerinin değişmesine neden olmaktadır. Mesela “الرشح” kelimesi Araplarda “vücuttaki ter damladığı” anlamına gelir. Bilimsel olarak ise “suyu filtreden süzmek” anlamına geliyor. Bunun gibi pek çok kelime sonradan yeni anlamlar kazanmıştır (Haydar, 2005).

Kullanım Çokluğu

Bazı kelimeler ise çok kullanıldıkları için anlamları değişir. Mesela “البضاعة” kelimesi “ticarî eşya” şeklinde genel bir anlama sahiptir. Ancak tüm satıcıların satışını yaptığı eşyaya göre bu kelime farklı anlamlar ifade edebilir. Manav bu kelime ile “sebze ve meyvelerden”, kumaşçı “kumaş”tan bahsediyordur. Herkesin bu kelimeyi özel bir anlam için sık olarak kullanması kelimenin anlamını etkiler ve anlamın tahsis edilmesine sebep olur.

Eski dilbilimciler de kullanım çokluğunun anlam üzerindeki etkisine işaret etmişlerdir (Haydar, 2005). Bir lafzın yeni medlulünü ifade edecek şekilde çok fazla kullanılması, ilk medlu-

lün daha az kullanılmasına veya unutulmasına sebep olabilir. Kullanım çokluğu ile yerleşen bu ikinci anlam, usulcülerin "örfi hakikât" dedikleri anlamdır. Usulcülere göre, bir kelime, insanlar tarafından aslî anlamından başka bir anlama taşınırsa ve bu anlam yaygınlaşarak ilk anlamı ortadan kaldırırsa kelimenin ikinci anlamına "örfi hakikât", şayet bu değişim dinî ıstılahlar yolu ile gerçekleşirse, o zaman "şer'î hakikât" denir. Bu değişim, anlam genişlemesi veya daralması yolu ile gerçekleştiği gibi kimilerine göre nakil yolu ile de gerçekleşebilir (İltaş, 2011). Mesela "الأصل" kelimesi dilde "birşeyin en altı" anlamına gelir. Sonradan, bir şeyin varlığının dayandığı herşeye "الأصل" denildi. "الوغي" kelimesi savaşa kılıç seslerinin karışması ile ortaya çıkan ses ve gürültü demektir. Sonradan çok kullanıldığı için "savaş" a da "الوغي" denilmiştir (Haydar, 2005, s.90). Bu kelimelerin sonradan kullanıldıkları anlamlar ilk anlamlarından daha fazla kullanır olduklarından artık kelimenin aslî anlamı haline gelmişlerdir. İbn Kuteybe "لا جرم" ifadesinin "gerçekten, kesinlikle" anlamını daha sonra kazandığını, kelimenin aslında " gerekli, zorunlu" anlamına geldiğini ifade eder. Bu anlam değişikliğinin sebebinin de çok kullanılan bir ifade olması ile açıklar. İbn Kuteybe, Ferrâ'nın da bu görüşte olduğunu nakletmektedir (İbn Kuteybe, 2014, s. 374).

Düşman topraklarına yapılan akınları ifade eden "السرية" kelimesinin aslı ise gece yürüyüşü anlamına gelen "السري" kelimesidir. İbn Kuteybe'ye göre, askerî seferler kimsenin haberinin olmaması için genellikle gece gerçekleştirildiğinden bu akınlara "السرية" denilmiştir ve bu kullanım yaygınlaşınca aslî anlamının yerine geçmiştir (İbn Kuteybe, 1988, s.45).

Burada bir noktaya işaret etmemiz gerekir. Kullanım çokluğu muhakkak anlamı değiştirecek başka bir sebep ile birlikte bulunur. Çünkü bir başka sebeple ortaya çıkmış bir anlam, yaygın kullanım sebebi ile eski anlamı geri plana atmış veya unutturmuş olmalıdır. Mesela "اتقى" kelimesi "kendini korumak" anlamına gelir. Bu kelime, Kur'ân'daki kullanımı sebebi ile "kendini günahlardan korumak" anlamında kullanılmaya başlandı. Böylece "التقوى" kelimesinin anlamı her türlü sâlih ameli ifade edecek şekilde genişledi ve kelimenin dildeki aslî anlamı kullanılmaz oldu (Sâlih, 2003, s.68). Görüldüğü gibi, kelimenin bu anlamı kazanmasının ilk sebebi, Kur'ân'da bu anlamda kullanılmış olmasıdır. Ancak kelimenin önceki anlamının ortadan kalkması veya bu ikinci anlamın aslî anlama dönüşmesinin nedeni yaygın olarak bu anlamda kullanılmasıdır.

Ayrıca bazı dilbilimcilere göre bir lafzın bir anlamı ifade edecek şekilde az kullanılması, bu anlamın kapalı kalmasına sebep olur ki bu tür kelimeler anlam değişime en çok maruz kalan kelimelerdir. Anlamları zihinde açık ve net olan kelimelerin çok azı anlam değişikliğine uğrar (Mücâhid, 2005).

Yabancı Dillerin Etkisi

Eski ve yeni dilbilimciler, ihtiyaç ve zaruret halinde bir dilin başka dillerden kelimeler aldıklarını ifade etmişlerdir. Bu durum bütün dillerde olduğu gibi Arap dili için de geçerlidir. Yabancı dillerin etkisi kendini sadece dile dahil olan kelimelerde göstermez. Ayrıca anlam değişimlerinde de bu olayın tesiri görülebilir. Şayet ifade edilecek yeni anlamın Arap dilin-

de bir karşılığı yoksa, çoğunlukla kelime yabancı dildeki karşılığının tercümesi ile üretilir. "التحليل" kelimesinin "açıklama", "التدخل" kelimesinin (cerrahî) "ameliyat", "المدرسة" kelimesinin "ekol" anlamını ifade etmesi, yabancı dillerin etkisinin bir sonucudur (Mübârek, 1968; Sâlih, 2003). Bu kelimeler, ifade ettikleri medlûllerin kendi dillerindeki lafzî karşılıkları esas alınarak, Arap dilinde de bu lafzî karşılıkları yansıtan en yakın kelimelerin bulunması yoluyla belirlenmiştir.

İç Sebepler

Dilin kendi yapısal özelliklerinden kaynaklanan sebeplerdir.

Ses Değişimleri

Ses değişimleri anlamın değişmesine yol açar çünkü kelimenin ses yapısının değişmesi onun zihindeki karşılığını da değiştirir veya siler.

Ses değişimleri farklı şekillerde gerçekleşebilir. Kelimelerdeki ses değişimleri, bazen harflerin yer değiştirmesi şeklinde (Arp. قلب) kendini gösterir. Ses değişimine uğrayan kelime tesadüfen ses özellikleri kendisi ile aynı olan bir başka kelime ile benzer. Ancak değişikliğe uğramış kelime, kendi anlamını muhafaza etmeye devam eder. Diğer taraftan da kendisi ile aynı lafza sahip olan diğer kelimenin anlamını da ifade etmeye başlar. Mesela "باء" kelimesi "جمع" (dönmek) ve "تكبر" (büyüklenmek) anlamına gelir. İlk anlam, kelimenin aslî anlamıdır. Kelime "büyüklenmek" anlamını bir harf değişimi sebebi ile kazanmıştır. "بأى" kelimesinin harflerinin yer değiştirmesi sonucu "باء" haline dönüşmüş ve iki kelime benzeşmiş, bunun sonucunda da bu kelimenin anlamını (büyüklenmek) ifade eder hale gelmiştir (Sâlih, 2003).

Aynı şekilde harf değişmesi (Arp. ibdâl) olgusu da anlam değişikliğine yol açmaktadır. "لحق" kelimesi hem "yazmak" hem de "silme" anlamına gelir. "Yazmak" bu kelimenin aslî anlamıdır. Daha sonra "silme" anlamına gelen "نحق" kelimesindeki "ن" harfinin "ل" harfine dönüşmesi sebebi ile bu iki kelime birleşmiş ve harf değişikliğine uğrayan bu kelimenin anlamı, ikinci kelime ile de ifade edilir olmuştur (Sâlih, 2003, s.67).

Dilin kendisinden kaynaklanan değişimin sebebi de aslında yine insanların dili kullanımı ile ilişkilidir. Çünkü dil, insanlar arasında aktarılır ve bu esnada bölgeden bölgeye, nesilden nesile değişiklik gösterir. Dil, salt aktarılan bir bilgi olarak dahi ilk halini koruyamaz ve zamanla değişir.

Kısaltmalar

Dilde sıklıkla kullanılan bazı ifadelerin kısaltılması çokça gerçekleşen bir durumdur. Çoğunlukla iki-üç kelimedenden müteşekkil terkipler, insanlar arasında fazlaca kullanıldıklarında daha kısa ifade edebilmek için ibarenin bir kısmı zikredilmez. Zamanla ibarenin tümünün anlamı bir tek kelimedede ifade edilir hale gelir ve bu kelimenin aslî anlamı değişmiş olur. "ذوات" kelimesinin "varlıklı kimseler" anlamına gelmesi bu tür bir kısaltmanın sonucudur. Bu kelime aslında "ذوات الأملاك" (mal sahipleri) şeklinde bir terkipler idi (Sâlih, 2003, s. 75).

Anlam Değişmesinin Keyfiyeti

Dildeki anlam değişimleri üzerinde çalışan araştırmacılar, bu değişimin hangi sebeplerle gerçekleştiğini inceledikleri gibi, hangi yollarla gerçekleştiğini de tespit etmeye çalışmışlardır. Anlam değişimleri, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, çoğunlukla tabii bir süreçte kendiliğinden gerçekleşmektedir. Ancak buna rağmen bu değişimlerin, hemen her dilde benzer şekillerde gerçekleştiği görülür (Sâlih, s.66). Dilbilimciler, anlam değişmelerinin gerçekleşme yollarını farklı şekillerde sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırmalardan ilki, bu değişimleri lafız ve anlam arasındaki ilişkiyi gözeterek yapılan mantıkî sınıflandırma, diğeri ise değişimlerin sebepleri ve anlam-insan zihni arasındaki ilişkiyi esas alan psikolojik sınıflandırmadır. Arap anlambilimi çalışmalarında dilbilimciler anlam değişimi olgusunu erken dönemden itibaren mantıkî ayrımı esas alarak ele almışlardır. Ayrıca mantıkî sınıflandırma tüm dillerdeki anlam değişimi sürecini açıklayabilme imkânı sunmaktadır (Sâlih, 2003). Mantıkî sınıflandırmaya göre, anlam değişmesi hangi sebeple gerçekleşmiş olursa olsun, kelimelerin aslı anlamları ve değişim süreci sonunda kazandıkları yeni anlam arasında üç türlü ilişki vardır:

- Yeni anlam eskisinden daha geniş olur.
- Yeni anlam eskisinden daha dar olur.
- İki anlam kapsam olarak birbirine eşit olur.

Bu ilişki türlerine göre gerçekleşen değişimler de üç şekilde olur: Genişleme, daralma, yer değiştirme (anlam kayması) (Haydar, 2005). İlk dönem Arap dil alimleri, aşağıda ele aldığımız üzere, bu üç tür anlam değişmesi durumuna da işaret etmişlerdir.

Anlam Genişlemesi (Arp. التعميم ، التوسيع)

Bir kelimenin, parçasını ifade ettiği bir bütünün tümünü veya kendi anlamını da içine alarak daha geniş bir anlamı ifade edecek şekilde anlam değişikliğine uğraması ile anlam genişlemesi meydana gelir (Haydar, 2005, s.76). İnsanların sık kullanılan ifadelerde genellemelere gitmeleri, parça ile bütün arasında yakınlık görmeleri ve ikisi arasındaki farkı zaman içerisinde ortadan kaldırmaları bu tür anlam değişikliğinin nedenlerindedir. Zira bir tür ismini cins için, parçanın ismini bütün için kullanmak kolay bir dilsel aktarımdır. Çünkü bunların insan zihnindeki karşılıkları birbirine yakındır.

Mesela bugün "açmaz, tehlike, zorluk" anlamına gelen "الورطة" kelimesi eskiden hayvanların saplanıp kaldığı çamur (bataklık) anlamına geliyordu. Daha sonra içinden çıkılmaz tüm durumları ifade edecek şekilde anlamı genişlemiştir. Aynı şekilde "البأس" kelimesi de aslında "savaşın zorluğu" anlamına geliyordu. Sonradan her türlü sıkıntıyı ve zorluğu ifade etmek için kullanılır olmuştur (Haydar, 2005, s.77).

İbn Kuteybe "العرض" kelimesinin insanlar arasında bir kişinin annesi ve babası tarafından ne sebini ifade etmek için kullanıldığını nakleder. Bir adam "Falanca benim ırzıma hakaret etti."

dediğinde “soyuma hakaret etti” şeklinde anlaşılır. Oysa bu doğru değildir. Çünkü bu kelime bir kişinin soyunu değil kendisini ifade eder. Kelimenin asli/hakikî anlamı “kişinin kendisi”-dir. Daha sonra kelimenin anlamı kendi de dâhil, bütün bir nesebini ifade edecek şekilde genişlemiştir (İbn Kuteybe, 1986, s.30-31).

Bazı özel isimlerin taşıdıkları belirgin özelliklerden dolayı genel bir sığfata dönüşmesi de anlam genişlemesi kapsamında değerlendirilebilir. Mesela “firavun” ismi aslında eski Mısır hükümdarlarını ifade eder ancak sonradan onların özelliklerini ifade eden bir sığfata dönüşmüş ve “zorba ve kibirli kişi” anlamında kullanılmıştır (Haydar, 2005).

Anlam genişlemesi örneklerini incelediğimizde, kelimenin eski anlamı ile yeni anlamı arasında belirli bir ilişki olduğunu görürüz. Özellikle mecâz-ı mürselinkülliyet-cüz’iyyet ilişkisi sonucunda ortaya çıkan anlam değişmesi ile anlam genişlemesi arasında ciddi bir benzerlik vardır (Sâlih, 2003). Anlam genişlemesi, parça-bütün ilişkisine dayandığında mecâz-ı mürsel yani anlam kayması (intikâl) kapsamında da değerlendirilebilir.

Anlam genişlemesi, anlam daralmasından daha az gerçekleşir ve anlam değişmelerine olan etkisi de daha azdır. Bazı dilbilimciler anlam genişlemesi yolu ile gerçekleşen tüm değişimleri sahih kabul etmemiş, bir kısmının lahn (dil bozulması) sayılabileceğini ifade etmişlerdir. Çoğunlukla geç dönemlerde ve çağımızda gerçekleşen anlam genişlemesi hatalı görülmüştür (Kınar, 2008). İbn Kuteybe de bazı kelimelerde meydana gelen anlam genişlemesi sonucu ortaya çıkan yeni anlamı isabetli görmemiş, bu kelimeleri, “insanların yanlış kullandıkları lafızlar” olarak değerlendirmiştir (İbn Kuteybe, 1986).

Anlam Daralması: (Arp. تضيق - تخصیص)

Bu tür bir anlam değişmesinde, küllî bir anlam (bütün), cüz’î bir anlama (parça) dönüşür (Haydar, 2005, s.75) veya lafzın delalet ettiği medlûl sayısı azalır, kelimenin daha önce işaret ettiği anlam dairesi içinde sadece bir birimi ifade edecek şekilde daralır.

İbn Kuteybe daralma şeklinde gerçekleşmiş anlam değişmeleri ile ilgili bazı örnekler zikreder. Ona göre “الحَمَام” kelimesi bu şekilde bir anlam değişimine uğramıştır. İnsanlar bu kelimeyi “güvercin” kuşu için kullanırlar ancak bu kelime güvercin kuşunun da dâhil olduğu bir kuş türünün ismidir. “الحمام” boynunda halka olan tüm kuşların (üveyik, kumru vs.) genel adıdır. İbn Kuteybe, Esmâ’ ve Kisâ’î’nin de, bu kelimenin anlamı ile ilgili olarak aynı kanaatte olduklarını nakleder (İbn Kuteybe, 1986, s.25).

İbn Kuteybe’ye göre “الطرب” kelimesi de anlam daralmasına uğramıştır. Bu kelime, insanlar tarafından neşe ve mutluluk halindeki coşkuyu ifade etmek için kullanılır. Oysa kelime hem çok mutlu hem de çok hüznü kişinin yaşadığı rahatlık, hafiflik halini ifade eder (İbn Kuteybe, 1986, s.22-23). Kelimenin ifade ettiği genel anlamı olan “neşe ve hüznü coşkusu” daralmış, sadece neşe ve mutluluk halinde yaşanan coşkuyu ifade eder hale gelmiştir.

"المأتم" kelimesi de zamanla anlam daralmasına uğramış olan kelimelerdendir. İbn Kuteybe, bu kelimenin insanlar arasında, "yas tutmak için bir araya gelmiş kadın topluluğu"nu ifade etmek için kullanıldığını ancak kelimenin aslında "iyilikte ve kötülükte bir araya gelmiş kadınlar" anlamına geldiğini nakleder (İbn Kuteybe, 1986, s. 24).

İbn Kuteybe bir kişinin eşinin (karısının) akrabalarına "الأحماء" denildiğini, bu kelimenin müfredinin "الحم" olduğunu ve aslında eş tarafından bütün akrabaları (kardeş, amca vs.) ifade ettiğini ancak daha sonra sadece eşin anne (الحماة) ve babasını (الحم) ifade etmek için kullanılmış olduğunu ifade eder (İbn Kuteybe, 1986, s. 203).

"الربيع" kelimesinin anlamı da İbn Kuteybe'ye göre değişime uğramıştır. İnsanlar bu kelimeyi kış mevsimini takip eden mevsimi (ilkbahar) ifade etmek için kullanırlar. Ancak onlar bu kelimenin asıl anlamını bilmezler. Araplarda bu kelime farklı anlamlara gelir: Bazıları bu kelime ile "sonbahar" mevsimini kasteder. Bazıları "ilkbahar", kimileri de "yaz" mevsimi için "الربيع" der. Oysa bu kelime genel olarak "bahar" anlamına gelir. Sonbahar için "الأول الربيع", ilkbahar için ise "الربيع الثاني" denilir. Kelime zamanla sadece ilkbaharı ifade etmek için kullanılır olmuştur (İbn Kuteybe, 1986, s.26).

İbn Kuteybe'nin anlam daralması kapsamına giren bu kelimelerdeki anlam değişmelerinin çoğunu hatalı bulduğunu ifade etmek gerekir. Ona göre bu kelimelerin sonradan kazandıkları anlamları ile kullanılmaları isabetli değildir. Bu yüzden İbn Kuteybe bu kelimeleri, tıpkı anlam genişlemesi kapsamında değerlendirdiğimiz örnekler gibi "insanların yerinde kullanmadıkları kelimeler" başlığı altında ele almıştır (İbn Kuteybe, 1986, s.21).

Anlam daralmasına uğramış kelimeler için Kur'ân'dan da örnekler bulmak mümkündür. Mesela Kur'ân'da çokça geçen "الفلاح" kelimesi anlam daralmasına uğrayan kelimelerdendir. Bu kelimenin asli/hakiki anlamı "kalmak"tır. Daha sonra Müslümanlara nimetler içerisinde kalmayı hak ettikleri için onlara "المفلحون" denilmiştir. Sonradan kelime, bütün akıllı ve zeki insanları ifade edecek şekilde genişlemiştir. "الفلاح" kelimesi de içinde hayır bulunan tüm durumlar için kullanılmıştır (İbn Kuteybe, 2007, s. 39-40). Bu kelimenin önce daralma sonra genişleme şeklinde iki kez anlam değişikliğine uğradığı görülmektedir.

Geçmiş dönemde Arap dilbilimcileri anlam daralmasını "tahsîs" başlığı altında ele almışlar ve bu tür anlam değişiminin sebeplerine de işaret etmişlerdir (Suyûtî, 1987). Bu sebeplerden en önemlisi İslam dininin gelişi ile Arap dilinde yaşanan değişimdir. İslam, birçok inanç ve ibadet esasını getirmiş olup, bu esaslar Arap dilinde mevcut olan kelimelere yüklenmiş, böylece kelimelerin anlamları değişikliğe uğramıştır.

Anlam daralması şeklinde gerçekleşen ve dilbilimcilerin "tahsîs" kapsamında değerlendirdiği kelimeler arasında birçok dinî istilâh yer alır. الصلاة, الحج, الزكاة (namaz, hac, zekat) vb. birçok kelimenin anlamı dindeki karşılıklarını ifade edecek şekilde daralmıştır. İbn Fâris, bunların dildeki ve şeriatteki anlamlarını zikreder ve der ki: "العمره (umre), الجهاد (cihat) ve diğer fikhî

konularda bu böyledir. İnsanlar bunları sorduğunda şöyle denir: الصلاة hem lugavî hem şer'î bir isimdir. Birincisi Arapların ondan ne anladığı, ikincisi İslam'ın onunla ne ifade ettiği. Diğer ilimlerdeki kelimelerin (istilâhların) durumu da böyledir. Nahiv, arûz ve şiiir gibi. Bütün bunların hem dilde bir anlamları hem sonradan kazandıkları (sınâ'î) anlamları vardır. (...) Onlar bugün bilinen istilâhî anlamları sonradan, bu sahalardaki kullanımları yolu ile kazanmışlardır" (İbn Fâris, 1997, s. 45). Mesela "الحج" kelimesi Arapların dilinde "yönelmek" anlamına geliyordu. Daha sonra "Mescid-i Haram'a yönelmek" anlamına gelecek şekilde anlam daralmasına uğradı. Bu kelimeler artık dildeki değil, dindeki karşılıklarını ifade edecek şekilde sıklıkla kullanıldıklarından bu anlamları yaygın hale gelmiş, dildeki aslî anlamlarını unutturmuştur (Kınar, 2008).

Suyûtî bu konuyu "âmm ve hâss" başlığı altında ele almış ve bazı kelimelerin aslî olarak genel manalar için vazedildiğini, daha sonra bu anlamın bir kısmını ifade edecek şekilde kullanılarak anlamın daraldığını ifade etmiştir (Suyûtî, 1987, s. 427).

İbn Kuteybe de birçok şer'î istilâhın dildeki anlamları ile şer'î anlamları arasında ilişki kurarak meydana gelen anlam değişmelerini izah etmiştir. Mesela "التيمم" (teyemmüm) kelimesi dilde "yönelmek" anlamına gelir. Kelime (Nisâ, 4/43) "فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا" (Temiz bir toprağa yönelin...) ayetinde "teyemmüm"ü anlatmak için kullanılmış, daha sonra bu anlamı ile çok fazla kullanıldığından dildeki aslî anlamı unutulmuştur (İbn Kuteybe, 1986, s. 65).

Şer'î bir anlamı ifade edecek şekilde anlam daralmasına uğrayan kelimelerin sonraki anlamları, ilk dönem usulcüler ve dilbilimciler tarafından kelimelerin aslî/hakikî anlamı sayılmış, dildeki hakikî anlamları ile karıştırılmaması için bu kelimelerin anlamları "şer'î hakikât" olarak kabul edilmiştir (İltaş, 2011).

Dilbilimciler anlam daralmasının bazı türlerinin tıpkı anlam genişlemesinde olduğu gibi lahn (burada "lahn"dan kastın anlamda bozulma ve dilsel hakikâtin dışına çıkma olduğunu belirtmek gerekir) sayılacağını ifade etmişlerdir. Geçerli kabul edilecek anlam değişmeleri ile geçersiz sayılanlar arasında ayırım yapabilmek için, Arap dilinde kelimelerin ve anlamlarının tespit edilip dile yerleştiği ihticâc dönemi esas kabul edilir. Bu dönemden önce gerçekleşen değişimler sahih, sonradan gerçekleşenler genellikle hatalı kabul edilir (Kınar, s.159). İbn Kuteybe de şer'î istilâhlar dışında anlam daralmasına uğramış olup isabetli gördüğü çok az kelime zikretmektedir (İbn Kuteybe, 1986).

Anlam Kayması (Arp. الانتقال)

Bir kelimenin kullanıldığı yerin (anlamın) dışında, başka bir yerde (anlamda) kullanılabilir hale gelmesidir. Bu olgu iki şekilde gerçekleşir: Birincisi, anlamın benzerlik ilişkisi sebebiyle başka bir şeye taşınması ki buna Arap dilinde "istiâre" denilir. İkincisi, anlamın benzerlik dışında bir ilişki sebebi ile başka bir şeye taşınmasıdır. Bunun da Arap dilindeki karşılığı "mecâz-ı mürsel"dir.

Benzetme yolu ile anlam nakledilmesinin (istiâre) en önemli malzemesi insan bedenine ilişkin kelimelerdir. Göz, diş, baş, kalp vb. organlar benzerlik ilişkisi kurularak başka şeyleri ifade etmek için kullanılmıştır. Tarağın dişleri, caddenin başı, masanın ayağı gibi. Bu tür bir anlam kayması hemen her dilde görülür. İbn Kuteybe, Bakara Sûresi'nin 85. ayetindeki "تظاهرون" kelimesini tefsir ederken bu kelimenin ayette "yardımlaşmak" anlamına geldiğini ancak kelimenin "الظهر" (sırt) kelimesinden türediğini, dilde "sırt sırta vermek" anlamı taşıdığını ancak daha sonra mecâzî olarak "yardımlaşma" anlamı ifade ettiğini zikreder (İbn Kuteybe, 2007, s. 57).

Duyuları ifade eden kelimeler de çoğunlukla benzerlik ilişkisi kurularak anlamları aktarılan kelimelerdendir. Tatlı ses, soğuk karşılama, sıcak renk gibi. Mesela "الذوق" kelimesi "tatmak" anlamına gelir. İbn Kuteybe'ye göre bu kelime aslında ağız yolu ile bir şeyin tadına bakmak demektir. Ancak daha sonra herhangi bir tecrübeyi ifade etmek için kullanılmış, "denemek, sınamak" anlamlarını ifade eder hale gelmiştir (İbn Kuteybe, 2014, s. 166).

İstiârenin en çok kullanılan türlerinden biri de "somut" anlamın (Arp. المعان المحسوسة) "soyut" bir anlama (Arp. المعان المجردة) veya aksi şeklinde "soyut" bir anlamın "somut" bir anlama taşınmasıdır. İbn Kuteybe'ye göre dilde bunun birçok örneği vardır. Mesela "pislik, kir" anlamına gelen "الرحس" kelimesi daha sonra soyut bir anlam kazanmış ve "küfür ve nifâk" anlamında kullanılmıştır. Kur'ân'da, Tevbe Sûresi'nde (9/125) "فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَىٰ رِجْسِهِمْ" "Onların küfürlerine küfür katmıştır" ayetinde kelime "küfür" anlamına gelmektedir (İbn Kuteybe, 2014, s. 337). Buna benzer şekilde aslında somut bir anlamı olan "السبب" kelimesi zamanla soyut bir anlam kazanmıştır. Çünkü bu kelime aslen "ip, bağ" anlamına gelir. Daha sonra bir şeyi yerine ulaştırılan her şeye "السبب" denilmiştir (İbn Kuteybe, 2014, s. 341).

Soyut ve somut anlamların birbirine dönüşmesi şeklindeki anlam değişmelerini istiâre kapsamında bir anlam kayması olarak değerlendiren dilbilimciler olduğu gibi, istiâre ve mecâz-ı mürsel dışında ayrı bir anlam kayması türü olarak kabul edenler de olmuştur (Sâlih, 2003, s. 88).

İstiâre gerek şiirde, gerekse nesirde Arapların sıklıkla başvurduğu bir üsluptur. İbn Kuteybe'ye göre, Arapların sözlerinde pek çok mecâz vardır. Bu onların çok kullandığı bir söz söyleme yolu ve üslubudur. İstiâre, temsil, kalb, takdîm ve te'hîr gibi pek çok şekli vardır. Bunların her birine Kur'ân'da da rastlamak mümkündür (İbn Kuteybe, 2014). İbn Fâris'e göre de, istiâre yolu ile bir kelimeyi benzeri başka bir şeyin yerine koymak Arapların sünnetlerindedir (İbn Fâris, 1997).

Anlam kaymasının gerçekleşme yollarından ikincisi olan mecâz-ı mürsel ise iki şey arasındaki benzerlik dışında kurulan ilişkiyi ifade eder. İki şey arasındaki parça-bütün, sebep-sonuç, yer, zaman, âlet, hâl, zıtlık, yakınlık gibi ilişkiler sebebi ile kelimeler bir diğeri yerine geçebilir. Bu ilişkilerin sayısını artırandilbilimciler vardır (Suyûtî, 1987, s. 359). Mecâz ilişki-

lerinin çeşitliliği ve çokluğu, anlam değişmelerinin en sık bu yol ile gerçekleşmesine sebep olmuştur. Hatta bazı dilbilimcilere göre anlam değişmeleri sadece mecâz-ı mürsel yolu ile gerçekleşir (Sâlih, 2003). Anlam genişlemesi ve anlam daralması olarak zikrettiğimiz yollar da mecâz-ı mürselin parça-bütün ilişkisinin kapsamına girerler ve dolayısıyla müstakil birer yol değildirler.

Anlam değişmelerinin büyük bir kısmının "mecâz" yolu ile gerçekleşmiş olduğunu söylemek mümkündür. Mecâz olgusu doğrudan anlamın değişmesi ile ilişkilidir. İster edebî gayeler ile bilinçli kurulmuş, ister insanlar arasında kendiliğinden gerçekleşmiş olsun, kelimelerin mecâzî kullanımları yeni anlam ilişkileri kurar. Kelime, mecâzî kullanımı esnasında bir şekilde anlam değişikliğine uğrar. Anlamı bir şeyden başka bir şeye nakledilir.

İbn Kuteybe, anlam değişmeleri ile mecâz arasındaki doğrudan ilişkiye şu şekilde işaret eder:

"Araplar, şayet bu kelimelerden biri diğerinin sebebi ise veya onunla yakınlık ilişkisi varsa, bir kelimeyi başka bir kelimenin yerine kullanırlar. Bu yüzden "النبات" (bitki) için "النوء" (çekirdek) derler, çünkü bitki çekirdekten çıkar. "المطر" (yağmur) için "السماء" (gök) derler, çünkü yağmur gökten iner..." (İbn Kuteybe, 2014, s. 147).

Bunun gibi birçok kelimenin anlamı başka bir kelimeye intikâl etmiştir.

Mesela insanlar "أشفار العين" ifadesini "kirpik" anlamında kullanırlar. Oysa bu kelimenin asıl anlamı "göz kapağı"dır. Kirpik göz kapağında bulunduğu için onunla isimlendirilmiştir (İbn Kuteybe, 1986, s. 21). Aynı şekilde "حَمَة العُرب" insanlar tarafından "akrebin iğnesi" anlamında kullanılır. Bu kelime aslında "akrebin zehri" demektir. "Zehir" iğneden çıktığı için iğneye de "حمة" denmiştir (İbn Kuteybe, 1986, s. 22). Bu kelimelerdeki anlam değişmesinin iki anlam arasında mahal (yer) ilişkisi olduğunu görüyoruz. Bir şeyin bulunduğu yer ile isimlendirilmesi Arap dilinde mecâz-ı mürsel kapsamına değerlendirilir.

Aynı şekilde "الحفص" kelimesi "ev eşyası" anlamına gelirken daha sonra eşya taşıyan develere de "الحفص" denilmiştir (İbn Kuteybe, 1986, s.64). Bu kelimenin de eski ve yeni anlamları arasında bir ilişki vardır. Eşya ile eşya taşıyan deve arasında "alet" ilişkisi vardır. Bu yakın ilişki sebebi ile birinin anlamı diğerine nakledilmiştir.

"الوضوء" kelimesi de "yıkamak" anlamını sonradan kazanmıştır. Kelime aslında "güzellik, temizlik" anlamına gelir. Yıkamak, temizlik ve güzelliği ortaya çıkardığı için kelime bu anlamı kazanmıştır (İbn Kuteybe, 1986, s.64). Bu iki anlam arasında ise "sebebi" ilişkisi vardır. Çünkü "yıkamak" temizliğin sebebidir.

"الملة" kelimesi insanlar tarafından "ekmek" anlamında kullanılır. Örneğin "الملة أطعمنا" (ekmek pişirdik) ibaresini kullanırlar. Aslında bu kelime ekmeğin yapıldığı yerin adıdır (İbn Kuteybe, 1986, s.37). Bu kelimenin de "mahal" (yer) ilişkisi bulunan başka bir kelimenin anlamına nakledildiği görülmektedir.

"الجنارة" aslında "ölü" anlamına gelir, ancak tabutta da "الجنارة" denilmiştir. Çünkü "ölü" tabutta taşınır. Su taşıyan kaplara "الروية" denilmesi de bunun gibidir. Aslında "الروية" develere denir

ama sular develerde taşındığı için su kaplarına da böyle denilmiştir (İbn Kuteybe, 1990, s. 385; İbn Kuteybe, 1986, s.64).

İbn Kuteybe, Arapların "النفس" (kişi) kelimesini "kan" anlamında kullandıklarını, çünkü insanın yaşam belirtisinin kan olduğunu ifade eder ve der ki: "Araplar bir şeyi ona bağlı olan veya yakın olan ya da ona sebep olan başka bir şey ile isimlendirirler." (İbn Kuteybe, 2007, s. 25).

İbn Kuteybe dil çalışmaları yanında Kur'ân ve hadis çalışmalarında da anlam değişmesi olgusunu ele almıştır. O, anlam kaymasını "İstiâre" ve "Mecâz" başlıkları altında irdelemektedir. Ona göre Kur'ân'da aslî/hakîkî anlamı değişikliğe uğramış pek çok kelime vardır. Bunlardan biri "السبت" kelimesidir. Bu kelimenin "uyku" anlamını kazanması da İbn Kuteybe'ye göre anlam kayması yolu ile gerçekleşmiştir. Kelimenin asıl anlamı "uzanmak"tır. Uyuyan kişi uzandığı için, uykuya da "السبت" denilmiştir (İbn Kuteybe, 2014, s. 94). "Uyku" ile "uzanmak" arasında ise hâl ilişkisi kurulabilir.

İbn Kuteybe'nin anlam kaymasına Kur'ân'dan getirdiği bir örnek de "المسد" kelimesidir. Bu kelime "ip, halat" anlamında kullanılır. Oysa "المسد" iplerin ve halatlarınörüldüğü liflerdir (İbn Kuteybe, 2014, s.164).Lif ile ip arasında ise parça-bütün ilişkisi bulunmaktadır.

"توفى" kelimesinin "ölüm" anlamında kullanılması da aslında mecâzidir. İbn Kuteybe, bu kelimenin aslî anlamının "tam olarak almak, bir şeyin tümünü almak" (استيفاء) olduğunu söyler. Daha sonra kelime "ölüm" (الموت) anlamında kullanılmıştır. Çünkü ölüm Allah'ın kişinin dünyadaki ömrünü almasıdır (İbn Kuteybe, 2007, s. 24).

"اللعن" (lanet) kelimesinin dildeki anlamı "kovmak"tır. İbn Kuteybe'ye göre kelime "lanet, kınama" anlamını, Allah'ın İblis'i kovmasının bu kelime ile ifade edilmesinden sonra kazanmıştır. Kelime "kınanma" anlamına intikâl etmiştir (İbn Kuteybe, 2007, s. 26).

"الغمام" kelimesinin "bulut" anlamı da, anlam kayması şeklinde sonradan kazanılmış bir anlamdır. "غم"örtmek" anlamına gelir. Bulutlar gökyüzünü örttüğü için onlara "الغمام" denilmiştir (İbn Kuteybe, 2007, s. 49).

Savaş için "البأس" kelimesinin kullanılması da mecâzidir. Bu kelime aslen "şiddet, zorluk" anlamına gelir ancak savaşa da şiddeti ve zorluğundan dolayı "البأس" denilmiştir (İbn Kuteybe, 2007, s.70).

Dilbilimciler anlam değişmelerinin şekilleri olarak zikrettiğimiz bu üç yol dışında başka yollar da zikretmişlerdir. Anlamın değer kazanması/kaybetmesi, ifadenin güzelleşmesi veya çirkinleşmesi, zıt anlamlı kelimelerin birbiri ile yer değiştirmesi ve mübalağa, araştırmacıların zikrettiği diğer anlam değişmesi yollarındandır (Sâlih, 2003). Ancak bu yollar, değişimlerin sebepleri ve anlam-insan zihni arasındaki ilişkiyi esas alan psikolojik sınıflandırmaya göre belirlenmiş olduğundan, bizim esas aldığımız mantıkî sınıflandırmanın dışında kalmaktadır. Bu anlam değişmesi türleri mantıkî sınıflandırma içinde, yerine göre anlam daralması, genişlemesi veya anlam kayması kapsamında değerlendirilir.

Sonuç

Arap dilinde pek çok kelimenin anlam değişimine uğradığı görülmektedir. Pek çok Arap dilbilimci ilk dönemden itibaren bu değişimlerin nedenleri ve keyfiyetleri hususunda değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Dilbilimciler, insanların anlamlar arasında ilişki kurduklarına ve bu yakın ilişkiler neticesinde kelimeleri bir diğerinin yerine rahatlıkla koyabildiklerine işaret etmişlerdir. Ayrıca tarihî ve sosyal gelişmeler de anlam değişimlerinde etkili olmuştur. İnsanlar, bazen anlamları, zihinlerindeki yakın ilişkili diğer şeylerle değiştirdikleri gibi, bazen de toplumsal, ekonomik ve benzeri gelişmelere paralel olarak dillerini dönüştürmüşlerdir. Bazen de kelimelerin anlamları, insanların bir müdahalesi olmadan (şer'î hakikatlerde olduğu gibi) değişmiştir. Anlam, mantikî tasnife göre, genişleme, daralma veya kayma (intikâl) şeklinde değişikliğe uğrar.

Arap dilbilimcilerine göre, anlam değişimlerinden bazıları muteber iken, bazıları yanlış ve hatalıdır. Özellikle geç dönemde meydana gelen değişimlerden bir kısmı insanların dikkatsiz kullanımlarından kaynaklanmıştır. Bununla birlikte anlam değişimleri Arap dilinin en temel hususiyetlerinden biridir. Arapçanın zengin kelime hazinesi, zamanın ve ihtiyaçların gerektirdiği dil malzemesinin üretilmesine kaynaklık etmiş ve böylece içtimâî hayatın gereklilikleri karşılanmıştır.

İbn Kuteybe, Arap dilindeki anlam değişimlerine ve bu değişimlerin hususiyetlerine eserlerinde yer vermiş bir erken dönem dil alimlerindenidir. Bu çalışmada görüşlerine ayrıntılı olarak yer verdiğimiz İbn Kuteybe, anlam değişikliğine uğramış lafızları ve anlamlarında meydana gelen değişimlerin mahiyetlerini ortaya koyarak, bu değişimlerin neden ve nasıl gerçekleştiğini izah etmiştir. Ona göre anlam değişimlerinin bir kısmı geçerli ve makbul iken, bir kısmı hatalı ve isabetsizdir.

İbn Kuteybe, anlam değişimlerinin çoğunlukla mecâz yolu ile gerçekleştiğine işaret edecek değerlendirmelerde bulunmuştur. Anlamı değişikliğe uğramış lafızların bir kısmını mecâz ve istiâre başlığı altında ele alan İbn Kuteybe için bu ilişki oldukça kuvvetlidir.

İbn Kuteybe anlam değişiminin farklı yollarına da işaret etmiştir. Luğavî anlamın daha geniş bir anlama taşınması, luğavî anlamın daha dar bir anlama taşınması, luğavî anlamın şer'î anlama ve mecâzî anlamlara taşınması gibi anlam değişiminin çeşitli yollarına dair onun eserlerinde örnekler bulmak mümkündür. Diğer taraftan insanların nahoş buldukları anlamları da farklı lafızlara taşıdıklarını, çirkin ifadelerden kaçınmak için anlamları yeni lafızlara intikâl ettirdiklerini ifade ederek anlam değişimlerinin psikolojik boyutlarına da işaret etmiştir.

İbn Kuteybe'ye göre, lafızlarda meydana gelen anlam değişikliklerini bilmek, lafızlara ve anlamlarına vukûfiyet sağlaması ve dilin doğru kullanımı açısından da oldukça önemlidir.

Kaynakça

- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Haydar, F. A. (2005). *'İlmu'd-delâle: dirâse nazariyye ve ta'tbikiyye*. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb.
- İbn Cinnî, O. (t.y). *Hasâis* (thk. M. A. en-Neccâr). Beyrut: Mektebetu'l-İlmiyye.
- İbn Fâris. (1997). *Sâhibi fi fikhî'l-luğati'l-'arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-' arab fi kelâmihâ* (thk. A. Hasan). Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Kuteybe, A. (1986). *Edebu'l-kâtib* (thk. M. Dâli). Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- İbn Kuteybe, A. (1988). *Ġarîbu'l-hadîs* (2 cilt). Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Kuteybe, A. (1990). *Kitâbu'l-mesâil ve'l-ecvibe fi'l-hadîş ve't-tefsîr* (thk. M. Harâbe, M. Atiyye). Beyrut: Dâr İbn Kesîr.
- İbn Kuteybe, A. (2007). *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân* (thk. S. A. Sakr). Beyrut: Mektebetu'l-İlmiyye.
- İbn Kuteybe, A. (2014). *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân* (thk. S. N. Ömer). Şam: Müessesetü'r-Risâle en-Nâşirün.
- İbrâhîm, M. (2013). *'avâhiru'l-luğaviyye fi edebi'l-kâtib*. İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ.
- İltaş, D. (2011). *Fıkıh usulünde mütekelîmin yönteminin delâlet anlayışı*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Mübârek, M. (1968). *Fıkhu'l-luğati ve haşâ'îşu'l-'arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Mücâhid, A. (2005). *'İlmu'l-lisâni'l-'arabi*. Ürdün: Dâru'l-Usâme.
- Sâlih, H. H. (2003). Ta'avvuru'l-delâli fi'l-'arabiyye fi çav'i 'ilmi'l-luğati'l-hadîşe. *Mecelle Dirâsâti'l-Ictimâ'iyye*, 15, 65-94.
- Suyûtî, C. (1987). *el- Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*. Beyrut: el- Mektebetü'l-'Asriyye.

Nahiv Öğretiminde Manzûm Eserler “İbn Mâlik’in el-Elfiyye’si Örneği”

Turan Bahşi*

Öz: İslam ilim geleneği incelendiğinde başlangıçta Kur’ân’ı doğru anlamaya dayanan nahiv çalışmalarının zamanla müstakil bir disiplin şekline aldığı ve bu ilmin öğretimine dini bir değer atfedildiği görülmektedir. Bu anlayış neticesinde nahiv tarihi içerisinde âlimler tarafından bu ilmin öğrencilere öğretilmesini hedefleyen binlerce eserin yazıldığını söylemek mümkündür. Bu eserlerin müellifleri, bir bilginin zihinde kalıcı olmasının yanı sıra, öğrencinin derse odaklanmasını sağlamak ve anlatılan derse ilgisini çekmek için uygun metot arayışı içerisinde girmişlerdir. Bu metotlardan birinin de şiirsel anlatım olduğu görülmektedir. Nazım türünde kaleme alınan eserlerde şiirin taşıdığı müzikal uyum sayesinde ilmî meselelerin kolayca ezberlenmesi ve tekrar kolaylığı sağlaması amaçlanmıştır. İbn Mâlik’in, nahiv ilmini şiirsel bir üslupla anlattığı *el-Elfiyye* adlı manzumesi, bu alanda kaleme alınan eserler için adeta bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş, Arap dili öğretiminde günümüze kadar temel bir eser olarak okutulmuş, öğrenciler tarafından ezberlenmiş ve ayrıca birçok bilgin tarafından esere şerh ve hâşiye yazılmıştır. Bu bildiriye nahiv ilminin ortaya çıkış süreci, İslâmî ilimlerdeki elfiyye geleneği ve İbn Mâlik ile ilgili kısaca bilgi verilecek *el-Elfiyye*’nin nahiv ilmi açısından değerini tespiti yönelik, eserin bölümleri, içeriği, İbn Mâlik’in konu anlatımında kullandığı üslupları tasvir ve tahlil yöntemleri ışığında incelenecektir. Ayrıca nahiv öğretimi açısından eserin değeri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: İbn Mâlik, Elfiyye, Manzûme, Nahiv, Arap Dili.

Giriş

Arap dili ile ilgili ilk filolojik çalışmalar yapılmadan önce de Araplar, günlük hayatlarındaki konuşmalarında nesilden nesle intikal eden bir meleke sayesinde i’râba dikkat etmişlerdir. Öte yandan Müslümanların fetihler ile birlikte Hicâz bölgesi dışına çıkarak, Arap olmayanlarla münasebete başlamalarıyla birlikte Arap ve yabancı unsurlardan oluşan yeni bir karma toplum meydana gelmiştir. Bu toplumda Araplar yalnızca etkileyici olarak kalmamışlar aynı zamanda kültürel bakımdan da bu milletlerden etkilenmişlerdir. Zaman içerisinde Arapların dillerindeki fesahatin kaybolmaya başlaması, yeni doğan çocuklarda i’râba uygun konuşma melekelerini zayıflatmış, bunun neticesinde Kur’ân tilâveti ve günlük konuşma dilinde görülen i’râbta yapılan hata anlamına gelen “*lahn*” toplumda yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Demirayak, 2009, s. 23; Özbalıkçı, 2006, s. 21-22).

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B016

* Akdeniz Üniversitesi, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı,
E-posta: turanbahsi@gmail.com

Hız. Peygamber döneminde çok nadir karşılaşılan sonraki zamanlarda ise giderek artan dilsel hatalar karşısında sahabenin kaygılanması ve bu hataları önlemeye yönelik tedbir almak istemesi nahiv ilminin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Nitekim; Hz. Ömer (ö. 23/643) zamanında bir bedevî, sahabeye gelerek Kur'ân öğrenmek istediğini belirtmiş, bunun üzerine sahabeden biri, kendisine Tevbe sûresini öğretirken "إِنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ" (et-Tevbe: 3) "Allah ve Rasûlü, müşriklerden uzaktır," âyetine gelince, rasûl kelimesini mecrûr okumuş, dolayısıyla da "Allah müşriklerden beri olduğu gibi Hz. Muhammed (s.a.v.)'den de berîdir," şeklinde bir yanlış anlam ortaya çıkmıştır. Bunu duyan bedevî: "Allah gerçekten Rasûl'ünden berî midir?! Eğer Allah, Rasûlünden beriye ben de beriyim," demiştir. Bu olay Hz. Ömer'e ulaştınca, bedevîyi yanına çağırarak, olayı kendisine sormuştur. Bedevî Kur'ân bilgisinin olmadığını, öğrenmek için geldiğini belirterek yaşadıklarını anlatınca Hz. Ömer, mezkûr âyetin yanlış anlaşıldığını söyleyerek bedevîye doğrusunu öğretmiştir. İşte bu olaydan sonra Hz. Ömer, insanlara Kur'ân öğretecek kimselerin dil alanında bilgili olmasını şart koşmuş ve Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 63/283)'den Arap dilinde genel geçer bir metot ortaya koymasını istemiştir (Tantâvî, (t.y.), s. 23; İbnu'l-Enbârî, (t.y.), s. 19-20).

Yine Hz. Ömer, hilafeti döneminde Kûfe ve Basra valiliklerinde bulunan Ebu Musa el-Eş'arî'nin kâtibine yazdırdığı mektupta i'râb hatası bulunduğundan dolayı öfkelenmiş ve Ebû Musa'ya, yaptığı hatadan dolayı kâtibini cezalandırmasını emretmiştir (Tantâvî, (t.y.), s. 26). Hz. Ebûbekir (ö. 13/634) ise "Okurken bir kelimeyi atlamayı lahn yapmaya tercih ederim," (Süyûtî, (t.y.), II, s. 397) diyerek okumada yapılan hatanın, bir kelimeyi hiç söylememekten daha ağır olduğunu ifade etmiştir.

Basra valisi Ziyâd b. Ebîh (ö.53/672)'in yanına halktan bir adam gelerek, babasının öldüğünü ve geriye çocuklar bıraktığını ifade için "وَو تَرَكَ بَنُونًا تُؤْفَى أَبَانًا" demiştir. Bu hatalı ifadeyi işiten Ziyâd b. Ebîh'in adama, kurmak istediği cümlenin doğrusunun "تُؤْفَى أَبُونًا وَ تَرَكَ الْبَنِينَ" şeklinde olduğunu söylemesi ve Ebu'l-Esved'e nahiv ilminin esaslarını ortaya koymasını emretmesi, lahn karşısındaki refleksi göstermesi açısından manidardır (Tantâvî, (t.y.), s. 26).

Diğer bir örnek ise şöyledir: Hz. Ömer, bir gün ok atışı yapan bir gruba rastlamış ve onların hedefe isabette başarısız olduklarını görünce onlara ihtarda bulunmuştur. Bunun üzerine orada bulunanlardan biri, kendilerinin henüz ok atma eğitimi almakta olduklarını ifade için "إِنَّا قَوْمٌ مُتَعَلِّمِينَ" şeklinde hatalı¹ bir ifade kullanmış bunun üzerine, Hz. Ömer "Konusmanızdaki hatanız bana, kötü ve isabetsiz atışınızdan daha ağır geldi. Çünkü ben Hz. Peygamberin" رَحِمَ اللهُ أُمَّرَأَ أُصْلَحَ مِنْ لِسَانِهِ (Beyhakî, 2003, III, s. 211; Deylemî, 1986, II, s. 259; Kudâî, 2010, I, s. 328) "Dilini düzelten kimseye Allah rahmet etsin" dediğini işittim," demiştir (İbn Cinnî, 1952, s. 16).

Görüldüğü gibi sahabenin lahn karşısındaki tutumunda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) doğru konuşmaya verdiği değerini yanı sıra yapılan hataların düzeltilmesi noktasındaki uyarılarının et-

1 Bu ifadenin doğrusu "إِنَّا قَوْمٌ مُتَعَلِّمُونَ" şeklindedir.

kisi açık bir şekilde görülmektedir. Allah Rasûlü bir gün huzurunda, konuşurken hata yapan birisini görünce sahabeye hitaben: "أُرْشِدُوا أَحَاكِمَ فَإِنَّهُ قَدْ حَلَّ" (Hâkim, 1411, II, s. 439) (*Kardeşinize doğrusunu gösterin. Çünkü o şaşırmıştır.*) buyurmuş ve "أَنَا أَعْرَبُ الْعَرَبِ وَلَدَّتْنِي قُرَيْشٌ" ve "Ben Arapların en fasihiyim, Kureyş kabilesinde doğdum ve Benû Sa'd b. Bekr kabilesinde yetiştim. Benim için lahn nasıl söz konusu olabilir?" (Taberânî, (t.y.), VI, s. 35) sözleriyle kendisinin lahn yapmaktan uzak olduğunu ifade etmiştir (Süyûtî, (t.y.), II, s. 397).

Arap Dilinde Yapılan İlk Filolojik Çalışmalar

Kaynaklarda Arap dili ile ilgili ilk gramer çalışmalarını yürüten kişi hakkında farklı isimler söylene de İbn Sellâm el-Cumâhî (ö. 231/846), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebu't-Tayyib el-Lugavî (ö. 351/962) ve Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979) gibi tabakât ve dil bilginleri Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 63/683)'yi nahvin kurucusu olarak kabul etmektedirler. Ebu'l-Esved de nahiv ilminin esaslarını Hz. Ali'den aldığını ifade etmiştir (Taşkôprüzâde, 1985, I, s. 142-150).

Ebu'l-Esved'in Arap dili ilgili çalışmalar yapması yönünde verilen talimatı yerine getirmek için yanındaki kâtibine: "Ben bir harfin telaffuzunda ağızımı iyice açarsam üzerine bir nokta koy; tamamen kapatırsam harfin önüne bir nokta koy; ağızımı aşağıya eğsem harfin altına bir nokta koy; eğer iki kelimeyi tenvin ile tekit edersem bunu iki nokta ile belirt," dediği kaynaklarda zikredilmektedir (İbnu'n-Nedîm, (t.y), 45; İbnu'l-Enbârî, (t.y.), s. 20). Böylece Ebu'l-Esved kıraat hatalarını önlemek için Kur'ân-ı Kerîm'in kelime sonlarının i'râbını, nokta şeklindeki hareketlerle tespit ederek Basra'da dil ve gramer çalışmalarını başlatmıştır.

Bazı müsteşrikler, Basra'da başlayan nahiv çalışmalarını Süryânî, Yunan ve Hint gramerleriyle ilişkilendirmeye çalışmaktadırlar. Her ne kadar ilk dönem Basra nahiv bilginlerinin bazı yabancı dillerin gramerlerine vâkif oldukları ve kısmen de olsa bunlardan etkilendikleri söylenebilir de Arap nahvinin "âmil teorisi"ne dayanması ve bu teorinin hiçbir yabancı dilde bulunmaması, Arap nahvinin diğer bir takım dillerden sentezlenmiş bir gramer olduğuna dair ileri sürülen oryantalist görüşleri geçersiz kılmaktadır (Şevki Dayf, 1985, s. 20). Basra'da Ebu'l-Esved tarafından temelleri atılan bu ilim, yetiştirdiği öğrencileri Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/707), Anbesetu'l-Fil (ö. 100/718), Abdurrahmân b. Hurmuz (ö. 117/735) ve Yahyâ b. Ya'mer (ö. 129/746) tarafından sonraki nesillere aktararak dil çalışmalarının yaygınlık kazanmasına katkı sağlamıştır (Sîrâfî, 1985, s. 38-53).

Görüldüğü üzere başlangıçta Kur'ân'ı doğru anlamaya dayanan nahiv çalışmalarının zamanla müstakil bir disiplin şeklini almış ve bu ilmin öğretimine dinî bir değer atfedilmiştir. Nitekim Taşkôprüzâde'nin nahiv ilminin öğrenilmesinin farz-ı kifâye olduğunu söylemesi de bu durumu teyit etmektedir (Taşkôprüzâde, 1312, I, s. 182).

Bu anlayış neticesinde nahiv tarihi içerisinde âlimler tarafından bu ilmin öğretilmesini hedefleyen Sibeveyh (ö. 180/796)'in *el-Kitâb*'ının, Müberred (ö. 286/900)'ün *el-Kâmil* ve *el-Muk-*

tedâb'ının, Zeccâcî (ö. 337/949)'nin *el-Cümel*'inin, İbn Hişâm (ö. 761/1360)'ın *Muğni'l-lebib*'inin başı çektiği nesir türünde birçok eserin yazıldığını söylemek mümkündür.

Arap dilinin gramatik yapısı ile uğraşan bilim adamları, bir bilginin zihinde kalıcı olmasının yanı sıra, öğrencinin derse odaklanmasını sağlamak ve anlatılan derse ilgisini çekmek için uygun metot arayışı içerisine girmişlerdir. Bu metotlardan birinin de şiirsel anlatımlarıyla dikkat çeken elfiyyelerin olduğu görülmektedir. Nitekim şiirin nesre göre daha uzun ömürlü olduğuna dikkat çeken Câhız (ö. 255/869) "*Şiiri ezberlemek kişiye daha kolay gelir ve şiir bir kez ezberlendi mi daha kalıcı olur*" demektedir (Câhız, 1967, IV, s. 284). Nazım türünde kaleme alınan bu eserlerde şiirin taşıdığı müzikal uyum sayesinde ilmî meselelerin kolayca ezberlenmesi ve tekrar kolaylığı sağlaması amaçlanmıştır. Zikredilen bu amaçlar doğrultusunda İbn Mâlik'in nazmettiği *el-Elfiyye*'si Arap dili için bir dönüm noktası kabul edilmiş, özellikle dil öğretiminde kendinden önce yazılan mensur türdeki eserlerin yerini almıştır. İbn Mâlik'in zikredilen bu eserini incelemeye geçmeden sistematik bir yazma faaliyeti olarak karşımıza çıkan elfiyye geleneğinin kökleri ve tarihsel gelişimi ile ilgili kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Elfiyye Geleneği

Elfiyye; Arapların, bin sayısını ifade etmek için kullandıkları أَلْف kelimesine nisbet edilen bir isim olup sözlükte, milâdî takvimin 1000 yıllık zaman dilimini ifade etmektedir. Terim anlamı ise Arap dilindeki kuralları konu edinen 1000'er beyitlik manzumelere verilen isimdir (Cevherî, 2009, s. 1120; Fîrûzâbâdî, 2009, s. 1268; Tevfik, 2009, s. 16; Luvîs, (t.y.) s. 16). Tarihte eserine *Elfiyye* ismini veren ilk kişinin orta çağ tıbbının önde gelen temsilcisi Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (ö. 428/1037) olduğu görülmektedir. *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı kitabının özeti sayılan *el-Elfiyye* adlı manzumesi *el-Urcûze fi't-Tıbb* ve *el-Manzûme fi't-Tıbb* adları ile de bilinmektedir. Bu manzumesinde İbn Sînâ, temel tıbbî bilgilerin öğretimini kolaylaştırmayı ve kalıcılığını sağlamayı amaçlamıştır² (Kâtib Çelebî, (t.y.), I, s. 72).

İbn Sînâ'nın didaktik türdeki manzumesine *el-Elfiyye* adını vermesinin sonraki dönemlerde İslâmî ilimlerde eser yazan âlimler için bir örnek oluşturduğu görülmektedir. Nitekim nahiv

2 Urcûze türünde yazılan bu eser başlıca iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde unsurlar, mizaçlar ve bazı hastalıklar gibi teorik konular ele alınmış ikinci bölümde ise genel sağlık kuralları, beslenme, ilaçlar ve tedavi yöntemleri gibi konulara yer verilmiştir. Latince, Fransızca, İbrânice ve İtalyanca gibi dillere çevrilen eser üzerinde başta İbn Rüşd olmak üzere birçok bilginin şerhi bulunmaktadır. Bk. Alper, Ö. M. (1999). İbn Sînâ. İstanbul: DİA, 20, s. 340.

ilminde elfiyyelerin kaleme alınmasının yanı sıra, fıkıh³, hadis⁴, belâgat⁵, kıraat⁶, tasavvuf⁷, siyer⁸, biyografi⁹, ve rüya tabiri¹⁰ gibi alanlarda da yazılmış elfiyyelere rastlanılması bu nazım faaliyetinin zamanla bir gelenek haline geldiğinin en önemli göstergesidir.

Tabakât kitaplarını incelediğimizde, nahiv ilminde ilk *Elfiyye*'nin, İbn Sînâ'dan yaklaşık iki asır sonra yaşayan Arap dili âlimi Ebû Zekerıyyâ Yahyâ İbn Mu'tî (ö. 628/1231)'ye ait olduğunu görmekteyiz. İbn Mu'tî'nin, nahiv kaidelerinin ezberlenmesini kolaylaştırmak maksadıyla 1021 beyitten oluşan manzumesini 595/1198 yılında tamamladığı ve bu esere *ed-Dürretü'l-elfiyye fi 'ilmi'l-arabiyye* adını verdiği kaynaklarda zikredilmektedir (Kâtib Çelebî, (t.y.), I, s. 155).

Nahiv ilminde İbn Mu'tî ile başlayan elfiyye geleneğinin kökleri incelendiğinde, daha önceki dönemlerde de bu ilim ile uğraşan âlimlerin didaktik türde yapıtlar oluşturmaya çalıştıkları görülmektedir. Nahiv alanında kaleme alınan en eski manzumenin; nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan meşhur dil ve edebiyat âlimi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)'e ait olduğu söylenir (İbn Mu'tî, (t.y.), s. 29). Konu ile ilgili olarak Sultan Kâbus Üniversitesi profesörlerinden Ahmed Affî, Halîl b. Ahmed'e nisbet ederek 293 beyitten oluşan bir manzume yayınlamış ve bu manzumenin nahiv alanında yazılmış ilk manzum eser olduğunu iddia etmiştir (Tuzcu, 2007, s. 156). Ancak tabakât kitaplarında Halîl b. Ahmed'e ait böyle bir manzumenin olduğundan bahsedilmemesi sebebiyle nahiv alanında didaktik türde ilk manzumenin Ahmed b. Mansûr el-Yeşkûrî (ö. 370/980)'ye ait olduğu söylenmektedir (İbn Mu'tî, (t.y.), s. 30).

Ahmed b. Mansûr'dan sonra nahiv alanında yazılan diğer manzûmeler ise şunlardır:

- 3 Birmâvî, Muhammed b. Abdüddâim (ö. 831/1428)'in *en-Nüzbetü'l-Elfiyye fi usûli'l-fikhiyye* ve Kâdî Muhibbuddîn Muhammed b. Şihne el-Halebî (ö. 815/1412)'nin *Elfiyye fi'l-ferâiz* isimli eserleri fıkıh alanında yazılan elfiyyelere örnek olarak gösterilebilir.
- 4 Zeynüddîn el-İrâkî (806/1404)'nin *Elfiyye fi 'ulûmi'l-hadis*'i ve Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505)'nin *Elfiyyetü's-Süyûtî fi mustalahi'l-hadis*'i hadis sahasında kaleme alınan elfiyyelerdendir.
- 5 Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Kabâkîbî (ö. 850/1446) belâgat ilminde *Elfiyye fi'l-meânî ve'l-beyân* isimli bir eser yazmıştır.
- 6 Kıraat ilminde, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn el-Cezerî (ö. 833/1429) tarafından kaleme alınan manzumenin ismi *Elfiyyetü'l-Cezerî*'dir.
- 7 Kutbuddîn el-Bekrî (ö. 1162/1749)'nin tasavvuf ilminde nazmettiği eserin ismi *Elfiyyetü'l-vefiyye li's-sâdeti's-süfiyye*'dir. Ayrıca Nakşibendî tarikati şeyhi Ahmed Süleymân el-Ervâdî (ö. 1275/1858)'nin *Elfiyye fi 'ulûmi'l-edeb* adında bir eseri bulunmaktadır.
- 8 Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Abdulkâdir b. Ali el-Fâsî (ö. 1096/1684)'nin *Gâyetü'l-vatar fi 'ilmi's-siyer* ile Ebû Bekr b. Ahmed el-Hıbbî (ö. 1374/1954)'nin *Elfiyye fi's-sireti'n-nebeviyye*'si siyer ilminde yazılan elfiyyelere örnek olarak verilebilir.
- 9 Ebû Abdillâh Muhammed el-Bünî (ö. 1139/1726), biyografi sahasında *Elfiyyetü's-suğrâ* isimli bir eser kaleme almıştır.
- 10 Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer İbnü'l-Verdî (ö. 750/1349), *Elfiyyetü'l-verdiyye* adını verdiği eserini, rüya tabirleri üzerine yazmıştır.

Mulhatü'l-i'râb: Ebû Muhammed Kâsım b. Alî el-Harîrî (ö. 516/1122). (Süyûtî, 1979, II, s. 259)

Urcûze fi'n-nahv: Sâlim b. Ahmed b. Sâlim b. Ebi's-Sakr et-Temîmi (ö.611/1214).

Urcûzetün hamide: Hüseyin b. Ahmed b. Hayrân el-Bağdâdî (ö. 600/1204). (Süyûtî, 1979, I, s. 531).

Hicri yedinci yüzyıla geldiğinde Yahyâ İbn Mu'tî (ö. 628/1231), nahiv ilminde *ed-Dürre-tü'l-elfiyye fi 'ilmi'l-arabiyye* adlı eseri ortaya koymuş ve bu eserden etkilenen İbn Mâlik (ö. 672/1274) de bir elfiyye kaleme almıştır. İlim dünyasında İbn Mu'tî'nin eserinden daha büyük bir şöret yakalayan İbn Malik'in *el-Elfiyye'si* nahiv alanında elfiyye geleneğinin yaygınlık kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. İbn Malik'ten sonra, bu isimle eser yazımı konusunda belirgin bir artışın olduğu görülmektedir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla kaynaklarda nahiv alanında yazılan diğer elfiyyeler şunlardır:

Elfiyye fi'n-nahv ve't-tasrîf ve'l-hat: Celâleddîn Süyûtî (ö. 911/1505)'nin İbn Mâlik ve İbn Mu'tî'nin elfiyyelerini cem ettiği bu eseri *el-Ferîde* olarak da bilinmektedir. Süyûtî bu eserine *el-Metâli'u's-sa'ide* adında bir de şerh yazmıştır (Kâtib Çelebî, (t.y.), I, s. 157).

Elfiyye fi'n-nahv: Şa'bân b. Muhammed el-Mevsilî (ö. 767/1425)'ye ait olan bu manzume *Kifâyetü'l-gulâm* adıyla da bilinmektedir.¹¹

Elfiyye fi'n-nahv: Muhammed b. Ahmed b. Abdilmümin Şemsuddîn el-Lebbânî (ö. 749/1347)'ye aittir. Kaynaklarda manzumesi ile ilgili olarak, "Arap dilinde benzeri bir eser yazılmadı" denilmektedir (Ziriklî, 2002, V, s. 327).

Elfiyye fi'n-nahv: Hanefî fakihlerinden Muhammed b. Sâlih el-Gazzî et-Timurtâşî (ö.1035/1625)'nin kaleme aldığı bu eser babası tarafından şerh edilmiştir (Ziriklî, 2002, VI, s. 163).

Elfiyye fi'n-nahv: Mâlikî fakihlerinden olup nahivci kimliği ile de ön plana çıkmış, Abdülazîz b. Abdilazîz el-Lemâtî el-Meymûnî (ö.770/1475)'e aittir (Ziriklî, 2002, IV, s. 21).

Elfiyye fi'n-nahv: Kıraat ilmi ile meşhur olan Ali b. Süleymân b. Abdillâh el-Mansûrî (ö.1134/1722) tarafından nahiv alanında kaleme alınmıştır (Ziriklî, 2002, IV, s. 292).

Elfiyye fi'n-nahv: Fıkıh ve hadis usulü ilimlerinde de manzumeleri bulunan Muhammed b. Ebî Bekr el-Eşarî (ö. 991/1583) tarafından telif edilmiştir.

Elfiyye fi'n-nahv: Nahiv, arûz ve beyân ilimlerinde imam kabul edilen Hâzım b. Muhammed el-Hasen (ö.684/1285)'e aittir (Firûzâbâdî, 2000, s. 105-106).

11 Ayrıca İbn Mâlik'in *el-Elfiyye'si* üzerinde bir şerh çalışması yapmaya başlamış ancak tamamlayamamıştır. Bk. Ziriklî, H. (2002). *el-'Alâm Kâmûsü terâcimi li eşheri'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-Arab ve'l-müste'ribin ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-ilm- li'l-melâyîn, 3, s. 164.

Görüldüğü üzere İbn Mâlik, Arap dilinde elfiyye geleneğinin oluşmasında en önemli payı bulunan kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla onun hayatına kısaca değinmek yerinde olacaktır.

İbn Mâlik'in Hayatı

Arap Dilinde otorite olarak kabul edilen İbn Mâlik'in künyesi Ebû Abdullâh olup ismi, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik'tir. Nahivde imam kabul edilen İbn Mâlik 600/1204'de Ceyyân'da¹² dünyaya gelmiştir.¹³ İbn Mâlik İspanya'nın fethinden sonra Kurtuba, İşbiliye (Sevilla) ve Mürsiye (Murcia) bölgelerine yerleşen Tay kabilesine mensub olduğu için et-Tâi, doğum yeri olan Endülüs ve Ceyyân'a nisbetle el-Ceyyânî ve el-Endülüsî, Endülüs'ten doğuya göç ettikten sonra Mâlikî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçmesi sebebiyle eş-Şâfiî, nahiv ilminde temayüzünden dolayı en-Nahvî olarak anılmıştır (İbn Kesîr, 1998, XVII, s. 514; İbnü'l-İmâd, 1991, VII, s. 590; Firûzâbâdî, 2000, 270; Ziriklî, 2002, VI, s. 233; Brockelmann, (t.y.). II, s. 295). İbn Mâlik'in yaşadığı dönemde İslam toplumu, çocuk eğitiminde hafızlığın başı çektiği ve Kur'ân lugatı ve kıraatine dair ilimleri de bünyesinde barındıran bir eğitim-öğretim programını benimsemekteydi. İbn Mâlik de çocukluğundan itibaren bu program çerçevesinde ilim hayatına ilk adımlarını atmış, derslerde iyi bir dinleyici olmaktan öte iyi bir araştırmacı olarak ön plana çıkmıştır (Sabbân, (t.y.), I, s. 4).

İbn Mâlik Ceyyân'da Sâbit b. Hıyâr (ö. 628/1230)' dan kıraat ve nahiv ilimlerine dair dersler almış, Ebû Rezîn el-Külâî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Nüvvâr gibi hocaların ders halkalarına katılmış, Muhammed el-Merşânî'nin yanında Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okumuştur. Kaynaklarda belirtildiğine göre kısa bir süre Ebû Ali Şelebîn (ö. 645/1247)'in derslerine de katılmıştır (Makkarî, 1988, II, s. 222-223; Cezerî, 1971, I, s. 160).

İbn Mâlik Endülüs'ün değişen siyasî ve sosyal şartların da etkisiyle doğulu nahiv ve lûgat âlimleriyle tanışıp ilimlerinden istifade etmek amacıyla otuz yaşlarında doğuya göç etmiş ve doğup yetiştiği bu topraklara geri dönmemiştir. Endülüs'ten ayrılmasının ardından hac farızasını yerine getirmiş, daha sonra Dimaşk'a uğramış ve burada kıraat ve tefsir âlimi Ebû'l-Hasan Alemüddin es-Sehâvî (ö. 643/1245), Ebu'l-Fazl Necmüddîn Mükerrerem ve Ebû Sâdık Hasan b. Sabbâh (ö. 632/1234)'in derslerine katılmıştır. Bu sırada Dimaşk'ta bulunan dil âlimi İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) ile tanışıp onun ilminden istifade etmiştir. İbn Mâlik'in ilim yolculuğunda Dimaşk'tan sonraki durağı Halep olmuştur. Burada Sultâniyye¹⁴ medre-

12 Endülüs'te Kurtuba'nın doğusunda bulunan içerisinde birçok köyün bulunduğu yerdir. Günümüzde İspanya'nın güneyinde Andalusia bölgesindeki Jaén adıyla bilinen şehirdir.

13 İbn Mâlik'in doğum yeriyle ilgili olarak *Klasik Arap Literatürü* isimli çalışmasında Ignace Goldziher "İspanyol bir aileden gelen İbn Mâlik, Şam'da doğmuş ve orada bir öğretmen olarak çalışmıştır," şeklinde hatalı bilgi vermektedir. Bk. (Goldziher, I. (2012). *Klasik Arap Literatürü*, (Çev. Rahmi Yüksel), Ankara: Vadi yayınları. s. 114.)

14 Selaheddin Eyyübî (ö. 598/1193)'nin oğlu Zâhir (ö. 613/1216)'in kurduğu medresedir. Kurucusuna nisbetle Zâhiriyye Medresesi olarak da bilinir.

sesindeki derslere devam etmiş. Ebu'l-Bekâ İbn Ya'îş (ö.643/1245) ile öğrencisi İbn 'Amrûn (ö. 649/1251)'a talebelik yapmıştır. Halep'ten sonra İbn Mâlik, ilmî faaliyetlerini sürdürmek amacıyla Şam'a yerleşmiştir. Burada Selahattin Eyyübî'nin kardeşi Âdil (ö. 615/1218)'in kurmuş olduğu Âdilîyye medresesindeki ilmî faaliyetlere katılmış ve bir müddet sonra bu medresede baş müderris olarak görevlendirilmiştir (Süyûtî, 1979, I, s. 130; Safedî, 2000, III, s. 286, Dayf, 1985, s. 309; Ahmed, 1989, s. 192).

İbn Mâlik 12 Şa'bân 672/1274'de Dimaşk'ta Çarşamba günü vefat etmiştir. Emevî Camisinde cenaze namazı kılındıktan sonra Kâsiyûn dağının eteklerindeki Kâdî İzzeddîn b. Sâni'nin türbesinin yanına defnedilmiştir (Süyûtî, 1979, I, s. 135; Ahmed, 1989, s. 194). İbn Mâlik'in vefatı ile birlikte İslâm dünyası büyük bir ilim adamını kaybetmiştir. Onun vefatından dolayı pek çok kişi müteessir olmuştur. Bunlardan birisi de zamanının meşhur Şâfiî fakih Ebû Muhammed Tâcüddîn el-Fezârî (ö. 690/1291)'dir. Çevresindeki insanlar aşırı üzüntüsünün nedenini merak edip, kendisine "İbn Mâlik'in nahiv ilmindeki yeri senin fıkıh ilmindeki yerin gibi midir?" şeklinde bir soru yöneltmişler, o da "Vallahi! Siz böyle dersiniz, İbn Mâlik'in hakkını vermemiş olursunuz, İbn Mâlik'in nahiv ilmindeki yeri İmam Şâfiî'nin fıkıh ilmindeki yeri gibidir," demekle İbn Mâlik'in nahivdeki liyakatini dile getirmeye çalışmıştır (İbn Mâlik, 1984, I, s. 25).

"el-Elfiyye"

Eserin Yazılışı

Recez bahrinde¹⁵ didaktik türden eserler yazabilme melekesine sahip olan İbn Mâlik'in *el-Elfiyye* adlı eseri, nahiv alanında kaleme aldığı ilk manzumesi değildir. İbn Mâlik, *el-Elfiyye*'den önce İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1245)'in *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserlerinden esinlenerek *el-Kâfiyetü's-Şâfiye* adında 2757 (veya 2790) beyitlik bir eser nazmetmiştir. İbn Mâlik *el-Kâfiyetü's-Şâfiye*'nin giriş bölümünde manzumesinin kapsamı ile ilgili şunları söylemektedir:

مُعْظَمُ الْفَنِّ بِهَا مَضْبُوطٌ وَ الْقَوْلُ فِي أَبْوَابِهَا مَبْسُوطٌ

"Bu ilmin (nahiv ilminin) büyük bir kısmı bu kitapta işlenmiştir ve kitabın bâbları hakkındaki açıklamalar da geniş tutulmuştur" (İbn Mâlik, 2006, 1, s. 8).

İbn Mâlik'in ifadesinden anlaşıldığı üzere *el-Kâfiyetü's-Şâfiye*, nahiv ilminin temel konularının yanı sıra tâlî konuların da geniş bir şekilde işlendiği hacimli bir eserdir. Bu nedenle nahiv öğretiminde pratik bir fayda sağlaması bakımından oldukça uzun bir metindi. Çünkü ezbere dayalı bir eğitim-öğretim sistemi içinde medrese öğrencilerinin, eserin üç bine

15 Recez, Arap şiirinin en eski örneklerinde görülen, Abbâsi devrinin başlarından itibaren belağat, aruz, nahiv, hadis terimleri, akâid ve fıkıh gibi ilmî konuların anlatıldığı didaktik manzumelerde kullanılmaya başlanılan aruz sisteminde bir bahir adıdır. Recez bahri kullanılarak yazılan eserlere ise "urcûze" adı verilmektedir. Bkz. Tavencî, M. (1999). *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-edeb*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, s.78; Topuzoğlu, T. (2007). Recez. İstanbul: *DİA*, XXXIV, s. 509.

ulaşan beyitlerini ezberlemesi oldukça zordu. *el-Kâfiyetü's-Şâfiye*'nin hem nahivle uğraşan ilim adamlarının hem de nahiv ile yeni tanışan öğrencilerin istifadesine sunulabilmesi bakımından özetlenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Böyle bir ihtiyaca cevap verebilmek için İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'yi kaleme almasını temel gerekçe olarak tespit etmek mümkündür. *el-Elfiyye*'nin *el-Kâfiyetü's-Şâfiye*'nin aslında bir özeti olduğunu ve konuların kısa tutularak nahivdeki kuralların özlü bir şekilde anlatıldığını İbn Mâlik'in kendisi de ifade etmektedir. *el-Elfiyye*'nin giriş bölümünde:

... تَقْرُبُ الْأَقْصَى بِلَفْظِ مُؤَجَّرٍ

“(Bu *elfiyye*) uzağı (manaları) özlü bir lafızla (okuyucusuna) yaklaştırır” (İbn Mâlik, 2006, s. 1, 4. Beyit) derken manzumenin hâtime bölümünde ise şunları söylemektedir:

وَمَا بِجَمْعِهِ عُنَيْتُ قَدْ كَمَلْتُ نَظْمًا عَلَى جُلِّ الْمُهْمَاتِ اشْتَمَلُ
... أَحْصَى مِنَ الْكَافِيَةِ الْخُلَاصَةَ

“Derlediğim eserin, nazımı tamamlandı ve bu eser nahiv konularının büyük bir kısmını ve *el-Kâfiye*'nin hulâsasını¹⁶ (özetini) de içerdi.” (İbn Mâlik, 2006, s. 65, 999-1000. beyitler).

İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'yi, *el-Kâfiyetü's-Şâfiye*'yi özetleme amacı ile kaleme almasının yanı sıra manzumesini bin beyitten oluşturarak *el-Elfiyye* adını vermesinde İbn Mu'tî (ö. 628/1231)'nin de etkisinden söz edilebilir.

Endülü's'te dünyaya gelip doğuya göç eden ve ilmî faaliyetlerine burada devam edip Âdiliyye medresesinde nahiv dersleri veren İbn Mu'tî, 595/1198 yılında nahiv alanında, daha sonraki dönemlerde aynı adla kaleme alınan ve *Elfiyyetü İbn Mu'tî* olarak bilinen *ed-Dürretü'l-elfiyye fi 'ilmi'l-Arabiyye (el-Urcûze fi'l-Arabiyye)* eserini yazmayı bitirmiştir. İbn Mu'tî, recez veznini kullanarak yazdığı 1021 beyitten oluşan eserini otuz iki bölüme ayırmıştır. Bu eser üzerinde de İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'si kadar olmasa da birçok şerh çalışması yapılmıştır.¹⁷

Tabakât kitaplarını incelediğimizde İbn Mâlik'in İbn Mu'tî'nin *el-Elfiyyesi*'ni yakından tanıdığını görmekteyiz. İbn Hacer el-Askalâni, Ahmed b. Abdirrahim b. Şaban ed-Dimeşki el-Hanefî'nin (ö. 701/1301) tercemesinde: “İbn Mu'tî'nin *el-Elfiyye*'sini İbn Mâlik'ten okumuştur,” demektedir (Askalâni, 1993, I, s. 170). İbn Mâlik, İbn Mu'tî ve *el-Elfiyye*'si hakkında manzumenin girişinde şu ifadeleri yer vermektedir:

16 Bu beyitteki Hulâsa kelimesinden hareketle bazı şârihler, *el-Elfiyye*'nin diğer bir isminin *el-Hulâsa* olduğu söylemişlerdir. Hatta İbrâhim b. Mûsa Şâtıbî (ö. 790/1388) yazdığı *el-Elfiyye* şerhine *el-Makâsüdü's-şâfiye fi şerhi'l-Hulâsa* ismini vermiştir. Bununla birlikte diğer bir *el-Elfiyye* şârihi Mekûdî ise manzumeye *el-Hulâsa* isminin verilmesini doğru bulmamaktadır. Bk. Mekûdî, E. Z. (2005). *Şerhu'l-Mekûdî alâ'l-Elfiyye*. Beyrut: *el-Mektebetü'l-asriyye*. s. 402.

17 Bu eser Zettersteen tarafından notlar ilave edilerek *Die Alfiye des Ibn Mu'tî* adı ile 1900'de Leipzig'de yayınlanmıştır. Bkz. Cheneb, M. (1968). İbn Mu'tî. İstanbul: İA. V, s. 776; Yanık, N. (2000). İbn Mu'tî. İstanbul: DİA. XX, s. 213.

وَتَقْتَضِي رِضًا بَعِيرِ سُحُطٍ فَائِقَةٌ أَلْفَيْتَةَ ابْنِ مُعْطِي
وَهُوَ بِسَبْقِ حَائِزٌ تَفْضِيلًا مُسْتَوْجِبٌ ثَنَائِي الْحَمِيَلَا

“İbn Mu’tî’nin elfiyyesini geçen (bu manzumeye) kızmadan rıza göstermek gerekir. (Bununla birlikte) İbn Mu’tî daha önce böyle bir eser ortaya koymasından dolayı da övgüye daha layıktır” (İbn Mâlik, 2006, s. 1, 5. ve 6. beyitler).

Bu beyitle İbn Mâlik sahip olduğu ilmi ahlakı sayesinde İbn Mu’tî’nin *el-Elfiyye*’sinin daha önce yazılması sebebiyle takdirle karşılanması gerektiğini dile getirirken, aynı zamanda eserinin İbn Mu’tî’nin eserinden daha kaliteli olduğunu da iddia etmiştir.

İki elfiyye arasında karşılaştırmalar yapılmış ve bu iddianın değeri tespit edilmeye çalışılmıştır. İbn Mâlik’in yukarıda zikrettiğimiz iddiasında haklı olduğunu gösteren temel gerekçelerden birisi şudur; Her iki müellifin, manzumelerini kaleme aldıkları yaşlar karşılaştırıldığında 564/1168’te doğan İbn Mu’tî’nin 31 yaşlarında *el-Elfiyye*’sini bitirdiği, İbn Mâlik’in ise daha öncesinde *el-Kâfiyetü’ş-Şâfiye* gibi bir manzûmeyi yazarak tecrübe kazanması ile birlikte ustalık eseri diyebileceğimiz *el-Elfiyye*’yi otuz yaşlarında Endülüs’ten ayrılması göz önünde bulundurularak İbn Mu’tî’ye göre daha geç dönemlerde tamamlamış olması, sahip olduğu birikimini tecrübesi ile birleştirmesi ve daha nitelikli bir eser ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Ayrıca, konuların bâblar altında bir araya getirilmesi hususunda İbn Mu’tî, bazı konuları tek bâb içerisinde toplarken, İbn Mâlik konuların bâblar içerisinde dağılımında bağlama daha çok dikkat etmiş ve bunun neticesinde bâbların tasnifinde daha başarılı olmuştur. Örneğin, İbn Mâlik, *el-Elfiyye*’sinde hem ismi fâil hem de ismi mef’ûlün amel etmesine yer verirken İbn Mu’tî ise eserinde sadece ismi fâilin amelini anlatmakla yetinmiş, ismi mef’ûlün amelinden bahsetmemiştir (İbn Mu’tî, (t.y.), s. 44; Kuraydî, 1971, s. 22).

Sonuç olarak diyebiliriz ki İbn Mâlik’in, İbn Mu’tî’nin *el-Elfiyye*’sinden etkilenip kendisinin de bin beyitten oluşan ve tedrisât faaliyetlerinde pratik fayda sağlayabilecek didaktik bir şiir yazma düşüncesinin yanı sıra *el-Kâfiyetü’ş-Şâfiye*’nin özetine¹⁸ olan ihtiyaç *el-Elfiyye*’nin nazmedilmesine ortam hazırlamıştır.

18 *el-Elfiyye*’nin *el-Kâfiyetü’ş-Şâfiye*’nin özeti olarak kaleme alınmasının yanı sıra İbn Mâlik’in bazı beyitleri *el-Kâfiye*’deki şekli ile aldığı bazı beyitlerde ise küçük tasarruflar yaptığı da görülmektedir. Örneğin, aşağıdaki beyitler her iki manzumede de yer almaktadır.

وَيَعْدُ وَإِ عَيْتَتْ مُمْهُومٌ مَعٌ كَبِيْلٌ كُلُّ صَانِعٍ وَمَا صَنَعُ
وَالْحَالُ إِنْ يُنْصَبُ بِفَعْلِ صُرْفًا أَوْ صِنْفَةٍ أَشْهَبَتْ الْمُصْرَفَا
فَحَائِزٌ تَقْدِيمُهُ كَمُسْرَعَا ذَا رَاجِلٍ وَمُخْلِصًا زَيْدٌ دَعَا
فَعَاءٌ وَأَنْفَلُ وَهَذِي الْأَرْبَعَةُ لِنَفْيِ أَوْ لِشِبْهِ نَفْيِ مُتَّبَعَةٍ

el-Kâfiyetü’ş-Şâfiye’de ناك ve kardeşleri başlığı altında İbn Mâlik şu beyte yer verirken:

el-Elfiyye’de aynı konuda yukarıdaki beyitte sadece kelimeler arasında takdim ve tehir yaparak şöyle demektedir:

فَعَاءٌ وَأَنْفَلُ وَهَذِي الْأَرْبَعَةُ لِشِبْهِ نَفْيِ أَوْ لِنَفْيِ مُتَّبَعَةٍ

Eserin Kapsamı

İbn Mâlik, *el-Elfiyye*'nin mukaddimesine İslâmi ilimlerde mensûr eserlerde uygulanan yöntemi nazma uyarlayarak hamdele ve salvele ile başlamakta daha sonra eserini nahiv alanında kaleme aldığını şu beyitte ifade etmektedir.

وَأَشْتَعِينُ اللَّهَ فِي الْفِيئَةِ مَقَاصِدُ النَّحْوِ بِهَا مَحْوِيَةٌ

"*el-Elfiyye*'yi nazmetmekte Allah'tan yardım isterim, Nahvin maksatları (konuları) onda toplanmıştır" (İbn Mâlik, 2006, s. 1, 3. beyit).

İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'yi nahiv alanında kaleme aldığını belirtmesine karşılık eserde ele alınan konular incelendiğinde masdar kalıpları, ism-i maksûr, ism-i memdûd, ism-i tasğîr ve ibdâl gibi sarf ilmi ile ilgili konu başlıklarına da yer verildiğinin görülmesi İbn Mâlik'in nahiv kelimesine yüklediği anlamdan kaynaklanmaktadır.

Bu noktada İbn Mâlik'in kendinden önceki dilcilerin sarf konularını da nahiv ilmi içerisine katarak nahiv kelimesini, en geniş manası ile gramer karşılığında kullanmalarından etkilendiği açıkça görülmektedir. Örneğin, günümüze ulaşan en eski nahiv kitabı olan *el-Kitâb*'in müellifi Sibeveyh (ö. 180/796), eserinin son kısmını sarfla ilgili bahislere ayırması ve bu yöntemin daha sonra yazılan Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd Müberred (ö. 286/900)'in *el-Muktedâb*'ında, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Mufasssal*'ında, İbn Mâlik'in muasırı İbn Ufûr el-İşbilî (ö. 669/1270)'nin *el-Mukarrib*'inde de devam ettirilmiş olması bunu göstermektedir (Kılıç, 2009, s. 136).

Sarf ilminin nahiv ilminden ayrılarak müstakil bir disiplin hüviyetine bürünmesi ilk olarak Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863)'nin *el-Kitab*'taki sarf konularından yararlanarak *Kitâbu's-sarf*'i kaleme alması ile başlamaktadır. *Kitâbu's-sarf*'a şerh yazan İbn Cinnî (ö. 392/1002)'nin konu ile ilgili "*Her nerede bir nahiv kitabı görürsen onun sonlarında sarf konuları da vardır*"¹⁹ demesi de bu anlayışı yansıtmaktadır (İbn Cinnî, 1954, I, s. 4).

Eserde Takip Edilen Metot

İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'de nahiv bâblarının sıralanmasında öncelik ve sonralık bakımından titiz davranması, kelimelerin cümle içerisindeki durumu gözetilerek yapılan tasnif metoduna yeni bir ivme kazandırmıştır. Son dönemde nahvi kolaylaştırma ve güncelleştirme adına kaleme alınan bazı eserlerde *el-Elfiyye* etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Örneğin; *en-Nahvu'l-vâfi* adlı eserin müellifi Abbâs Hasan, kitabının yöntemi hakkında bilgi verirken, konu başlıklarını sıralama konusunda, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ındaki isimler, fiiller ve harfler şeklindeki tertibinin, bir konuyu birden fazla yerde işlemeyi gerektirmesinden dolayı öğ-

19 İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân, *el-Munsif li kitâbi't-tasrif*, (nşr. İbrâhim Mustafa, Abdullâh Emin), İdâretü İhyâi't-türâsi'l-kadîm, yy., 1954, I, 4.

renciler için uygun olmadığını ifade eder. Ancak uzmanların faydalanabileceği bu metodu uygulamak yerine yazılışından günümüze kadar ilim merkezlerinde ders kitabı olarak okutulan *el-Elfiyye'nin* sistemini benimsediğini söyler (Abbas, (ty), s. 10-11).

İbn Mâlik'in dilsel ihtilaflara *el-Elfiyye'deki* yaklaşım tarzını belirlemeden önce, yazdığı eserleri genelinde nahiv doğuşundan hicri altıncı yüzyıla kadarki dönemde ortaya konulan görüşler karşısındaki tutumuna kısaca değinmek; *el-Elfiyye'nin* İbn Mâlik'in diğer kitapları arasındaki yerinin ve nahiv ilmi açısından öneminin tespit edilmesi adına fayda sağlayacaktır.

İbn Mâlik, nahiv alanında sadece kendinden önceki âlimlerin fikirlerini aktaran bir râvî olmamış, ortaya konulan fikirler arasında tercihler yapmış ve yeri geldiğinde de kendi düşüncelerini ifade etmekten geri durmamıştır. Onun eserlerinde Basra, Kûfe ve Bağdat ekollerinin yanı sıra kendinden önce yaşamış Endülüslü âlimlerin görüşlerine de yer vermesi bunu göstermektedir. Nahiv usûlü alanında ise sema'ın kendisi için büyük bir önem taşıdığı İbn Mâlik, hükme varma noktasında Arap'lardan işitilen sözlere büyük bir önem atfetmiş, şayet şâz bir mesele görmüşse bunu söylemekle yetinmiş ve ne Kûfe'li dilcilerin yaptıkları gibi kıyasa gitme yolunu tercih etmiş ne de Basra'lı dilciler gibi te'vil yoluna gitmiştir (Dayf, 1985, s. 310-317).

Nahiv alanında kaleme alınan eserlerin hemen hepsinde, âlimlerin isimleri zikredilerek aralarındaki ihtilaflara yer verildiği görülmektedir.²⁰ İbn Mâlik'in de diğer eserlerinde bu yöntemi benimsemesine rağmen *el-Elfiyye'de* nahivcilerin isimlerine değinmediği görülmektedir. Örneğin, *Şerhu't-teshil'de* ta'rif edatının aslının "أل" mi yoksa hemze eklenmiş bir "ل" mi olduğu konusunda Halil ve Sîbeveyh'in isimlerini zikrederek görüşlerine yer verirken (İbn Mâlik, 2006, s. 10, 253. beyit) *el-Elfiyye'de*;

أَلْ حَرْفٌ تَعْرِيفٍ أَوْ أَلَامٌ فَقَطُّ فَتَمَطُّ عَرَفَتْ قُلُّ فِيهِ التَّمَطُّ

"Ta'rif edatı, ya 'el'dir ya da sadece 'lâm'dır. Nemat kelimesini ma'rife yapmak istersen en-nemat de," (İbn Mâlik, 2006, s. 7, 106. beyit) diyerek âlimlerin adlarını beyte dahil etmediği görülmektedir.

Nahiv ekollerindeki ihtilaflar göz önünde bulundurulduğunda eserin geneline hâkim olan metodun direkt konu ile ilgili hükmün verilmesi ve bu hükmün hangi ekole dayandığı noktasında bir açıklama yapılmaması şeklindedir. Bununla birlikte bazı yerlerde ekollerin isimlerinin beyitler arasına sıkıştırılarak öğrencinin böyle bir bilgiden habersiz kalmasının da önüne geçildiğini görmekteyiz. (İbn Mâlik, 2006, s. 19, 526. beyit, s. 34, 278-279. beyitler, s. 57, 889. beyit)

20 Örneğin, Ebû Hayyân *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-Arab* adlı kitabında Sîbeveyh, Müberred, İbnu's-Serrâc arasında karşılaştırmalar bulunmaktadır. Bk. (Doymaz, 2006, 63)

Arap dili öğretiminde “el-elfiyye” nin yeri

İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'yi kaleme almasından günümüze kadarki tarihi süreçte nahiv öğretimi açısından değerini incelediğimizde bu manzumenin mükemmelliği (Goldziher, 2012, s. 114) sayesinde kendisinden önce ortaya konmuş manzum eserlerin yerini alarak, medreselerde ders müfredatı içerisinde değerlendirildiği, günümüzde ise kadim geleneği devam ettiren öğretim kurumlarının yanı sıra fakülte ve enstitülerde okutulduğu görülmektedir (Usta, 2012, s. 265; Hızlı, 2008, 34-35).

Öte yandan birçok âlimin yetiştirme aşamasında gerek ezberledikleri, gerekse okudukları eserler listesinde İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sinin yer alması bu manzumenin nahiv öğretiminde pratik bir fayda sağladığının kanıtıdır. Örneğin *el-Elfiyye*'yi ezberleyen âlimlerden bazıları şunlardır:

Ünlü hadis âlimi ve hâfızı Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449)

Kıraat ve nahiv âlimi Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Mûsâ b. Bilâl el-Kerekî (ö. 53/1449)

Hanefî fakihi ve tarihçi Ebu'l-Fazl Muhibbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Sekafî el-Halebî (ö. 890/1485)

Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505)

Arap dili, fıkıh ve mantık âlimi Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. İsâ b. Yûsuf el-Üşmûnî (ö. 918/1513)

Şâfiî fakihi, Ebu'l-Hayr Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Menûfi (ö. 931/1525)

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa b. Halîl (ö. 968/1561)

Bununla birlikte *el-Elfiyye* ve bu türde kaleme alınan ve ilgili oldukları alanın özeti sayılabilecek manzumeler, aslında ilim tahsilini kolaylaştırma gibi bir ilkeye sahip olmasına rağmen hem öğrenci hem de öğretici açısından amaca hizmet etmediği yönünde eleştirilere konu olmaktadır. Öğrenci, yeni tanıştığı bir ilim dalında yeterli donanımı elde etmeden bu tür eserler vasıtasıyla üst düzey sayılabilecek bilgilere muhatap kalmakta ve buna bağlı olarak motivasyonunu kaybetme ve öğrenmek istediği ilim hakkında önyargılara kapılma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Öğretici nazarında ise bu tür eserler okutulurken anlaşılması güç lafızların ifade ettiği anlamların bir araya getirilmesi ve öğrenciye sunumu gerekmekte, bu ise zaman kaybına neden olmaktadır (İbn Haldûn, (t.y.), I, 624).

el-Elfiyye özelinde didaktik türde kaleme alınan manzumeler hakkında yukarıda zikrettiğimiz eleştirileri kabul etmeyen Gulâm Ali Zâde bu tür eserler hakkında şunları söylemektedir:

“-Öğrenci bu tür manzumeleri ezberleyerek öğrenmek istediği ilim dalında icmâli düzeyde bilgiyi elde etmektedir. Çünkü bu eserler yazıldığı ilim dalına bir mukaddime mahiyetindedir.

-Bu eserlerin metinlerinin anlaşılması, lafzî tahlillerinin yapılması noktasında öğrencinin sabırlı olması ve ciddiyetle gayret göstermesi gerekmektedir.

- Bu manzumelerin ezberlenmesine dayanan öğretim metodunun doğruluğunu gösteren diğer bir durum ise bu metodun tecrübe edilerek genel kabul görmesidir. Geçmiş dönemde yaşayan âlimlerin hayatlarının anlatıldığı eserlerde ilmi nasıl tahsil ettiklerine bakıldığı zaman bu metodu benimsedikleri görülmektedir.

- Bu metinler sayesinde dil ve edebiyat arasında bir köprü inşa edilmekte ve böylece dil hata ve tahriften korunarak nesilden nesle intikali sağlanmaktadır.” (Gulam Ali, 2008, s. 49-50).

Didaktik türdeki manzûmelere yönelik eleştirilere ve verilen cevaplara bakıldığı zaman konunun tartışmaya açık olduğu ve manzum metinlere muhatap olan öğrenci profilinin net bir şekilde ortaya konmadığı görülmektedir. Ana dili Arapça olan birisi ile yabancı dil olarak Arapça öğrenen kişi arasında bir farklılığın olacağı kesindir. Bununla birlikte her iki öğrenci modeli için didaktik türde yazılan manzumelerin hepsinin, yazıldıkları ilim dallarına dair mukaddime kimliğini taşıdığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Mesela araştırmamızın konusu olan İbn Mâlik’in *el-Elfiyye*’sini nahiv ilminde yazılmış bir mukaddime olarak görmek ve bu ilimle yeni tanışan, temel konular hakkında bilgi sahibi olmayan bir öğrenci için ilk okutulacak eserler içerisinde değerlendirmek bazı problemleri de beraberine getirecektir.

Öncelikle *el-Elfiyye*’nin şiir formunda yazılmış olması bu eserin nesir türü eserlerden farklı olarak belirli bir dil birikimini gerekli kılmaktadır. Diğer yandan çalışmamızın konusu olan *el-Elfiyye*’nin metodunu göz önünde bulundurduğumuzda, belirli bir seviyede dilbilgisine sahip olmanın yanı sıra nahiv ilminin temel taşları olan istilahlara da vâkıf olmanın gerekliliği görülmektedir. Bir örnek vermek gerekirse İbn Mâlik, fâil konusuna şu şekilde başlamaktadır;

الْفَاعِلُ الَّذِي كَمَرَفُوعِي أَتَى زَيْدٌ مُنِيرًا وَجْهَهُ نِعَمَ الْفَتَى

“Fâil (Zeyd yüzü nurlu bir şekilde geldi), örneğindeki merfû iki kelime gibidir, Zeyd ne güzel bir gençtir! ” (İbn Mâlik, 2006, s. 15, 225. beyit).

Görüldüğü üzere İbn Mâlik “fâil, kendisinden önce bulunan fiil ya da fiil tevlindeki bir kelimenin kendisine isnâd edildiği isimdir” şeklinde bir tarif yapmadan muhatapın bu tarifi bildiğini varsayarak direkt örnek üzerinden konuya başlamakta ve sonrasında fâil konusu ile ilgili diğer ayrıntılı bilgileri anlatmaktadır. Dolayısıyla *el-Elfiyye*’nin yazım amacına uygun bir şekilde fayda sağlayabilmesi öğrencinin gerek fâil terimi gerekse basit düzeyde gramer bilgisine sahip olmasına bağlanmaktadır.

Nitekim klasik medrese geleneğinde okutulan ders kitaplarının sıralaması incelendiğinde tûmdengelim metodunun benimsendiği başka bir deyişle genelden özele, temelden ayrıntılı olana doğru bir sıranın takip edilerek aynı konunun öncelikle ilk kitaplarda ana hatlarıyla verildiği, daha sonraki kitaplarda ise aşama aşama ayrıntılı bir şekilde ele alındığı görülmektedir (Can, 2010, s. 318). İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sinin dil öğretim sürecinin sonlarına doğru okutuluyor olması da yukarıdaki kanaatimizi destekler mahiyettedir. *el-Elfiyye*'nin medrese eğitimindeki sıralamada nerede durduğunu daha iyi görebilmek için müfredatta bulunan kitapların sıralamasına bakmak faydalı olacaktır. Sıralama şu şekildedir:

1. *Emsile*

2. *Binâ*

3. *Maksûd*

4. 'İzzî, Ebu'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî (ö. 660/1262)

5. *Merâhu'l-ervâh*, Ahmed b. Ali b. Mesud (ö.?)

6. *Avâmil*, Birgivi Muhammed Efendi (ö. 981/1573)

7. *İzhâr (İzhâru'l-esrâr fi'n-nahv)*, Birgivi Muhammed Efendi (ö. 981/1573)

8. *Kâfiye*, İbnu'l-Hâcib Osman b. Ömer (ö. 646/1249)

9. *Mugni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârib*, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî (ö. 761/1360)

10. *el-Elfiyye*, İbn Mâlik (ö. 672/1274) (Hızlı, 2008, 43)

Burada son söz olarak İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sinin dil öğretimine yaptığı katkı bağlamında şu noktaya da temas etmek istiyoruz. Câhız'ın da haklı olarak ifade ettiği gibi nazım, nesre göre hem daha kolay ezberlenmekte hem de ezberlendikten sonra çok daha geç unutulmaktadır (Câhız, 1967, IV, s. 284). İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'si de nazım türünde yazıldığından bunu ezberleyen öğrencinin ihtiyaç duyması anında herhangi bir bilgiyi zihninde verili bir durum olarak hazır bulmasını sağlamaktadır. Bu ise bilginin hızlı bir şekilde kullanımını ciddi anlamda kolaylaştırmaktadır.

Mesela, harf-i cerler konusunu öğrenen bir öğrencinin, i'râb melekesini geliştirmesi ve bu konuyu kavraması için bu 20 harficerin ezberine ihtiyaç duymakta ve ب من على şeklinde sıralayarak ezberlemektedir. Şurası bir gerçektir ki öğrenci bu ezberlediği kelimelerin üzerinden biraz zaman geçtiğinde sahip olduğu bilgiyi geri getirme konusunda sıkıntı çekebilme ayrıca bazılarını hatırlayamamaktadır. Bu noktada İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'de harficerleri anlattığı yerleri incelediğimizde karşımıza şu beyitler çıkmaktadır:

هَآكَ حُرُوفَ الْجَرَ وَهِيَ مِنْ إِلَى حَتَّى نَحَلًا حَآشَا عَدَا فِي عَنْ عَلَى
مُدُّ مُنْذُ رَبِّ الْأَلَامِ كَيْ وَآوُ وَتَا وَالْكَآفُ وَالْبَا وَلَعْلَ وَمَنَى

Öğrenci İbn Mâlik'in şiir formunu kullanarak sıraladığı bu kelimeleri beyit halinde ezberlemesi durumunda kendisi bir çırpıda bu kelimeleri sayabilmektedir (İbn Mâlik, 2006, s. 24, 364-365. beyitler).

Sonuç

Başlangıçta Kur'an'ı doğru anlama gayreti sonucu ortaya çıkan nahiv çalışmalarının zamanla müstakil bir disiplin şeklini aldığı ve bu alanda birçok değerli âlimin yetiştiği görülmektedir. Bunlardan biri de Endülüs'te dünyaya gelen İbn Mâlik (ö. 672/1274)'tir

Onun manzûm eserlerinden biri de nahiv ilminde yazdığı ve *el-Kâfiyetü's-Şâfiye*'yi özetlediği *el-Elfiyye*'sidir. Recez veznini kullanarak yazdığı *el-Elfiyye* bu alanda kaleme alınan eserler için adeta bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş, günümüze dek bu manzume Arap dil öğretiminde temel bir eser olarak okutulmuş, öğrenciler tarafından ezberlenmiş ve birçok bilgin tarafından üzerinde yüze yakın şerh kaleme alınmış, bunun yanısıra bazı şerhler üzerine de onlarca hâşiye türü çalışmalar yapılmıştır.

el-Elfiyye'nin yazılışından günümüze dek popülaritesinden bir şey kaybetmeksizin değerini artırdığı görülmektedir. Böylesine büyük ilgi gören bu metnin üzerinde nahiv ilmi bağlamında yapılan analitik araştırma neticesinde şu bulgulara ulaşılmıştır:

- İbn Mâlik'in kaleme aldığı bu eseri, daha sonraki dönemlerde İslâmî ilimlerde yazılan *elfiyye geleneği*'nin oluşumu için bir ilham kaynağı olmakla birlikte nahiv sahasında yazılan ilk *el-Elfiyye* değildir. Kendisinden önce İbn Mu'ti tarafından bir *el-Elfiyye* yazılmış ve İbn Mâlik de olabildiğince bu eseri örnek almıştır.

- Nazım türünde kaleme aldığı bu eserde İbn Mâlik, şiirin taşıdığı musiki imkanlarından yararlanmış, nahivdeki didaktizmi yumuşatmış ve öğretimi, nesre göre daha eğlenceli hale getirerek bilgilerin kolay öğrenilmesinin yanı sıra kalıcılığını da sağlamıştır.

- İbn Mâlik; eserini, nahiv ilminde kaleme aldığını söylemesiyle birlikte, sarf ilmi ile ilgili konulara da yer vermesi onun, bir terim olarak nahiv kelimesine yüklediği anlamdan kaynaklanmaktadır. Sarfı, nahiv ilminin bünyesinde gören İbn Mâlik bu tutumu ile mütekaddim sayılan dilcilerin izinden gitmektedir.

- İbn Mâlik *el-Elfiyye*'de nahiv konularının tasnifinde, kendinden önceki bazı âlimlerce uygulanan ve kelimenin cümle içerisindeki konumu gözetilerek oluşturulan "bâb metodunu" kullanmış ve bunun yanı sıra konuların öncelik ve sonralıklarını dikkate alarak bu metodu daha işlevsel hale getirmiştir. Bunun neticesinde *el-Elfiyye* daha sonraki dönemlerde yazılan nahiv kitapları için konuların tertibinde bir örnek oluşturmuştur.

- *el-Elfiyye* gerek muhtevâ gerekse şekil açısından nahiv ilmi ile yeni tanışan kişiler için uygun görülmemiş, bundan dolayı dil öğretim sürecinin sonlarına doğru okutularak, öğrencinin nahiv hakkında genel bir birikim elde etmesi beklenmiştir.

Kaynakça

- Abbas, Hasan. (t.y.). *en-Nahvu'l-vâfi*. (yer yok): Dâru'l-Meârif.
- Ahmed, A. (1989). *el-Endelüsüyyûn ve'l-muğârebe fi bilâdi's-Şâm min nihâyeti'l-karni'l-hâmîs*, Dimaşk.
- Alper, Ö. M. (1999). İbn Sînâ. İstanbul: *DİA*. XX.
- Askalânî, İ. H. (1993). *ed-Düerü'l-kâmine fi a'yânî'l-mietî's-sâmine*. Beyrut: Dâru'l-cil.
- Beyhakî A. (2003). *Şu'abu'l-îmân*. (yer yok): Mektebetü'r-rüşd.
- Brockelmann, C. (t.y.). *Târîhu Edebi'l-Arabî*. (Çev. Abdulhalim b. en-Neccâr). Kahire: Dâru'l-Maârif.
- Câhîz, E. O. (1967). *Kitâbu'l-hayevân*. Beyrut.
- Can, B. (2010). Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri. *EKEV Akademi Dergisi*. (44).
- Cevherî, İ. (2009). *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*. Kâhire: Dâru'l-hadis.
- Cezerî, İ. E. (1971). *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- Cheneb, M. (1968). İbn Mâlik. İstanbul: *İA*.
- Cheneb, M. (1968). İbn Mu'tî. İstanbul: *İA*.
- Dayf, Ş. (1985). *el-Medârisu'n-nahviyye*. Mısır: Dâru'l-maârif.
- Demirayak, K. (2009). *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Deylemî (1986). *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb* Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- Doymaz, C. (2006). *Ebû Hayyân el-Endelusi'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-darab Min Lisâni'l-Arab Adlı Eserin Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi. SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, İ. (2006). Nahiv. İstanbul: *DİA*. XXXII.
- Fîrûzâbâdî, M. (2000). *el-Bülğa fi terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luga*. Dimaşk: Dâru sadri'd-dîn.
- Fîrûzâbâdî, M. (2009). *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- Goldziher, I. (2012). *Klasik Arap Literatürü*, (Çev. Rahmi Yüksel), Ankara: Vadi yayınları.
- Gulam Ali, C. (2008) eş-Şi'ru't-ta'limî hasâisuhu ve neş'etühü fi'l-edebi'l-Arabî. *Mecelletü'l-ulûmi'l-insâniyye*, sy: 14.
- Hâkim. (1411). *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.
- Hızlı, M. (2008). Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler. *UÜİF Dergisi*, 1.
- İbn Cinnî. (1952). *el-Hasâis*. Beyrut: Mektebetü'l-ilmiyye
- İbn Cinnî, E. F. (1954). *el-Munsif li kitâbi't-tasrîf*. (yer yok). İdâretü ihyâi't-türâsi'l-kadim.
- İbn Haldûn, A. (t.y.). *Mukaddimetu İbni Haldûn*, Kahire.
- İbn Kesîr, İ. (1998). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. (yer yok): Hicr yayınları.
- İbn Mâlik, E. A. (1977). *Şerhu 'umdeti'l-hâfîz ve 'uddeti'l-lâfîz*. (yer yok).
- İbn Mâlik. (1984). *İkmâlü'l-İ'lâm bi teslîsi'l-kelâm*. (thk. Sa'd Hamdân el-Ğâmîdî). Cidde: Mektebetü'l-Medenî.
- İbn Mâlik. (2006). *el-Elfiyye*. Kuveyt: Mektebetü dâri'l-arûbe.
- İbn Mâlik. (2010) *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*. Beyrut: Dâru Sâdir.
- İbn Mu'tî, E. Z. (t.y.). *el-Füsûlü'l-hamsûn*. (yer yok).
- İbnü'l-Enbârî, K. (t.y.). *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ*. Ürdün: Mektebetü'l-menâr.
- İbnü'n-Nedîm, M. (t.y.). *el-Fihrist*. (yer yok).

- İbnü'l-İmâd, H. (1991) *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Beyrut: Dâru İbn Kesir.
- Kâtib Çelebi, M. (t.y.). *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî.
- Kılıç, H. (2009) Sarf. İstanbul: *DİA*. XXXVI.
- Kudâi, M. (2010). *Müsned-i Şihâb*. Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âleviyye.
- Kuraydi, A. (1971). *Elfiyyatü'n-nahvi's-selâs*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye.
- Luvîs, M. (t.y.). *el-Müncid fi'l-luga*. Tahran: İntişâratü'l-İslâm.
- Makkarî, A. (1988). *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelusi'r-ratib*. Beyrut: Dâru Sadr
- Özbalıkcı, M.R. (2006). *Kur'ân ve Hadis'in Arap Gramerindeki Rolü*. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları.
- Sabbân, M. (t.y.). *Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Eşmûni alâ Elfiyyeti'bni Mâlik*. Mısır: Mektebetü't-Tevfikîyye.
- Safedi, S. (2000). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî.
- Sîrâfi, E. S. (1985). *Ahbâru'n-nahviyyine'l-Basriyyin*. (yer yok):Dâru'l-i'tisâm.
- Süyûtî, C. (1979). *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nuhât*. (yer yok): Daru'l-fikr.
- Süyûtî. (t.y.). *el-Muzhir fi 'ulûmil'l-luğa ve envâ'ihâ*. Mısır: Mektebetü'l-meârif.
- Tantâvî, M. (t.y.). *Neş'etü'n-nahvi ve târihu eşheri'n-nuhât*. Mısır: Dâru'l-meârif.
- Taşköprizâde, (1312). *Mevzû'atu'l-'ulûm*. İstanbul: İkdâm matbaası.
- Taşköprizâde. (1985). *Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-siyâde fi mevzû'ati'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye.
- Tavenci, M. (1999). *el-Mu'cemu'l-mufassal fi'l-edeb*. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye.
- Tevfik, H. (2009). *el-İrşâd Mu'cemun Mu'âsirun*. (yer yok):Dâru'l-irşâd.
- Topuzoğlu, T. (2007). Recez. İstanbul: *DİA*, XXXIV.
- Tuzcu, K. (2007). Klasik Arap şiirinde didaktik şiirler. *AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47(2).
- Usta, İ. (2012). Medreseler ve İlahiyat Fakültelerindeki Arapça Öğretiminin Temel Dinamikler Bağlamında Değerlendirilmesi *The Journal of Academic Social Science Studies (JASS)*, 5.
- Yanık, N. (2000). İbn Mu'tî. İstanbul: *DİA*. XX.
- Zirikli, H. (2002). *el-A'lâm Kâmûsü terâcimi li eşheri'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-Arab ve'l-müste'ribin ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-ilm- li'l-melâyin.

İslâm Eğitim Klasiklerinde Öğretmen

Feride Ersoy*

Öz: Türkiye'nin eğitim sistemi, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki yenileşme çabalarıyla birlikte yönünü Batı eğitim sistemlerine dönmeye başlamış, medreselerin lağvedilmesiyle birlikte İslam eğitim anlayışı kesintili olarak imam-hatip okullarında ve kendi iç yapılanmasını medreselere dayandıran bazı özel kurumlarda devam etmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı genel amaçlarında belirtildiği üzere eğitim sistemi milli kültürden beslenme ve çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma çabasıdır. Bu çaba, dönemin gelişmiş ülkelerinin eğitim felsefelerini temele almayı gerektirmiş, eğitim sistemi içerikten değerlendirmeye kadar her boyutta dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşüm sürecinde müfredatta yer alan dersler, sınıf geçme kuralları, öğretim metotları, okulların fiziki ortamı ve kurumsal yapılanması, temele alınan eğitim yaklaşımları kadim kültürden ziyade Batı kültürü temelinde şekillenmeye başlamıştır. Eğitim öğretim anlayışındaki bu köklü değişiklikler, öğretmen ve öğrencinin de sistem içerisindeki konumunu etkilemiştir. Bu konum, eğitimin temel felsefesine göre değişmeye devam etmiş olsa da öğretmenin ve öğrencinin nitelikleri konusu güncelliğini korumuştur. Bu araştırmanın amacı İslam eğitim klasiklerinde yer alan öğretmen anlayışını tespit etmeye çalışmaktır. Çalışma, nitel araştırma metodolojisine uygun olarak yürütülmüştür. Amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örneklemeyle belirlenen altı eğitim eseri çalışma örneklemini oluşturmaktadır. Veriler doküman incelemesi yöntemiyle toplanmıştır. Verilerin analizinde eğitim klasiklerinde yer verilen öğretmene dair cümleler analiz birimi olarak belirlenmiş ve içerik analiziyle öğretmen niteliklerini ifade eden temalara ulaşılmıştır. Bulgular, doğrudan alıntılarla desteklenmiştir.

Anahtar kelimeler: Öğretmen, Eğitim, Öğretmen Eğitimi, Öğretmen Profili.

Giriş

Eğitim sisteminin temel unsurlarından biri öğretmendir. Öğretmenin kişisel nitelikleri, meslekî yeterlikleri, eğitim seviyesi, yetiştiği sosyal çevre, deneyimleri, fikrî yapısı, vs. doğrudan veya dolaylı olarak eğitim öğretim ortamına yansımaktadır. Dolayısıyla öğretmenin kişilik birikimi öğrenciler üzerinde olumlu veya olumsuz anlamda etkileyici potansiyele sahiptir. Öğrencilerin derse yönelik tutumu, sınıf içi davranışları, kendilerine ve arkadaşlarına yaklaşımları, ruhsal ve manevi gelişimleri öğretmenden olumlu yönde etkilenecek şekilde gelişme kaydedebileceği gibi olumsuz yönde etkilenecek şekilde zarar görebilecektir. Öğretmenin olumlu yönleriyle etkilediği bireyler kişisel ahlakını geliştirerek ve akademik başarısını arttırarak ge-

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B017

* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Öğretmenliği Ana Bilim Dalı.
E-posta: feride_ersoy@hotmail.com

leceğin huzur dolu toplumunun inşasındaki yerini güvenle alırken, öğretmenin olumsuz bir etkisinin izleri kolay silinmeyeceğinden uzun vadede gerek birey gerek toplum açısından sıkıntılı süreçlerin yaşanmasına neden olacaktır. Dolayısıyla öğretmenin karakteri, sadece kendisiyle sınırlı kalmayıp eğitime de yansımakta, bireyden topluma uzanan bir köprüyü iyi veya kötü bir şekilde inşa etmektedir.

İslam eğitim anlayışında öğretmenlik bir peygamber mesleği olarak kabul edilmektedir. Hz. Muhammed (s.a.v.) Müslümanların ilk öğretmeni olarak kabul edilmektedir. Onun cami ve Suffa'da başlattığı öğretim içeriğinin yanı sıra ahlâki özellikleri ve üslûbu kendisinden sonraki nesillere örnek oluşturmuştur. Öymen (1963) Hz. Peygamberin vazifesini, inancını sadece sözü ile değil aynı zamanda bilfiil önderlik ve rehberlik etmek suretiyle de benimsetmek ve gerçekleştirmek yolunu tuttuğunu ve Medine'de inşa ettirdiği mescitte verdiği derslerinde ilk İslam öğretmeni ve eğitimcisi olduğunu davranışları ile de gösterdiğini ifade etmektedir (Öymen, 1963, s.61). Hz. Peygamberin kâmil şahsiyeti, Müslümanlar için takip edilecek bir yolun metodunu oluşturmaktadır (Ebû Gudde, 2009, s.207). İslam Peygamberinin ahlaki örneği ve tedrisatta izlediği yol, tarih boyunca farklı eğitim kurumlarıyla farklı Müslüman toplumlarda yaşayagelmıştır ki bu eğitim kurumlarından biri de medreselerdir.

İlk defa ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı konusunda farklı görüşler bulunan medreseler, Selçuklular Dönemi'nde devletin örgün eğitim kurumu olarak örgütlenmiş ve kısa süre içinde yaygınlaşmıştır (Güven, 1998, s.126; Makdisi, 1981, s.10; Öymen, 1963, s.64). Osmanlı Devleti de bir eğitim kurumu olarak medreselere oldukça önem vermiş ve bu eğitim kurumları, Padişah Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde açılan Süleymaniye Medreseleriyle eğitim öğretimde zirveye ulaşmıştır. Devletin ihtiyaç duyduğu âlimler, hâkimler, müftüler, imam-hatipler, müderris ve muallimler, doktorlar, vezirler, diğer memur ve bürokratlar bu eğitim kurumlarında yetişmişlerdir. İnsan yetiştirmede pek çok hizmet vermiş medreseler zamanla kendi içinde birtakım yeniden düzenlemeler ve tedbirler amaçlı ıslahatların merkezi konumuna gelmeye başlamış ve XVIII. yüzyılda Padişah III. Selim tarafından başlatılan ıslahatlar XIX. yüzyılda Padişah II. Mahmut tarafından devam ettirilmiştir. ıslahat çalışmaları, medreselerin kendi haline bırakılıp Batılı anlayışa sahip yeni okulların ve yabancı okulların açılmasıyla sonuçlanmıştır (Akın, 2011, s.20-21).

Osmanlı Devleti'nin eğitimde yenileşme arayışları, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam etmiştir. Medreseler, 1921'de Medâris İlmiye Nizamnamesi ile düzenlenmeye çalışıl- sa da 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim öğretim alanındaki hizmetine hukuken son verilmiştir. Ülkemiz eğitim sistemi açısından medreselerin kapatılması, eğitimdeki arayışları nihayete erdirecek bir çözüm getirmemiştir. Ülkenin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve toplumsal durumlarla etkileşimli olarak eğitim sistemi sürekli güncellenmiş veya yeniden düzenlenmiştir. "Daha iyi" arayışı her zaman devam etmiştir. Sistem içerisinde öğretmenin konumu ve kendisinden beklenen nitelikleri ise eğitim sisteminde temele alınan fikrî yaklaşıma göre değişmiştir.

“Bir yıl sonrasını düşünüyorsanız pirinç ekin, on yıl sonrasını düşünüyorsanız ağaç dikin, 50 yıl sonrasını düşünüyorsanız insan yetiştirin” diyen ünlü bir Çin atasözünden hareketle eğitim sürecinin böylesine uzun soluklu ve sabır isteyen bir uğraş olduğunu belirten Özsoy (2002) “kuşkusuz ki bunun en önemli sorumluluğunu da büyük ölçüde öğretmenler üstlenmektedir” demektedir. Ona göre; öğretmenlik mesleği her şeyden önce bir ideal, gaye ve bir hizmet mesleğidir. Maddi getirisi az olsa da manevi getirisi oldukça fazla olan bir meslektir. Öğretmenler sadece mütehassis (uzman) yetiştirmezler, onlar ayrıca mütehassis (duygulu, hisleri güçlü, duyarlı) insanlar yetiştirirler. Mevlana ne güzel ifade etmiştir: öğretmenlerin Ay gibi aydınlatıcı, Güneş gibi ısıtıcı ve olgunlaştırıcı, canlılara hayat verici olmaları gerektiğini (Özsoy, 2002, s.59-63).

Öğretmen, toplumun bugünü ve geleceğinin inşasında aktif rol sahibidir. Dolayısıyla yaşadığı toplumun değerlerinden, sosyal ve ekonomik koşullarından bağımsız olarak düşünülemezler. Nitekim günümüzdeki bilimsel ve teknik ilerlemeler, eğitimde öğrenci merkezli yeni anlayışların benimsenmesi, ailelerin iş yaşamında daha aktif olması, vs. gibi gelişmeler dikkate alındığında öğretmenlerimizin bu gelişmelerden bağımsız düşünülemediği açıktır. Günümüzde öğretmenin bazı yeterlik alanları tanımlıdır: Bu alanlar; “genel kültür bilgisi, alan bilgisi ve öğretmenlik meslek bilgisidir” (Celep, 2004, s.27-29). Bu yeterlik alanlarının yanında Türk Eğitim Derneği (2009) tarafından yapılan araştırmada günümüzde bir öğretmenin sahip olması gereken şu yeterlikler üzerinde büyük ölçüde görüş birliği sağlandığı ifade edilmiştir (Türk Eğitim Derneği, 2009, s.7-8):

- (1) Öğretmenin öğrencilerine ve öğrencilerin öğrenmesine adanmış olması, (2) Teknolojik pedagojik alan bilgisi, (3) Öğretimi planlama ve uygulama, (4) Değerlendirme ve izleme, (5) Öğretme öğrenme ortamında etkili bir iletişim sağlayabilme ve öğrenci davranışlarını yönetme, (6) Bireysel ve mesleki gelişimi planlama ve gerçekleştirme, (7) Diğer öğretmenler, veliler ve okul çalışanları ile iş birliği içinde çalışabilme, takım çalışması ve iş birliği, (8) Mesleki görevleri ve işiyle ilgili mevzuatı bilme ve anlama

Üre (2002) tarafından XXI. yüzyıl öğretmeniyle ilgili belirtilen nitelikler arasında; öğretmenin sanal ortamı eğitim amacıyla kullanabilmesi, internette araştırma yapabilmesi, bir mesleki derneğe üye olması, e-mail kullanması, sesli veya görüntülü iletişim kurabilmesi, vs. bulunmaktadır. Öğretmen aynı zamanda her öğrencinin kendine özgü öğrenme şekillerini ve duygularını tanımalı ve akademik açıdan da yeterlik gösterebilmelidir (Üre, 2002, s.4).

Öğretmen yeterlik beklentilerine bakıldığında bilgi ve beceri boyutunda daha çok beklenti içinde olduğu dikkat çekmektedir. Oysa öğretmenin, gerek rol model olmada gerek mesleki becerilerini hayata geçirmede temel dayanağını oluşturan manevi yapı, onun ahlakıyla açıklanabilir. Her insan gibi, öğretmenin de davranışlarında, sahip olduğu değer yargıları şekillendirici bir etkiye sahiptir. Nitekim ülkemizde son günlerde öğretmen ahlakıyla alakalı birtakım üzücü olumsuz haberler ortaya çıkmaktadır (2015, 30 Aralık, Haberler; 2016, 23

Şubat, Hürriyet; 2016, 30 Mart, Sabah; 2016, 01 Nisan, Milliyet; 2002, 22 Mart, Haber Vitriini; 2015, 2016, 11 Mart, Aktif Haber; 2015, 07 Aralık, Milliyet). Bu haberler karşısında vicdanen hissettiklerimiz ve toplumdan yansıyan söylemler ahlakın öğretmede ne derece beklenen önemli bir yapı olduğunu göstermektedir. Öğretmenin işlediği bir hata farklı bir meslek grubunun hatasından daha çok yadsınmakta, kınanmakta ve kabul edilmesi toplumsal vicdana güç gelmektedir.

Sonuç olarak öğretmenin olumsuz nitelikleri bireyin yanında toplumun geleceğini de olumsuz etkilemekte, vicdanları rahatsız ederken aynı zamanda mesleğinin hakkını veren öğretmenlerimizi de zan altında bırakmaktadır. Oysa ki saygın toplumlar, insan yetiştirmede tek kişiyi bile kaybetmeyi göze almamalıdır. Dolayısıyla toplumun birey yetiştirme sanatkârları olan öğretmenlerimizi seçmede, yetiştirmede ve izlemede “daha iyiye” ulaşmak gerekmektedir. Daha iyiye ulaşma çabası ve arayışı, bu çalışmanın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Prof. Dr. Fuat Sezgin’in “Büyük Çağ” olarak isimlendirdiği tarihi dönemde yazılan İslam eğitim klasiklerinde öğretmenden beklenen niteliklerin neler olduğu, sorusu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu çalışmanın amacı, İslam eğitim klasiklerinde yer verilen öğretmen profilini incelemeye çalışmaktır. Bu amaçla incelenen kitaplarda öğretmenin sahip olması beklenen özelliklere odaklanılmıştır. Özellikleri incelenen “öğretmen”, tarihi dönem ve anlayış farklılığı nedeniyle, günümüz okullarında görev yapan öğretmenden farklı olarak ya bir baba ya da bir hocadır. Hoca; âlim, muallim, müderris gibi isimler almaktadır.

Yapılan alanyazın incelemelerinde, İslam eğitim klasiklerinde öğretmenin özelliklerini keşfetmeye yönelik derinlemesine analiz yapılan bilimsel bir çalışmayla karşılaşmamıştır. Konuyu kısmen içeren veya kapsamı içinde öğretmen niteliklerine de yer veren bazı çalışmalar ve bu çalışmaların yanı sıra bazı tercüme eserler bulunduğu görülmüştür. Bu çalışmalardan biri Nazıroğlu (2011) tarafından tarihsel betimleme yöntemiyle yürütülmüştür. Araştırmacı bu çalışmasında; İslam eğitim sistemi içinde öğretmenlik sorumluluğunu üstlenen kişilerle ilişkili birtakım tartışmaları ele almayı amaçlamıştır. Kitabın içeriğinde öğretmenlikle ilgili temel meseleler birinci bölümde yer alırken ikinci bölüm İslam eğitim geleneğinde öğretmen yeterlikleri hakkındadır. Bu bölümde öğretmen yeterlikleri “kişisel” ve “mesleki” olarak iki başlıkta tarihsel bağlam içinde betimlenmiştir.

Konuyla ilgili bir diğer eser el-Ebrâşi (1995) tarafından kaleme alınmış, Hüseyin Varol tarafından Arapça aslından tercüme edilmiştir. Altı bölümden oluşan kitabın üçüncü bölümünde sadece altı sayfalık bir alanda “İslami terbiyede muallimin vasıfları” başlığıyla öğretmenin nitelikleri başlıklar halinde sunulmuştur. Öğretmenin takva, nezâhat, ihlâs, hılim, vakar, babalık şefkati gibi vasıflara sahip olması; talebenin psikolojik yönlerine, düşünce ve zevklerine aşına olması gerektiği belirtilmiştir. Tütüncü (1991) ise uzun yıllar Osmanlı medreselerinde okutulan Ta’limü’l-Müte’alim eserinin yazarını, Zernûcî’yi, çalışmıştır. Tarihi seyir içerisinde tarih metodu kullandığını ifade ettiği çalışmasında aynı zamanda Zernûcî’nin eğitim görüş-

leriyle Batılı bazı düşünürlerin eğitim görüşleri arasında mukayese yaptığını ve kıyaslama metodunu kullandığını ifade etmiştir. Araştırmacının vefatından sonra neşredilmiş eserde Zernûcî tanıtılmış ve tarihi bağlamında Zernûcî ile Batılı bazı düşünürlerin eğitim görüşleri farklı açılardan kıyaslanmıştır. Bu kıyas alanlarından biri de “öğretmenin vasıfları” konusudur. Konunun kitap içindeki yeri karşılaştırmalarla birlikte üç sayfayı geçmemektedir.

Bayraktar (2015) kitap çalışmasında öğretmen ve öğrenci münasebetlerini üç bölümde kaleme almıştır. Birinci bölümde; İslam eğitiminde kullanılan genel metotları ele alan ve eğitim kurumlarının dikkat çekici özelliklerini tanıtan yazar, aynı zamanda Kur’an ve Sünnet’te yer alan bazı eğitim öğretim yöntemlerine de yer vermektedir. Eserin ikinci bölümünde yazar; öğretmenliğin esasları, öğretmenin sahip olması gereken özellikler, öğretmen-öğrenci ve öğretmen-veli münasebetleri, öğrenci başarısının değerlendirilmesi, vs. gibi pek çok konuyu ele almıştır. Yazar aynı zamanda Gazâlî, Taşköprüzâde, Mâverdi ve Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi İslam eğitimcilerinin görüşlerine göre öğretmenin vasıflarını sadeleştirerek kaleme almıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde yazar; İslam eğitiminde öğrenci konusunu işlemiştir. Bu bölümde genel eğitim prensipleri, öğrencide bulunması gereken temel özellikler, öğrencinin akranlarıyla, öğretmeniyle, kitabıyla münasebetleri de ele alınmış ve bazı İslam eğitimcilerine göre öğrencide bulunması gereken özelliklere de yer verilmiştir.

İslam eğitim klasikleri, ilahiyat ve din eğitimi alanında farklı açılardan çalışılmıştır. Ancak yapılan çalışmalarda öğretmen nitelikleri konusu açıklanırken bazı kaynaklarda orijinal eserin sadeleştirilip tercüme edildiği bazı kaynaklarda ise ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerle birlikte eserden yapılan doğrudan alıntılarla müellifin eğitim görüşüne -İslam eğitim anlayışı kapsamında- yer verildiği görülmüştür (Bayraklı, 1980; Dağ ve Öymen, 1974; Bayraktar, 1984; İbn Cema, 1998; İbn Cema, 2015; Zernuci, t.y.; Tütüncü, 1991; Çelikel, 2008; Şentürk, 1986; İbn Sahnûn, 1996). Yapılan araştırmalarda İslam eğitim klasiklerinde yer verilen öğretmen niteliklerini ortak temalar çerçevesinde derinlemesine analiz eden bir çalışma ile karşılaşılmamıştır. Bu çalışmanın alan yazındaki söz konusu boşluğu doldurarak, İslam eğitim klasiklerinde yer verilen öğretmen niteliklerini ortak temalar temelinde açıklaması ve bulgularıyla hem alana hem de öğretmen nitelikleri üzerine düşünen araştırmacılara ve kurumlara katkı sağlaması beklenmektedir. İslam eğitim klasiklerinde öğretmen nitelikleri üzerine yürütülen bu çalışmada; İslam Medeniyetinin Altın Çağı’nı yaşadığı bir dönemde yazılmış bazı eserlerde yer verilen “öğretmen” profili ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yöntem

Nitel araştırma metodolojisine uygun olarak yürütülen bu araştırmanın amacı; İslam eğitim klasiklerinde yer verilen öğretmen niteliklerini tespit etmeye çalışmaktır. Eğitim sisteminin temel öğelerinden biri olan öğretmenin sahip olduğu nitelikler, öğrenciler üzerinde doğrudan veya dolaylı bir şekilde olumlu veya olumsuz etkiye sahiptir. Öğretmen konusu tarihten

günümüze güncelliğini korumuştur. Bu çalışmada, “Büyük Çağ”da kaleme alınmış bazı eserlerin tercümeleri nitel araştırma metodolojisine uygun olarak incelenmiştir.

Çalışmada üç konu kısıtlılık oluşturmaktadır: Birincisi; nitelikli tercüme eserlerle çalışılmıştır. İkincisi; “öğretmen” kavramı, incelenen eserlerde baba, hoca, muallim, müderris gibi kavramlara tekabül etmektedir. Üçüncüsü ise; incelenen eserlerin yazıldığı yüzyıllar ile günümüz arasında kültür, dil ve yazma sistematığı açısından birtakım farklılıkların olmasıdır. Bu durum verileri kavramlaştırma çıkarmasına neden olmaktadır. Verileri uygun bir şekilde tanımlayabilmek ve bilgiyi günümüze taşıyabilmek amacıyla mücahade, basîret, feraset gibi dönemin kavramları yanında “problem çözme”, “farkındalık”, “planlılık” gibi son yüzyıllara ait kavramlardan da yararlanılmıştır. Veri kavramlaştırma dönemi farkı dikkate alınmalıdır.

Örnekleme

İslam eğitim klasiklerinden Türkçeye çevrilmiş olan “altı eğitim eseri”, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örneklemeyle seçilmiştir. Örneklemede yer alacak kitapların orijinal metinlerinin Büyük Çağ’da yazılmış olmasına ve öğretmen niteliği hakkında bilgi verici olmasına dikkat edilmiştir. Araştırmanın örnekleminde yer alan eserler ve yazarları şöyledir:

(1) İbn Cema’adan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler (Yazan: İbn Cema [v.733/1338], Orijinal Adı: Tezkiretüs-Samî ve’l-Mütekellim fi Edebi’l-Âlim ve’l-Müteallim, Çeviren: M. Faruk Bayraktar); (2) İslamda Öğretmen Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale (Yazan: Kabîsî [v.403/1012], Orijinal Adı: er-Risaletül-Mufassale li Ahvali’l-Müteallimin ve Ahkami’l-Muallimin ve’l-Müteallimin, Çeviren: Süleyman Ateş ve Hıfzırrahman R. Öymen); (3) Minhâcü’l-Müteallim: Öğrencilerin eğitim öğretim metodu (Yazan: İsimsiz [Bursalı, Mustafa Örnekal’ın şahsi kütüphanesindeki yazma eserden tercümedir], Orijinal Adı: Minhâcü’l-Müteallim, Çeviren: Yunus Vehbi Yavuz); (4) Cevaplar (Yazan: İmam-ı Azam Ebu Hanife [v.150/767], Orijinal Adı: el Âlimü vel Müteallim, Çeviren: Naim Erdoğan); (5) İhyâ-i Ulûm-id-Dîn, (Yazan: İmam-ı Gazali [v.505/1111], Cilt I, Orijinal Adı: İhyâ’u ulûmî’d-din, Çeviren: Ali Arslan); (6) Eğitim ve Öğretimin Esasları (Yazan: İbn Sahnûn [v.256/870], Orijinal Adı: Âdâbu’l-Muallimîn, İnceleme ve Çeviri: M. Faruk Bayraktar).

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verileri “Doküman İncelemesi” yöntemiyle toplanmıştır. “Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizi kapsar. Nitel araştırmada doküman incelemesi tek başına bir veri toplama yöntemi olabileceği gibi diğer veri toplama yöntemleriyle birlikte de kullanılabilir” (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s.187). Bu çalışmada tek başına bir veri toplama yöntemi olarak kullanılmıştır. Veriler, nitel verilerin analizinde sıkça tercih edilen “içerik analizi” ile çözümlenmiştir.

Veri analizi sürecinde öncelikle örneklemede yer verilen eserler okunmuştur. Bu eserlerde yer verilen öğretmene dair cümleler analiz birimi olarak seçilmiştir. Analize dâhil edilecek

cümleler metin dosyasına yazılmıştır. Her bir cümlede yer alan niteliklerden aynı veya birbirine yakın anlamda olanlar bir araya getirilmiş ve tekrar bu haliyle okunarak verilerden kodlara ulaşılmıştır. Birbiriyle ilgili olduğu görülen kodlar bir araya getirilmiş ve kategorilere ulaşılmıştır. Kategorilerden ise temalara ulaşılmıştır. Ayrıca yapılan doğrudan alıntılarla bulgular desteklenmiştir. Çalışmanın inandırıcılığını ve aktarılabilirliğini arttırmak amacıyla son derece objektif düşünmeye ve veriyi kendi zamanı içinde değerlendirmeye dikkat edilmiştir. Ayrıca veri kaybı önlenerek her bir koda içerikte yer verilmiş, analize dâhil edilen hiçbir bilgi araştırma dışında bırakılmamıştır. Dış güvenilirlik amacıyla incelenen eserlerin künyeleri, analiz aşamaları verilmiştir. İç güvenilirliği arttırmak amacıyla üç araştırmacı kavramlarla ilgili panel tartışması yapmıştır ve alanda uzman bir başka araştırmacı tarafından içerik analizi tekrar incelenmiştir.

Bulgular

Bu bölümde çalışma kapsamında incelenen İslam eğitim klasikleri eserlerinin analiz edilmesi sonucunda ulaşılan bulgulara yer verilmiştir.

İslam Eğitim Klasiklerinde Öğretmen Nitelikleri

İslam eğitim klasiklerinde öğretmen; “irşat eden” ve “öğüt veren” öğretmen olarak isimlendirilmiştir. Çocuğu eğitime görevi bazen babaya verilmiş, babanın yeterli olmadığı durumda bu görev ücretli bir muallime devredilmiştir. Bazen öğretmen uzman kişi kabul edilmiş, hakları baba ile bir, hatta daha da üstün tutulmuştur. Ancak tüm eserlerde ilmin kendisi “mübarek” kabul edilmiş ve ilmin kadın erkek ayırmaksızın her Müslümana farz olduğu vurgulanmıştır. Öğretmenlik ise bir peygamberlik mesleği olarak görülmüştür. İncelenen eserlerde yer verilen öğretmenle ilgili metinlerin analizinden elde edilen bulgularda öğretmen profiliyle ilgili dört temaya ulaşılmıştır. Bu temalar şöyledir:

İnanç: İslam eğitim klasiklerinde öğretmenin nitelikleri arasında “inançlı” olması önemli bir yer tutmaktadır. İnanç temasında “dindar” bir öğretmen profili ortaya çıkmıştır. Yapılan analizde inanç temasında; “iman”, “amel” ve “ahlak” alt boyutlarına ulaşılmıştır. Ahlak kavramı; genel ve kapsayıcı bir üst kavram olmasına rağmen bu çalışmada öğretmenin; “Kur’an ahlakı”na sahip olması beklendiği ve kodlar “takva”, “züht” ve “cihat” boyutunda toplanmış olduğu için, ahlak kavramı, inanç teması altında yer almıştır. İnanç boyutu 216 koddan oluşmaktadır.

Bilgi: İncelenen eserlerde öğretmenin bilgi bakımından donanımlı olması gerektiği vurgulanmaktadır. Öğretmenin hem alanında “uzman” olması hem de “istisna bilgilere sahip” olması beklenmektedir. Bilgi boyutunda “liyakat”, “konu alanı bilgisi”, “genel kültür bilgisi” ve “adabı muaşeret bilgisi” ön plana çıkmıştır.

Beceri: İncelenen eserlerde öğretmenin sahip olması gereken kişisel ve mesleki becerilerin oldukça önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Bu bağlamda kişisel becerileri ile mesleki be-

cerileri birbiriyle ilişkili olsa da ayrı sunulmuştur. Öğretmenin kişisel becerileri; “sezme ve düşünmeye yönelik beceriler”, “kendini geliştirmeye yönelik beceriler” ve “sosyal-yaşamsal beceriler” başlığında toplanmıştır. Mesleki becerileri ise dört boyutta toplanmıştır: “Öğretim”, “danışmanlık”, “sosyal-yaşamsal” ve “gelişime açıklık”.

Değer: İncelenen eserlerde öğretmenin sahip olması gereken kişisel ve mesleki değerlerin oldukça önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Bu bağlamda kişisel değerleri ile mesleki değerleri birbiriyle ilişkili olsa da ayrı sunulmuştur. Öğretmenin kişisel değerleri üç temel kategori oluşturmuştur: Bireysel duyarlılığa ilişkin değerler, sosyal ilişkilere ilişkin değerler, Allah sevgisine yönelik değerler. Öğretmenin mesleki değerleri de üç temel kategoriye sahiptir: Bireysel duyarlılık, sosyal ilişkiler, Allah sevgisi.

İslam Eğitim Klasiklerinde Yer Verilen Öğretmen Kişiliğinin “İnanç” Boyutuna Dair Bulgular

Araştırma sürecinde incelenen eserlerde yer verilen öğretmen profilini oluşturan temalardan birinin “inanç” teması olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bu tema; “iman”, “amel” ve “ahlak” alt boyutlarını içermektedir. İslam eğitim klasiklerinde öğretmen niteliklerine bakıldığında “inançlı olma” özelliğinin çok önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. İncelenen eserlerde öğretmenin; “dindar” olmasının beklendiği görülmüştür. Bu bağlamda öğretmenden beklenen niteliklerde; “iman”, “amel” ve “ahlak” boyutunda bulgulara ulaşılmıştır. İnanç temasında ulaşılan kategorilerden biri; imandır. Öğretmen; Allah’a iman etmeli, Allah korkusu taşımalı, Ahiret hayatının olduğuna inanmalı, Allah’ın yarattığı kadere rıza göstermeli ve Allah’a teslimiyet içinde olmalıdır. Bir diğer kategori; “amel”dir. Öğretmen; amellerinde Allah’ın emirlerine ve Peygamberin sünnetine uygun “ibadet” etmelidir. Abdestli olma, namaz kılama, Kur’an’ı anlayarak okuma, dua etme, Allah’ı zikretme, gibi “dini vecibelerini yerine getirmeli”; dinin fazlalarını yerine getirmenin yanı sıra yasakladığı şeylerden de kaçınmalıdır. “Sevaba yönelme ve günden gün sakınma” öğretmenin bu kapsamdaki niteliklerinden biridir. Öğretmen bir taraftan sevap işlemeye çalışmalı, -ilim de dâhil olmak üzere- Allah rızası için sadaka vermeli diğer taraftan haramdan, bidatten, gıybetten, riyadan sakınmalı ve sürekli tövbe etmelidir. Öğrettiği insanları minnet altında bırakmamalıdır. Amel kategorisinde son boyut ise; “ihlâs” boyutudur. Öğretmen yakîn ilminde gelişmiş; ilmiyle âmil bir insan olmalıdır. Onun söylemleriyle eylemleri; dıştan gözlenen eylemleriyle içindeki gözlenemeyen duyguları birdir. İyiliği emreder ve kendi de yapar. Kötülüklerden sakındırır ve kendi de sakınır. Benzerini kendi yapıyor olduğu bir işi başkasına da yasaklamaz. Gazali (1971); “ilmiyle amel etmeyen kişiyi, ilaçların ismini teker teker sayan ve özelliklerini beyan eden hastaya” ve “yemeklerin lezzetini sayan fakat bilfiil tatma imkânı bulamayan açlara” benzetmektedir (Gazali, 1971, s.338).

İncelenen eserlerde inanç temasında ulaşılan bir diğer boyut da “ahlak”tır. Öğretmen Kur’an ahlakına sahip olmalıdır. Burada belirtilen ahlakın temelinde dini inanç olduğu için

bu temaya alınmıştır. Ahlak boyutunda; “takva”, “cihat” ve “züht” alt boyutları bulunmuştur. Öğretmen; takva bakımından ileridir. Daima dini yüceltme düşüncesiyle hareket etmesi onun cihadıdır. Ahlakı ise züht üzeredir. İlim edinmede ve öğretmede, kimseden dünyevi bir beklenti içinde olmaksızın, yalnızca Allah rızasını amaçlar. İlimini dünyalık taleplerine, halk aleyhine kullanmaya, şöhrete, rütbeye, rüşvete alet etmek ya da ilmiyle diğer âlimleri rezil etmek, onlara karşı böhürlenmek amacıyla ilim öğrenmez. Ayrıca kendisine getirilen hediyelerin 1 odun değerinden fazla olması durumunda o hediye kabul etmemesi gerektiği, halktan ve öğrencilerinden hediye isteğinde bulunmasının helal olmayacağı ifade edilmektedir. “Öğretmenin –sözleşmede belirtilen- ücretinin üstünde hediye veya başka bir şey vermelerini teklif etmesi, çocuklardan bir şey istemesi helal değildir” (İbn Sahnûn, 1996, s.50; Kabisi, 1966, s.60). Gazali (1971) “âlimler öğrendikten sonra amel eder ve amel ettikleri zaman öğrenme ile meşgul olurlardı” demekte ve ilim sahiplerinin lüksten, gösterişten, şatafattan, siyasilerden uzak bir yaşamı tercih etmelerinin önemine dikkat çekmektedir (Gazali, 1971, s.354-358).

İslam Eğitim Klasiklerinde Yer Verilen Öğretmen Kişiliğinin “Bilgi” Boyutuna Dair Bulgular

Araştırma sürecinde incelenen eserlerde yer verilen öğretmen profilini oluşturan ikinci temanın “bilgi” teması olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. İncelenen eserlerde öğretmenin mesleğinde oldukça “bilgili” olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu temada; “liyakat”, “konu alanı bilgisi”, “genel kültür bilgisi” ve “adabı muâşeret bilgisi” ön plana çıkmıştır. Öğretmen; ilminde uzman, maharetli olmalı ve kendi uzmanlık alanında eğitim vermelidir. İlmi sadece derlemelerden ibaret olmamalı, alanındaki bilginin iyisini de kötüsünü de bilmelidir. Diğer bir ifadeyle öğretmen; şerri de hayrı da bilir. Öğrencilerine ahiret ilimlerini öğretir, uhrevî ve daimi hayatı tanıtır. Dolayısıyla derslerinde ayetleri, hadisleri, fıkıhı açıklayabileceği bilgi derinliğine sahip olmalıdır. Ayrıca “istisnaları” yani hangi durumda ne yapılacağına, nasıl davranılacağına dair kuralları da anlatabileceği bilgi birikimine sahip olmalıdır. İbn Cema (2015) öğretmenin devamlı olarak bilgisini arttırması gerektiğine dikkat çekmekte ve ders dışında ilmi araştırmalar yapmayı, bilgi toplamayı öğretmenin asli görevleri arasında görmektedir. Hatta öğretmenin ilimde belli bir mesafe kat ettikten sonra eser yazması gerekliliğine de dikkat çekmektedir (İbn Cema, 2015, s.18-19).

İslam Eğitim Klasiklerinde Yer Verilen Öğretmen Kişiliğinin “Beceri” Boyutuna Dair Bulgular

Araştırma sürecinde incelenen eserlerde yer verilen öğretmen profilini oluşturan üçüncü temanın “beceri” teması olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bu tema; “kişisel beceriler” ve “mesleki beceriler” alt boyutlarını içermektedir.

Öğretmenin Kişisel Becerileri

İncelenen eserlerde öğretmenin sahip olması beklenen kişisel beceriler arasında; “sezme ve düşünmeye yönelik beceriler”, “kendini geliştirmeye yönelik beceriler” ve “sosyal-yaşamsal beceriler” yer almaktadır. Sezme ve düşünmeye yönelik beceriler arasında; “ferâset”, “basîret”, “farkındalık”, “tefekkür”; kendini geliştirmeye yönelik beceriler arasında; “gelişime açıklık”, “araştırma”, “planlılık”; sosyal-yaşamsal beceriler arasında; “etkili iletişim”, “itidal”, “mücadele”, “mücadele”, “problem çözme” becerileri yer almaktadır.

Öğretmenin sezgi yetisinin gelişmiş olması beklenmektedir. “İlmin kaynağı” olarak görülen kalp (Gazali, 1971, s.366), öğretmen için kıymetli bir rehberdir. Kalbiyle fikrini buluşturacak bir basirete, farkındalığa ve ferasete sahiptir. Öğretmen aynı zamanda sır sahibidir ve sık sık tefekkür eder. Öğretmen, kendini geliştirmeye daima açık olmalıdır. İlmî araştırmalar yapmalı ve bilgi toplmalıdır. Onun hayata dair hedefleri ve bu hedefleri gerçekleştirecek planları olmalıdır. Sonuç olarak hem ilmen hem mânen kendini geliştirmeye çalışır.

İncelenen eserlerde öğretmenin sosyal-yaşamsal becerilerinin de gelişmiş olmasının beklediği görülmüştür. Bu becerilerden biri; “etkili iletişim” becerisidir. İletişimde kalp ve niyet temizliği önemslenmektedir. Öğretmen, ayrıca, iletişim kurarken; “hüs-ü zân”, “kalbini ve dilini tutabilme”, “öfkesini dizginleyebilme” beklenmektedir. Etkili iletişim becerisine sahip bir öğretmen; “özgüven sahibi”, “samimi”, “nezaketli”, “güler yüzlü”, “açık sözlü” ve gerektiğinde “kinaye yapabilen” biridir. Ancak Gazali (1971) kendisine düşmanlık edeceğinden çekindiği halkla arasında mesafe koymasını gerektiğini ifade etmektedir (Gazali, 1971, s.342).

Öğretmenin sosyal-yaşamsal becerileri arasında yer alan “itidal” onun davranışlarında oldukça önemlidir. Bir şeye körü körüne bağlanmaması, davranışlarında aşırı yoksunluğa veya fazlalığa kaçmaması beklenmektedir. Sosyal-yaşamsal beceriler bakımından öğretmenden; yaşamındaki güçlülere katlanabilen yılmayan bir “mücadeleci” ve sürekli ahlakını güzelleştirmeye gayret eden bir “mücadeleci” kişiliğe sahip olması ve hayatındaki meselelerle ilgili “problem çözme” becerisinin de gelişmiş olması beklenmektedir. Akıllı ve zeki olduğu da vurgulanan öğretmen, bu yolda kararlılık gösteren güçlü bir iradeye sahiptir.

Öğretmenin Mesleki Becerileri

İncelenen eserlerde öğretmenin sahip olması beklenen mesleki becerileri dört boyutta isimlendirilmiştir: “Öğretim”, “danışmanlık”, “sosyal-yaşamsal” ve “gelişime açıklık”. Öğretmenin öğretim becerileri arasında; “hedefe uygun içerik düzenleme”, “uygulama”, “değerlendirme”, “değerler eğitimi yürütme” yer almaktadır. Danışmanlık becerileri arasında; “rehberlik”, “izleme”, “liderlik”, “rol model olma”; sosyal-yaşamsal becerileri arasında; “etkili iletişim”, “zaman yönetimi”, “problem çözme”; gelişime açıklık becerileri arasında; “irade/otokontrol/nefs terbiyesi”, “öğrenmeye açıklık ve ilgi” becerileri yer almaktadır.

Görüldüğü gibi öğretmen plandan değerlendirmeye bir öğretim sürecini şekillendirebil-

melidir. Bunun yanı sıra içerik düzenleme kapsamında öğretmenin öğretim ortamı oluşturabilmesine de değinilmektedir. Kabisi (1966) öğretmenin, -duruma bağlı değişmekle birlikte- öğretimin gerçekleşeceği mekânı kiralayabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca İbn Sahnûn'dan aktardığı bilgiye göre öğretim ortamı cinsiyete göre oluşturulmalı, kızlarla erkekler ayrı okutulmalıdır (Kabisi, 1966, s.55, 64-65). Minhâcü'l-Müteallim'in müellifi (2009) ise öğretim ortamının zeka seviyesine göre oluşturulması gerektiğine dikkat çekmektedir: "Öğretmen öğrencinin öğretimini şekillendirmeli, zeki insanları zeki olmayanlarla beraber okutmamalıdır. Çünkü bu, zeki öğrenciyi geriletir, zeki olmayan öğrencilerin ise tembelleşmesine sebep olur" (Minhâcü'l-Müteallim, 2009, s.50). Ayrıca yine içerik düzenleme kapsamında öğretmen iyi bir planlayıcıdır. İçerik planlanırken; dini bilgiler, Kur'an'ı Kerim öğretimi, namaza ve abdeste başlatma gibi temel bilgiler önceliklidir. Ders saatleri, öğretim yöntemleri ve konu kapsamı belirlenirken daima öğrenci yararını gözetmelidir. Öğrencilerin; günlerini doluca geçireceği, kendilerini ilgilendirmeyen meselelerle meşgul olmayacağı bir plan yapmalıdır.

"Uygulama" boyutunda öğretmen; "öğretim ilkelerini, yöntem ve tekniklerini kullanma", "sınıf yönetimi" gibi mesleki becerilere sahip olması beklenmektedir. Öğretmen; uygulama sürecinde; "derstekilerin rahatlıkla görebileceği bir yerde oturmalı", "öğretim ilkelerine uygun" ders işlemelidir. Öğrencilerin hazır bulunuşluk seviyesini ölçmeli, dersi kolaydan zora, genelden derine doğru derece derece işlemelidir. Öğretimde öğrencinin anlayışının açık olduğu, öğrenmeye hazır olduğu vakitleri dikkate almalı ve bir konu iyice anlaşılmeden diğerine geçmemelidir. Öğretimde Hz. Peygamberin (s.a.v.) yaklaşımını uygulaması beklenen öğretmen; öğüt verme, anlatım, telkinde bulunma, talim ve arz (öğretim dinleme), betimleme, örnekler sunma, öğrenciyi araştırmaya yönlendirme, tekrar etme, mektup yazdırma, kıyaslama, vs. gibi teknikleri kullanabilmelidir. Öğrenciye, öğrenmeyi öğretmelidir. Öğrenci kapasite ve seviye bakımından uygunsa kanıtları açıklayarak bilgiyi derinlemesine, uygun değilse sığ bir şekilde vermeli ve anlaşılmayan konularda açıklamalar yapmalıdır. Ancak öğrencileri usandıracak gereksiz tekrarlardan kaçınmalıdır. Ders bitimine yakın bir hatırlatma yapan öğretmen aynı zamanda net bilgi sunarak konuyla ilgili şüphe bırakmamalıdır. Ders bitiminde ise öğrencilerine günün konusunu muhakkak müzakere ettirmelidir.

"Uygulama" boyutunda öğretmenin, ayrıca, "sınıf yönetimi" konusunda gerekli becerilere sahip olması beklenmektedir. Bu bağlamda öğretmen; sınıfı gürültüden uzak tutabilmeli, disiplini bozucu davranışları önleyebilmeli, sınıf disiplinini sağlayabilmelidir. Öğretmen; öğrenciyi disipline ederken fiziksel cezadan mümkün olduğunca uzak durmalı ve öfkesini kontrol etmelidir. Öğrencinin "disipline edilmesi" genel olarak "beden dilinin etkin kullanımı" ile sağlanmalıdır. Dolayısıyla öğretmenin, beden dilini, jest ve mimiklerini öğretimde etkili bir şekilde kullanması; yüz ifadesiyle bile öğrenciyi hatalı bir davranış yapıp yapmadığını hissettirebilmesi beklenmektedir. Disipline ederken öğrenciyi yasaklar koymamalı; gerektiğinde "ima ve tariz" (iğneleme söz sanatı) kullanabilmelidir.

Eğitimde ceza, öğrenci bir konuyu kavrayamadığı için değil ahlaken ileri düzey sorunlu bir davranışta ısrarı nedeniyle uygulanmalıdır. Minhâcû'l-Müteallim (2009)'de öğretmenin öğrenciye dersi anlamadığı için kızmaması hatta anlamadığı konuları anlayıncaya kadar tekrar etmesi gerektiği ifade edilmektedir (Minhâcû'l-Müteallim, 2009, s.50). Kabisi (1966)'ye ve Sahnûn (1996)'a göre öğretmen, ahlaki bir zaafiyetini gördüğü öğrencisini önce "uyarmalı", sonra "azarlamalı" ve eğer hatada ısrarcıysa dirre denilen bir çubukla yüzü ve kafası dışındaki bir bölgesine -öfkeyle olmamak, terbiye etmek amaçlı olmak koşuluyla- bizzat kendisi "üç kez vurmalıdır" (Kabisi, 1966, s.54-55, 81; İbn Sahnûn, 1996, s.45-46). İbn Cema (2015)'ya göre ise "öğrenciden yüz çevirmek ve ilgiyi kesmek verilebilecek en ağır cezadır" (İbn Cema, 2015, s.48).

İslam eğitim klasiklerinde öğretmenin sahip olması gereken beceriler arasında "değerlendirme" becerisi de bulunmaktadır. Bu kapsamda öğretmen çocukların çalışmalarını kontrol ederek onlara dönütlerde bulunmalı ve onları imtihan ederek öğretimi değerlendirebilmelidir. Öğretmenin değerlendirme boyutunda kullanabileceği bazı teknikler bulunmaktadır: Ezber tekrarı yaptırma, kavramayı ölçme, kanıta dayalı sınav yapma, ortaya problem atarak konunun anlaşılma durumunu ölçme gibi tekniklerle yaptığı değerlendirmede öğrencilerin liyakate göre merteye kazanmasına önem vermelidir.

Öğretmenin mesleğinin "öğretim" boyutunda sahip olması beklenen beceriler arasında "değerler eğitimi yürütme" becerisi de bulunmaktadır. Bu bağlamda öğretmen; "amaç", "içerik", "yöntem-teknik" ve "değerlendirme" boyutlarında değerler eğitimi bağımsız olarak yürütebilme becerisine sahip olmalıdır. Öğretmen amaç boyutunda; öğrencilerini güzel ahlakla yetiştirmeyi amaçlamalıdır. İçerik boyutunda ise; bu amaçla tasarlanan örtük ya da resmi içerik öğrencileri kötü davranışlarından sakındırırken iyi davranışlara teşvik edici olmalıdır. Bir diğer ifadeyle öğrenci davranışını olumlu yönde geliştirebilmeli veya olumsuzdan olumluya dönüştürebilmelidir. Örneğin; iç temizliği, ruh inceliği, züht, sabır, dine bağlılık, orfe değer verme, hayrı amaçlama, şerden uzaklaşma, ilim, çalışkanlık, kanaatkârlık, kardeşlik bilinci, Allah rızası için ilim öğrenme, çalışmada ve sözde ölçülü olma, vs. gibi konularda teşvik etmelidir. Fakat dünyevilik, boş işlerle ilgilenme, zorbalık, kötü ahlak, vs. gibi konularda ise men etmelidir. Yöntem-teknik boyutunda; öğretmenin değerler eğitiminde işe koşabileceği yöntemleri ve teknikleri çok iyi bilmesi beklenmektedir. Öğüt verme; uyarıda bulunma; sorumluluk verme; hadisler, rivayetler ve şiirlerden faydalanma; öğrenciden söz alma; iş birliğine teşvik etme; ilim öğrenmeye motive ve teşvik etme; etkili pekiştirici kullanma; târiz ve ima; nasihat etme; rol-model olma bunlardan bazılarıdır. Değerlendirme boyutunda; uyguladığı eğitimin amaca ulaşmış olmadığını değerlendirebilmesi beklenmektedir. Öğretmen; öğrencilerin -yaramazlığına bakmaksızın- ahlak ve adabını gözetlemeli, davranışlarını takip etmeli, değerlendirmeli ve dönüştürmelidir. İmam-ı Azam (1969) öğretmeni bir doktora benzeterek; "bilirsiniz ki doktorun hastası, ne kadar hırçın olursa olsun ona katlanır tedavisini yapar" demektedir (İmam-ı Azam, 1969, s.26).

İncelenen eserlerde öğretmenin “danışmanlık” becerileri arasında; “liderlik”, “rol model olma”, “rehberlik”, “izleme” becerilerinin yer aldığı görülmüştür. Öğretmen hem öğrencilerinin hem de toplumun eğitimcisi ve onların ebedi hayat saadetine vesile olan bir “lider” olarak görülmektedir. O, toplumun “rol model” aldığı kişidir. Bu nedenle tüm davranışlarında topluma rol model olduğunun şuur ve sorumluluğuyla hareket etmeli, olumlu tutum ve davranışlarıyla topluma örnek şahsiyet olmaya çalışmalıdır. Halkı hataya sürükleyecek bir hataya kendisi de düşmemelidir. İyi bir öğretmen, aynı zamanda, öğrenciyeye “rehberlik” edebilme ve “izleme” konusunda yeterli vasıflara sahip olmalıdır. Bu bağlamda öğrencilerine ilmin kapılarını açmalı, yol göstermeli, yöntem ve usul öğretmeli, akademik ve mesleki gelişimine “rehberlik” edebilmelidir. Onların davranışlarını “izlemeli”, gözlemlemeli ve ilim camiasında yer edinmeleri için gerekli yöntemleri ve ahiret hayatlarının kurtulması için gerekli bilgi ve becerileri kazandırmalıdır. Derse yeni başlayan öğrencileri arkadaşlarına ve derslerine alışınca kadar onları desteklemelidir. İbn Cema (2015) âlimlerin diğer insanlardan daha bilgili olduğu için “insanlara iyi örnek” olmaları gerektiğini ifade etmektedir (İbn Cema, 2015, s.12). Gazali (1971) tarafından aktarılan Yahya Bin Yezid bin Abdülmelek’ten Malik Bin Enes’e yazılan mektup öğretmenin insanlar tarafından bir yol gösterici, bir lider olarak görüldüğünü göstermektedir (Gazali, 1971, s.350):

“Emma ba’dü ey Malik! İşitiyorum ki sen ince elbiseler giyerek elenmiş unlardan yapılmış ekmekler yemişsin. Yumuşak mefruşat üzerinde oturur, kapında nöbetçiler bekletiyormuşsun. Halbuki sen ilim kürsüsünü işgal eden bir zatsın; ta uzak diyarlardan develerin göğüsleri dövüle dövüle sana geliniyor. Halk sana koşup seni lider biliyor ve senin sözlerine kulak vererek arkandan gidiyor. O halde ey Malik! Allah’tan kork ve tevazudan ayrılm. Benden sana bir nasihat olmak üzere bu mektubu yazıyorum. Allah’ın selamı üzerine olsun.”

Öğretmenin mesleki becerilerinden biri de; “etkili iletişim”, “zaman yönetimi”, “problem çözme” alt boyutlarından oluşan “sosyal-yaşamsal” becerileridir. Etkili iletişim becerisi, incelenen eserlerde sıkça vurgulanmıştır. Empati, hitâbet, farkındalık, başkalarıyla iyi geçinme, etkili dinleme, sükût etme, değer verme, ilgi gösterme, tanıma, öfke kontrolü, saygı mesafesi bırakma, itidalli yaklaşım, arabuluculuk, vs. gibi beceriler bu kapsamda yer almaktadır.

Yapılan analizde öğretmenin öğrencileri arasındaki anlaşmazlıkları çözen, çözemediğinde veliyle irtibat kuran bir “arabulucu”, kendisine davranılmasını istediği gibi karşındakine davranan bir “empati” kurucu şahsiyet olmasının beklendiği görülmüştür. Ayrıca öğretmen; öğrencilerine; açık ve anlaşılır ifadelerle, düzgün bir diksiyonla, ölçülü ve insaflı güzel bir üslûpla, yumuşak ve kontrollü bir ses tonuyla hitâb etmelidir. Sorunlu davranışları kabaca değil, kişiliğe hakaret etmeden büyük bir incelikle öğrenciyeye fark ettirmeli; Onu etkili dinleyebilmelidir. Kendisini dinleyenlere de söz hakkı vermeli, konuşan öğrenci utangaçsa ona yardımcı olmalıdır.

Etkili iletişim becerisine sahip olan bir öğretmen; öğrencilerine değer verir, ilgi gösterir ve onları tanır. “Değer verme” ve “ilgi gösterme” bağlamında öğretmenden öğrencilerinin özel durumlarını, soylarını, memleketlerini, isimlerini öğrenmesi; onlara ismiyle hitap etmesi; hâl ve hatırlarını sorması; onlarla selamlaşması; ihtiyaçlarına, sorun çözümlerine yardımcı olması; hasta ise ziyaretine gitmesi beklenmektedir.

Etkili iletişim becerisine sahip bir öğretmenin “tanıma” becerisine de sahip olması gerekmektedir. Öğretmen; basîret sahibi, bizzat “tanıyıcı” ve “keşfedici” kişi olmalıdır. Bu beceri kapsamında; öğrencilerin zekâ, anlama ve kavrama düzeyini, bireysel farklılıklarını, kapasitesini, liyâkatini, hâleti ruhiyesini, kişiliğini, huyunu, yeteneklerini, vs. sezebilmeli, keşfedebilmeli ve tanıyabilmelidir. Minhâcü'l-Müteallim (2009)'de “her türlü öğrenciye aklının erdiği, zihninin idrak ettiği konuşması gerekir” denilmektedir (Minhâcü'l-Müteallim, 2009, s.57). Gazali (1971) ise “öğrencinin anlayışını iyi tespit etmeyi, kaldırabileceği kadar ders vermeyi” öğretmenin vazifelerinden saymaktadır (Gazali, 1971, s.303). Öğretmenin ilme ehil olan öğrenciyi tanınması, ilmi ona uygun seviyede öğretebilmesi ise bu becerilerle mümkündür.

Etkili iletişim becerisine sahip olan bir öğretmen; “sükût etme”, “farkındalık”, “iyi geçinme” ve “itidal” becerilerine de sahip olmalıdır. Öğretmen “sükût etme” bağlamında; boş konuşmaktan, bir konuyla ilgili fetva vermede herkesten önce davranmaktan, dinleyenleri usandıracak kadar çok konuşmaktan sakınır. Kendi yeterlilik düzeyinin farkındadır ve “bilmiyorum” demekten kaçınmaz. Yeterli olmadığı konularda soru soran kişiyi uzman meslektaşlarına yönlendirir. Meslektaşlarıyla iyi geçinir. Ayrıca davranışlarında itidal sahibidir. İfrat ve tefritten uzak durur. Nerede, nasıl davranması ve nasıl konuşması gerektiğini bilir. Öğrencisine surat asmaktan veya onunla laubali olmaktan kaçınır. Konuşmasında da bir “itidal (ölçülülük)” vardır. Her işittiğini, her bildiğini her yerde konuşmaz. Cahillerle konuştuğu konunun içeriği ve dil seviyesiyle âlimlerle konuştuğu içerik ve dil farklıdır. Gazali (1971) halka ilmin ince meselelerine dalmaması ve halkı şüphelere sürükleyecek münakaşa kapısını açmaması gerektiğini (Gazali, 1971, s.306-307); Minhâcü'l-Müteallim (2009) ise halkla güven ve ümit kesmek konularını konuşmaması gerektiğini bu konuşmanın Allah'tan ümitsizliğe ya da Allah'ın azabından emin kılmaya sebep olma tehlikesiyle birlikte ifade etmektedir (Minhâcü'l-Müteallim, 2009, s.57-58).

İslam eğitim klasiklerinde, “etkili iletişim” becerisine sahip bir öğretmenden beklenen bir diğer beceri; “öfke kontrolü” becerisidir. Öğretmen; öfkesine yenilmemeli, öfkesiyle hareket etmemelidir. Öfkelenildiği bir anda çocuğa asla vurmamalı hatta onu azarlamamalıdır. Kabisi (1966) lisandan gelen kötü sözlerin insanda kızgınlık uyandırdığını ve mektebin gazap yeri olmadığını ifade etmektedir (Kabisi, 1966, s.54). İncelenen eserler bu konuda öğretmenlerle doludur. Öğretmenin öfke yerine “iltifat etmesi”, “sakin”, “sevecen ve neşeli” davranması, derste bulunmayan öğrencilerini bile hayr ve övgüyle anması ancak öğrencisiyle arasına “saygı” mesafesini de koyması, talebe karşısında kendi otoritesini koruması gerekmektedir.

İletişim becerisinden sonra sosyal-yaşamsal beceriler boyutunda sınıflanan “zaman yönetimi” ve “problem çözüme” de öğretmenin sahip olması beklenen becerilerdendir. Bu bağlamda öğretmenden zamanını etkili planlaması ve hayatta karşısına çıkan meselelerini kolayca çözebilmesi, karşılaştığı sıkıntılardan ve sorunlardan kolayca kurtulmayı başarması beklenmektedir.

Öğretmenin mesleki becerilerinde son boyutun “gelişime açıklık” boyutu olduğu bulunmuştur. Gelişime açıklık boyutu öğretmenin hem bilgi hem de ahlak olarak daima kendini kontrol etmesi ve geliştirmeye çalışmasıyla ilgilidir. Nitelikli bir öğretmen; “iradeli olma”, “otokontrol” ya da asıl tabiriyle “nefis terbiyesi” diyebileceğimiz beceriye sahip olmalıdır. Öğretmen, nefisine hâkim olabilmelidir. Nefsinin isteğiyle boş konuşmamalı, gereksiz yere gülmemeli, kahkaha atmamalı; nefsinin hevâsından, tamahkârlığından, aşırılığından, şehvetinden uzak durmaya çalışmalıdır. Bunu yaparken dengeyi korumalı ve aldırmaçlık yoluna gitmemelidir. Nefsini sürekli kontrol etmeli ve terbiye etmelidir. Ahlâkî durumunu kontrol ederek iyiye doğru geliştirmelidir. Bir anlamda gönül gözü daima kendi hâl ve hareketlerinin kontrol ve eğitimi üzerine takiptedir. Gazali (1971) bu konuda; “kalbini daima murâkabe altında tutar” ve kötü düşüncelerden arındırmaya çalışır (Gazali, 1971, s.365) demektedir. Böylece ahlaki gelişime daima açık olmakta, ahlakını güzelleştirmektedir.

Gelişime açıklık boyutunda bir diğer beceri de kendisini öğrenmeye motive edebilme becerisidir. İyi bir öğretmen; “öğrenmeye açık/motive/istekli ve ilgili” olmalıdır. Bu bağlamda “araştırmacı” bir yönü vardır. Sürekli kendini yenilemeye, geliştirmeye, öğrenmeye devam eder. Hem yeni bilgiler edinmeye, hem de ilmini başkalarına öğretmek için çalışır. Çocuklardan arta kalan vakitte çocukların menfaatine olacaksa ilim mütalaa eder. Belirli bir ilmî doygunluğa ulaştıktan sonra boş vakitlerinde bir eser yazmalıdır. Sohbetler ve yorumlar yapmalı, konferanslara katılmalıdır.

İslam Eğitim Klasiklerinde Yer Verilen Öğretmen Kişiliğinin “Değer” Boyutuna Dair Bulgular

Araştırma sürecinde incelenen eserlerde yer verilen öğretmen profilini oluşturan temalardan dördüncüsünün “değer” teması olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bu tema; öğretmenin “kişisel değerleri” ve “mesleki değerleri” alt boyutlarını içermektedir.

Öğretmenin Kişisel Değerleri

İncelenen eserlerde öğretmenin faziletli, terbiyeli, güzel ahlaklı olması sıkça vurgulanmaktadır. Bu bağlamda üç temel kategori oluşmuştur: Bireysel duyarlılığa ilişkin değerler, sosyal ilişkilere ilişkin değerler, Allah sevgisine yönelik değerler. Öğretmenin bireysel duyarlılığına ilişkin değerler arasında; diğergâmlık, cömertlik, yardımseverlik, iyilikseverlik, sorumluluk, kültürel mirasa duyarlılık, aile bağlarına önem verme, israf etmeme, kanaatkârlık, azimli olma, çalışkanlık değerlerinin yer aldığı bulgusuna ulaşılmıştır. Öğretmenin sosyal ilişkilerine ilişkin değerler arasında; adalet, ağırbaşlılık, affedicilik, cesaret, dürüstlük, güler yüzlülük,

hakkaniyet, iffet, hikmet, hilm, hoşgörü, merhamet, tevazu, önyargılı olmama, rıfk, sabırlılık, saygı, şefkat, tahammül, temizlik değerlerinin yer aldığı bulgusuna ulaşılmıştır. Öğretmenin Allah sevgisine yönelik değerler arasında; Allah sevgisi, cihat, ihlâs, tevekkül, züht, şükür değerlerinin yer aldığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Öğretmen bireysel duyarlılık ve sosyal iletişim bakımından gelişmiş, amaçlarında Allah'a sevgiyle, muhabbetle yönelmiş bir karakter olarak görülmektedir. Değerlerin kodlarında vurgulanan ifadelerden; öğretmenlerin adaletli ve hakkaniyetli olması, haklı ile haksız ayırt etmesi, haklıdan yana bir tavır sergilemesi, kendi hayatında da bu değerleri ilke edinmesinin beklendiği anlaşılmaktadır. Kabisi (1966) öğretmenin iş hayatından bahsederken hastalansa bile yerine ücretle liyakatli birini koymayan öğretmenin tatil gününde hizmet vermediği için ücreti hak etmediğini ve dolayısıyla çalışmadığı zamanın ücretini almaması veya aldıysa geri vermesi gerektiğini belirtmektedir (Kabisi, 1966, s.62-63).

Öğretmen sosyal ilişkilerinde, aynı zamanda, hoşgörülü, affedici ve önyargısız olmalıdır. Kin tutmamalı, halkın cehaletini affedebilmelidir. Kendisine sadece şeytanı düşman bilmeli ve dostlarını iyice anlayıp dinlemelidir. Rıfk ve hilm onun değerleri arasındadır. Davranışlarında nezaketli, güler yüzlü, çevresindeki insanlarla iyi geçimlidir. Kendisiyle aynı fikirde olmayan kişileri bile kırmamaya çalışmalıdır. Öğretmenin davranışları, bir cahilin davranışları gibi olmamalıdır. Öğretmen edepli, iffetli, temiz, hikmet sahibi olmalı ve aile bağlarına önem vermemelidir. Öğretmen yumuşak huyludur. Kendinin en ileri olduğunu ifade etmeyecek, gurura ve kibre kapılmayacak bir tevazuya sahiptir. Hocasına, âlime, ilme, öğretime, kendisinden üstün olanlara saygı gösterir. Sabırlı ve tahammül gücü yüksektir. Kimseye zorbalık etmez ve aynı zamanda zorbalığa boyun eğmeyecek cesarete sahiptir.

Öğretmen bireysel duyarlılığa ilişkin pek çok değere sahiptir. Diğergâm olmak, onun sahip olduğu önemli bir değeridir. Kendisi için istediğini diğer âlimler için de istemeli, onlara da dua etmeli ve onlarla rekabete girişmemelidir. Kültürüne aidiyet hisseder. Kültürel mirasa duyarlıdır. Sorumluluk sahibidir. Öğretmen azimli ve çalışkandır. Ondan; bilgiye açık ve istekli olması, ilim öğrenmede son derece gayretli olması, ilmini sürekli arttırmaya çalışması, tembellik etmeyip gevşeklik göstermemesi beklenmektedir. Öğretmen; dürüsttür. Onun özü sözü bir, dili temiz, sözleri dosdoğru olmalıdır. Dürüstlük sadece sözde ve eylemde değil aynı zamanda niyette yani kalpte de bulunmalıdır. Kalp ayrıca merhamet sahibi olmalı; öğretmen, şefkati yüreğinde hissedebilmelidir. Eli açık yani cömert olmalı, fakirleri sevmeli, iyilik yapabilmelidir. Kendisinden zengin olanlara imrenerek kendine verilen nimetleri küçümsememeli, israf etmemeli, payına düşene rıza göstermeli, kanaat etmelidir.

Allah'a sevgi ve muhabbetle yönelen öğretmen; kalbinde Allah sevgisi taşınmalıdır. Hakk'ın açığa çıkmasını Batıl'ın silinmesini amaçlamalı, Hakk'ın peşinden gitmeli ve batıla karşı cihat etmelidir. İlmine uygun davranmalı yani ihlâslı olmalıdır. Allah'ın verdiği nimetlere şükretmeli, daima tevekkül içinde olmalıdır. O, dünyevi konforları amaç edinmeyecek ve debdebeden gösterişten uzak durabilecek bir züht ahlakına sahip olmalıdır.

Öğretmenin Mesleki Değerleri

Öğretmenin bireysel değerlerinin mesleğine de yansıtacağı muhakkaktır. Fakat incelenen eserlerde, özellikle öğrencilerine yönelik olduğu belirtilen değerler, öğretmenin mesleki değerleri içerisinde sınıflanmıştır. İncelenen eserlerde öğretmenin mesleki değerlerine ilişkin, kişisel değerlerinde olduğu gibi, üç boyut tespit edilmiştir: Bireysel duyarlılık, sosyal ilişkiler, Allah sevgisi.

Öğretmenin bireysel duyarlılığına ilişkin değerler arasında; "çalışkanlık", "adanmışlık", "fedakârlık", "şefkat", "merhamet", "iyilikseverlik", "yardımseverlik", "öğretim geleneğine saygı" değerleri bulunmaktadır. Sosyal ilişkilerine yönelik değerler arasında; "adalet", "hakkaniyet", "eşitlik", "saygı", "hoşgörü", "sevgi", "güler yüzlülük", "sabır", "hasetlik etmeme", "tevazu", "rıfk", "güven", "dürüstlük" değerleri bulunmaktadır. Allah sevgisine ilişkin mesleki değerleri arasında ise "züht" ahlakı oldukça sık tekrar edilmiştir.

Görüldüğü gibi İslam eğitim klasiklerinde öğretmenin olumlu ahlaki değerlerle donanmış, güzel ahlaklı bir insan olması beklenmektedir. Öğretmen; öğrencilerine karşı hakkaniyetli, adil bir tutuma sahip olmalıdır. Öğrencilerini kendi işleri için kullanmamalı, öğrencileri arasındaki hakları gözetmeli, rekabete karşı hakkaniyeti savunmalı, ayrımcılık yapmamalı, sevgi ve ilgide eşit muamele etmelidir. Kabisi (1966)'ye göre öğretmenin öğretimde öğrencilere adaletli yaklaşımı, "bazılarını ötekilerinden üstün tutmama" olup, bu konuda şöyle demektedir: "Mal bakımından üstün olsalar bile. Bazıları öğretmene hediye ve yardımla ikram etseler bile yine aralarında bir fark gözetmemelidir" Kabisi (1966, s.55).

Öğretmenin mesleğinde "dürüst" davranması beklenmektedir. Öğretmen; doğruluk sahibi bir insan olmalı, şer'i ve örfi hukuka uygun olmayan işler yapmamalıdır. İlmî bilgileri dosdoğru nakletmeli, bilginin kaynağına inerek doğru bilgiyi öğretmeli, konuları aldığı kaynakları mutlaka belirtmelidir. Aynı zamanda; kendisine sorulan soruları cevaplarken ihtiyatlı davranmalı ve eğer bu sorunun cevabını kendisinden daha iyi bilen biri varsa soru soran kişiyi ona yönlendirmelidir. İmam-ı Azam (1969) öğretmenin bilmediği bir konuda bildiğini iddia etmemesi gerektiğini şöyle özetlemektedir: "Haram olup olmadığını bilmediğin bir mesele hakkında sorulduğun zaman Allah bilir diye cevap verirsin" (İmam-ı Azam, 1969, s.51). Gazali (1971) de bu konuya eserinde oldukça geniş yer vermekte; "bir mesele hakkında sorulduğu zaman cevabı bilinmiyorsa Allah rızası için susmak, konuşmaktan daha az ecir getirmez insana" demektedir (Gazali, 1971, s.358, 358-365).

İncelenen eserlerde öğretmenin; "öğrencilerini ve mesleğini seven" bir insan olmasının beklendiği görülmüştür. Öğretmen; mesleğini sevmeli ve öğrencilerine sevgisini yansıtabilmelidir. Ondandır, öğrencilerini kendi evladı gibi sevmesi, benimsemesi beklenmektedir. Öğretmen; öğrencilerine "güler yüzlü" davranmalı, öğrencileriyle arasında "güven" merkezli bir bağ oluşturabilmelidir. Onların kabalıklarına da tahammül edebilecek sabra sahip ol-

malıdır. İbn Cema (2015) "gerek öğrencilerde ve gerekse cemiyette görülen bazı olumsuz davranışların bilgisizlikten kaynaklandığını" belirterek "onlara karşı müsamaha ile hareket edilmesini" tavsiye etmektedir (İbn Cema, 2015, s.15).

İncelenen eserlerde öğretmenin; "hoşgörü", "saygı" ve "haset etmeme" değerlerine sahip olması beklenmektedir. Öğretmen; okulun ve dersin gerektirdiği kurallara, öğrenciye ve diğer bilginlere saygılı olmalıdır. Öğrencilerine karşı hoşgörülü davranmalı, onları zorlayıcı, baskılayıcı, küçük düşürücü bir tutum yerine anlayışlı bir tutum içinde olmalıdır. Kendi sıkıntılarını onlara yansıtmamalı hatta sıkıntılı zamanlarında ders yapmamalıdır. Aynı zamanda diğer meslektaşlarına karşı da saygılı davranmalı kendi bilgi ve görüşlerini diğer âlimleri aşağılamaksızın açıklamalıdır. Bu bağlamda öğretmenin; ilmi ehlinde gizlememesi, ilmi başkalarından kıskanmaması, iftira atmaması ve bilgisini öğrencileriyle, meslektaşlarıyla paylaşabilmesi beklenmektedir. Öğretmen; bir diğer meslektaşının isabetli fikirleriyle mutlu olabilecek, onun yanılmasından da üzüntü duyabilecek bir erdeme sahip olmalıdır.

Öğretmenin sahip olması beklenen bir diğer değer de "tevazu" olmuştur. Öğretmen bencil olmamalı, her şeyi bildiğini iddia etmemeli, öğrencilerini kendisinden faziletli görmeli, öğrencilerine karşı "alçakgönüllü" bir yaklaşım içinde olmalıdır. Onun bu niteliği aynı zamanda "rıfk" değeriyle bütünleşmiştir. Bu bağlamda öğrencilerine karşı kaba değil nezaketli davranmalı, onlara gayretlerinde ve başarılarında teşekkür edebilmeli, iltifat edebilmeli ve dilinde edepli olmalıdır.

Öğretmenin bireysel duyarlılığına ilişkin değerlerden biri kendini öğrencilerine vakfetmesini ifade eden "adanmışlık" değeridir. Kabisi (1966) "muallim çocuklar için çok çalışmağa baksın, kendini onlara vakfetsin" demektedir (Kabisi, 1966, s.62). Bu değer öğretmenin fedakârlık değeriyle bütünleşmiştir. Öğretmen; aynı zamanda öğretim geleneğine saygı duymalı, öğrencilerine merhametli, şefkatli, gayet müşfik davranmalı ve sorularını bu hissiyatla sormalıdır. Öğretmen, öğrencileri arasında yoksul olanlar varsa onlara karşı daha da şefkatli davranmalıdır. Öğrencileriyle karşılıklı yardımlaşma içerisinde olmalı, onlara ihsan ve ikramda bulunmalı, yardım etmeli, eğitimine yeni başlamış öğrencisine teşvik edici iyilikte ve ikramda bulunmalıdır. Öğrencileri arasında imkânı olmayanların masraflarını karşılamaya çalışmalı, yoksul olan öğrenciden ücret almamalıdır.

Görüldüğü gibi İslam eğitim klasiklerinde öğretmenden pek çok olumlu değeri içselleştirmiş olması beklenmektedir. Gerek bireysel duyarlılığı gerektiren gerek sosyal iletişimi güçlendiren değerleri onun öğrencilerine nasıl davranacağını belirlemektedir. Mesleki değerlerin üçüncü boyutunda ve kişisel değerde yer alan Allah sevgisi boyutunun bir alt boyutunda yer almış olan "züht" onun dünyalıkları değil Allah rızasını amaçlamasının beklediğini göstermektedir.

Sonuç

Öğretmen; eğitim sisteminin okullardaki temel yürütücüsü, bireyin yetişmesinde yetki ve sorumluluk sahibi olan kişidir. Öğrenciler, gününün önemli bir zaman dilimini okulda öğretmenleriyle birlikte aynı ortamda geçirmektedir. Dolayısıyla öğretmenin sahip olduğu niteliklerden doğrudan veya dolaylı olarak olumlu veya olumsuz bir şekilde etkileneceklerdir. Olumlu yöndeki etkiler öğrencilerde “güven” duygusu oluşturacağından kişisel ve akademik gelişimlerine katkı sağlarken; olumsuz yöndeki etkiler onların kişiliğine ve akademik gelişimlerine zarar verebilecektir. Bu etki durumu kısa vadede bireye yansımış olsa da uzun vadede tüm toplumu ilgilendirmektedir. Öyle ise öğretmen bireyin zihnine bilgiyi ve yollarını, kalbine inceliği ve değerleri nakşeden bir sanatkâr ve bireyden topluma uzanan bir köprüyü temellendiren bir mimardır. Öğretmenin niteliği, toplumun geleceği olacaktır. İslam eğitim klasiklerinde öğretmen profiline odaklanan bu çalışmada ulaşılan sonuçlar; inanç, bilgi, beceri ve değer boyutunda toplanmıştır.

Öğretmenin Kişiliğinin “İnanç” Boyutunda Ulaşılan Sonuçlar

İslam eğitim klasiklerinde öğretmen profilini oluşturan temalardan biri; “inanç” temasıdır. İnanç teması; “iman”, “amel” ve “ahlak” boyutlarında toplanmıştır. Bu bağlamda incelenen eserlerde öğretmenin dindar bir insan olmasının beklendiği görülmüştür. Öğretmen; Allah korkusu taşıyan, dini vecibelerini yerine getiren, haramdan sakınan, ihlaslı bir kişi olmalıdır. Onun eylemleriyle söylemleri çelişmemelidir. Aynı zamanda öğretmen takva sahibi olmalı, gösterişten uzak durmalı, ilmini dünyalık çıkarları amacıyla değil yalnızca Allah rızasını amaçlayarak öğrenmelidir. Bu bağlamda; takvalı olma, züht ve cihat ahlakının öğretilmesinde bulunması beklenen üç önemli nitelik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Öğretmenin Kişiliğinin “Bilgi” Boyutunda Ulaşılan Sonuçlar

İslam eğitim klasiklerinde öğretmen profilini oluşturan temalardan ikincisinin; “bilgi” teması olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bilgi teması; “liyakat”, “konu alanı bilgisi”, “genel kültür bilgisi” ve “adabı muâşeret bilgisi” boyutlarında toplanmıştır. Bu bağlamda öğretmenden mesleğinde liyakatinin olması, öğreteceği konulara vakıf olması, kendi alanının dışında genel kültür bilgisine ve nerede nasıl davranması gerektiğini düzenleyen görgü kurallarına da uygun davranması beklendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Öğretmenin Kişiliğinin “Beceri” Boyutunda Ulaşılan Sonuçlar

İslam eğitim klasiklerinde öğretmen profilini oluşturan temalardan üçüncüsünün; “beceri” teması olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Beceri teması; her ne kadar birbiriyle etkileşimli olsa da “kişisel beceriler” ve “mesleki beceriler” alt boyutlarına ayrılmıştır. Öğretmenin kişisel becerileri arasında; “sezme ve düşünmeye yönelik beceriler”, “kendini geliştirmeye yönelik beceriler” ve “sosyal-yaşamsal beceriler” boyutlarının bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mesleki becerilerinin ise; “öğretim”, “danışmanlık”, “sosyal-yaşamsal” ve “gelişime açıklık” gibi dört boyutta toplandığı görülmüştür.

Öğretmenin Kişiliğinin “Değer” Boyutunda Ulaşılan Sonuçlar

İslam eğitim klasiklerinde öğretmen profilini oluşturan temalardan dördüncüsünün; “değer” teması olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Değer teması; her ne kadar birbiriyle etkileşimli olsa da “kişisel değerler” ve “mesleki değerler” alt boyutlarına ayrılmıştır. İncelenen eserlerde, öğretmenin kişisel ve mesleki değerlerinin “bireysel duyarlılık”, “sosyal ilişkiler” ve “Allah sevgisi” boyutlarında şekillendiği görülmüştür.

Geçmişten günümüze öğretmenlik mesleği; eğitim, statü, yetki ve sorumluluk bakımından tarihi toplumsal bağlamı içinde değişerek devam etmiştir. Bu değişim öğretmenlik mesleğini güncel tutmuştur. Değişen yaşam koşulları, bireyin ve toplumun beklentileri ve ihtiyaçları doğrultusunda öğretmenlik mesleği günümüzde de önemli güncel tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Öğretmen eğitimi, davranışı ve statüsü bu tartışmada yer alan alt başlıklar arasındadır. İslam eğitim klasiklerinde yer alan öğretmen niteliklerinin, öğretmenlik mesleğine yönelik yapılan tartışmalara, bir nebze de olsa katkı sunması beklenmektedir. Kimbilir, belki de böylece Hz. Ali'nin (r.a.); “bana bir harf öğretenin kırk yıl kölesi olurum” ifadesindeki öğretmen algısı ile günümüzde yaygın olarak toplumda kullanılan; “hiçbir şey olamazsan, öğretmen ol!” ifadesinde yer alan öğretmen algısı üzerinden öğretmenlik mesleğinin geldiği noktayı değerlendirebiliriz.

Kaynaklar

- Akın, A. (2011). *Cumhuriyet dönemi din eğitimi (1920-1950)*. İstanbul: Ensar
- Aktif Haber (2016, 11 Mart). Öğretmen geç kalan öğrencileri sınıfın ortasında dövdü. <http://www.aktifhaber.com/ogretmen-gec-kalan-ogrencileri-sinifin-ortasinda-dovdu-1317851h.htm> internet adresinden 04.04.2016 tarihinde edinilmiştir.
- Ayhan, H. (1986). *Eğitime giriş ve İslâmîyetin eğitime getirdiği değerler*. İstanbul Damla Yayınevi
- Bayraklı, B. (1980). *İslamda eğitim: Batı eğitim sistemleriyle mukayeseli*. İstanbul: Dergah Yayınları
- Bayraktar, F. (1984). *İslam eğitiminde öğretmen öğrenci münâsebetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
- Bayraktar, M. F. (2015). *İslâm eğitiminde öğretmen-öğrenci münâsebetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
- Celep, C. (2004). Meslek olarak öğretmenlik. C. Celep (Ed.). *Meslek olarak öğretmenlik* (s.23-49). Ankara: Anı Yayıncılık
- Çelikel, B. (2008). *Gazali ve eğitim*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları
- Dağ, M. ve Öymen, H. R. (1974). *İslam eğitim tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı
- Ebü Guddu, A. (2009). *Bir eğitimci olarak Hz. Muhammed ve öğretim metotları*. İstanbul: Yasin Yayınları
- El-Ebrâşi, M. A. (1995). *İslâm'da terbiye* (H. Varol, Çev.). İstanbul: Gonca Yayınevi
- Güven, İ. (1998). Türkiye Selçuklularında medreseler. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 31 (1), 126-146.
- Haber Vitriini (2002, 22 Mart). Hırsızlık yapan öğretmen tutuklandı. <http://www.habervitriini.com/egitim/hirsizlik-yapan-ogretmen-tutuklandi-19395/> internet adresinden 04.04.2016 tarihinde edinilmiştir.
- Haberler (2015, 30 Aralık). Öğrencilerini döven öğretmen, güvenlik kamerasına yakalandı. <http://www.haberler.com/okul-koridorunda-ogrencisini-doven-ogretmene-8018192-haber/> internet adresinden 04.04.2016 tarihinde edinilmiştir.
- Hürriyet (2016, 23 Şubat). Cansel'e tecavüzle suçlanan öğretmen tacizle mücadelede sertifikalıymış. <http://www.hurriyet.com.tr/cansel-tecavuzle-suclanan-ogretmen-tacizle-mucadelede-sertifikaliymis-40058854> internet adresinden 04.04.2016 tarihinde erişilmiştir.

- İbn Cema'a (1998). *İslam geleneğinde öğretmen öğrenci eğitim öğretim adabı* (M. Ş. Aydın, Çev.). İstanbul: Marifet Yayınları
- İbn Cema'a (2015). *İbn Cema'a'dan öğretmen ve öğrencilere öğütler* (M. F. Bayraktar, Çev.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
- İbn Sahnûn (1996). *Eğitim ve öğretimin esasları* (M. F. Bayraktar, Çev.). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
- İmam-ı Azam (1969). *Cevaplar*. İstanbul: Dede Korkut Yayınları
- İmam-ı Gazali (1971). *İhyâ'u ulûmi'd-din*, C. 1 (A. Arslan, Çev.). İstanbul: Yayılcık Matbaası
- Kabisi (1966). *İslamda öğretmen öğrenci meselelerine dair geniş risale* (S. Ateş ve H. R. Öymen, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi
- Makdisi, G. (1981). *The rise of colleges: Institutions of learning in Islam and the West*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Milliyet (2015, 07 Aralık). 13 yaşındaki öğrencinin öğretmeni tarafından darp edildiği iddiası. <http://www.milliyet.com.tr/13-yasındaki-ogrencinin-ogretmeni-tarafindan-afyonkarahisar-yerelhaber-1101335/> internet adresinden 04.04.2016 tarihinde erişilmiştir.
- Milliyet (2016, 1 Nisan). Tacizle suçlanan öğretmen serbest. <http://www.milliyet.com.tr/tacizle-suclanan-ogretmen-serbest-gundem-2219879/> internet adresinden 04.04.2016 tarihinde edinilmiştir.
- Minhâcül-Müteallim (2009). (Y. V. Yavuz, Çev.). İstanbul: Feyiz Yayınları
- Nazıroğlu, B. (2011). *İslam eğitimi geleneğinde öğretmenlik*. Ankara: Sarkaç Yayınları
- Öymen, H. R. (1963). İslâmiyette öğretim ve eğitim hareketleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1), 61-79.
- Özsoy, O. (2002). *Etkin öğrenci etkin öğretmen etkin eğitim*. İstanbul: Hayat
- Sabah (2016, 30 Mart). MEB, o öğretmeni ihraç etti. <http://www.sabah.com.tr/yasam/2016/03/30/meb-o-ogretmeni-ihrac-etti> internet adresinden 04.04.2016 tarihinde edinilmiştir.
- Şentürk, Y. (1986). *Gazali'nin eğitim görüşü*. Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Türk Eğitim Derneği (2009). *Öğretmen yeterlikleri özet rapor*. Ankara: Türk Eğitim Derneği
- Tütüncü, M. (1991). *Türk İslam eğitimcisi Zernuci: Batılı eğitimcilerle mukayeseli olarak*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
- Üre, Ö. (2002). 21. yüzyıl öğretmeni. A. M. Sünbül (Ed.). *Eğitime yeni bakışlar* (s.1-6). Ankara: Mikro
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin
- Zernuci, B. (t.y.). *Ta'limül-müte'allim: İslamda eğitim öğretim metodu* (Y. V. Yavuz, Çev.). Bursa: Kültür Yayınları

Subhi Es-Sâlih'in “*Mebâhis Fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*” Adlı Eserinin Ulûmu’l-Kur’ân Açısından Değeri

Sakin Taş*

Öz: Kur’ân ilimleri, tarih boyunca gelişimini sürdürmüş, konuları ve araştırma alanları birçok araştırmacının temel dayanağı olmuştur. Bu ilmin dayanağı olan Kur’ân-ı Kerim üzerine ilk asırlardan itibaren yoğun çalışmalar yapılmış, onu anlama çalışmaları günümüze kadar çoğalarak devam etmiştir. Son dönem İslam Dünyası’nda gerek İslami ilimler gerekse diğer sosyal ilimler alanında çalışmaları ile ön plana çıkmış âlimlerden Subhî es-Sâlih’in (1926-1986) *Mebâhis fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân* adlı eseri ulümü’l-Kur’ân ilim halkasında önemli bir yere haizdir. Eser başta Arap Dünyası olmak üzere İslam Dünyası’nda önemli bir yer edinmiş ve birçok Arap üniversitesinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu çalışmada, Subhî es-Sâlih’in *Mebâhis* adlı eseri ilkin muhteva yönünden ön bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Ardından yazarın eserindeki yöntemi ile kaynakları kullanma şekli gözler önüne serilecek sonra da eser Suyûtî’nin el-İtkân ile modern dönemde yazılan bir diğer ulümü’l-Kur’ân eseri olan Zürcânî’nin Menâhilü’l-İrfân adlı kitaplarıyla mukayese edilecektir. Son olarak *Mebâhis*’te Subhî es-Sâlih’in Kur’ân tarihi ve Kur’ân ilimleri hakkında öne çıkan belli başlı bazı görüşleri sunulmaya çalışılarak eserin ulümü’l-Kur’ân konusundaki değeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kur’ân-ı Kerim, Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, Literatür, Ulümü’l-Kur’ân.

Giriş

Kur’ân tarihi ve ilimleri hakkında her dönemde farklı çalışmalar yapılmıştır. İlk dönemlerde Allah’ın elçisi ve sahabenin Kur’ân tefsiri ve ilimlerine dair sözlerinin nakliyle olan bu ilmi faaliyet zinciri zamanla bu halkaya tâbiünün da eklenmesiyle zenginleşmiştir. Bu bilgiler zamanla kitaplara aktarılmaya başlanmış sonra da müstakil eserlerle şekillenmiş, böylece Kur’ân ilimleri literatürü oluşmuştur. Sonraki dönemlerde Kur’ân ilimlerini iki kapak arasında toplayan ansiklopedik eserler telif edilmiştir. Bu çalışmaların en sistemli ve kapsamlı hali Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî Ulûmu’l-Kur’ân*’ı ile Suyûtî’nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*’ın-

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B018

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Tefsir Anabilim Dalı.
E-posta: sakintas@sakarya.edu.tr

da vücut bulmuştur. Subhî es-Sâlih¹ tarafından telif edilen *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eser de bu literatürün devamı niteliğindeki modern bir Kur'ân ilimleri çalışmasıdır.

Subhî es-Sâlih, tenkitçi, tahlilci ve ilmî bir metotla (Hâcî, 2009, s. 18) yazdığı 382 sayfalık bu eserini, "Kur'ân ve Vahiy", "Kur'ân Tarihi", "Kur'ân İlimleri" ve "Tefsir ve İcâz" adıyla dört bölüme ayırmıştır. "*Kur'ân ve Vahiy*" bölümünde Kur'ân'ın isimleri, bu isimlerin türetildiği kökler, vahiy olgusu, Kur'ân'ın parça parça indirilmesi ve bunun hikmetlerini üç fasıl olarak ele almıştır. "*Kur'ân Tarihi*" bölümünde iki konuyu işler. İlkinde Kur'ân'ın cem'î ve yazılması başlığı altında Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman döneminde Kur'ân'ın yazılarak cem'î konularını işlemiştir. Ardından da Hz. Osman mushaflarının hareke ve tezyininde geçen dönemleriyle yedi harf meselesini konu etmiştir. "*Kur'ân İlimleri*" bölümü sekiz fasıldan oluşur ve muhteva olarak eserin en geniş yeri ve ana omurgasıdır. Burada Kur'ân ilimlerinin tarihçesi, sebab-i nüzul, Mekkî-Medenî, sûre başlangıçları (fevatihu's-Suver), kıraat ilmi, nâsih-mensûh, resmu'l-mushaf (Kur'ân'ın hattı) ve muhkem-müteşâbih konularını ele alır. Son bölüm olan "*Tefsir ve İcâz*" faslında ise tefsirin doğuşu ve gelişmesi, Kur'ân'ın mantuk ve mefhumu, Kur'ân'da umum-husus, mücmel-mübeyyen ile nass-zahir konuları, Kur'ân'daki belağî sanatlar ve Kur'ân'ın nağmesindeki i'cazı işlemiştir.

Mebâhis'in Kaynakları

Subhî es-Sâlih'in en önemli iki kaynağı Zerkeşî'nin (ö. 794/1391) *el-Burhân*'i² ile Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân*'ıdır.³ Özellikle *el-İtkân*'dan çokça istifade edilmiştir. Üslup ve konuların tasnifi bakımından iki eserden oldukça farklı olmakla birlikte *Mebâhis*, alıntılıdığı pek çok konuda bu iki kaynaktaki bilgilerle mutabakat arz etmektedir. Eserin omurgasını bu iki eser oluşturuyor, dersek hata etmiş olmayız.

Bu iki eser dışında en çok kullanılan kaynak ise Zürcânî'nin (ö. 1948) *Menâhilü'l-İrfân*⁴ adlı eseridir. İbn Selâme'nin (ö. 410/1019) *en-Nâsih ve'l-Mensûh*'u, İbn Ebi Dâvud'un (ö. 316/929) *Kitâbu'l-Mesâhif*'i, Suyûtî'nin *Esbâbu'n-Nuzûl*, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, *Buğyetu'l-'A'yân* ve *Takâtü'l-Müfessirin* adlı eserlerinden de yararlanmıştı. Bunların yanı sıra İmam Şafii'nin (150/767-204/820) *er-Risâle*'si, Ebû Âmir ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Muknî*, *el-Muhkem* ve *et-Teyisr fi Kıraati's-Seb'a* adlı eserleri, Râgıb el-İsfehânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredat*'ı, Gazali'nin (450/1058-505/1111) *İhyâ'sı*, Muhammed Abduh'un (1849-1905) *Risâletu't-Tevhîd*'i, Muhammed Abdullah Draz'ın (1894-1958) *en-Nebeu'l-'Azîm* adlı eseri,

1 Subhî es-Sâlih'in hayatı, öğrenim ve kariyer hayatı, ilmi kişiliği, Ulûmu'l-Kur'ân dışındaki belli başlı bazı görüşleri ve eserleri hakkında ki bilgiler için bkz. (Taş, 2015, s. 6-36; Hatiboğlu, 2009); 20 farklı ülkede 80'li bulan bildiri, makale ve sempozyumları için ayrıca bkz. (et-Ta'rîf bi'd-Doktûr Subhî es-Sâlih, 1986)

2 *Mebâhis*'te yüz seksene yakın yerde geçmektedir.

3 *El-İtkân* ise iki yüz elliye yakın yerde geçmektedir.

4 *Mebâhis*'te yirmi üç yerde geçmektedir.

Seyyid Kutub'un (1906-1966) *et-Tasvîru'l-Fenni'si* gibi çok çeşitli eserlerden yararlanmışır. Ayrıca pek çok tefsirden de istifade etmiştir. Eserde en çok ismi geçen müfessir Tâberî'dir (ö. 310/923). Onu, İbn Kesir (ö. 774/1373) ile Zemahşerî (ö. 538/1144) takip etmektedir. Bunların yanı sıra *Beydâvî*, *Nesefî*, *Menâr*, *Mefâtihu'l-Gayb*, *ed-Dürru'l-Mensûr* tefsirleri sırasıyla en çok atıfta bulunulan diğer tefsirlerdir.

Mebâhis'i, klasik ulûmu'l-Kur'an külliyyatından ayıran önemli özelliklerinden biri, müsteşrikerin görüşlerine yer verip, gerektiği yerde eleştiride bulunması ve ayrıca bunları kaynak göstermesidir. Fransa'da doktora yapmasının bir tesiri olarak Fransız müsteşrik Blachere'in (1900-1973) *Le Coran* adlı eserinden otuz küsur yerde; Nöldeke (1836-1930) ve Casanova'ya da (1861-1926) onar küsur yerde atıfta bulunmuştur. Ayrıca *Enclopedic de L'islam'dan*, Lammens (1862-1937), H. Grimme (1864-1942), Buhl (1850-1932), Wensinck (1882-1939), Brockelmann (1868-1956), Jeffery (1893-1959), Chauvin (1844-1913) ve Massignon (1883-1962) gibi farklı oryantalistlerin görüşlerini vermiş ve ilgili yerlerde müsteşriklere eleştiri ve reddiyelerde bulunmuştur.

Mebâhis' in kaynakça kısmında doksan sekizi Arapça, yirmi altısı yabancı dilde olmak üzere yüz yirmi dört kaynak zikredilmiştir.

Eserin Genel Özellikleri

1. Eser, kolay anlaşılır bir ders kitabı olması amacıyla yazıldığından müellif, kitabın kısa ve öz olmasına dikkat etmiş, fazla ayrıntıya girerek ve tekrarlarla eseri uzatmak yerine, mevcut diğer kaynaklara referanslar göstermiştir.
2. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis'* te, klasik ve modern yöntemleri mezcedip, modern yöntemleri baskın, üslûbu sade ve edebi yönü ağır olan bir eser yazmıştır. Dili oldukça sade ve belîğ olmakla birlikte esere yer yer şiirsel bir hava hâkim olmaktadır. Bu, onun dildeki ustalığını göstermektedir.
3. Müellif, genelde kullandığı kaynaklara atıfta bulunmak suretiyle işaret etmiştir. Bu, akademik bir yöntem olarak bilim çevrelerince arzulanan bir durumdur. Ne var ki kitapta bazı bölümlerde bulunan "*müfessirler dedi*" (es-Sâlih, 2000, s. 299, 301) kayıtlarından kastın kimler olduğunun belirtilmemesi bir eksikliktir. Ancak kitabın geneline bakıldığında bu tür bir anlatım şeklinin bir elin parmağını geçmeyecek sayıda olması esere bu yönden bir nakısa getirmemektedir.
4. Hadis ilimlerine (*Mebâhis fi 'ulûmi'l-hadîs ve mustalahihî*) dair bir eseri de bulunan Subhî es-Sâlih, hadis ilmindeki yetkinliğini eserinde yer verdiği hadisleri kullanmada ve bunlara getirdiği yorumlarda göstermiştir (es-Sâlih, 2000, s. 165). Kırka yakın hadis kullandığı eserinde en çok hadis Buhârî'nin *Sahih* adlı eserinden alınmıştır (es-Sâlih, s. 75, 131, 178, ...). Bazen ikincil kaynaklardan hadis alıntı yapmakla birlikte eserle birlikte hadis kaynağına da işaret etmiştir.⁵

5 Örneğin, Müslim'in zikrettiği bir hadisi Menâhil' den alıntılanmıştır (es-Sâlih, 2000, s. 68-69).

5. Subhî es-Sâlih, bir kaynaktan bir görüşü aldıktan veya bir rivayeti aktardıktan sonra yorum ve görüşlerini vermeden onu öylece bırakmaz. İlmî olarak onu süzgeçten geçirir ve kendi sistematiğine uyan görüşü tercih eder. Özellikle müsteşriklerden yaptığı nakillerde, eleştirel bir yaklaşım ve ispat etme çabası bariz bir şekilde kendini göstermektedir. Buna rağmen gerek müsteşriklerden olsun gerek İslam ulemasından olsun aldığı rivayet ve görüşlerden olumlu görüp, faydalı bulduklarını takdir etmekten de geri kalmamıştır. Örneğin, Seyyid Kutub'un Kur'an'ın üslubuna dair verdiği görüşlerini takdirle karşılamış (es-Sâlih, 2000, s. 316, 320); müsteşriklerden ise Brockelmann'ın Mekki sûreleri Medenîlerden ayıran yaygın alametler hakkında İslam ansiklopedisindeki görüşlerinin yerinde olduğunu, üslup açısından da bu görüşlerin birçoğunun doğru olduğunu söylemiştir (es-Sâlih, s. 183. Ayrıca bkz. 202, 224, 235).

6. Aktardığı rivayetleri eleştiri süzgecinden geçirmeye ve akla olan uygunluğuna önem vermiştir. Klasik tefsirlerin bazen gereksiz şeylere daldığını, örneğin "مجمع البحرين" iki denizin birleşme yeri" ile ilgili Kur'an'ın bir şey zikretmediğini ve bu konuya dalınmasının gerekmediğini söylemiştir. Ancak tarihi bilgiler ışığında burasının Akabe ile Süveyş körfezinin birleştiği yer olduğunu belirtmiştir. O, bu gibi durumlarda tefsirlere müracaat etmeye gerek olmadığını, çünkü tefsirlerde bu konularda ileri sürülen görüşlerin çoğunun rastgele olduğunu, Tâberî'nin de tefsirinde aynı hataya düştüğünü vurgulamıştır (es-Sâlih, 2000, s. 221. Ayrıca bkz. 165, 225, 271).

7. Eleştiri dozajını oryantalistlere karşı iyice artırmıştır. Onları hakkı örtmekle, art niyetlilikle nitelmiştir. Blachere'in Hz. Osman'ın Kur'an'ı cem'inde görevlendirdiği üçlü komisyonu aristokratlıkla nitelmesini ağır bir dille eleştirmiştir. Blachere, Hz. Osman'la birlikte Kureyşli üç kişinin Kur'an'ı anlamada güçsüz olduklarını, Zeyd'in de Mekkelilere boyun eğip yağcılık ettiğini aktarır. Subhî es-Sâlih, Blachere'i eleştirerek; "dini tâlimatın henüz canlılığını büyük bir etkinlikle sürdürdüğü o dönemde hangi aristokrasiden söz edilebileceğini" sorgular ve onun görüşlerinin çelişkilerle örülü olduğunu vurgular (es-Sâlih, 2000, s. 79. Ayrıca bkz. 82, 175, 192).

8. Kullandığı kaynakların bazıları hakkında bilgiler verir (es-Sâlih, 2000, s. 176. Ayrıca bkz. 182, 296, 316), yazma eserlerin kütüphanelerine işaret eder (es-Sâlih, s. 122. bkz. 124, 311).

9. Konunun aydınlatılması ve konu içinde geçen kelimelerin zihne yakınlaştırılması için yeri geldiğinde şiirle istihsad etmiştir. (Örnekler için bkz: es-Sâlih, 2000, s. 19, 24, 182, 213).

10. Filolojiye dair *Dirâsâtun fî fikhî'l-luğa* adlı eseri bulunan Subhî es-Sâlih'in, Arap diline olan vukufiyetini *Mebâhis*'te görmek mümkündür. O, metin içinde geçen, okuyucu nezdinde kapalı kalan, müşkil ve garip kelimeleri izah eder. Osman mushaflarının tezyin ve harekelenmesi döneminin anlatıldığı ilgili yerde Subhî es-Sâlih "تعشير" kelimesini kullanır ve bunu dipnotta "هو وضع علامة بعد كل عشر آيات" olarak açıklar (es-Sâlih, 2000, s. 95. Ayrıca bkz. 27, 32, 175). Hadislerde geçen garip kelimelerin izahı da yapılır. Müslim'den aktardığı bir hadisteki "ثلغ" kelimesini "başını yardı" anlamında açıklamıştır (es-Sâlih, s. 69).

11. *Mebâhis*'te zikri geçen şahısların terceme-i hallerini ilk geçtiği yerde tabakât eserlerinden naklen aktarır. Altmışa yakın yerde bu tür bilgilendirmeler mevcuttur (es-Sâlih, 2000, s. 18, 88, 257..). Bazen de şahıslar hakkında bakılması için tabakat kitaplarına atıfta bulunmakla yetinir (es-Sâlih, s. 120. bkz. s. 248, 250). Eserde, hiçbir müsteşrik hakkında terceme-i hal verilmemiş olması geçmiş ulemaya olan saygısı veya oryantalistlerin üniversite çevrelerince tanınıyor olması ile açıklamak mümkündür.

12. Subhî es-Sâlih, ele aldığı Kur'an ilimleri ile ilgili meseleleri işlerken kendi görüşüne uymasa bile farklı görüşleri vermekten çekinmemiştir. Geçmiş ulemaya saygı beslemesine rağmen yer yer onlara eleştiride bulunmuştur. Örneğin, görüşlerinden en çok istifade ettiği Suyûtî'yi, sebep-i nüzul konusunda eserini övmesinden (es-Sâlih, 2000, s. 136-137) dolayı eleştirmiştir. Bazı âlimleri de her ayetin bir sebep-i nüzulü olduğunu sanmalarından ve selefî yüceltme duygusuyla hareket etmelerinden (es-Sâlih, s. 138-139) dolayı eleştirmiştir. Bazen cumhurun kabul ettiği bir görüşü bile tenkit etmiş, onlara katılmama nedenini gerekçesiyle birlikte ifade etmiştir. Örneğin sûrelerin tertibi konusunda cumhur içtihadılığı benimserken onun görüşü surelerin tertibinin tevkihi (es-Sâlih, s. 71) olduğu yönündedir.

13. Dört ana bölümden oluşan *Mebâhis*'in konu dağılımında bir dengesizlik göze çarpmaktadır. Üslubunun veciz olması, yazarın da konuları uzatmamaya özen göstermesine rağmen, giriş ve kaynakça bölümü istisna edildiğinde, eser 328 sayfadır ve bunun üçte birini sadece iki konu oluşturmaktadır: Sebeb-i nüzûl ve Mekkî-Medenî bölümü (127-233). Özellikle Mekkî-Medenî konusu çok detaylandırılmış (164-233) Mekkî âyetlerdeki üçlü merhale (başlangıç, ara ve sonuç merhaleleri) adım adım işlenmiştir. Bunun sebebi, bazı müsteşriklerin ve onların etkisinde kalan bazı kimselerin ettikleri şüphe tohumlarının temelini Mekkî-Medenî konusunda olduğu şeklinde açıklanmıştır (es-Sâlih, 2000, s. 344).

Mebâhis' in Bazı Ulûmu'l-Kur'ân Eserleriyle Mukayesesi

Kur'an ilimlerinde yazılan eserlerin olgunluk dönemi kabul edilen hicri 8. ve 10. asra (Zerkeşî ö. 794/1392 ve Suyûtî'ye ö. 911/1505) kadar Kur'an ilimlerinin tamamını kuşatan kitaplar yazılmamıştır. Kur'an ilimleri noktasında oluşum sürecinin bitip olgunluk döneminin başlamasındaki kırılma noktaları bu eserlerle olmuştur (İmamoğlu, 2011, s. 113-114). *Mebâhis*' in içerik ve metodunun daha sağlıklı değerlendirilebilmesi için gerek kendinden önceki eserlerle gerekse modern dönemdeki kaynaklarla karşılaştırılması gerekmektedir. Kur'an ilimlerinde yazılan eserler on beş asırlık İslam tarihinde büyük bir yekûn tuttuğundan, bu ilimde ilk ansiklopedik eserlerden olan ve *Mebâhis*' in de en sık kullandığı kaynağı *el-İtkân* ile modern dönem çalışmalarından Zürkânî'nin (ö. 1948) *Menâhilu'l-İrfân*'ı ile karşılaştırılmasıyla yetinilecektir. *el-İtkân*'ın seçilmesinde, onun *el-Burhân*'a kıyasla daha sistematik ve Kur'an ilimleri konularını daha fazla kapsamı etkili olmuştur. Bu meyanda etkileşim seyri- ni takip edebilmek için *Mebâhis* içerik ve metot bakımından bu iki eserle karşılaştırılacaktır.

el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân İle Mukayesesi

Suyûtî'nin *el-İtkân* adlı eseri asırlardır ilim ehlinin en çok rağbet ettiği temel kaynaklar arasındadır. Daha önce kaleme aldığı *et-Tahbîr fî İlmî't-tefsîr* adlı eserini yeniden düzenleyerek oluşturduğu *el-İtkân*'da, kendisine ait 12 eserden yararlanmıştır. Kur'ân ilimlerinin neredeyse tamamını iki kapak arasına alması eseri vazgeçilmezler arasına sokmuştur (İmamoğlu, 2011, s. 4).

Mebâhis'in ana kaynakları arasında yer alan *el-İtkân* ile mukayesesi şöyle sıralanabilir:

a. *el-İtkân*'da konular fâide, tenbih, fer', fasıl şeklinde alt başlıklara ayrılmıştır. Subhî es-Sâlih ise yer yer akademik bir üslup ile fasıl ve bölümlere ayırmadan, geniş başlıklar altında, ancak iç tutarlılığı sağlayarak eserini oluşturmuştur. Onun, *Mebâhis*' i bu şekilde tasnif etmesi okuyucuyu bir zaman sonra yormaktadır.

b. *el-İtkân* muhteva itibariyle *Mebâhis*'ten zengin bir yapıdadır. *el-İtkân*, seksen konuyu barındırırken; *Mebâhis*'in başlıklarına bakılırsa bu sayı yirmi üçü geçmez. *Mebâhis*'te sebep-i nüzul ve Mekki-Medenî altındaki bilgilerin muhtevası *el-İtkân*'da on altı başlıkta verilmesi bu tespiti daha somutlaştıracaktır. Suyûtî eserini daha fazla kategorize ederken, *Mebâhis*'te bu yoktur.

c. Takip ettikleri yöntem bakıldığında *el-İtkân*'da konular daha derli topludur. Suyûtî eserini yazarken ulûmu'l-Kur'ân'a dair dönemine kadar gelen malzemeyi ansiklopedik bir anlayışla toplamış ve telifini Zerkeşî'nin eseri üzerine inşa etmiştir. Suyûtî, ele aldığı konularla ilgili daha önce zikredilen bilgileri sistemli şekilde aktarmaya çalışmış, mevcut kaynakları topladıktan sonra meseleleri bir bütünlük içerisinde sunmuştur. Çok konu başlığı bulunmasa da *Mebâhis*'te de bir bütünlük söz konusudur.

d. Suyûtî'nin elindeki malzemeyi güzel bir şekilde kompoze edebilme yeteneği *el-İtkân*'a ansiklopedik bir hava vermiştir. Subhî es-Sâlih ise eserin mukaddimesinde belirttiği gibi üniversitedeki öğrencilere yardımcı olması için eserini yazmış, ikinci baskısında ise *nesh* konusu başta olmak üzere çeşitli ilavelerde bulunmuştur. Her iki eserde de konular önemine göre muhtasar veya mufassal bir şekilde dağılmıştır.

e. Subhî es-Sâlih, ulûmu'l-Kur'ân konularının hepsini değil kendince önemli gördüklerini eserine almıştır. el-Vücuha ve'n-nezâir, i'rabu'l-Kur'ân, müşkilu'l-Kur'ân, emsâlu'l-Kur'ân, aksâmu'l-Kur'ân, mubhemâtu'l-Kur'ân, müfessirlerin bilmesi gereken kaideler ve garibu'l-Kur'ân *el-İtkân*'da bulunup *Mebâhis*'te bulunmayan belli başlı konulardır.

f. Suyûtî, konu başlıklarında literatür bilgisi sunmuş ve kendi telif ettiği eserlerden de istifade etmiştir (Sevinç, 2012, s. 121). Subhî es-Sâlih ise *Kur'ân İlimlerine Tarihi Bir Bakış* ile *Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi* bölümünde verdiği bilgiler dışında konular hakkında kaynak olabilecek eser isimlerini vermemiştir. Bunda, iki eserin yazılma amacının farklı olmasının etkisi düşünülebilir. Suyûtî'nin amacı, alanda hadis ilimlerinde olduğu gibi ansiklopedik bir eser oluşturma gayretidir. Bunun için de daha kapsamlı ve sistematik olmalıdır. *Mebâhis*'te böyle bir amaç yoktur.

g. Subhî es-Sâlih, Suyûtî'nin değinmediği bazı bilgilere de yer vermiştir. Mekkî-Medenî konusunda ele aldığı üçlü ayırım buna en güzel örnektir. Ayrıca müsteşriklerin görüşlerine yer verip onları ilmi bir metotla değerlendirmesi *Mebâhis*'in artı bir yönüdür. Ancak her eseri kendi dönemi şartlarında özel olarak değerlendirmek, eserlerin kıymetinin anlaşılmasında daha etkili olacağı göz ardı edilmemelidir.

Özetle, iki eser arasında farklı dönemlerin mahsulleri olmasından ve yazılış amacından kaynaklanan muhteva ve yöntem farklılıkları mevcuttur. Yazılış amacından dolayı *Mebâhis*'in kapsamı biraz daha dardır, ancak muhteva açısından amacına ulaştığı söylenilebilir. Yöntem açısından Subhî es-Sâlih, modern dönem eserlerinde görülen yer yer tartışmacı ve savunmacı bir dil kullanmış, edebî bir üslupla eserini oluşturmuştur. *el-İtkân* ise klasik eserlere hâkim olan didaktik bir üslupla, rivayet ağırlıklı yazılmıştır.

Menâhilü'l-İrfân Fî 'Ulûmi'l-Kur'an İle Mukayesesi

Eserin yazarı, 1880'li yıllarda Mısır'da doğan, Ezher'de ulûmu'l-Kur'an ve hadis hocalığı yapan Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî'dir (ö. 1948). Zürkânî, Kur'an ilimlerini çağdaş bir üslupla ifade etmeye ve Kur'an'la ilgili bazı güncel şüphe ve tereddütleri gidermeye çalışmasıyla dikkat çeker. Eserlerinde edebî bir üslup kullanmış, bu arada şiirle de uğraşmıştır (Mertoğlu, 2013, s. 579). Tüm konuları içermemekle birlikte, son asrın Kur'an ilimleri sahasında yazılan en geniş eseri olan (Çiçek, 1996, s. 31) *Menâhil*, Zürkânî'den sonra Kur'an ilimlerinde eser yazarların başvuru kaynağı olmuştur. *el-Burhân* ve *el-İtkân*'dan sonra Subhî es-Sâlih'in en çok kullandığı kaynak *Menâhil* olmuş ve ondan pek çok alıntı yapmıştır (es-Sâlih, 2000, s. 124, 277, 286).

a. *Menâhil*'de *el-İtkân* başta olmak üzere 100'den fazla kaynağa atıf yapılmakla birlikte müellifin kaynak kullanımında her zaman titiz davranmadığı (Çiçek, 1996, s. 34), bazı konularda ikincil kaynaklardan faydalandığı halde asıl kaynağa atıf yaptığı görülmektedir (Mertoğlu, 2013, s. 579). Subhî es-Sâlih ise bilginin referansını dikkatli şekilde her defasında göstermekten geri durmamıştır (es-Sâlih, 2000, s.128, 276 vb.). *Mebâhis*'te kaynak kullanımı daha hassastır.

b. Zürkânî, Kur'an ilimlerini on yedi ana başlıkta inceler. Ele aldıkları konular bakımından *Menâhil*, *Mebâhis*'ten daha kapsamlı olmakla birlikte Subhî es-Sâlih, "*Kur'an'ın tercümesi*" dışında *Menâhil*'deki konuların hepsine temasta bulunmuştur. Zürkânî, ulûmu'l-Kur'an sahasında Zerkeşi ve Suyûtî'den daha az sayıda konuyu aktarmakla birlikte, çalışmasında önceki eserlerde incelenmeyen "*ulûmü'l-Kur'an'ın anlamı ve tarihi*" ve "*Kur'an'ın tercümesi*" gibi farklı başlıkları da işlemiştir.

c. *Menâhil*'i, önceki eserlerden ayıran en bariz özellik müsteşriklerin Kur'an hakkındaki birçok iddiasına cevap vermesidir. Zürkânî, her konunun sonunu Kur'an'a yönelik ithamlara ayırıp onları sistemli bir şekilde cevaplandırmaya çalışır. O, eserinde elli üç şüpheyi tespit

edip, bunlara cevaplar vermiştir (Sağdıç, 2011, s. 69). Subhî es-Sâlih de müsteşriklerin bazı iddialarını zikredip, cevaplar vermeye çalışır. Ancak o, *Menâhil*'deki gibi neredeyse her konu içerisinde değil önemli görülen yerlerde müsteşriklere cevaplar vermekle yetinmiştir. Oryantalistlere verdiği cevaplar incelendiğinde ise Zürkânî'yle paralellik gösterdiği görülür.

d. *Menâhil* ve *Mebâhis*'in ortak yönlerinden biri, üniversite öğrencileri için ders kitabı olması maksadıyla hazırlanmalarıdır. *Menâhil*, Mısır Üniversitesi Usûlü'd-Dîn Fakültesi öğrencileri için kaleme alınmıştır. Ulumü'l-Kur'ân derslerinde okutulmak üzere XX. asırda artan oryantalist düşünce akımlarından doğan sorulara cevaplar verebilecek bir eserin olmayışı eserin telifindeki en önemli ilmi amaçtır (Eser, 2011, s. 12). *Mebâhis* de aynı gerekçelerle yazılmış *Menâhil*'de olduğu gibi sonraki baskısında genişletilmiştir.

e. Zürkânî, konuları geniş yelpazede, detaylı şekilde inceleyerek konuyla ilgili leh ve aleyh-teki bilgileri ele alır. Nüzul konusunu incelerken ilk ve son nazil olanla ilgili görüşleri, bunu bilmenin faydaları, bu konudaki bazı şüpheleri ve cevapları fevâid, vech, şüphe, cevap, kavf vb. notlarla konuyu anlaşılır hale getirir ve bu şekilde konunun akılda kalmasını sağlar (ez-Zürkânî, 2004, s. 56-64). *Mebâhis*'te ise leh ve aleyhteki görüşler verilmekle beraber Zürkânî'deki gibi sistematik bir tasnif sistemiyle anlatım yoktur. Subhî es-Sâlih bir başlık altında konuları anlatma eğilimindedir. Bu metot okuyucuyu bir zaman sonra yormaktadır.⁶

f. Zürkânî'nin diğer bir özelliği tartışmacı bir ruh taşımasıdır. Yazar, aldığı herhangi bir konu hakkındaki birçok şüphe ve eleştiriye cevaplarıyla birlikte sıralamaktadır. Kitap baştan sona bu tür eleştiri ve cevaplarla doludur. Keza başkasından aktardığı bilgileri de çoğu zaman irdeleyip münakaşasını yaparak kaydeder. Yani bilgileri ön teslimiyetle, değerlendirmeden aktarmaz (Çiçek, 1996, s. 34). *Mebâhis*'te ise müellif özellikle de oryantalist görüşleri çürütme için büyük çaba içerisine girmektedir (es-Sâlih, 2000, s. 181, 188, 240, 241...).

g. İki âlimin de Arap dili ile ilgili telifleri bulunmasından ötürü eserleri dil ve üslûp bakımından edebidir. *Menâhil*, akıcı ve güzel bir üslûba sahiptir. Bu sayede Arap âleminde büyük rağbet görmektedir. *Mebâhis* de belîğ ve fasih bir dille yazılmıştır. Eserde yer yer şiirin nesre dönüşmüş şeklini andıran paragraflar görmek mümkündür (es-Sâlih, 2000, s. 162, 217, 340).

Mebâhis'te Kur'an ve Kur'an Tarihi Hakkındaki Bazı Görüşler

Mebâhis dört ana bölümde ele alınmıştır. Sistematik ve kapsayıcı olması için bunlar iki ana başlık altında değerlendirilmeye alınacaktır. Bölümlerin altına giren konularda Subhî es-Sâlih'in öne çıkan görüşleri ona bağlı kalınarak dile getirilmeye çalışılacak ve bu şekilde yazarın görüşlerinin daha belirgin olması sağlanacaktır.

Kur'ân Kavramı: Subhî es-Sâlih, "قرآن" lafzının "تلا" anlamında olduğunu, Arapların bu kelimeyi Ârâmîlerden aldıklarını, İslam'dan önce Araplar arasında bu anlamda kullanılıp sonrada

6 Daha iyi görmek için *Mebâhis*'in esbâb-ı nüzul (127-163) ve Mekki-Medenî (164-233) bölümlerine bakılabilir.

Arapçalaştığını, İslam geldiğinde ise Kitabı "Kur'an" olarak isimlendirdiğini ve "القرآن" kelimesiyle birlikte "كتاب" kelimesinin de aslının Ârâmîce olduğunu söylemektedir. Kur'an'da Arapça dışında kelimelerin bulunup bulunmadığı konusunda ise Subhî es-Sâlih, Arapça dışında kelimelerin varlığını kabul etmekle birlikte bunların Arapçalaşmış olduğunu vurgulamaktadır (es-Sâlih, 2000, s. 19-20).⁷

Vahiy: Subhî es-Sâlih, vahiy vakiasının, peygamberin zatından tamamen ayrı olduğunu ispatlamaya çalışır. Ona göre Kur'an'ı ezberlemek için peygamberin hafızasını kullanma hakkının bile olmaması buna argümandır (es-Sâlih, 2000, s. 33). O, vahyin oluşumunun iki varlık arasında geçen ulvî muhavere düşüncesine tabi olduğunu; bunların, vahiyde konuşan, emreden ve veren zat (Allah) ile vahye muhatap olan, emirleri yerine getiren ve alan zat (Hz. Muhammed) olduğunu söyleyerek vahiy konusunda memur ile amir arasındaki farka vurgu yapar (es-Sâlih, s. 27). Vahiy, Hz Muhammed'in dışında bir olgudur, onun vahye herhangi bir dahli veya tesiri yoktur. Vahiy, onun zatından tamamen ayrıdır, şuurun veya şuur altının onda müdahalesi bulunmamaktadır. Konuşan ve vahyi indiren Allah'ın sıfatı ile muhatap durumda olan ve vahiy alan peygamberinin sıfatı arasındaki fark, Allah'ın elçisini hafif veya şiddetli bir şekilde kınadığı, daha önce işlediği veya daha sonra işleyeceği günahları affettiğini bildiren ayetlerde daha da açıktır (es-Sâlih, s. 27-28. Bkz. Tevbe 9/43, Fetih 48/1-2, İsrâ 17/74-75). Kur'an'da, Hz. Muhammed'in anlatılan tavrı; Rabb'inin emirlerine muhalefet söz konusu olduğunda O'nun azabından korkan ve bunun için de emirlerine bağlanan, rahmetini dileyen ve Kur'an'dan tek bir harfi bile değiştirmekten âciz olduğunu itiraf eden son derece itaatkâr bir kulun tavrıdır (es-Sâlih, s. 29).

Subhî es-Sâlih, Allah Rasûlü'nün beşer yönü ile vahye bakan yönünü ayırt eder ve *Mebâhis*'te örneklerle bunu temellendirmeye çalışır. Medine'de hurma ağaçlarının aşılınması onun verdiği örneklerden biridir. Ona göre Hz. Muhammed, zanna dayalı dünyevî tecrübeleriyle, kesin olan nebevî-dinî tecrübesinin arasını kesin olarak ayırmıştır. Hz. Muhammed sahabeinin, dünyevî tecrübelerinden dolayı kendisini muaheze etmemelerini dilerken, dinî tecrübelerini ise almalarını ve Allah namına her ne söylerse onu yerine getirmelerini emretmiştir (es-Sâlih, 2000, s. 35). Hz. Muhammed, vahiy karşısında şahsî iradesinin yok mesabesinde olduğunu kabul ediyor ve vahyin gelmesi yahut kesilip gelmemesinin isteğine bağlı olan bir şey olmadığını biliyordu. Bazen vahiy ard arda gelir ona tahammül güçleşirdi; bazen de en çok muhtaç olduğu zamanda gelmeyebiliyordu (es-Sâlih, s. 35). Nitekim vahyin geliş şekillerini anlatan portrelere bakıldığında vahyin tasarrufunun peygamberin kendisine ait olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Vahye en muhtaç olduğu anlarda vahiy bir anda kesiliverir. Örneğin, İfk hadisesinde vahyin 1 ay sonra gelmesi, Kiblenin değiştirilmesi konusundaki isteğine rağmen dileğin hemen cevap görmemesi, Alak sûresinden sonra üç

7 Cerrahoğlu, bu konuda doğru hareketin "قرأ" fiili ve türevlerinin 75 defa Kur'an'da kendi dilinde kullanıldığını göze alarak, anlamını da burada aramaktır. Zira Arap dili Sâmi dillerinden biridir (Cerrahoğlu, 2007, s. 33).

yıl vahyin kesilmesi ve o dönemde Hz. Peygamber'in vahyi şiddetli arzulasına bakıldığında vahyin Onnun dışında bir olgu olduğu netleşecektir (es-Sâlih, s. 36-38). Kısacası, Allah dilediği zaman Hz. Muhammed'e vahiy geliyor, O, dilemediği zaman ise vahiy bir anda kesilivermektedir (es-Sâlih, s. 38).

Tencîmu'l-Kur'ân: Subhî es-Sâlih, Kur'an'ın üç ayrı inişinin olduğu (ilkinin Levh-i Mahfuz'a, ikincisinin dünya semasında Beytu'l-'İzze'ye ve sonuncusunun da olaylara uygun olarak parça parça indirilmesi) görüşünde, her ne kadar ilgili rivayetlerin senetlerinin sahih olduğu belirtilse de kendisinin bu görüşe meyletmediğini söylemiştir. O, bu görüşün gayb sahasına girdiğini ve bu alanda ancak yakîn ifade eden mütevâtir Kur'an ve sünnetin hüccet olabileceğini vurgulamıştır. Ayrıca bu görüş Kur'an'ın açık nassına da muhaliftir. Kur'an, Kadir Gecesi'nde nüzule başlamış, sonra çeşitli zamanlarda inmeye devam etmiştir. Bu durum Kadir süresinin ilk âyeti ile Duhân süresinin 3. âyetiyle delillendirilmektedir. Allah, Kur'an'ın indirilişini mübarek bir gecede başlatmış ve bu geceyi de Kadir gecesi ile açıklamıştır ki bu gece Ramazan ayındadır (es-Sâlih, 2000, s. 50-51.)

Hangi tür âyetlerin tedriciliğe konu edilip edilemeyeceği, *Mebâhis*'te üzerinde durulan konular arasındadır. İslâm, fert ve toplumların ruhlarına işlemiş köklü şeylerle, sathî olan şeyleri birbirinden farklı değerlendirmiş, ruhlarda kök salmış bulunan her meselenin şuurlu yapılan bir gelenek haline dönüştüğünü vurgulamıştır. İslâm, bu gibi hususlarda ihtiyatlı davranır ve burada planlı olarak ağır davranmanın, plansız şekilde acele etmekten daha yararlı olduğuna inanır. Fert ve toplumun ruhuna kök salmış meselelerle sathî meseleler arasındaki bu ayırımın ışığında İslâm, cana kıyım, hırsızlık, yol kesme ve zina gibi fiilleri bir defada kesin olarak yasaklamıştır (es-Sâlih, 2000, s. 58-59).⁸ Subhî es-Sâlih, tedriciliğin ancak içki ve kumar gibi geleneklerle, ruhî hastalıklar, esirleri köle edinme gibi içtimaî ve devletler hukukunu ilgilendiren meselelerde söz konusu olduğunu söylemiştir (es-Sâlih, s. 59-60). O, yasaklanan ve emredilen her hükmün tedriciliğe konu edilmediğini vurgulamakla birlikte vahyin işleyişinde ve insanları eğitimde tedriciliğin olduğunu da ayrıca vurgulamıştır. Özetle ona göre vahiy, peygambere tedricî geldi, onu eğitip yetiştirdi ve yol gösterdi. Ona inanan Müminleri de aşamalı olarak eğitmiş ve zorluklara karşı iradelerini güçlendirmiştir (es-Sâlih, 2000, s. 60). Böylece, Kur'an vahyinin tedricilik faktörü Subhî es-Sâlih göre eğitim ve irşadın mihenk taşıını oluşturmaktadır.

Kur'an'ın Cem'i: Süre tertipleri, âyet tertibi gibi tevkifidir ancak süre isimlerinin tevkifi olduğuna dair kuvvetli delillere sahip değiliz. Ayrıca bazı sürelerin Mekki veya Medeni olduğu konusunda da icma bulunmamaktadır (es-Sâlih, 2000, s. 97). Subhî es-Sâlih, sürelerin tertibinin sahabe içtihadına dayandığını savunan veya bir kısmının içtihadî ve bir kısmının da tevkifi olduğuna dair görüşlerin kabul edilmesinin mümkün olmadığı ayrıca vurgular

8 Tek defada yasaklanan durumlar için bkz. İsrâ 17/32, Nisa 4/92, Maide 5/38, Bakara 2/188.

(es-Sâlih, s. 71).⁹ Süre ve ayetlerin bu tevkifiliğine rağmen Allah Rasûlü, Kur'ân'ı iki kapak arasında toplama ihtiyacı duymamıştır. Subhî es-Sâlih, buna sebep olarak Kur'ân'ı okuyan ve ezberleyenlerin çokluğuna, vahyin devam edişine ve Kur'ân'ın bazı hükümlerinin nesnedilme imkânına bağlar. Ancak Hz. Peygamber döneminde bir mushafta toplanmaksızın Kur'ân'ın tamamı çeşitli araç ve gereçlere yazılmıştır. Ayrıca o dönemde Kur'ân'ın tespit ve yazılışı âlimlerin çoğuna göre yedi harfi de ihtiva etmektedir (es-Sâlih, s. 73).

Subhî es-Sâlih, Hz. Ebubekir döneminde Tevbe sûresinin son âyetinin sadece Ebu Huzeyme'nin yanında bulunması konusunda; ayetin birçok sahabe tarafından ezberlenerek tevatür seviyesine ulaşmış olmasının gözetilmiş olması, tevatür seviyesine ulaşılan bu ezberin sûrenin son kısmının Allah Rasûlü'nün yanında yazılmış ve iki şahitle desteklenmiş makamına geçtiğini söylemiştir. Zeyd'in âyeti sadece tek kişide bulmasının Kur'ân'ın âhâd haberle ispatı olamayacağını zira bizzat Zeyd'in âyeti önceden duymuş, ezberlemiş ve yerini biliyor olduğunu da ayrıca vurgulamıştır (es-Sâlih, 2000, s. 77).

Hz. Osman zamanında çoğaltılan mushaflar; noktalama, hareke ve sahabenin tefsir notlarını barındırmazlar. Âhâd rivayetlerinin hepsi atılmıştır. Noktalama ve harekenin olmamasından dolayı bazı Kur'ân lafızları bir vecihten fazla okunabilmektedir (es-Sâlih, 2000, s. 85). Subhî es-Sâlih, çoğaltılan mushafların yedi harfi barındırıp barındırmadığı hususunda bir beyanda bulunmamıştır. Ancak bazı lafızların bir vecihten fazla okunabileceğini söylemesi, farklı iki tür okuyuşun ancak peygamber huzurunda gerçekleşebileceğini kabul etmesi, buna dair kıraatlerin sahih olduğunu vurgulaması, Hz. Osman Dönemi'ndeki Mushafların Hz. Ebubekir Dönemi'nde cem edilen Kur'ân gibi yedi harfi ihtiva ettiğini (es-Sâlih, s. 78) düşündüğünü göstermektedir.

Kur'ân'ın Noktalanması: Kur'ân yazısının düzeltilmesinin/güzelleştirilmesinin bir defada tamamlanmadığını, tedrici olarak düzeltilerek h. 3. asırda bunun zirveye ulaştığını vurgulayan Subhî es-Sâlih, Kur'ân'ın noktalanması işinin sadece Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından yapıldığını söylemenin makul olmadığını inanır. Böyle bir faaliyet bir veya birkaç kişi değil de nesillerin altından kalkabileceği bir iş ve süreçtir. Ancak Ebu'l-Esved'in bu faaliyet halkasının ilkinin oluşturduğu da göz ardı edilmemelidir (es-Sâlih, 2000, s. 93). Subhî es-Sâlih'e göre ikinci halkayı onun talebesi olan Yahya b. Ya'mer (ö. 129/747) oluşturur. Nasr b. Asım el-Leys'in (ö. 89/708 [?]) bu işteki payı, hocaları olan Ebu'l-Esved ve İbn Ya'mer'in çalışmalarının devamı olmaktan öteye geçmez. Kur'ân yazısının güzelleştirilmesinde ve okunuşun kolaylaştırılmasında bu üç âlimin payı yadsınamaz (es-Sâlih, s. 94). Noktaları ilk tasnif edip hemze, şedde, revm ve işmami ilk koyan ise Halil b. Ahmed'dir (ö. 175/791). Subhî es-Sâlih'e göre üçüncü asrın sonlarına doğru Kur'ân'ın yazımı güzellik olarak zirvesine ulaşmıştır (es-Sâlih, s. 94).

9 Subhî es-Sâlih'in Paris'te eğitim gördüğü dönem arkadaşlık ettiği M. Hamidullah'ta, sûrelerin bugünkü sıralanışının bizzat Hz. Peygamber tarafından düzenlendiğini ve O'nun her yıl Cebrail ile birlikte Kur'ân metnini gözden geçirdiğini, bunun son sene iki kere yapıldığını belirtmiştir (Hamidullah, 2010, s. 52).

Yedi Harf: Hadiste geçen “yedi” sayısının hasr mı yoksa kesretten kinaye mi olduğu konusunda Subhî es-Sâlih, hasr olduğu görüşündedir. Çünkü naslarda yedi sayısının çokça zikredilmesi, yedi sayısının kastedilmediğini akıl dışı bırakmaktadır.¹⁰ Ayrıca ona göre yedi harften maksat ümmet için kolaylık gösterilen yedi vecihtir. Okuyucu bu yedi vecihten hangisiyle okursa isabet etmiş olur. Kur’ân lafzı ne kadar farklı edâ edilirse edilsin, değişik şekiller yedi şeklin dışına çıkmaz (es-Sâlih, 2000, bkz. s. 108-112).

Subhî es-Sâlih, Allah Rasûlü’nün başlangıçta Müminler için meydana geniş tutarak yaşlılara kolaylık gösterdiğini, lehçeleri dışında Kur’ân okumalarının onlara ağır geleceğinden kendi lehçeleriyle Kur’ân okumalarına izin verdiğini, ancak bunun Kur’ân’ın yerel lehçelerle yazılmasına izin verdiği anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Allah Rasûlü’nün bu şekilde okuyuşlarda çerçeveyi genişletmesi, onun bazı özel durumlarda bazı fertler için kolaylık göstermekten başka bir şey değildir. Nitekim vahiy kâtiplerinin tespiti ile bu gibi durumlarda izin verilen hususlar sayılı kelimelerdedir ve bunlar tevatür yoluyla bize gelmiştir (es-Sâlih, 2000, s. 108).

Kıraat: Subhî es-Sâlih, âlimlerin makbul kıraatleri şazlardan ayırmak için öne sürdükleri ‘*isnadın sıhhati*’ şartının ‘*tevatür*’ ifadesiyle değiştirilmesi gerektiği görüşündedir. Kur’ân bize tevâtüren ulaşmıştır, kıraatler de ancak mütevâtir bir isnatla sabit olabilirler. On kıraata ilave edilen dört kıraat ise senet bakımından sahih olmakla birlikte âhâd haberlere dayandığından bunlarla ibadet edilmez ve namazda okunmazlar, zira bu dört kıraat mütevâtir seviyesine ulaşmamışlardır (es-Sâlih, 2000, s. 256).

Subhî es-Sâlih, İslam âlimlerinin müdrec kıraatlerin ahkâm ayetlerin tefsirinde olumlu yönlerini belirtmekle birlikte bazı âlimlerin bu konuda aşırıya gittiklerini, garip teviller çıkarmak için şâz kıraatleri yorumlamakla uğraştıklarını zikretmekte ve bunu ilmi bir israf olarak nitelemektedir. Benzer bir eleştiriyi, Kur’ân âyetlerinin sayısı, en uzun/en kısa kelimeyi tespit, harekeli harflerden Kur’ân’da en çok hangilerinin bulunduğu (Havassu’l-Kur’ân) gibi öğrenildiğinde kişiye çok az fayda sağlayan konulara meyledilmesine de yöneltmektedir (es-Sâlih, s. 254).

Mebâhis’te Kur’ân İlimleri Hakkındaki Bazı Görüşler

Eserde, Kur’ân ilimleri hakkında ön plana çıkan bazı görüşler şunlardır:

Ulûmu’l-Kur’ân Kavramı: Subhî es-Sâlih, ulûmu’l-Kur’ân ıstılahını geniş manasıyla ilk kullanan kişinin Zürcânî’nin iddia ettiği gibi el-Hüfî (ö. 430/1038) olmadığını, bu anlamda ilk kul-

10 Çetin, yediye çokluk manasında anlayanlar için, “hadisleri umursamayıp naslardan kaçınıyorlar” denilemeyeceğini, sadece yorumlarının farklı olduğunu, hadislerde yedinin çokça zikredilmesinin yedinin hasr ifade ettiğini gösteremeyeceğini, söylemiştir. Zira rivâyetlerde üç, dört, beş ve on sayıları da geçmektedir. Ona göre yedi harf, yediyle sınırlı olmayıp, Kur’ân’ın bir an önce benimsenip yayılabilmesi için herkesin kolayına geldiği bir tarz ile okuyabilmesini amaçlayan bir “kolaylık” ve “çokluk” tur (Çetin, Ocak 1987, s. 82).

lananın *el-Hâvî fi Ulûmi'l-Kur'an* adlı eserin yazarı İbnu'l-Merzûbân (ö. 309/922) olduğunu söylemiştir (es-Sâlih, 2000, s. 124).

Sebebî Nüzul: Subhî es-Sâlih'e göre Kur'an'da bulunan kıssa ve çeşitli tasvirler, canlı olaylarla sıkı sıkıya bağlı olgulardır. Bu olayların kahramanları hayat sahnesindeki rollerini üstlenmiş gibidirler. Bir ayetin nüzul sebebi, gerçek hayattan vuku bulmuş bir hikâye olarak, olayın geçtiği yeri, zamanı, çıkmazları ve çözümleriyle, şahısları ve olaylarıyla gerçek bir kıssadır. Sebebi nüzul ayetin kıssasıdır (es-Sâlih, 2000, s. 129-130). Kur'an ayetleri, ayetin kıssası ko- numunda ki sebebi nüzul rivayetleriyle anlaşılılmaya çalışıldığında, bağlamına uygun anlamı vermeye daha elverişli olmaktadır.

Subhî es-Sâlih, sebebi nüzule, gerek ferdi gerekse içtimai konularla ilgili hukuki meseleleri ihtiva eden âyetlerde, diğer âyetlere nazaran, daha çok ihtiyaç duyulduğunu inanır ve bu konuda bize bir metot gösterir. Örneğin; ibadet ahkâmı, muamelat, helâl-haram, cihat, şahsi haller, medenî hukuk ya da devletler arası antlaşmalarla ilgili bir âyetle karşılaşıldığında bir kişi hemen onun sebebi nüzulünü düşünme ihtiyacı duyar. Bu tür konularda nüzul sebebi bulunduğu zaman ancak bu tür âyetlere tam bir mana verilebilir ve pasajlar bunlarla daha anlaşılır ve açık olur (es-Sâlih, 2000, s. 141).

Subhî es-Sâlih, sebebi nüzulün gerekliliğini vurgulamakla birlikte bu ilmi ihtiva eden eser- lerde mantığa aykırı rivayetleri de kıyasıya eleştirir. Özellikle eserlerde bulunan tarihî, man- tikî hatalara ve aşırı mübalağalara işaret etmektedir. Ona göre nüzul sebepleri arasına so- kulmaya çalışılan ve Kur'an'ın söylemediğini ona söyleten (es-Sâlih, 2000, s. 137-139) bu hataların ardında, çoğu âlimin her ayetin sebebi nüzulünün bulunduğunu sanmalarındır (es-Sâlih, s. 138). Subhî es-Sâlih ayrıca mantığın, her âyetin bir sebebinin bulunmasını ge- rekli göstermediğini de vurgular. Buna rağmen bir sebebe binaen inmeyen ayet için de genel bir sebep olabilmektedir. Kur'an'ın muhtelif yerlerinde çeşitli yönleriyle aktarılan Hz. Musa kıssası genel sebebe örnektir. Bu kıssa başlangıçta bir sebebe dayalı olarak inmemiş- tir. Şayet kıssa için bir sebep bulmak gerekiyorsa, farklı yerlerde söz konusu edilen kıssanın tamamının sebebi, genel bir sebebe dayanmaktadır. O da, Hz. Peygamber'in teselli edilmesi ve kavminden gördüğü sıkıntılar için kalbinin güçlendirilmesidir (es-Sâlih, s. 140). Böylece Subhî es-Sâlih, bir sebebe binaen inmeyen Kur'an pasajlarında ayetlerin genel sebebe bina- en inerek belli bir muhteva ve amaç taşıdığını göstermeyi hedeflemektedir.

Mekkî-Medenîlik: Kur'an'da bulunan her âyetin kimliği bellidir. Âyet, kendi sınıfından baş- ka birisine karışır, âlimler onu hassas ölçülerle eleştiriye tabi tutarlar ve onun mekkî-medenî olduğunu neredeyse kesinlik derecesinde tespit edebilirler. Bu ilme olan ihtiyaç; tedrici olarak gelişen İslâm davetinin merhalelerini tespit edebilmesi, Mekke, Medine ve diğer yerlerde ya- şayanların birbirleriyle ilişkilerini inceleme imkânı sunabilmesi, müminlere, müşriklere ve ehli kitaba yapılan çeşitli hitapları kaydetmeye yardımcı olabilmesinde yatar (es-Sâlih, 2000, s. 167).

Mekkî ve Medenî ayrımının, "*zaman*", "*mekân*" ve "*hitap edilen şahıslar*" a ait olmak üzere üçlü bir tasnifi vardır. Subhî es-Sâlih, surelerin kimliğinin oluşturulmasında yukarıda belirtilen üç şeye dördüncü bir unsur olarak "*konu*" unsurunu da ekleyerek bunlarla birlikte bir sûrenin kimliğini oluşturmaya çalışır. Subhî es-Sâlih, bu tasniflerin her birinin istisnalarının bulunduğunu da ayrıca vurgulayarak buna örnek olarak hükmi Mekkîlik ve hükmi Medenîliği işler. Medine'de nazil olup da hükmü Mekkî olana Mümtehine süresi örnek verilir. Bu metoda göre Mümtehine süresine bir kimlik oluşturulduğunda bu sûre; *mekân* göz önünde bulundurulduğunda başından sonuna kadar Medine'de, *zaman* göz önünde bulundurulduğunda ise hicretten sonra inmiştir. *Şahısları* söz konusu edildiğinde Mekke ehline hitaptır. *Konusu* ise müminlerin kalplerini temizleyip olgunlaştıran içtimaî bir rehberliği kapsamaktadır. Mekke'de nazil olup, hükmü Medenî olana "*Ey insanlar! Doğrusu sizleri bir erkek ve bir diğiden yarattık. Sizi milletler ve kabileler haline koyduk ki birbirinizi kolayca tanıyasınız.*" (Hucurât, 49/13) âyeti örnek verilebilir. Bu âyetin *mekânı* söz konusu olduğunda Mekke'de, *zamanı* göz önünde bulundurulduğunda fetih günü hicretten sonra indiği görülür. *Konu* göz önünde tutulduğunda, insanların aslının bir olduğuna dikkat çekilmektedir. *Şahıslar* gözetildiğinde ise hem Mekke hem de Medine ehline hitaptır. Onun için âlimler bu âyete ne Mekkî deyip geçmişler ve ne de kesin olarak Medenî demişlerdir (es-Sâlih, 2000, s. 167-168). Ayrıca Subhî es-Sâlih, verilen bu üçlü tasnif içinden geliştirdiği metoda ve Mekkî-Medenî ilminin tarihle sıkı sıkıya bağlı olmasından ötürü zaman taksimini seçmede tereddüt göstermemektedir (es-Sâlih, s. 168-169).

Subhî es-Sâlih'e göre Mekkî-Medenî'yi tespitinde sahih rivâyete dayanmak içtihatla bulunmaya engel değildir. Böylece bu ilimde içtihadı kapı aralanmaktadır. Özellikle rivâyetin sarih nas olmadığı durumlarda bu husus daha geçerlidir. Bazı sûrelerin Mekkî veya Medenî oluşu, Medenî bir sûrede Mekkî âyetlerin veya bunun aksinin istisna edilmesi, Mekkî-Medenî sûrelerin üslup ve konu özellikleri gibi bazı meselelerde ihtilaflar olabilmektedir. İhtilafı çözmek ancak içtihatla mümkündür (es-Sâlih, 2000, s. 179-181). Ayrıca Mekkî-Medenîlik konusunda bize ulaşan bilginin çoğu içtihat yoluyla. Nitekim Mekkî sûreyi Medenî'sinden ayıran kıyasî ölçüyle her birinin karakter ve özellikleri tespit edilebilmektedir. Bu ölçü içtihatla oluşmuştur (es-Sâlih, s. 182-183).

Mekkî-Medenî sûreler, konu ve üslup özellikleri ister kesin, ister genel olsun İslâm'ın takip ettiği tedricilik hikmetini gerçekleştirirler. İslami davetin önce Mekke sonra Medine'de geçirdiği merhaleler, Medine ehline yapılan hitabın aynısının Mekke ehline yapılanla birebir olmasını mümkün görmemektedir. Medine'deki yeni çevre, yaşamayı ve oluşacak toplumda gerekli olan bazı açıklamaları gerekli kılmaktadır. Nitekim Mekke'de veciz bir anlatım takip edilmişken, Medine'de itnaba ve mücmeli tafsile ihtiyaç vardır. Ayrıca her âyet ve sûrede muhatapların durumu gözetilmiş olmalıdır. Zekâtın, Mekke'de farz kılınmasının bir anlamı yoktur. Zira Müslümanların çoğu, orada fakirdiler ve baskı altında bulunmaktadır (es-Sâlih, 2000, s. 184). Kısacası Mekkî-Medenî ilmi, Kur'ân'ın tedricilik özelliğiyle sıkı bir bağ halindedir.

Subhî es-Sâlih, Ebu'l-Kâsım en-Neysâbü'rî'nin (ö.406/1016) takip ettiği kronolojik tarihî metodu (ez-Zerkeşî, s. 192) takip ederek Mekkî-Medenî sûreleri üçer merhaleye ayırmıştır. Bunlar; "ابتدائية" başlangıçta inenler, "متوسطة" arada inenler ve "ختامية" sonda inenlerdir. Ona göre hadis eleştirmenlerinin ölçütlerinin rehberliğinde bu merhaleleri tespit çok zor olmayacaktır. Nitekim Medenî merhalede bu tereddüt daha azdır zira Medine'de İslâmiyet yayılmış, Kur'ân ezberlenmiş, okuyan ve yazarlar çoğalmış, dinde bilgi sahibi olma kolaylaşmıştır (es-Sâlih, 2000, s. 185).

İlk merhalede; 'Alak, Müddessir, Tekvîr, A'la, Leyl, İnşirah, 'Adiyat, Tekâsur ve Necm sûreleri bulunmaktadır. Bu sûrelerde özetle vahiy, din, kıyamet sahneleri, önceki milletlerin uğradıkları musibetlere benzer musibetlerle müşriklerin uyarılması ile sevap ve ceza düşüncesinin pekiştirilmesi gibi konular işlenir. Önceki nebilere uğradığı sıkıntılar aktarılarak Hz. Muhammed ve sahabenin karşılaştıkları zorluklar karşısında teselli edilmeleri de ayrıca ele alınır (es-Sâlih, 2000, s. 186-194). İlk merhaledeki sûrelerin/âyetlerin hepsi kısa ve son derece vecizdir. Kâinatın çeşitli görüntülerine sık sık yemin edilir. Emir, nehiy, istifham, temenni, dilek coşkulu ve etkili bir anlatımla sunulur. Kullanılan kelimeler özenle seçilmiş, bütün harflerinde musikin mükemmel bir şekli hâkimdir. Anlamın müşahhaslaştırılarak yakınlaştırılması, cansızların canlıymış gibi onlara hayat verilerek konuşturulması gibi sanatlar ayrıca görülür (es-Sâlih, s. 194).

Orta merhale; Abese, Tin, Kâria, Kıyâme, Mürselât, Beled ve Hicr sûrelerinden oluşur (es-Sâlih, 2000, s. 195-209). Bu aşamada ki sûreler, ilk merhalede bulunan sûrelerin konu ve üslûp özelliklerine sahiptir. Ancak orta merhalede, bazı inanç kuralları artırılmış ve bazı hakikatler de ilâve edilmiştir. Ayrıca bu merhalede bulunan Hicr sûresiyle son merhaleye bir geçiş yapılmıştır. Nitekim bu sûrenin uzunluğu, mukattaa harfleriyle başlaması ve üslûbu, son aşamadaki sûrelere benzemektedir. Subhî es-Sâlih, merhaleler arasındaki sınırın itibar olduğunu ve her merhalenin bir önceki merhalenin devamı olduğunu vurgular (es-Sâlih, s. 207-208). İlk merhale ile orta merhale arasındaki fark ise orta merhalede sunulan delillerin bir önceki aşamaya nispetle tafsilatlı şekilde sıralanmasıdır. Tevhid, vahiy, kıyamet ve ölümden sonra diriliş gibi konular vahyin başlangıcında da söz konusu edilmiş, lâkin tafsilata girilmemiş konulardır. Bu aşamada amaç daha çok düşünmeyi tahrik ve tevhit akidesine dikkatleri çekmektir. Ta ki müşrikler bu konuda başlangıç olabilecek şeyleri öğrensinler ardından da delilleriyle ayrıntılı bir şekilde bununla karşılaşsınlar (es-Sâlih, s. 208).

Son merhalede; Saffât, Zuhuf, Duhân, Zâriyât, Kehf, İbrahim ve Secde sûreleri yer alır (es-Sâlih, 2000, s. 209-229). Bu merhalede, önceki merhalelere nazaran hem sûre hem de âyetlerin uzun olduğu dikkat çekmektedir. Bu uzunluk Medenî sûrelerin âyet sayısı ile karşılaştırıldığında önemli bir uzunluk olmamakla beraber önceki iki merhaleye nazaran nisbî bir uzunluk söz konusudur. Bu merhaledeki sûrelerin bir kısmı mukattaa harfleriyle başlar, hitaplar yalnız Mekke ehline olmayıp bütün insanlığa yöneliktir, muhtevalarında Medine'de açık-

lanacak farzlar ile Allah'a ve Rasûlü'ne itaat hatırlatılmaktadır. Cenneti elde etmek, cehennemden kurtulmak için ihsana ve salih amellere çağrıda bulunulur. Bu aşamada, Allah'ın zat ve sıfatları, melek, cinler, mucize ve kerametler gibi bazı gaybî meselelerin açıklandığı, peygamberlerin özellikle Hz. İbrahim gibi önderlerin kıssalarının verildiği ve yeni bir üslûpla tevhit akidesinin tasvir edildiği görülmektedir. Ayrıca son merhaledeki uzun sûreler Mekkî vahiyle Medenî vahiy arasında bir geçiştir. Subhî es-Sâlih, bazı müfessirlerin Mekkî sûrelerden istisna ettikleri pek çok âyetin Medenî sanmalarının bu sebepten olduğunu belirtmiş; bu müfessirlerin zaman faktörünü göz önünde bulundurmayıp bunların geçiş merhalesine ait olduklarını hesaplayamamalarından dolayı bu âyetleri Medenî vahiy ile karıştırdıklarını söyleyerek, onları eleştirmiştir (es-Sâlih, s. 230).

Subhî es-Sâlih, Medenî merhalede ihtilaf bulunan az sayıdaki âyet ve sûreler dışında, ilk merhalenin sırasıyla Bakara, Enfâl, Âl-i İmran, Ahzab, Mümtehine ve Hadid sûreleriyle, orta merhalenin Muhammed, Talak, Haşr, Nûr, Munafikûn, Mücadele, Hucurât sûreleriyle, son merhalenin ise, Tahrim, Cuma, Maide, Tevbe ve Nasr sûrelerinden oluştuğu görüşüne katılır. Subhî es-Sâlih, kitabı uzatma endişesiyle, Medenî sûrelerin ilk merhalesinde sadece Enfâl sûresini anlatmıştır (es-Sâlih, 2000, s. 231-233). Medenî sûrelerde ibadetler, muamelât, helâl-haram, şahsî haller, devletler arası hukuk, siyasî, iktisadî durumlar ve barışı-savaşı ilgilendiren pek çok şer'î mesele farklı ölçülerde tekrar tekrar işlenir. Her tekrar edilişte durum yenilenmekte, bazen yeni şekiller, kendinden önceki hükmü nesh etmekte veya hükümlerini değiştirmekte, en azından mücmelini tafsil, bazı mutlaklarını takyit ve bazı umumlarını da tahsis etmektedir (es-Sâlih, s. 231). Subhî es-Sâlih'in, Mekkî-Medenî merhaleleri üçer dönem ayırarak özellikle Mekkî âyetlerdeki üçlü merhaleyi (başlangıç, ara ve sonuç merhaleleri) adım adım işlemesi bazı müsteşrikler ile onların etkisinde kalan kimselerin ettikleri şüphe tohumlarının temelini Mekkî-Medenî konusunda olduğu düşüncesinden (es-Sâlih, s. 344) kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu ilmin merhaleler olarak incelenmesinin; Kur'an'ın tedriciliğindeki adımları sahneler halinde önümüze serebilmesinde, emredilen/nehyedilen teşri hükümlerinin tarihinin oluşturulmasında ve İslami hükümlerdeki önceliklerin tespitinde ki katkısı göz ardı edilmemelidir.

Nâsîh-Mensûh: Subhî es-Sâlih'e göre Ebu Müslim el-İsfehânî'ye (ö. 322/934) kadar âlimler neshi tereddüt etmeksizin kabul etmişlerdir (es-Sâlih, 2000, s. 262). Buna rağmen neshin mahiyeti konusu tartışmalıdır. Subhî es-Sâlih, neshin dayanağının ancak Peygamber veya sahabeden, "Şu âyet, bu âyetle nesh edildi." şeklinde sarîh bir nakil olabileceğini söyler. Ayrıca âyetler arasında kesin bir muaraza olmalı ve hangi âyetin önce, hangisinin sonra indiğini tespit etmek için tarihî bilgi de mevcut olmalıdır. Nesh konusunda müfessirin veya müçtehidin sözü de muteber değildir. Sahih nakil ve belli bir çelişkinin mevcudiyeti ayrıca şarttır (es-Sâlih, 2000, s. 273).

Mebâhis'te, neshi tahsis olarak niteleyenler ile nesh konusunda abartıya gidenler kıyasıya eleştirilmiştir. İki taraf da bu konuda aşırılık göstermiş; ne nesh taraftarlarının, neshi çoğalt-

maya ve ondan olmayanı onun şumulüne dâhil etmeye hakları vardır, ne de neshi reddedenlerin, ona delâlet eden âyetleri ve onu ispatlayan örneklere karşı çıkmaya ve onu tahsis veya bedâya benzetmeye hakları vardır (es-Sâlih, 2000, s. 272). Bu sebeple Subhî es-Sâlih, nesihle tahsis arasındaki farkı detaylı bir şekilde açıklamıştır (es-Sâlih, s. 262-263). Ayrıca "nesh âşıkları, عُشَّاقُ النَّسْخِ" olarak nitelediği (es-Sâlih, s. 266) kimselerin Kur'ân'ın ortadan kaldırdığı cahiliye âdet ve geleneklerini de mensuhler arasına koymalarını hayretle karşılamış ve bu mübalağalarından dolayı onları eleştirmiştir. Onlar, nâsihin de nesh edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Örneğin "لَكُمْ دِينَكُمْ وَلِي دِينٍ" (Kâfirun, 109/6) âyetini "المشركين فاقتلوا" (Tevbe, 9/5) âyeti nesh etmiştir. Bunu da "حتى يعطوا الجزية عن يدٍ وهم صاغرون" (Tevbe, 9/29) âyeti nesh etmiştir. Örnekteki can alıcı nokta, cizye âyetinin ehli Kitap'la ilgili olduğunun göz ardı edilmesidir (es-Sâlih, s. 266). Tahsis edilen, istisna ve gaye edatlarıyla kayıt altına alınan nice ayet bağlamına bakılmaksızın nesh karakteri verilmiştir. Nesihle aşırıya gidenlerin mensûh dediği pek çok âyetin ne nesihle ne de tahsisle bir ilgisi yoktur. Örneğin "Allah, hâkimlerin hâkimi değil mi?" (Tin, 95/8) âyeti, seyf âyetiyle nesh edilmiştir. Bu âyet ne neshe ne de tahsise açıktır, zira Allah her zaman hâkimlerin hâkimidir (es-Sâlih, s. 268).

"Nesh âşıkları"nın konu edindikleri âyetler nesihden çok insâya (sonraya bırakmak, ihtiyaç anına kadar hükmü açıklamayı ertelemek) yakındır. Nesh hakkında ciddi bir araştırmaya girilse sıralanan âyetlerin çoğunun insâ veya mücmel hükmü açıklayan âyetler kategorisinde olduğu görülecektir. Örneğin, İslami tebliğin başlarında Allah, "Ey iman edenler! Siz, nefislerinize bakın. Kendiniz doğru yolu bulunca sapanlar size zarar vermez." (Maide, 5/105) buyurmuştur. Ancak İslam güçlendiğinde onlara iyiliği emredip kötülükten sakındırmayı ve bu yolda savaşmayı emretmesi nesihle değil, insâ ile ilgilidir (es-Sâlih, 2000, s. 169-170). Aslında Subhî es-Sâlih, neshi teorik olarak kabul eder ve Kur'an'da da vuku bulduğuna inanır. Buradaki eleştirisi nesh sayısını çoğaltanlara yöneliktir. Ona göre sayısı çoğaltılan bu tür nesihlerin çoğu belirtildiği üzere insâ veya tedriciliğe dâhil edilmelidir.

Nitekim neshi çoğaltanlara göre nesh barındırmayan sûreler kırk üç, nâsihi ihtiva ettiği halde mensûhu ihtiva etmeyenler altı, mensûhu ihtiva ettiği halde nâsihi ihtiva etmeyen sûreler kırk, hem nâsih hem de mensûh bulunduran sûreler ise otuz bir tanedir. Subhî es-Sâlih, bu bilgileri aktardıktan sonra bu taksimata giren sûrelerin bizi ilgilendirmediklerini, bu bilgilerden Kur'an'da asıl olanın muhkemlilik değil de nesh olduğunun gösterilmeye çalışıldığından dolayı onları eleştirmiştir. Buna rağmen mensûh addedilen âyetler çeşitli yönleriyle incelenerek sayıları çok az bir miktara indirilmişlerdir. Suyûtî, bazıları ihtilafı olmak üzere sadece yirmi bir âyette neshin söz konusu olduğunu, sonra isti'zan ve kaseme âyetlerini bunlardan istisna edip bunların da muhkem olduklarını, böylece mensûh âyetlerin sayısının on dokuzdan fazla olmadığını söylemiştir (Suyûtî, 2006, II. cilt, s.712; es-Sâlih, 2000, s. 273-274). Subhî es-Sâlih'e göre ise on dokuz ayetin bir kısmı tahsise, insâya ya da açıklaması sonraya bırakılmış mücmelle girer, geri kalanları ancak nesihle alakalı olabilir. O, Suyûtî'nin tasnifinde mensûh olmaya elverişli olan âyetlerin sayısının ondan fazla olmadığını vurgulamıştır (es-Sâlih, s. 274). Ancak Subhî es-Sâlih, bu âyetlerin hangisi olduğu konusunda bir söz etmemektedir.

Subhî es-Sâlih, Kur'ân'da neshin vuku bulduğuna inanmasına rağmen; onu "*hükümü mensûh, lafzî bakî*", "*lafzî mensûh hükümü bakî*" ve "*hem hükümü ve hem de lafzî mensûh*" olarak üçe ayırmalarını eleştirir. O'na göre ilk kısım nesh; Allah'ın terbiyevî ve teşriî hikmetlerine binaen âyetin hükümünü kaldırır ve nesh severlerce bu kısım ne kadar çoğaltılırsa çoğaltılsa Kur'ân nassına zararı dokunamaz (es-Sâlih, 2000, s. 265). Asıl sıkıntı diğer kısımlardadır. Zira diğer kısımlarda lafzın mensûh olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca meselelerin kısımlara taksim edilebilmesi için her nev'in yeterli derecede örneklerinin olması gerekir ve ancak bu şekilde ondan bir kural oluşturulabilir. Nitekim bu son iki tür neshe ancak bir veya iki misal getirilebilmiş ve onlar da âhâd haberdir. Hâlbuki bir şeyin Kur'ân'dan olduğunu veya nesh edildiğini söyleyebilmek için âhâd haberlere itimat etmek caiz değildir ve bu konuda âhâd haberler delil olamazlar (es-Sâlih, s. 266). Buradan Subhî es-Sâlih'in nesh olgusunda sadece "*hükümü mensûh, lafzî bakî*" kısmını Kur'ân için kabul ettiği görülmektedir ve bunların sayısı onu geçmemektedir.

İcâzu'l-Kur'ân: Subhî es-Sâlih, ulemanın eserlerinde i'câzu'l-Kur'ân konusunda daha çok metin üzerinde durmaları ve i'câzî, Kur'ân'ın bütünlüğünden ayırarak değerlendirmelerini eleştirmiştir. Ayrıca ele alınan nassın analiz edilmesi ve cüz'î bir incelemeye tabi tutulması, lafız-mana problemi üzerinde sonu gelmeyen ihtilaflara girilmesi Kur'ân'ın belli başlı özelliklerini gölgelemiştir. Bilhassa i'câzla ilgili çalışmalardaki kelâmî eğilim, onların metnin zevkine varmalarını ve Kur'ân'ın belagat ile i'câz yerlerini idrak etmelerini engellemiştir (es-Sâlih, 2000, s. 313).

Subhî es-Sâlih'e göre Kur'ân'ın i'cazı sırf sanat yönüyledir. Kur'ân'ın çağdaşı olan Araplar, kitabın üslubundan büyülenmesine rağmen ona cevap vermeye kalkıştıklarında aciz kalmışlardır. Kur'ân'ın bu yönü, yalnız başına Kur'ân'ın i'cazını şekillendirir ve onun üslubu ile ebedileşip daha üstün oluşunu ispat etmeye de yeterlidir. Ona göre, Kur'ân'ın dinî-şer'î ilimler ile gaybî birçok meseleyi ihtiva etmesi ve bizzat zamanın ondan hiçbir şeyi reddedemesi gibi hususlar, Kur'ân'ın belagatinden ziyade felsefesine girer. Ayrıca sayılan şeylerle Araplara meydan okunmamıştır. Kur'ân; üslûbunun benzerini getirmek, ifadesi gibi ifade (ta'bîr) etmek ve ulaşılamayan tasvir gücüne ulaşılması hususlarında Araplara meydan okumuştur. Kitabın i'cazı, onun sihridir. Onun bu sihri, henüz vahyin ilk döneminde kalpleri etkilemiştir. O zamanlar teşri' âyetleri, gaybî haberler ve insan/hayat/kâinat hakkındaki genel bakış ve nazariyeler henüz inmiş de değildir (es-Sâlih, 2000, s. 320-321).

Sonuç

Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân, Kur'ân ilimlerinin iki mühim kaynağı olan Suyûtî'nin *el-İtkân*'ı ile Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı ve son dönem çalışmalarından Zürkânî'nin *Menâhilu'l-İrfan*'ı gibi Kur'ân ilimlerini belirli bir sistematik içinde inceleyen ilmî bir eserdir. Ana başvuru kaynağı olan *el-İtkân* kadar geniş olmasa bile, 345 sayfalık hacmiyle çok değerli malumatı ve birçok konuyu ihtiva etmektedir.

Eser, modern dönem eserlerinde görülen eleştirel bakış açısına sahiptir. Özellikle bazı konularda zikredilen müsteşriklerin görüşleri eserde analiz edilmiş, bazı konulardaki çalışmaları müellif tarafından takdir görse de genelde oryantalistler şiddetli eleştirilere tabi tutulmuştur. Oryantalistlerin görüşlerine verilen ikna edici cevaplar ve onların oluşturmaya çalıştığı şüphelerin izale edilmesinde müellifin gösterdiği gayret dikkat çekmektedir. Oryantalist görüşlerin tenkidine *Menâhil* kadar ağırlık verilmemiş olsa da önemli konularda bu tür eleştirilere yer verilmesi, eserin Kur'ân ilimlerine katkısını artırmıştır.

Subhî es-Sâlih, ulûmu'l-Kur'ân'ın kendince önemli gördüğü bazı konularını (sebeb-i nüzul, Mekkî-Medenî ve nâsîh-mensûh) ayrıntısıyla anlatmasına rağmen muhkem-müteşâbih gibi bazı konularda fikrîsel anlamda herhangi bir katkıda bulunmamış, âlimlerin görüşlerini aktarmakla yetinmiştir. Bunun sebebi, eserin yazılış amacı ve konunun pratik önemi ile ancak açıklanabilmektedir.

Mebâhis'in Kur'ân ilimleri literatürüne yaptığı en önemli katkı, hiç şüphesiz Mekkî-Medenî konusundadır. Subhî es-Sâlih, geniş yer verdiği bu bölümde, Mekkî ve Medenî ayetlerin belirlenmesinde kullanılan "zaman", "mekân", "şahıs" faktörlerine "konu" faktörünü eklemiştir; kendisi "zaman" faktörünü ön plana çıkartarak Mekke ve Medine dönemlerini üçer merhaleye ayırmış ve her merhalenin kendine has özelliklerini örnekleriyle analiz etmiştir. Konunun ayrıntılı ele alınması ulûmu'l-Kur'ân'a zenginlik katmıştır. Her ne kadar Mekkî-Medenî ayetlerdeki merhaleler hakkında müsteşrikler günümüzde daha çok fikir yürütse de Subhî es-Sâlih konunun bu tür aşamalar olarak ele alınmasını Ebu'l-Kâsım en-Neysâbüri dayandırmakta ve Mekkî-Medenî'nin merhalelere ayırarak anlaşılmasında hiçbir sakıncanın olmadığını da vurgulamaktadır.

Yazarın, batı kültürünü iyi tanımanın verdiği bir birikimle, oryantalistlerin Kur'ân'a dair şüphelerini izale etme noktasındaki çabası ve daha çok kendisinden önce telif edilen eserlerdeki bilgileri günümüz dünyasına daha anlaşılır kılma gayreti ile yazılmış olan bu eser, bu özellikleri sebebiyle kendisini modern dönemde *Menâhil* 'den sonra yazılan en kapsamlı ulûmu'l-Kur'ân eseri olmaya haiz kılmaktadır.

Kaynakça

- Cerrahoğlu, İ. (2007). Tefsir Usûlü. Ankara: TDV.
- Çetin, A. (Ocak 1987). Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf. İslami Araştırmalar Dergisi (Sayı 3).
- Çiçek, M. H. (1996). 20. Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Eser, A. S. (2011). Ulûmu'l-Kur'ân Geleneği ve Muhammed Abdülazim Zürkânî'nin Menâhilü'l-irfân fi Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eseri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE.
- es-Sâlih, S. (2000). Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân (24. b.). Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- es-Suyûtî, C. A. (2006). el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân (II. cilt). Dâru İbn Kesîr.
- et-Ta'rif bi'd-Doktûr Subhî es-Sâlih. (1986). Mecelletü'l-'Arabîyye li's-Sekâfe, 6(11), s. 107-115.
- ez-Zerkeşî, B. M. (ts). el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân. Kâhire: Dâru't-Turâs.

ez-Zürkânî, M. A. (2004). Menâhilü'l-irfan fi ulûmi'l-Kur'ân. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ilmîyye.

Hâcî, A. (2009). Subhî es-Sâlih ve cuhûduhu fi 'ulûmi'l-Kur'ân min hilâli kitâbihi mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân. et-Türâsu'l-'Arabî, 115, s. 17-44.

Hamidullah, M. (2010). Kur'ânî Kerim Tarihi (2. b.). İstanbul: Beyan Yayınları.

Hatiboğlu, İ. (2009). Subhî es-Sâlih. DİA, XXXVII, s. 452-453.

İmamoğlu, İ. H. (2011). Celâleddin es-Suyûtî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri (el-İtken Örneği). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE.

Mertoğlu, M. S. (2013). Muhammed Abdülazîm Zürkani. DİA, XLIV.

Sağdıç, S. (2011). Zerkânî'nin Menâhilü'l-irfân Adlı Eseri Çerçevesinde Kur'ân'a Yönelik Şüpheler ve Verilen Cevaplar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE.

Sevinç, S. (2012). İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE.

Taş, S. (2015). Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Subhî es-Sâlih'in "Mebâhis" Adlı Eseri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı.

“Şâkile” Kavramı Bağlamında Kişilik ve Karakter Oluşumu

Kerim Aydın*

Öz: İnsan his, şuur, ümit, sevgi, idrak gibi soyut özellikleriyle bir bütündür. Bu bütünlük aynı zamanda insanın kişiliğini, davranışlarını etkiler ve yönlendirir. Bireyin kişilik ve karakter oluşumunu etkileyen iki ana etken bulunmaktadır. Bunlar, bireyin kendi yapısından kaynaklanan kalıtsal özellikleri ile sosyal ve kültürel çevreden kaynaklanan çevresel özelliklerdir. İsrâ sûresinde geçen bir kavram olan şâkile; kişiliğin oluşumunu sağlayan bütün bu faktörlere göndermede bulunur. Bu doğrultuda bazı bireylerde kalıtım unsuru bazı bireylerde ise çevre/aile etkisi ana yönlendirici olabilmektedir. Pek çok farklı yaklaşımın kendi fikirleri doğrultusunda yaptığı tanımlar olmakla beraber genel manada kişilik, bir insanı başkalarından ayıran bedensel, zihinsel ve ruhsal özelliklerin bütünüdür. Karakter ise kişiliği meydana getiren fakat sonradan kazanılmış, değişmeye dirençli bu davranış özelliklerinin ahlaki boyutunu ifade eder. Sonradan kazanılmış olması bir anlamda eğitim ve değerler eğitime işaret eder. Bu perspektifte kişilik ve karakter oluşumuna dini açıdan nasıl bakabiliriz? Her doğan çocuğun İslâm fıtratı üzerine doğması veya bir dağın yer değiştirebileceği fakat insanın huyunun değişmeyeceği ile ilgili hadisler bu bağlamda değerlendirilip analiz edilecektir. Bu çalışmada kişilik, karakter, mizaç ve şâkile kavramları etimolojik olarak açıklanarak, şâkile kavramı bu kavramlar arasında nerede durmakta ve bireyde nasıl bir yansıması olduğu sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır. Daha sonra kişilik oluşumunda insanda neyin değişip neyin değişmeyeceği, bireyin hem özne hem de nesne oluşu dinî kaynaklar ve modern kuramlar göz önünde bulundurularak tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kişilik, Karakter, Mizaç, İsrâ Sûresi, Şâkile.

Giriş

İnsan davranışlarını anlamada insanın ruhsal (manevi) yönü değerlendirilmeden yapılacak açıklamalar yetersiz olacaktır. Çünkü insan his, şuur, ümit, sevgi, idrak gibi özellikleriyle fizyolojik ve psikolojik olarak bütünlük içerisinde hareket eder. Psikanalist Erich Fromm “çağdaş psikoloji biliminin eksikliklerini görmüş ve insandaki ruhsal yönü hesaba katmaması nedeniyle insanı sağlıklı olarak tanımakta aciz kaldığını dile getirmiştir” (Necati, 2004, s. 207). Günümüzde bireyin kişilik ve karakter oluşumunu etkileyen iki ana etkenin olduğu artık eğitimciler tarafından da kabul edilmektedir. Bunlar, bireyin kendi yapısından kaynaklanan kalıtsal özellikler ile sosyal ve kültürel çevreden kaynaklanan çevresel özellikler yani diğer bir ifadeyle almış olduğu eğitimidir.

DOI: [dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B019](https://doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B019)

* Uludağ Üniversitesi Din Eğitimi Bilim Dalı.

E-posta: kerim081645@gmail.com

Kişilik ve karakter kavramı ile bağlantılı olan ve İsrâ sûresinde geçen bir kavram olarak şâki- le, kişiliğin oluşumunu sağlayan bütün bu faktörlere göndermede bulunmaktadır. Bu fak- törlerin etkinliği, zamana, zemine ve bireye göre değişebilmektedir. Bu nedenle bazı birey- lerin kişilik ve davranışlarında kalıtım özellikleri, bazı bireylerde ise çevre ve eğitim unsuru ana etken olabilmektedir. Öncelikle bu kavramları analiz edelim.

Kavram Analizi

Kişilik

Latince *Persona* kelimesinden gelen kişilik sözcüğünün asıl anlamı, eski Roma ve Yunan tiyatrolarında oyuncuların yüzlerine taktığı maskeye verilen isimdir. Oyun esnasında yüz maskesinin altından konuşmalar yapılmakta ya da şarkılar söylenmekteydi (Armaner, 1980, s. 71). Bu nedenle kişinin diğer insanlarca nasıl görüldüğünü açıklayan bir kelime olarak kullanılagelmıştır. İngilizcede “personality” olarak ifade edilen kişilik kavramı Türkçede ise; “Bir kimseye özgü belirgin özellik, manevi ve ruhsal niteliklerinin bütünü, şahsiyet” olarak ifade edilmektedir (tdk.gov.tr, 2016).

Kişiliğin tanımı hakkında görüş birliği yoktur. Çünkü kişilik, günlük yaşantımızda çok farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin, bir insanın kişiliğini ifade derken zayıf veya kuvvetli gibi sıfatlarla açıklarız. Bazı insanlar için ise “kişiliği yok, kişiliksiz” ifadeleri kullanılır. Bu ko- nuda zihnimizi karıştıran husus kişilik ile bağlantılı olan karakter, mizaç, huy, seciye gibi kavramların kişilikle eş anlamda kullanılmasıdır (Baymur, 1994, s. 251).

Kişiliğin kapsayıcı bir kavram olması çok çeşitli tanımlamaların yapılmasına sebep olmuştur. Baymur, bu konuda Psikolog Gordon W. Allport’un kişilik kavramının birbirinden farklı 48 türlü tanımını tespit ettiğini ifade eder (s. 253).

Kişilik kavramını açıklamada pek çok tanım yapılmakla beraber, örnek olarak bu tanımlar- dan birine göre kişilik, “bir insanın bütün ilgilerinin, tutumlarının yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevreye uyum biçiminin özelliklerini içeren terimdir” (s. 253). Başka bir tanımda ise kişilik, bireyin kendisinden kaynaklanan *tutarlı davranış kalıpları* ve *kişilik içi süreçler* olarak tanımlanmaktadır. “Önce önemli olan nokta kişiliğin tutarlı olması- dır. Bu tutarlı davranış kalıplarını her zaman ve durum içinde gözlemlemek mümkündür. Tutarlı davranış kalıplarını günlük hayatımızda ‘bu tam ondan beklenecek bir davranıştı’ şeklinde yorumlarla ifade ederiz. Kişilik içi süreç ise, nasıl davranacağımızı ve hissedee- ceğimizi etkileyen, içimizde gelişen bütün duygusal, güdüsel ve bilişsel süreçleri kapsar” (Burger, 2006, s. 23). Yine kişilik, “doğuştan getirilen-sonradan kazanılan özellikler ve kül- türel faktörlerin etkileşimiyle küçük yaşlardan itibaren şekillenen, değişmeye oldukça dirençli, o kişiye has kavrayış, düşünüş, karar veriş ve davranış özelliklerinin toplamıdır” (Gürses, 2010, s. 23).

Kişilik, huy ya da mizaç dediğimiz doğuştan sahip olunan özellikler ve karakterden meydana gelmektedir. Her insan doğuştan sahip olduğu bu temel özellikleri üzerine karakterini inşa eder. Küçük yaşlarda sahip olunan alışkanlıklar kişiliğin temelini oluşturmakta ve çekirdeğini teşkil etmektedir. “Buna göre küçük bir çocuğun huyuna, mizacına işaret eden davranışlara bakarak onun yetişkinlikte nasıl bir insan olacağını belli ölçülerde kestirmenin mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Huyu/mizacı büyük ölçüde aynı kalacak, bunun üzerine çevreden öğrendikleriyle şekillenen karakter özelliklerinin ilave olmasıyla kişilik kendini gösterecektir” (Göka & Beyazyüz, 2012, s. 41).

Kişilik kavramıyla eşanlamli olarak kullanılan ve açıklanması gereken bir diğer kavram *şahsiyet* kavramıdır. Şahsiyeti, insanın doğuştan ve genetik faktörlere bağlı olarak getirdiği temel yapı, esas madde, ham madde olarak görebiliriz. Bu ham maddeye daha sonra çevresel faktörler şekil verirler (Peker, 1986, s. 102).

Kur’an’da şahsiyet kavramı geçmemekle birlikte şahsiyeti tanımlayan özellikler yer almaktadır. Olumlu veya olumsuz şahsiyet tipleri, karakter yapıları, düşünce ve davranış tarzları Kur’an’ın çeşitli ayetlerinde anlatılırken nefis, karakter ve huyun olumlu veya olumsuz etkilerinden, ortaya çıkan olumlu veya olumsuz davranış biçimlerinden bahsedilmektedir. Bu nedenle karakterle karıştırılmamalıdır, şahsiyet farklıdır ve karakter şahsiyet/kişilik kavramına dâhildir (Hökekleli, 2010, s. 272). “Çağdaş psikologlar şahsiyeti oluşturan etkenleri incelediklerinde genelde biyolojik, sosyal ve kültürel faktörleri ele almaktadırlar. Yine onlar biyolojik etkenleri incelerken özellikle kalıtımı, fizyolojik yapıyı, sinir sisteminin oluşumunu ve beslenme sistemini öne çıkarmaktadırlar. Sosyal etkenlerin şahsiyet üzerindeki etkilerini incelemelerinde ise, genelde çocukluk dönemi özellikle de ailedeki deneyimler ve ana-babanın tutumlarını ele almaktadırlar” (Necati, 2004, s. 206).

Düşündüğümüzde her insanın istek ve ilgileri, hadiseler karşısındaki tepkilerinin farklılığı gibi unsurlar aslında insanın kendine özgü kişiliği/şahsiyeti hakkında bizlere ipucu verir. Mesela aynı olaya sevinip, ilgi duyan ve aynı olaya üzülen insanların kişilik özelliklerinde benzerlik olduğunu söyleyebiliriz. Bu benzerlik his ve duygu birliğinden kaynaklanmaktadır ki, bu da kişiliğin sadece kalıtım yoluyla oluşmadığını göstermektedir. Aksi halde insanın, en fazla genetik olarak yakınları ile bu bağlamda his ve duygu birliği yaşaması gerekirdi. Bu anlamda da kişilik, “bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici (distinctive), tutarlı (consistent) ve yapılaşmış (structured) bir ilişki biçimidir” (Cüceloğlu, 2015, s. 404).

Sonuç olarak kişilik ile ilgili yapılan tanımlar üç grupta özetlenebilir. İlk olarak davranışçı psikologlara göre kişilik insanın ölçülebilir, gözlenebilir davranış ve alışkanlıkları dikkate alınarak; ikinci tanımda sosyal açıdan kişilik insanın diğer insanlar üzerinde bıraktığı etki ve izlenimler; son grup olan derinlik psikologlarına göre kişilik insanın iç hayatındaki dinamik güçlerin kendine has özellikleri olarak tanımlanabilir. Allport ve Freud gibi psikolojinin önde gelen isimlerinin tanımları da bu son gruba girmektedir (Baymur, 1994, s. 253-254).

Karakter

Yunanca aslı *caractere* olan karakter kelimesi ayırt edici nitelik, bireyin kendine özgü yapısı, (tdk.gov.tr, 2016) onu başkalarından ayıran temel belirti ve bireyin davranış biçimlerini belirleyen, üstün ana özellik, öz yapı, ıra, seciye anlamlarına gelmektedir. Genel olarak belli bir ırk ya da canlı grubunun ortak alametleri manasında kullanılmakla birlikte hem tek tek alametler hem de alametlerin toplamı tarzında kullanımı da mevcuttur. Aynı manada bir mimari ekolün ya da musikinin karakterinden de bahsedebiliriz. Terbiye edilen insanın karakterinden bahsederek o zaman kelime farklı bir mana kazanır. Bu manaya göre “karakter, ruhta iyice yerleşen prensipler vasıtasıyla her irade fiilinin kesin ve muayyen olması üzerine ruhun istikrar kazanmış halidir” (Kaymakcan & Meydan, 2012, s. 4). Yani karakter, kişinin tutum ve davranışlarının, belli durumlar karşısında “değişmez” ya da “kararlılık içinde” bulunması özelliğidir (Kara, 2012, s. 10).

Karakter, daha çok kişiliğin ahlaki yönünü ifade eden bir kavramdır. “Karakter özelliği denilince, yaşamın karşısına çıkardığı ödevlerin üstesinden gelmeye çalışan bir insanda belirli bir ruhsal dışavurumun ön plana çıkması anlaşılır.” Buna göre karakter toplumsal bir kavramdır ve karakter özelliğinden söz edilebilmesi için insanın çevreyle ilişkisi, çevreye karşı aldığı tavır göz önünde bulundurulmalıdır (Adler, 2002, s. 173). Bireyin ahlâkı, çocukluktan başlayarak içinde bulunduğu toplumun, kültürün ve ailenin katkısı ile şekillenir. Çünkü “insan iyiyi kötüden, güzeli çirkinden ayırmayı bir kursa devam ederek öğrenmez. Ahlâk, sanat ve din, gramer, matematik ve tarih gibi öğrenilmez. Anlamak ve hissetmek birbirinden çok farklı iki özelliktir. Formel eğitim sadece akla erişebilir. Ahlâk, sanat ve mistiğin manası ancak bunların mevcut olduğu ve herkesin günlük hayatının bir parçasını teşkil ettikleri muhitlerde kavranabilir” (Carrel, 1990, s. 182). Bu nedenle ahlâk ve dolaylı olarak karakter üzerinde çevre faktörü etkindir.

İnsanın davranışı ile kişiliği arasında çok sıkı bir münasebet vardır. Bu nedenle kişinin davranışları veya karakteri hakkında verilen hüküm, aynı zamanda onun kişiliğine yönelik bir yargılamadır (Sert, 2004, s. 29). Birey tarafından hem bilişsel hem de duyuşsal yönden iyice içselleştirilen değerler, bireyin davranışlarına yön veren, onların devamlılığını ve düzenliliğini sağlayan inanç veya davranış kalıpları haline dönüşür. “Bu değerler; öğrenme, sosyalleşme ve olgunlaşma gibi faktörlere bağlı olarak değişime açık olsalar da değişime karşı oldukça dirençlidirler. Değerlerin bu özelliği onları karakterle aynı çizgiye taşımaktadır. Bireyin ruhunda iyice kökleşip yerleşen değerler karakter özelliklerine dönüşmektedir ki, bir bütün olarak bireyin karakteri onun kökleşmiş değerlerinin bütünüdür desek yanlış olmaz” (Kaymakcan & Meydan, 2012, s. 2).

Sosyal çevre, coğrafi şartlar hatta hava durumunun bile karakter oluşumuna etkisi olduğu bilinmektedir. Nitekim İbn Haldun’un da çeşitli ırk ve milletlerde görülen farklı karakter tip-

lerinin oluşmasında iklimler, besinler, geçinme ve beslenme biçimleri gibi faktörlerin etkisinin bulunduğu yönündeki tezi bugün de geçerliliğini korumaktadır. Örneğin; Türkiye’deki coğrafi bölgeleri düşünersek her bölgenin kendine ait karakteristik özellikleri olduğunu kolayca fark edebiliriz.

Toplumsallık ve bütünlüğe önem veren *bireysel psikolojiyi* geliştiren Alfred Adler çevre faktörüne dikkat çekerek, bir ailede, bölgede, ulusta ya da ırkta ortak karakter özelliklerine rastlamamızın nedenini, “birinin ötekisinde gördüğü özellikleri benimsemesi, kendinde başkalarındakine benzer özellikler geliştirmesi, başkalarından kimi özellikleri alarak kendine mâl etmesi” (2002, s. 175) olarak açıklar. Bunun dışında yine İbn Haldun’a göre kişilerin uğraştıkları iş ve meslek kollarının, toplumsal konumlarının kişilik ve karakterlerinin şekillenmesinde önemli etkileri bulunmaktadır. İbn Haldun bu açıdan çeşitli mesleklere göre şahsiyet ve karakter tahlilleri yapmaktadır (2004, s. 399 - 402).

İbn Haldun’un savunduğu fikirlere benzer nitelikte günümüzde de kariyer planlaması yaparken, bir meslek seçerken veya çalışılan kurumda bir pozisyona getirilirken karakter analizleri yapılmaktadır. Bu analizler sonucu kişinin fitratı, karakter özellikleri göreviyle uyuyorsa o pozisyona getirildiği bilinmektedir. İlm-i kıyâfet ya da Arapçasıyla ilm-i firâset gibi isimlerle hazırlanan, insanın dış görünüşünden veya vücut organlarındaki farklılıklardan o kişinin karakter ve huy gibi özelliklerini tahmin eden eserler mevcuttur. Bu konuda bilimsel olarak tartışmalı olsa da meşhur eserlerden biri Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Mârifetnâmesi ve bunun dışında manzum olarak yazdığı kıyâfetnâmesidir.¹ Yine günümüzde de insanın yazısı, çizdiği resimler gibi bazı teknikler aracılığı ile karakter analizi yapıldığı bilinmektedir (Altinköprü, 1999). Bu konuyu özetler mahiyette ise İbn’ül Emin Mahmud Kemal şöyle der: “Sûretin sîretine şahittir, başka şahit aramak zâiddir.”

Mizaç

Karakter ifadesiyle karıştırılan bir kavram olan mizaç, kişinin duygu ve heyecan yönünü anlatır. Mizaç; insanın düşünme, konuşma, olaylar karşısındaki tepki verme durumunun sıklığı, çabuk ve sürekli olup olmaması gibi özellikleri yansıtır (Hökelekli, 2009, s. 164). Bireyin duygusal denge durumu olan sınırlı, neşeli, aceleci, heyecanlı, soğukkanlı, hassas ya da içe kapalı olmak birer mizaç özelliğidir. Fromm’a göre mizaç, yapısaldır ve değişmez; karakter ise daha çok bir insanın yaşantıları ile özellikle ilk çocukluk günlerindeki yaşantıları ile oluşmuştur ve gerçeği kavramak, yeni yaşantılar edinmekle bir dereceye kadar değişebilir. Örneğin, insanın öfkeli bir mizacı varsa tepki biçimi hızlı ve kuvvetlidir. Ama hangi konuda hızlı ve kuvvetli olduğu karakterine bağlıdır (1997, s. 72).

1 Kıyâfetnâme hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mengi, 25, 2002, s. 513-514.

Hipokrat'ın geliştirdiği dört çeşit mizaç² türünden günümüze pek çok mizaç kategorileri ortaya atılmıştır. Bu mizaç özelliklerinin ortaya çıkmasına bir neden olarak iç salgı bezlerinin³ salgıladığı hormonlar olduğu bilimsel olarak saptanmıştır (Baymur, 1994, s. 253). Örneğin; heyecan ya da korkuyu bir mizaç özelliği olarak ele alırsak, bu hormonu (adrenalin) salgılayan böbreküstü bezleridir. Dolayısıyla bu hormonun az ya da fazla salgılanması o kişinin davranışlarına etki eder ve o kişinin mizacı olarak anılır. Bu nedenle mizaç, bir dereceye kadar biyolojik etkenlerle ortaya çıkan yani doğuştan gelen ve kişide değişmesi zor olan davranışları/huyuları ifade eder.

Şâkile

Kişilik ve karakter özelliklerine göndermede bulunan bir Kur'an kavramı olan şâkile, pek çok manayı ihtiva etmektedir. Arapçada şekele (ş-k-l) kökünden gelen şekl, eşkâl, şakul, şâkile gibi kavramlar bulunmaktadır. Şekl kelimesi aynı yönteme (davranış/hayat tarzı olarak) sahip iki kişi arasındaki ünsiyet, yakınlık; eşkâl kelimesi de aynı kökten gelip birbirine sîreten ve sîreten benzeyen anlamındadır. Fiil olarak hayvanı bağlamak anlamında da kullanılan bir kavramdır. Mastarı olan şikâl ise bukağı/yular anlamındadır ve bundan istiare yapılarak kitabın yazılmasında ya da bir şeyin kaydedilmesi manasında bu kelime kullanılır (İsfahânî, 2002, s. 462). Bu anlamlar dışında şekele (ş-k-l) için, bir şeyin misli, yön, yol, mezheb, insanın şekli, yazıyı veya kitabı harekelemek (karışıklığı gidermek), insanı sınırlayan eldeki ve ayaktaki bağ (şikâl) anlamı (İbn Manzur, 1990, s. 356) ile niyet ve hurma ağacının iyi hurma vermesi (şekele-n nahl) anlamları da verilmektedir (Firûzâbâdî, 1987, s. 1317). Yine aynı kökten gelen şâkul kavramı da, duvara şekil vermek, düzgünlüğünü ölçmek için kullanılan alete verilen isimdir. Ayrıca Buhârî "amellerin niyetlere göre olduğu"⁴ hadisini izah ederken, İsrâ sûresi 84. ayete yer verip ayette geçen şâkile ifadesini "niyet" olarak ele almıştır (Buhârî, İmân, 41).

İnsanda kalıtım yönüyle var olan ve sonradan oluşan özellikleri, onun tutum ve davranışlarını yönlendirir, kısıtlar veya belli bir yöne doğru gitmeye zorlar. Nitekim şâkile ile aynı kökten gelen ş-k-l fiilinin farklı bir anlam olarak hayvanı bağlamak anlamını ifade etmesi hayvanın hareketlerine müdahale etmeyi, sınırlamayı anlatır. Şâkile insanın benliğine yerleşirki artık onun ayrılmaz bir parçası halini alır. Kelimeye verilen bir diğer anlam olan bilginin yazılıp

- 2 Hipokrat tarafından geliştirilen insanın biyolojik ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği düşünülen, daha sonra Ebu Bekir er-Râzî ve İbn Sînâ tarafından da kabul görüp geliştirilen kan, balgam, kara safra, sarı safradan oluşan dört sıvı madde (Ahlât-ı Erbaa) ve etkileri için bk. Erdemir, II, 1989, s. 24.
- 3 Örnek olarak hipofiz, tiroid ve böbreküstü bezleri verilebilir. Tiroid bezi yetmezliğinde yorgunluk, bitkinlik, hareketlerde yavaşlık, fazla salgılanmasında ise stres, gerginlik, kaygı meydana çıkar. Hipofiz bezi boy gibi vücut özelliklerini etkileyen büyüme hormonu olarak adlandırılır.
- 4 "Ameller niyetlere göredir, herkesin niyeti ne ise eline geçecek odur. Kimin hicreti, Allah ve Resûlü (rızası ve hoşnutlukları) için ise, onun hicreti Allah ve Resûlü'ne sayılır. Kim de nâil olacağı bir dünya veya nikâhlanacağı bir kadından ötürü hicret etmişse, onun hicreti de hedeflediği şeye göredir" (Buhârî, Bedu'l-Vahy, 1; Muslim, İmare, 155; Ebu Davud, Talak, 11).

kaydedilmesi anlamındaki gibi kişiye yazılır ve adeta kişinin bir kimliği haline gelir. Bir meyve düşünelim, bu meyve ham iken de olgun iken de kendi temel özelliklerine sahiptir. İşte insanın şâkilesi de tıpkı meyve gibi doğuştan var olan değişmez ya da zamanla değişecek özellikleri ihtiva etmektedir. Bu özellikler çeşitli etkenlerle olgunlaşma halini alsa da temel özellikler, ham iken de olgun iken de aynıdır (Kasapoğlu, 2011). Kur’an’da, “ş-k-l” kökünden gelen iki kelime geçmektedir. Bunlardan ilki, İsrâ sûresinde geçen “şâkile” kelimesidir. Bu ayette: *“De ki: ‘Herkes kendi yapısına (şâkilesine) uygun işler görür.’ Rabbiniz, en doğru yolda olanı daha iyi bilir.”* (İsrâ, 17/84). Şâkile kavramına pek çok farklı anlam verildiği için ilk etapta anlam vermeden “şâkile” olarak ele aldık. Fakat bu ayet, “aynı zamanda önemli bir psikolojik gerçeğe de işaret etmektedir. Zira insan davranışlarının temeli, aynı zamanda onun ruhsal yapısındaki psikolojik eğilimlerdir” (Kur’an Yolu, 2014, s. 516). Diğer kelime ise *“O azaba benzer çeşit çeşit başka (azaplar) da vardır.”* (Sâd, 38/58) ayetinde geçen “şeklihî” ifadesidir. Bu ayette geçen kelime cins, tür, çeşit gibi anlamları ifade etmektedir.

Şâkile kelimesi için müfessirler farklı anlamlar kullanmışlardır. Şâkile kavramına, kişilikte sonradan oluşan özellikler açısından anlam yükleyen müfessirler şu anlamları vermişlerdir: Her insan kendi ahlâkına, karakterine, seciyesine, âdetine, niyetine, dinine, diyânetine, gidişatına, bakış açısı ve ilgi alanına, yoluna, mezhebine göre hareket eder. Herkesin hidâyet ya da dalâlet olarak, hayır ya da şer olarak benimsediği bir tavır, yolu ve yöntemi vardır. Şâkileye bu anlamı veren müfessirler, ayetin devamında geçen *“Rabb’iniz kimin en doğru yolda olduğunu daha iyi bilir.”* ifadesini gerekçe göstermişlerdir.⁵

Diğer müfessirler şâkileyi, kalıtsal bireysel farklılıklar olarak da açıklamışlardır.⁶ Bu açıklamaları, eğitimde bireysel farklılıklar konusuna dikkat çekme imkânı vermiştir. Bireysel farklılıkları düşünerek her bireyin kendine özgü oluşu ve öğreneceği yöntemin farklı olabileceği önemli bir gerçektir. Eğitimde uygulanan farklı yöntemler hem verilmek istenen eğitimin kalıcılığını arttırmakta hem de etkili olmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla şâkile kavramını bu anlamda değerlendirmek, bireylerdeki farklılığı nazara verip bireyde davranış değişikliği meydana getirmek için farklı yöntemler kullanılmasına dikkat çekebilir.

İnsan dünyada şâkilesini tamamlarken serbest bırakılmıştır. İlahî değerlere uygun bir şâkile yani kişilik yapılanması tercih edebilir ya da kişilik yapılanmasında ilâhî değerleri dışlayabilir. Bu bağlamda tasavvufî bir ifade olarak söylene gelen *“Allah’a giden yol mahlûkatın solumları adedince dir.”* ifadesi gibi, ne kadar insan varsa o kadar da şâkile yani özgün kişilikten söz edilebilir.

5 Zemahşerî; er-Râzî; el-Mâverdî; el-Kurtubî; İbn Kesîr; ez-Zuhaylî; Elmalılı Hamdi Yazır gibi âlimler bu konuda örnek gösterilebilir.

6 Taberî ve Mevdûdî tefsirleri örnek verilebilir. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. Bilgiz, M. (2006). Kişiliğin Oluşmasında Fitrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi (İsrâ 17/84. Ayet Ekseninde). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 129-148.

Kalıtım mı Çevre Faktörü mü?

Kişilik, karakter, mizaç ve şâkile kavramları genel olarak açıklandıktan sonra insanın kişiliğinin teşekkülünde kalıtım mı yoksa çevre faktörü mü daha etkilidir sorusu akla gelebilir. Fakat bu soru aslında bir tarlada toprak mı yoksa tohum mu daha etkilidir sorusuna benzer. Dolayısıyla her ikisi de bireyin kendini gerçekleştirme, bir anlamda tekâmülü için önemli bir etkidir.

Bireyin kişiliği, içinde bulunduğu toplumda doğumundan itibaren şekillenmeye başlar. Çevresini izler, örnek alır. “Sosyal öğrenme” olarak adlandırılan bu olguda, çocukların çevrelerindeki insanlara bakarak onları taklitleri ve özdeşleşmeleri esas rolü oynamaktadır. Konuşmada ve diğer davranışların oluşmasında, doğuştan getirilen yatkınlıklar etkili olmakla beraber çevrede bulunan taklit unsurları da etkili olmaktadır.

Kişilik gelişimini uygun iç ve dış çevre şartlarına bağlayan Gestalt yaklaşımı ve dolaylı olarak davranışçı kuram temsilcilerinin bu yaklaşımları, Gazâlî'nin terbiye etmedeki benzetmesini çağrıştırmaktadır. Gazâlî'ye göre nasıl ki çiftçi tarladaki dikenleri, zararlı otları temizleyerek ayıklar. Böylece ektiği tohumların kuvvetli ve daha iyi olmasını sağlar, çocuk da bunun gibi zararlı davranış kalıplarını öğrenecek çevreden uzak tutulmalı, ayıklanmalıdır.

Karakter edinimi açısından uygunsuz bir çevrede yetişen çocuk, kalıtsal olarak çok iyi özelliklere sahip bulursa bile uygun zemin bulamadığında bu özelliklerini inkişaf ettiremeyeceği Gazâlî'nin terbiye metodundaki örnekle açığa kavuşmaktadır. Fakat bu yaklaşım her ne kadar çevre faktörünü ön plana çıkarmakta ise de, kişilik oluşumunda ve bozukluklarında kalıtımın etkisinin olduğu unutulmamalıdır.⁷ Çünkü “kişilik ile ilgili yapılan araştırmalar bazı vasıfların eğitim ve sosyal baskıya rağmen sabit kaldığını göstermektedir. Şüphesiz buna sebep olan kalıtsal ve biyolojik faktörlerdir” (Çamdibi, 1994, s. 25-26).

Günlük dilde kişilikle eş anlamda kullanılmasına rağmen tam olarak bu anlamı karşılamayan, ama her biri kişilikle ilgili olup onu tamamlayan bu kavramların daha iyi ayırt edilebilmesi için, kabul edilen genel görüşlere göre şöyle bir tablo yapabiliriz:

İNSAN DAVRANIŞLARI		
DOĞUŞTAN GELEN	SONRADAN KAZANILAN	DEĞİŞMEYE DİRENÇLİ
Mizaç	Karakter	Kişilik
Huy	Benlik	Şahsiyet / Şâkile

7 Kişilik bozukluklarında kalıtımın etkisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Göka & Beyazyüz, s. 47-58.

Dinî ve Modern Kaynaklarda Bazı Kişilik ve Karakter Oluşumu Örnekleri

Kur’an-ı Kerim’de insanın biyolojik olarak vücuda gelişi farklı sûrelerde aşama aşama anlatılmaktadır.⁸ Bunun dışında insan niteliklerinin olumlu ve olumsuz yönleri de Kur’an-ı Kerim’de pek çok yerde geçmektedir. İnsanın olumsuz yönleri; aceleci, sabırsız, nankör, bencil olması gibi özelliklerle anlatılırken; olumlu yönleri öğrenmeye açık olması, düşünme ve akletme yetisinin olması, cemiyet içinde yaşaması, ders alma özelliğinin olması gibi özelliklerle ifade edilir. Fakat Kur’an’da insanı tarif ederken kullanılan bu olumlu-olumsuz özelliklerin insandaki kaynağı nedir? Doğuştan gelen bazı özellikler olabileceği gibi aile ve çevre etkisi ne derece etkilidir? İşte bu gibi soruları açıklar mahiyette, hadislerde geçen şu örnekleri de ele almak gerekmektedir.

Hz. Peygamber (sav) küçük yaşta öğrenmenin kalıcı olduğunu belirtmek amacıyla, küçük yaştaki öğrenmeleri “taş üzerine yazı yazmaya”, yaşlılıktaki öğrenmeyi de “su üzerine yazı yazmaya” benzetmiştir (Heysemî, 1/125). Bu açıdan özellikle yedi yaşına kadar olan dönem önemlidir. Çünkü bu dönemde çocuğun karakteri büyük ölçüde şekillenmektedir.

Yine Hz. Peygamberin; “çocuklarınıza ilk öğreteceğiniz kelime Lâ ilâhe illallah olsun” (Musannef, 4/334) ifadesi de bilişsel olarak çocuğa inanç mefhumunu yerleştirmesi adına çok önemlidir. Çocuk konuşmaya başladığında tabii olarak anne-baba, dede, su, araba gibi çevresinde ilişki kurduğu insan ya da nesnelere ifade etmeye çalışacaktır. Fakat çocuğun iradî olarak söyleyeceği ilk sözün “Allah” olması gerektiği Hz. Peygamber’in farklı beyanlarında yer almaktadır (Heysemî, 8/159).

Hz. Peygamber’in “herkesin yaratılışına uygun işler kolaylaştırılmıştır” (Camî’-s-Sağır, 3/48) ifadesi kişinin fitratına/yaratılışına ve karakterine uygun işlere yönelmesi gerektiğini beyan eden veciz bir ifadedir. Bu konuda Azizüddin Nesefî İnsan-ı Kâmil adlı eserinde şöyle demektedir: “Herkes kendisi için yaratılan müyesser olur” yani insan istidat (kabiliyet) ve mizaç yönüyle nasibini aramalı, o yönde meslek edinmeye çalışmalıdır (Nesefî, 1997, s. 99). Dolayısıyla insanın yaratılışı ile davranışları arasındaki bağlantıya dikkat çekilmektedir.

Konumuzla ilgili başka bir örnek de ise kendisine biat etmek için gelen Eşecc Abdi’l-Kays isimli kişiye, Hz. Peygamber: “Sende iki haslet var ki Allah onları sever, onlar *hilm* ve *teenni* (düşünceli, temkinli hareket etme)” demiştir (Tirmizî, Birr, 66; Müslim, İmân, 25). Bu hadisin devamında farklı kaynaklarda şöyle bir ilave rivayet bulunmaktadır. Eşecc sormuştur: Ey Allah’ın Resülû, bunlar bende eskiden beri mi var, yoksa yeni (Müslüman olduktan sonra) mi hâsıl oldu? Hz. Peygamber bunun üzerine: “Bu iki haslet sende eskiden beri var” buyurmuştur. Bu hadis-i şerif de açık bir şekilde göstermektedir ki, insanda kalıtım yoluyla var olan ve çevrenin etkisiyle şekillenip karakter haline gelen özellikler bulunmaktadır. “Bir dağın yer

8 Bazı örnekler için bk. Mü’minûn, 23/12-24; Hac, 22/5; Secde, 32/7.

değiştirdiğini duyarsanız inanın ama bir insanın huyunu değiştirdiğini duyarsanız inanmayın; çünkü o yine fitratındaki şeye döner” (Heysemî, 7/196). Bu hadis-i şerif de bu konuda başka bir örnektir. Halk arasında çokça duyduğumuz “can çıkmadan huy çıkmaz; insan yedisinde ne ise yetmişinde de o’dur” gibi ifadeleri çağrıştıran hadisler, kişiliğin bu değişmeyen yönüne vurgu yapmaktadır (Şentürk, 1997, s. 55).

Son olarak “fitrat hadisi” olarak bilinen “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar” (Buhârî, Cenâ’iz, 79, 80, 93; Müslim, Kader, 22-25) hadisi ise çocuğun doğuştan temiz/güzel olan yönüyle kalıtsallığa, ailenin etkisi yönüyle de çevre faktörüne göndermede bulunmaktadır.

Modern yaklaşımlara göre kişilik ve karakter oluşumu, tanım kısmında da verildiği üzere davranışçı, sosyal ve derinlik psikologlarına göre farklı izahlarla açıklanmıştır. Bu konuda öncü kişilerden Freud, ahlâk (karakter) gelişimini kişilik seyri içinde ele almaktadır. Savunduğu psikanalitik kuramında “kişilik gelişiminde doğuştan getirilen içgüdülerle, 0-6 yaş arasında çocuklara karşı takınılan ana-baba tutumlarının çok önemli olduğunu belirtmektedir. Freud’a göre kişiliğimizi ya da davranışlarımızı bilinç değil, bilinç dışı yani farkında olmadığımız istek, düşünce ve içgüdülerimiz etkilemektedir” (Özer, 2015, s. 147). Ahlâk (karakter) gelişimlerini bilişsel gelişim doğrultusunda ele alan J. Piaget ve ondan etkilenen Kohlberg ise kuramlarını farklı aşamalarla ifade etmişlerdir. Sosyal öğrenme kuramının önde gelen temsilcilerinden A. Bandura ise, çocuğun davranışlarında özellikle “ahlaki davranışların başlangıçta model alma ve taklit yoluyla öğrenildiğini belirtir. Zira çocuk davranışlardan hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu kendisine yakın olan yetişkinlerin koyduğu ödül ve cezalarla öğrenir” (Windmiller, Akt., Öztürk & Akbaba, s. 136).

Erikson’un psiko-sosyal gelişim teorisinde sekiz evrede anlattığı kişisel gelişimin bütün aşamaları, Erikson’a göre dinî bir nitelik taşımaktadır (Karaca, 2007, s.114). Ancak ahlâk gelişimi teorileri olarak gerçekleştirilen yaklaşımlarda dinin etki faktörünü örneğin; Kohlberg şöyle ifade etmektedir:

“Temel ahlaki prensiplerin belli bir dine ya da genel olarak dine dayandığı düşüncesi büyük bir yanılgıdır. Biz; Katolik, Protestan, Yahudi, Budist, Müslüman ve ateistlerin ahlaki düşünce gelişimleri arasında önemli bir fark tespit etmedik. Çocukların dini alandaki ahlaki değerleri, genel ahlaki sorgulamalarıyla aynı sırayı izler. Mesela, 2. basamaktaki bir çocuk, her halükarda “Biz Tanrı’ya karşı iyi olursak, o da bize karşı iyi olur.” diyecektir. Her ne kadar gerek kültürel değerler gerekse din, ahlâk yaşamındaki belli temaları seçici bir şekilde genişleten önemli faktörler olsalar da, temel ahlaki değerlerin gelişimindeki yegâne kaynaklar değildirdirler (Kohlberg, Akt., Çinemre, 2014, s. 83).

Dolayısıyla bu yaklaşımlara göre kişiliğin ahlâki boyutunu oluşturan karakterin şekillenmesinde din faktörünün tek belirleyici olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat dinî bir eğitim alan kişinin karakterinde, özellikle sevap-günah anlayışı içerisinde değişmelerin olacağı da muhakkaktır.

Sonuç

Kişilik, karakter ve mizaç kavramlarının analizlerinin yapıldığı bu çalışmada bu kavramlar ile şâkile kavramının ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Şâkile kavramı etimolojik olarak incelenmiş, bu kavramlar arasındaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Şâkilenin insanın kişilik oluşumunda kalıtım ve çevre gibi bütün faktörlere gönderme yapan bir Kur’an terimi olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışmada kişilik, karakter ve mizacın teşekkülü, dinî ve modern kaynaklardan izahlar getirilerek kalıtım ve çevrenin etkisi ekseninde tartışılmıştır.

İnsanın kişiliği; karakter, benlik, mizaç gibi birbiri ile etkileşimde bulunan çok sayıda özellikten meydana gelmektedir. Fakat bu kavramların her biri kişiliği tanımlamakla birlikte aslında kişiliğin farklı bir yönünü ifade eder. Bireyde bu özelliklerden nelerin değişip değişmediği yani nelerin kalıtsal olarak alındığını, nelerin sonradan kazanıldığını ayırt etmek güçtür. Kalıtım, iç salgı bezleri, bilinçaltı etkenler ile aile başta olmak üzere sosyal ve kültürel pek çok faktörün kişilik oluşumunda etkili olduğu bilinmektedir. Bireyin kişiliğinin oluşumunda hangi faktörün daha etkili ve baskın olduğu ayırt etmek güç olsa da, özellikle çocukluk dönemi dikkate alınarak bazı saptamalarda bulunulmuştur. Bu nedenle davranışçı psikologlar farklı, sosyal öğrenme temsilcileri ve derinlik psikologları ise kişiliği farklı tanımlamışlardır.

İnsanda biyolojik bazı özellikler olan göz ve saç rengi, boy ve kilo durumu, akıl geriliği vb. özellikler kalıtsal olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında çevre faktörü olarak açıklayabileceğimiz bireyin taklit ve özdeşleşme ile davranış edinimi/eğitimi de bireyin kişiliğini meydana getirmede önemli bir etkidir.

Kalıtsal özellikler için kullanılan *huyun* değişmeyeceği dini kaynaklarda ifade edilmekle birlikte insanın değişime açık bir varlık olduğu unutulmamalıdır. Zira insanın yaratılış hikmeti de bunu gerektirir. İnsanın değişime dirençli olan bazı özellikleri vardır, fakat insan kişiliğinin kemâle ulaşabilmesi için bu değişme ve öğrenme mutlaka olmalıdır.

Kaynakça

- Adler, A. (2002). *İnsanı Tanıma Sanatı* (K. Şipal, Çev.). (9. Bs.). İstanbul: Say Yayınları.
- Altınköprü, T. (1999). *Karakter Bilim ve İnsan Tanımada Testler*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- Armaner, N. (1980). *Din Psikolojisine Giriş*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Baymur, F. (1994). *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Bilgiz, M. (2006). Kişiliğin Oluşmasında Fitrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi (İsrâ 17/84. Ayet Ekseninde). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 129-148.
- Burger, M. J. (2006). *Kişilik -Psikoloji Biliminin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri-* (İ. Deniz & Erguvan Sarıoğlu, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Carrel, A. (1990). *İnsan Denen Meçhul* (R. Özdek, Çev.). İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Cüceloğlu, D. (2015). *İnsan ve Davranışı*. (23. Bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çamdibi, M. (1994). *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Çinemre, S. (2014). Kohlberg’in Ahlâk Gelişim Teorisine Yönelik Bazı Eleştiriler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, (12), 69-99.

- El-İsfahânî, R. (2002). *El-Müfredat*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem.
- Erdemir, A.D. (1989). Ahlât-ı Erbaa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde. (C.2, S. 24). Ankara: TDV Yayınları.
- Firûzâbâdî, M. (1987). *Kamûsü'l-muhit*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Fromm, E. (1997). *Erdem ve Mutluluk* (A. Yörükân, Çev.). (4. Bs). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Göka, E. & Beyazyüz, M. (2012). *Geçimsizler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Gürses, İ. (2010). *Dindarlık ve Kişilik*. Bursa: Emin Yayınları.
- Heysemî. (2007). *Mecmau'z-Zevaid*. İstanbul. Ocak Yayınları. (1/125).
- Hökekleli, H. (2009). *Psikolojiye Giriş*. (2. Bs.). Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları.
- Hökekleli, H. (2010). Şahsiyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 38, s. 297-298). Ankara: TDV Yayınları.
- İbn Haldun. (2004). *Mukaddime I-II* (S. Uludağ, Çev.). (3. Bs). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Manzur, C. (1990). *Lisânü'l-arab*. Beyrut: Daru's-Sadr.
- Kara, O. (2012). Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 1-24.
- Karaca, F. (2007). *Dini Gelişim Teorileri*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Kasapoğlu, A. (2010). Kur'an'da Şakile Kavramı. *Yeni Dünya Dergisi*. 1 Aralık 2015 tarihinde <http://www.igmg.org/tr/haberler/yazi/kur-anda-sakile-kavrami.html> adresinden edinilmiştir.
- Kaymakcan, R. & Meydan, H. (2012). Ahlâki Karakter ve Eğitimi. *II. Uluslararası Değerler ve Eğitimi Sempozyumu*. İstanbul: Ensar Vakfı Değerler Eğitimi Merkezi.
- Karaman, H., Çağrıncı, M., Dönmez, İ.K., & Gümüş, S. (2014). *Kur'an Yolu Türkçe ve Meal Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Mengi, M. (2002). Kıyafetnâme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 25, S. 513-514). Ankara: TDV Yayınları.
- Necati, O. (2004). *Kur'an ve Psikoloji*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Neseî, A. (1997). *Tasavvufta İnsan Meselesi-İnsan-ı Kâmil* (M. Kanar, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özer, A. (2015). Kişilik Gelişimi. İ. Yıldırım (Ed.), *Eğitim Psikolojisi* içinde. (5.Bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Öztürk, A. & Akbaba, A. (2015). Ahlâk Gelişimi. İ. Yıldırım (Ed.), *Eğitim Psikolojisi* içinde. (5. Bs.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Peker, H. (1986). Olumlu Şahsiyet Özellikleri ve Din. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1) 100-105.
- Sanani, A. *Musannef*. (H. Yıldız, Trc.). (C.4). İstanbul: Ocak Yayınları.
- Sert, E. (2004). *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Şentürk, H. (1997). *Din Psikolojisi*. Konya: Esra Yayınları.

Osmanlı'nın Tıp Anlayışını ve Akıl Hastalarına Yaklaşımını Belirleyen Faktörler İle Bu Anlayışın “Mâ-Hazar”da Tezâhürü

Şule Yüksel Özkaya*

Öz: Osmanlı'nın akıl ve ruh hastalıklarına yaklaşımını anlayabilmek, öncelikle Orta Çağ dönemindeki İslâm tıbbı ve eski Türk tıbbı uygulamalarını bilmekten geçer. Avrupa'da akıl ve ruh hastalarına türlü işkencelerin yapıldığı bir dönemde, Osmanlı'nın bu hastalara yaklaşımı onun gerek devlet ve din, gerekse insanlık ve tıp sahalarında ne derece farklı bir uygulama içinde olduğunu göstermektedir. Osmanlılar hastalıkların tedavisinde hem maddî hem de manevî metotlar kullanmışlar ve olumlu sonuçlar elde etmişlerdir. Tıp doktorlarının ilaçla uyguladıkları maddî tedavinin yanı sıra tekke ve ocaklardaki şeyhler de manevî tedavi yöntemleri uygulamışlardır. Osmanlı'nın hastalıklara yaklaşımını yansıtan en önemli eserlerden biri Ebû Bekir Nusret Efendi'nin “Ma-Hazar Fi't-Tıbbi'r-Rûhâni Ve'l-Cismâni”dir. 18. yüzyılda yazılmış olan bu eser, Osmanlı klasik döneminin tıp anlayışını ve hastalıklara yaklaşımını özetler mahiyettedir. Nusret Efendi, 18. yüzyılın önemli ilim ve fikir adamlarından olup aynı zamanda şâir ve şâirleri arasında yer almaktadır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmese de, 1792 veya 1793 yılında İstanbul'da vefat ettiği bilinmektedir. Tasavvufa olan meyli onun düşünce yapısının temelini oluşturmuştur. Hz. Peygamber'in “insanların hayırlısı, insanlara faydalı olandır” sözünü yaşamında ön planda tutmuştur. Bu gayeye matufen yaptığı çalışmalardan biri de, adı geçen eserdir. Ruhsal ve bedensel hastalıklarla bunların tedavi yollarını gösteren eser tıbbî bilgiler içerir. Tıbbâ ait birçok mühim kitaplar okuyup tecrübe kazanmış; ehil kimselerden birçok bilgiler edinmiş; topladığı bilgileri ve görüp duyduklarını kendi gayret ve tecrübeleriyle bir araya getirerek eserini ortaya çıkarmıştır. Eser ‘Nusret Efendi Mecmuası’ ya da ‘Nusret Efendi Risalesi’ olarak da bilinir. Sunumda, Osmanlı'nın ruh hastalıklarına yaklaşımını belirleyen faktörler ve tıp anlayışı aktarılıp dönemin tıp eserlerinden bir derleme olan ‘Mâ-Hazar’daki yansımaları ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Tıp Tarihi, Osmanlı, Psikoloji, Ma-Hazar, Ebû Bekir Nusret Efendi, İbn-i Sina.

Giriş

İnsanlar tarih boyunca kendilerini rahatsız eden hastalıklara yakalanmışlar ve bunların verdiği rahatsızlıktan dolayı da çareler aramışlardır. Tarihin her döneminde hastalıklar için tedavi yöntemleri bulunmuş ve bu yöntemler gerek deneme-yanılma yoluyla, gerekse kendisinden önceki bilenlerden usta-çırak ilişkisi doğrultusunda öğrenilerek nesilden nesile aktarılmıştır (Sarı, 2007, s.6). Nesilden nesile aktarılan bu uygulamalarda, her nesil üzerine

DOI: dx.doi.org/10.12658/TLCK.5.2.B020

* Marmara Üniversitesi, Yeni Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı,
E-Posta: suleyukselozkaya@gmail.com

bir şeyler katarak, tedavi yöntemlerinin gelişmesini ve alternatiflerin çoğalmasını sağlamıştır. Elbette insanoğlunun tıp üzerindeki bu çalışmalarında, inançlarının etkisi de görülmektedir. Her toplumun kendi inançları doğrultusunda hastalıklara anlam verdiğini ve bu anlama paralel olarak da tedavi yöntemleri geliştirdiğini tarihi kaynaklarda görmekteyiz. Bu cümleden hareketle, Osmanlı'nın ruh ve akıl hastalıklarıyla bunların tedavilerine olan bakış açısını görebilmek, uyguladığı yöntemlerde neye dayanarak ve neleri düşünerek hareket ettiğini anlayabilmek için öncelikle tıbbın oluşum ve gelişim sürecini bilmeli, gelişimin her aşamasının hangi düşünce ve uygulamalara zemin hazırladığı değerlendirilebilmelidir. Osmanlı'nın akıl hastalıklarına bakış açısını ve tedavi yöntemlerini anlayabilmek için Osmanlı tıbbını; Osmanlı tıbbını anlayabilmek için İbn-i Sînâ'nın tıp alanında bir otorite olduğu ve bu dönemde tıp denilince akla ilk gelen tek isim olduğu için onun çalışmalarıyla ve eserleriyle şekillenen Orta Çağ tıbbını; Orta Çağ tıbbını anlayabilmek için de İlk Çağ tıbbını bilmemiz gerektiği düşüncesiyle, konuya ilk çağlardan başlanması uygun görülmüştür.

Tıbbın Serüveni

Asırlar boyunca hastalık nedenleri olarak kimi zaman kötü ruhların etkisi, kimi zaman Tanrı tarafından cezalandırılma, kimi zaman da hıltların dengesizliğinden bahsedilmiştir (Sarı, 2007, s.6). Dolayısıyla bu söylemler üzerinden çareler aranmış ve uygun tedavi yöntemleri denenip geliştirilmiştir.

Milattan önceki dönemlerde; dini inanç ve uygulamalarla tıp, psikoloji ve psikiyatri birbiri içerisine geçmiş durumdaydı. Bazen bütün hastalıklar, işlediği günahlardan dolayı, Tanrı'nın insana verdiği bir ceza olarak değerlendirilip tedavi yöntemleri de Tanrı tarafından affedilmeye yönelik olmuştur. Burada hastalığa çareler arayanlar da din adamlarıdır (Düzgüner, 2013, s.255). Bununla birlikte doğada bulunan birçok bitkinin yararlarını ve zararlarını deneye deneye keşfetmişler ve hekimlik yapan ilk insandan itibaren tecrübeler birikip sonrakine aktarılmış, her aktarmada bilgiler daha da artmış ve tecrübeler de hastalıkların tedavisinde, dini uygulamalarla birlikte kullanılmıştır (Sarı, 2007, ss.8, 9).

M.Ö. 4000-3000 yıllarında yaşamış olan Sümerlilerden kalma tabletlerde, tıpla ilgili ilk yazılara rastlamaktayız (Sarı, 2007, s.13).

Eski Mısır'a ait olan papirüslerde de hiyeroglifle yazılmış tıp metinleri karşımıza çıkar. Ayrıca antropologların yaptığı çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan o döneme ait kafataslarından, trepanasyon yapıldığı sonucu çıkarılmaktadır. Bunlar, tarihte rastladığımız ilk beyin ameliyatlarıdır (Sarı, 2007, s.11).

Çin medeniyetinin tıpla ilgili en eski yazılı kaynakları, M.Ö. 2000'li yıllara aittir. Hekim oldukları düşünülen hükümdarlar tarafından yazılan kitaplarda şifalı bitkiler tanımlanmış, akupunktur tedavisi anlatılmış ve "yin-yang" teorisi ele alınmıştır (Sarı, 2007, s.13).

Eski Hint medeniyetinde ise tıpla ilgili ilk yazılı kaynaklar, vedalardır. Bu kaynaklar da yine M.Ö. 2000'li yıllara ait olup hastalıklar, cerrahi girişimler ve ilaçlar anlatılmaktadır (Sarı, 2007, s.14).

İşte tüm bu medeniyetlerin deneyimleri ve birikimi, ilerleyen yüzyıllarda başka bir medeniyete devredecektir; Yunan Medeniyetine... Özellikle Mezopotamya ve Mısır'dan devralınan ve üzerine bir şeyler de katılarak büyüyen Yunan Medeniyetine ait ilk tıp bilgilerine, Homeros'un eserlerinde rastlarız. M.Ö. IV. yüzyıla ait olan bu eserlerden sonra ise birçok Yunanca tıp eseri yazılacak ve bunlardaki görüşler, Romalı bir hekim olan Galen'in görüşleriyle beraber Orta Çağ'dan itibaren hemen hemen XIX. yüzyıla kadar İslâm dünyasını etkileyecektir (Sarı, 2007, s.14).

İlk Çağlarda Tıp Uygulamaları

İlk çağlarda tıp, inançlar doğrultusunda şekillenmiştir (Düzgüner, 2013, s.255). Kötü ruhların etkisi ya da Tanrı'nın ceza vermesi olarak değerlendirilen hastalıklar (Sarı, 2007, s.18), yine onlar tarafından iyileştirilmek için uğraşmayı gerektirmiştir. Din adamları, okuyarak ya da büyü yaparak hastalığa neden olan kötü ruhları hastadan uzaklaştırmak istemiştir (Sarı, 2007, s.26).

Bunların yanı sıra hastalık nedenlerini hastanın bedeninde arayan düşünceler de gelişmiştir. Mısırlılar, insan bedenini de kanallardan oluşan bir sistem olarak ele almış ve vücuttaki sıvıların geçtiği bu kanalların tıkanması sonucunda hastalığın oluştuğuna inanmışlardır. Eski Yunan'da ise şehir devletlerinde gelişen felsefi yaklaşımlarla beraber tıp da farklılık göstermeye başlamıştır. Evreni oluşturan dört unsur teorisi, Hipokrat'ın dört hılt teorisine kaynaklık etmiş ve bunun sonucunda, tıp tarihinde iki bin yıl boyunca hüküm süren "hıltların dengesizliğinin hastalığa neden olduğu ve tedavisinin de onları dengede tutmakla mümkün olduğu" düşüncesi doğmuştur (Sarı, 2007, ss.19-21).

Bu teori, tıpkı evrenin yaratılışındaki dört unsur (toprak, su, hava, ateş) gibi canlıların yaratılışında da dört hılt olduğunu söyler. Bu dört hılt; kara safra (sevda), balgam, kan ve sarı safradır. İnsan vücudundaki bu dört hılttan kara safra (sevda), kuru ve soğuk olan toprağı; balgam, soğuk ve ıslak olan suyu; kan, sıcak ve ıslak olan havayı; sarı safra, kuru ve sıcak olan ateşi karşılar. Bu dört hılt vücutta dengede olunca sağlıklı olunur; denge bozulunca hastalık ortaya çıkar (Kültürel ve Koç, 2014, s.217).

Türk tarihindeki tedavi yöntemlerine bakacak olursak; İslâm öncesi Türklerde tedaviyle uğraşan kişi olarak karşımıza "kam" çıkar. Bu kişilerin, ataların ruhlarıyla iletişim kurabildiğine ve olağanüstü güçlere sahip olduklarına inanılmıştır. Onlar hem kâhin hem de tabip olarak herkes tarafından saygı görmüşlerdir. Kamlar davul çalarak, dans ederek, ateş yakarak ve oldukça farklı hareket ve giyimleriyle karşısındakini etkilemişlerdir. Böylece telkin ve inanç yoluyla hastalıkları tedavi ettiklerini düşünebiliriz. Kamlardan başka, Türklerde bitkilerle te-

davi eden “otacı” adında hekimler de bulunmuştur. Bunlar, hastanın nabzını ölçerek, hastalıklarını anlamaya çalışarak ve bu hastalıklara uygun bitkilerden ilaçlar yaparak hastaları iyi etme yoluna gitmişlerdir (Sarı ve Akgün, 2008, ss.1-3).

Bunlara ilâveten kırık-çıkıkçılık, masaj, dağlama, moksa ve hatta akupunktur tedavileri de uygulanmıştır. Yine yakı yakmak da Türklerin tedavi usullerindedir (Altıntaş, 2007, s.81).

Orta Çağ'da Hastalıklara Bakış Açısı ve Tedavi Yöntemleri

İlk Çağ'ın sonlarında Avrupa'da Hristiyanlık oldukça egemen hale gelmiştir. Artık Aristo, Platon, Hipokrat, Galen çok gerilerde kalmış; yaptıkları çalışmalar çoktan unutulup üzerleri küf bağlamıştır. Avrupa'da tamamen hâkim duruma gelen din (Hristiyanlık), kilisenin tekelinde olup bilimin gelişmesine engel olmuştur. Bu dönemde halkın okuma yazması olmayıp sadece din adamları, dinî metinleri okumak için okuma yazma öğrenmişlerdir. Din adamlarının dışında okuma yazma bilenlerin sayısı oldukça azdır.

Latince yazılmış olan eserler sayesinde din adamları bazı tıbbî bilgilere sahip olmuşlar ve uzun zaman boyunca hekimlik de yapmışlardır. Tedavi için az da olsa tiryak, mumya gibi ilaçlar kullanmakla birlikte onların hekimlik faaliyetleri daha çok hastaları dinî telkinle iyileştirmeye çalışmaktır. Aziz ve azizelere ait saç, sakal, tırnak, diş gibi kutsal saydıkları kalıntıları kullanarak; hastalara, bunlar sayesinde iyileşeceklerini telkin etmişlerdir (Hot, 2007, s.40).

Avrupa'da bunlar olurken, VII. yüzyılda Arap Yarımadası'nda yeni bir din doğmuş ve burada çok şeylerin değişmesine kaynaklık etmiştir. Hızla yayılan İslâm'ın, peygamberi Hz. Muhammed ilk önce, İslâm'ı yakın coğrafyaya kabul ettirip ardından insanların yaşam tarzlarını ve alışkanlıklarını da belli sınırlar dâhilinde değiştirmiştir. Hayatın her alanını düzenleyen ve mensuplarının yaşam tarzlarını bazı kâidelere bağlayan ve onlara sonsuz mutluluğu vadeden bu dinin peygamberi, ilimle ve sağlıkla ilgili tavsiyelerde de bulunmuştur. Ayrıca bu dinin “İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olandır.” düsturu, yeni dinin mensuplarını hayırlı şeyler yapmaya ve insanlara faydalı olmak için diğer ilimlerle ilgilendikleri gibi, onların sağlık durumlarını ele alan tıpla da yakından ilgilenmeye ve bu alanda kendilerini geliştirmek için gayretle çalışmaya yönlendirmiştir.

İslâm dininde sihir, büyü gibi yöntemlerin kınanması ve Hz. Peygamber'in “Ey Allah'ın kulları tedavi olun; çünkü Allah, yarattığı her hastalık için mutlaka bir şifâ ve ilaç yaratmıştır.” sözü, Müslümanları tıp alanında kendini geliştirmeye yönlendirmiştir (Songur ve Saygın, 2014, s.200).

Orta Çağ'da etkin olan iki dinin ve bu dinlerin etkilediği iki farklı coğrafyanın, tıbbî bakış açıları bu şekilde olmuş ve tıp da bu bakış açılarının düzleminde gelişmiştir.

Orta Çağ Avrupasında Tıp ve Halkın Genel Sağlık Durumu

Orta Çağ'ın ilk dönemlerinde Avrupalı halk, köleler ve köylülerden oluşmaktaydı. Onlar evlerinde hayvanlarıyla birlikte yaşıyorlar, bu yüzden de evleri pislikten batıyordu. Şehirleri de aynı şekilde, her yer çöp ve pislikti. Çünkü kanalizasyon yoktu ve çöpler de sokaklara atılıyordu. Evlerde banyo yoktu; su, çeşme yoktu. İşte bu durum, bulaşıcı hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Şehirlerde açılan hamamlar, zamanla fuhuş evleri haline gelmiş, bu nedenle cinsel yolla bulaşan hastalıklar da salgın halini almıştır (Hot, 2007, ss.39, 40).

Hristiyan inancına göre insanlar ruhlarını kurtarmak için vücutlarını ihmal etmişlerdir. Vücut, rûhun muhafazası olduğu için dıştan gelen kötülöklere ve şeytanın baştan çıkarmasına karşı korumak gerektiğinden, bu şekilde davranmışlar ve vücutları pislikten kokmuştur (Hot, 2007, s.40).

Dönemin hastalıklara bakış açıları da çok farklıdır. Örneğın, Orta Çağ Hristiyan düşüncesine göre doğum, işlenen günahın sonucuydu ve bu günahın sorumluluğuda tamamen kadına yüklenmişti. Dolayısıyla kadın, işlediğı bu günahın cezasını çekmeliydi. Bu yaklaşım; hamile kadınların, lohusaların, annelerin, bebeklerin ve çocukların ihmal edilmesine ve bunun sonucu olarak da ölüm oranlarının artmasına neden olmuştur (Hot, 2007, s.39).

Psikolojik Hastalıklar ve Bunlara Uygulanan Tedaviler

Orta Çağ Avrupası'nda psikolojik hastalıkların durumu, buraya kadar çizilen manzaradan daha vahim görünmektedir.

O dönemde yaşanan sıkıntılar, kitle hastalıklarına sebep olmuştur. Kendini kırbaçlatanlar; kadın erkek çocuk demeden, kuvvetten düşene kadar sokaklarda dans edenler, bu toplu hastalar güruhunun içindedir. Tanrı'ya hoş görünmek için dünya zevklerinden vazgeçip bedenlerine zarar verenler ve sadece dua edenler de yine bu dönemde çok görülen mazoşistlerdir (Hot, 2007, ss.39, 40, 43).

Ruh hastalıklarını yorumlama işi tamamen kiliseye bırakılmış; kilise ise insan rûhunun, Tanrı'nın rûhunun bir uzantısı olduğunu ve dolayısıyla rûhun hasta olamayacağını; ancak onun şeytan tarafından ele geçirilebileceğini ifade etmiştir (Düzgüner, 2013, s.257). Bu hastalıklarla din adamları (rahipler) ilgilenmiştir. Hastalar manastırlarda tutulup tedavilerinde kutusal su, yağ, papazların soluğuda veya tükürüğü kullanılmış; bu yolla hastanın tedavisi amaçlanmıştır. Çünkü; aslında hasta, gerçek bir hasta olarak görülmeyp onun bu durumunun sebebi olarak, içine şeytan ya da kötü ruh girdiğı düşüncesi kabul edildiğı için tedavi yolu olarak hastaya uygulanan yöntem de şeytanın gururunu kırmayı ve onu oradan çıkarmayı amaçlayan yöntemler olmuştur. Bu yüzden de hastaya küfürler edilmiş ve şiddet uygulanmıştır (alıntılan Doğan, 2013, s.71). Yine, deliler de akıl hastası olarak kabul edilmemiş ve şeytana isteyerek uyup çarpılmış olduklarına inanılmıştır. Bundan dolayı da bu dönemde birçok insan, cadı olduğuda düşüncesiyle yakılmıştır (Hot, 2007, s.39).

İslâm Dünyasının Tıpta Genel Durumu

İslâm, VII. yüzyılda Orta Doğu'da yayılmaya başladığında; artık Hipokrat, Galen gibi isimler unutulmuş Yunan Bilimi diye bir şey kalmamıştı (Dinç, 2007, s.46). İslâm Peygamber'i Hz. Muhammed'in "İlim Çin'de olsa gidip alınız; çünkü ilim öğrenmek her Müslüman'a farzdır." sözü ve sağlıkla ilgili tavsiyeleri, onun vefâtından sonra İslâm halifelerini, fetihlerin yanı sıra ilme ve tıbbaya yöneltmiştir.

Özellikle VIII. yüzyıldan itibaren İslâm dünyası bilimin merkezi haline gelmiştir. Çünkü daha VII. yüzyıldan başlayarak İslâm halifelerinin bilime ve bilimsel çalışmalara maddî manevî destek vermeleri, bilim adamlarının ve tıp camiasının bu tarafa doğru kaymasına neden olmuştur. Bütün Yunan bilim ve felsefe eserleri Arapçaya çevrilmiştir. Tıp alanında Galen'in ve Hipokrat'ın eserleri IX. yüzyılda çevrilmiştir. İlk önce çevirilerden yola çıkan Müslüman bilim adamları daha sonra bilim, felsefe ve tıp alanında kendileri de çok önemli katkılarda bulunmuşlardır. Artık çevirilerin dışında, kendileri de tıbbî eserler çıkarmaya başlayan İslâm hekimleri, çok önemli eserler vermişlerdir. Razî, İbn-i Sînâ, Birûnî, Zehravî, İbn Zühr, İbn Rüşd, dönemin en önemli İslâm hekimlerindedir. Özellikle "tabibler sultanı" olarak tanınan İbn-i Sînâ, tıbbaya damgasını vurmuş bir hekimdir (Dinç, 2007, ss.47-50).

İbn-i Sînâ'nın Tıp Âlemine Etkileri

Orta Çağ'da tıp ya da Türk-İslâm dünyasında tıp denince, akla gelen en önemli isim İbn-i Sînâ'dır. Dolayısıyla onun yaklaşım ve uygulamalarını bilmeden, bunu anlamak pek mümkün gözükmemektedir. Yaklaşık sekiz asır boyunca tıpta onun metotları uygulanmış olduğundan, İlk Çağ'dan sonraki dönemin tıbbını anlamak için öncelikle onu anlamamız gerektiği düşüncesiyle, bu kısımda İbn-i Sînâ anlatılacaktır.

Hastalıkların belirtileri ve oluşumları üzerine çalışmış, hastanın nabzına bakarak kalp atışlarını ölçme tekniğini ilk kez o uygulamıştır. Hastalıkların teşhisinin konulmasından önce, hasta yakınlarını dinlemeyi de önemsemiştir (Tunaboşlu-İkiz, 2012, ss.159, 160).

İbn-i Sînâ, tıp alanındaki eserleriyle, İslâm dünyasıyla birlikte Avrupa tıbbını da derinden etkilemiştir. Onun Batı'daki etkisi XVII. yüzyıla kadar sürmüş ve eski Yunan tıp otoriteleri olan Hipokrat ile Galen'in şöhretini gölgede bırakmıştır (Terzioğlu, 1999, s.336).

Orta Çağ tıbbı, direk olarak İbn-i Sînâ'nın çalışmalarının etkisinde şekillenmiştir (alıntılan Tunaboşlu-İkiz, 2012, s.160).

İbn-i Sînâ'nın Hastalıkları Ele Alışı ve Tedavi Yöntemleri

İbn-i Sînâ tıbbı, teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırmıştır (İbn-i Sînâ, 2015, ss.5, 6).

Kendinden öncekiler gibi dört unsur denilen toprak, hava, su, ateşin; varlıkların ana maddeleri olduğunu söylemiş; buna bağlı olarak da toprakta bulunan elementlerin hemen

hepsinin insan vücudunda da bulunması, vücudun büyük bir bölümünün sudan oluşması, havanın ve vücut ısısının denge durumlarının üzerinde durmuştur (Hopaç, 2014; 386).

Mizaçların insandaki bu dört hıltın etkileşimi sonucu ortaya çıktığını; ayrıca her organın da kendi mizacı olduğunu belirten İbn-i Sînâ, bu hıltların her mizaca kendi uygunluğuyla dengede duruşu sağlık, dengenin bozulması ise hastalığı meydana getirir, diye anlatırken; yaş, cinsiyet ve çevresel şartların etkilerine de değinmiştir (İbn-i Sînâ, 2015, ss.9-23).

İbn-i Sînâ, hekimin öncelikli görevinin, sağlığı korumak olduğunu belirterek, koruyucu hekimlikle ilgili anlayışını ortaya koymuştur (Hopaç, 2014, s.386). En önemli eseri olan Kanun'da, tedavi yöntemleri olarak, bitkilerden yapılan ilaçların yanı sıra mide boşaltma, bağırsak boşaltma, kan alma, banyolar, hacamat, kupa çekme, sülük koyma ve cerrahi yöntemlerden bahsetmiştir. Elbette bu metotları, her hastalık için ayrı ayrı ele almış ve farklı şekillerde uygulamıştır.

İbn-i Sînâ'nın Psikolojiye ve Akıl Hastalıklarına Yaklaşımı

İbn-i Sînâ insanların ruh hallerinin, davranışlar ve beden üzerinde etkili olduğunu anlatmıştır (Düzgüner, 2013, s.259). Bu yaklaşım, günümüzde psikosomatik hastalıklar olarak adlandırılan rahatsızlıkları karşılamaktadır.

O, araştırmalarında gözlem ve deney metodunu kullanmıştır (Düzgüner, 2013, s.259). Deney ve gözleme ilk sırada yer vermekle birlikte kişinin kendini sorgulamasını ve ruh yapısıyla iletişim kurmasını istemiştir. Böyle yapan kişi aynı zamanda kendi bilincini incelemiş de olur (Hopaç, 2014, s.386).

Ona göre insan vücudu en mükemmel şekildedir. Mutlak mizacın tam olması mümkün değildir. Ancak, insan buna en yakın olmalıdır. Bir bozukluk olmadığı sürece insanın vücudunda bulunan hıltların dengesi, o kişinin vücudu için en uygun olmalıdır. Eğer ihtiyaçları karşılanıyorsa ve bir problem yoksa, onların gerçek miktarını korumak gereklidir. (İbn-i Sina, 2015, ss.11-30) Sara hastalığını bir beyin hastalığı olarak ele alan İbn-i Sînâ, kitabın ilerleyen sayfalarında bu hastalığın tam tedavisinin mümkün olmadığını ima eden ifadeler kullanmıştır. (İbn-i Sînâ, 2014, ss. 193-195) Onun ilaçlarla düzeltmeye çalıştığı şey, belki de nöbetleri hafifletmek ya da azaltmaktır.

Avrupa'da sara hastalarının "İçine şeytan kaçmış." olarak değerlendirilip yakıldığı bir dönemde İbn-i Sînâ'nın bu açıklamaları, aradaki farkın kıyaslama götürmeyecek kadar büyük bir uçurum olduğunu göstermektedir.

İbn-i Sînâ, saradan başka daha birçok nörolojik ve psikolojik rahatsızlıkları anlatıp hepsini de biyolojik sebeplere dayandırmıştır. Ona göre psikolojik hastalıklar, sevda (kara safra) ile ilişkilidir.

İbn-i Sînâ'nın psikolojik hastalıklar ile ilgili görüşleri, etraflıca yapılması gereken ayrı bir çalışma konusudur. Burada anlatılanlar, ilerisini anlayabilmemiz açısından zemin oluşturmak için verilmiştir. Dolayısıyla, konu hakkında bu kadar açıklama yapmak yeterli görülmektedir.

Türklerin İslâmiyet’i Seçtikten Sonraki Dönemde Tıp Anlayışları

Türkler, VIII. yüzyılda İslâm’la tanışıp onu seçtikten sonra eski alışkanlıklarını büyük ölçüde bırakmışlardır. Artık onlar da Hipokrat, Galen gibi hekimlerin Arapçaya çevrilen eserlerini okumaya, öğrenmeye ve uygulamaya başlamışlardır. Ayrıca Hz. Peygamber’in sağlık ile ilgili tavsiyelerini içeren Tıbbu’n-Nebevî, Türklerin tıp anlayışını etkilemiştir. İlerleyen dönemlerde İbn-i Sînâ ve Râzî gibi hekimler de Türklerin tıp anlayışına damga vurmuştur. Hastalıklar, Türklerde de dört hıltla açıklanmıştır. Hekim, hiçbir zaman din adamı olmamış ama yaratılmışların en şerefli olan insan sağlığıyla uğraştığı için her zaman itibar görmüştür. Asıl şifa verenin Allah olduğuna, hekimin ise buna bir vesile olduğuna inanılmıştır (Sarı ve Akgün, 2008, ss.3, 4). Böyle olunca da Müslüman Türkler, hastalıkları için tedaviyi bırakmamakla birlikte, asıl şifa verici olan Allah’a yalvarıp dua etmeyi ve şifa istemeyi de bırakmamışlardır.

İslâm dininde insanlara faydalı olanın, insanların en hayırlısı olduğu; bizzat Hz. Peygamber’in ilimle ve tıpla ilgili olan öğütleri, Müslüman Türklerin bu alanda önemli çalışmalar yapmalarına neden olmuştur.

IX. yüzyılda Mısır’da kurulan bir Türk devleti olan Tolunoğulları Dönemi’nde, İbn-i Tolun Hastanesi kurulup halkın hizmetine sunulmuştur. Büyük Selçuklular Dönemi’nde Nizamiye Hastanesi, Şam’da Nurettin Hastanesi kurulmuştur (Altıntaş, 2007, s.83).

Anadolu Selçukluları Dönemi’nde hastaneler, en önemli sosyal yardım müesseseleri olmuştur. Aynı zamanda öğrencilere teorik ve pratik bilgiyi bir arada gösteren tıp okullarıdır (Çap, 1998, s.2).

Selçuklular, akıl hastalıklarının tedavisinde, telkin tedavileri uygulamışlardır. Medrese eğitimi görmüş şeyhler, dini kurallara uygun bir şekilde dualar okuyarak ve diyet, hamam gibi yöntemler uygulayarak, bazı dini ritüellerle beraber hastaları tedavi yoluna gitmişlerdir (Tunaboylu-İkiz, 2012, s.160).

Kalıcı akıl hastalığı olanların İslâm’da bazı yükümlülüklerden muaf olmaları, Türk toplumunda onların daha çok korunup gözetilmesine ve hoş görülmesine ve dışlanmamasına neden olmuştur. Bu tür hastalar, hekimler tarafından tedavi edildiği gibi tekke ve dergâhlarda şeyhler ve hocalar tarafından da birtakım tedavi usullerine tâbi tutulmuşlardır (Sarı ve Akgün, 2008, s.6). Sara ve benzeri hastalıklar zaman zaman doğaüstü güçlerle de açıklanmıştır. Bu durum, Türk tarihindeki eski dönemlerin izlerini taşır (Sarı ve Akgün, 2008, s.7).

Osmanlı’da Tıp ve Tıbbî Kurumlar

Osmanlı’nın, her alanda Selçukluların mirasçısı olduğu su götürmez bir gerçektir. Bu nedenle Osmanlı, tıp anlayışında da Selçukluların mirasını devam ettirmiştir. Osmanlı tıbbı XIX. yüzyıla kadar İslâmî karakterini koruyarak, özellikle klasik dönemde en parlak çağını yaşamıştır (Tunaboylu-İkiz, 2012, s.161).

Osmanlı hekimleri tıp bilgisinin yanı sıra din, felsefe, matematik, astroloji ve müzik konularında da oldukça bilgiliydiler. Onlar bu eğitimleri, medreselerden almışlardır. Osmanlılarda tıp eğitimi genellikle medreselerde ve darüşşifalarda verilmiş, öğrencilere burada teorik ve pratik bilgiler, usta-çırak usulüyle öğretilmiştir (Dinç, 2007, s.87). Sağlık müesseseleri, Osmanlı'da sosyal yardım müessesesi olarak işlemiştir. Hemen her büyük vakıf bir hastane açmış ve bu hastaneler devlet eliyle değil, hayır sahiplerinin girişimleriyle yapılmıştır (Çap,1998, s.2).

Osmanlı Dönemi'nde, genellikle bir külliye şeklinde yapılan hastanelerin etrafına medrese, cami, hamam gibi yapılar da inşa edilmiş ve bunların hepsi bir arada bir bütün şeklinde bulunmuştur (Songur-Saygın, 2014, s.201). Bu hastanelerde çeşitli hastalıklar için ayrı bölümler bulunduğu gibi hastalık sonrası nekahet dönemini geçirmek için de ayrı bölümler vardı. Osmanlı hekimleri bu hastanelerde din, dil, ırk ve cinsiyet ayrımı gözetmeden herkesi karşılıksız tedavi ettikleri gibi hastaneden taburcu olanlara, hemen işe başlamayıp biraz dinlenmeleri için bir miktar para da verilirdi. Bu masraflar, hayır amacı olan vakıflar tarafından karşılanırdı. Sultanlar kendi kurdukları vakıf hastanelerini, saraylara has mobilyalarla döşetmişlerdir (Çap, 1998, s.3).

Hastaneler vakıf kurumu oldukları için bunları vakfedenler tarafından şartlarının belirlendiği vakfiyeleri vardı. Bu vakfiyelere bakıldığında burada çalışanlar –doktorlar da dahil- ve hastalar arasındaki iletişime çok önem verildiği görülmektedir. Meselâ Haseki ve Atik Valide Darüşşifalarının vakfiyelerinde, doktorun hastalarla olan ilişkisinde nazik, güler yüzlü, şefkatli, merhametli, bir baba gibi koruyucu olması istenmiştir. Ayrıca vakfiyelerden, darüşşifalarda gece gündüz nöbetleşe çalışan ve hastalara hizmet eden kayyumlar bulunduğunu ve bunların da çalışkan, güler yüzlü, ahlaklı, hastalarla güzel konuşan kişiler olmasının şart koşulduğunu görmekteyiz (Sarı ve Akgün, 2008, ss.8, 9).

Osmanlı'nın Akıl ve Ruh Hastalıklarına Yaklaşımı ve Tedavi Yöntemleri

Osmanlılarda akıl hastalarının tedavilerine çok büyük özen gösterilmiştir (Ertaş ve Eğnim, 2011, s.92). Onların tedavisinde iki tarz yaklaşım benimsenmiştir. Hekimler tarafından uygulanan ilaç tedavisi ve tekkedeki şeyhler tarafından uygulanan telkin tedavisi. Osmanlı Dönemi'nde hastanelerin yanı sıra hizmet veren bu tekkeler, oldukça büyük bir güce sahipti. Halkın psikolojilerini düzgün tutma konusunda da başarılıydılar (Tunaboşlu-İkiz, 2012, s.162). Bu tekkeler o dönemde, adeta bir danışmanlık merkezi hizmeti vermişlerdir.

Osmanlı'da akıl hastalıklarının sebebi olarak üç farklı neden görülmüştür. Bunlardan birincisi hastalığın tamamen bedensel, biyolojik nedenlerden kaynaklandığı; ikincisi bir tür aşk hastalığı olduğu; üçüncüsü ise cinler gibi doğaüstü güçlerin insanı etkilemesi sonucu oluştuğu (Doğan, 2013, s.71).

Hastalıklar bugünkü sınıflamadan farklı olmakla birlikte, semptomların üzerine bina edilmişlerdir. Bunların sinir sisteminden geldiğine inanmışlar, açıklamasını ise hıtlar teorisine

uygun olarak yapmışlardır (Tunaboşlu-İkiz, 2012, s.162). Semptomları benzeyen hastalıkları aynı başlık altında değerlendirmişlerdir (Sarı ve Akgün, 2008, s.10).

Hastalıkların tedavisinde öncelikle perhize çok önem verilmiştir. Artan hıltın özelliğinde olan yiyeceklerden hasta uzak tutularak, vücutta artan bu hilt azaltılmaya çalışılmıştır. Daha sonra da bu fazla olan hıltın vücuttan atılması için boşaltım metotları uygulanmıştır. Bunun için lavman, bağırsakları boşaltıcı ve kusturucu ilaçlar kullanılmıştır. Ayrıca kan aldırma, hacamat, sülük ve hastayı terletme yoluyla da tedavi uygulanmıştır. Bunlar dışında, afyon, lüf-fah, marul ve nilüfer suyu gibi hastayı sakinleştiren ve uyutan ilaçlar kullanılmıştır. İlaçların yanı sıra çevresinin temizliğine de önem verilmiştir (Sarı ve Akgün, 2008, s.11, 12).

Ayrıca bugün de olduğu gibi hava ve yer değiştirmenin, insanın ruh sağlığı üzerinde iyi bir etkisi olacağı; bunun, ruhu dengeleyici bir unsur olduğu; yaşanan çevrenin kişiyi bazen sıkabileceği ve rahat olmasına engel olduğu ve bazen coğrafi yapının da insanın ruh sağlığı üzerinde etkili olduğu düşüncesiyle, tebdil-i mekân tavsiye edilmiştir (Kemikli, 2007, s.27, 28). Bu tavsiyeler doğrultusunda; açık havaya çıkılmış, bahçelerde gezilmiş ve su başlarında oturulmuştur (Yeniterzi, 1990, s.100) .

Hastalara, bu tür maddî tedavi usullerinin uygulanmasının yanı sıra manevî tedavi usulleri de uygulanmıştır. Belki bugünkü gözle baktığımızda, psikolojik rahatsızlıklarda uygulanan ilaç ve terapi tedavisi gibi görebiliriz bu durumu yani psikiyatrların ve psikologların uyguladığı iki farklı yöntem gibi. Bazen kişi sadece ilaçla yetinebilir; bazen sadece terapiyle; bazen de ikisi birden gerekebilir. İşte Osmanlı'da da hastalıklar aynı bu anlatılan şekilde tedavi edilmiştir.

O dönemde sık sık karşılaşılan ve Anadolu'nun her yerinde bulunan tekke ve ocaklar, halka dîni ve sosyal hizmetler sundukları gibi ruh hastalıklarını tedavi etme çalışmaları da yapmışlardır (Sarı ve Akgün, 2008, s.12).

Ocak ve tekke tedavileri genelde ikna yöntemine dayanarak yapılmıştır (Sayyar, 2014, s.32). Buralarda şeyhler, gönüllere hitap eden sohbetlerle; kişinin kendisi üzerinde odaklanarak düşünmesi ve tefekkür etmesi yoluyla, bir nevi kişisel terapi ya da grup terapi yapmışlardır. Ayrıca hastanın inançları doğrultusunda onları okuyup üfleyerek manevî yoldan tatmin etmişler ve iyileşeceklerine inandırmışlardır (Yeniterzi, 1990, s.101).

Tekke ve ocak tedavilerinde ayrıca şokla tedavi de yapılmış; hastalar gerek korkutma, gerek şaşırtma yoluyla kendine getirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu yöntem her hastaya değil gerekli görülenlere uygulanmıştır. Örneğin; saralı ve bunamış hastaların "Bu bizim hastamız değil." diye geri gönderildikleri de bilinmektedir (Sarı ve Akgün, 2008, ss.12, 13).

Hastaneler ve Tedavi Yöntemleri

Osmanlı Dönemi'nde hastanelere; dârüşşifâ, bîmarhâne, bîmaristan, maristan ve şifâhâne denmiştir (Sarı ve Akgün, 2008, s.8). Çeşitli hastalıklar ayrı bölümlerde olup nekahat devresini geçirenler için bile ayrı kısımlar bulunmaktadır (Çap, 1998, s.3).

Osmanlı hastaneleri mimari özelliği bakımından; cami, medrese, imaret, tabhâne, kervansaray, hamam, çarşı, çeşme gibi yapılardan meydana gelen külliyelerin bir parçası olmuşlardır. Bu külliyeler şehir içinde birer küçük şehir oluşturarak, bir sosyal merkez gibi halkın her türlü sosyokültürel ve sağlıkla ilgili ihtiyaçlarını da karşılamışlardır (Terzioğlu, 1992, c.6, s.175). Hastaneler bu şekilde inşa edilmiş olmakla, buralarda yürütülen hizmetlerin kolaylaşması sağlanmıştır. Ayrıca hastalar bu şekilde toplumdan izole edilmemiş ve böyle hissetmeleri engellenmiştir (Songur ve Saygın, 2014, s.203).

Bu hastanelerde doktorlar hastalarını, hıtlar teorisine uygun ilaçlarla tedavi etmişlerdir. Hastaların nabızlarını dinleyerek onların sağlık durumlarını takip etmişler, duruma göre tedavi uygulamışlardır. Bu hastanelerin içinde özellikle Edirne Darüşşifa'sı, birçok incelemenin konusu olmuştur. Evliya Çelebi de eserinde burayı öne çıkarmıştır. Havuzu, odaları, yatakları ve bahçesiyle ruh ve akıl hastaları için her şey düşünülmüştür burada. Normal bir hastane gibi hizmet vermenin ötesinde su sesi, güzel bir bahçe ve müzikten oluşan bir reçete sunmuştur (Ertaş ve Eğnim, 2011, s.92). Bu hastanenin diğerlerinden farklı olan en önemli özelliği de akustiği ve planlanması açısından müzikle tedaviye uygun yapılmış olmasıdır (Erer ve Atıcı, 2010, s.31). Hastalara, mizaçlarına uygun müzikler dinlettirilip takip edilmiş ve onların hastalığına uygun makamlar tespit edilmiştir. Ayrıca hastalar burada Kur'an tilâveti, ney, su ve kuş sesleri dinletilerek; güzel kokulu çiçekler arasında çeşitli sanatsal etkinlikler ve el işleriyle meşgul edilerek tedavi edilmişlerdir. Hastalara son derece şefkat ve merhametle muamele edilerek; ceviz karyolalarda, tertemiz çarşafarla, aydınlık ve ferah odalarda yatırılmışlardır (Çolak, 2008, s.2). Bu şartlardaki hastaların kısa sürede iyileştiklerini, Evliya Çelebi nakletmiştir (Ertaş ve Eğnim, 2011, s.93.).

Müzik ve sanatsal etkinliklerle tedavi, günümüzde de psikolojik rahatsızlıklarda etkin bir şekilde kullanılmaktadır.

Ebû Bekir Nusret Efendi Kimdir?

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Ebû Bekir Nusret Efendi, aslen Harputlu olduğundan dolayı ismi kaynaklarda "Harputî Ebû Bekir Nusret Efendi" olarak da geçer. Ayrıca ailesi, buldukları bölgede "Çankalzâde" adıyla anıldıkları için kendisine de yine bazı kaynaklarda "Çankalzâde Ebubekir Nusret Efendi" ismiyle rastlanabilmektedir.

XVIII. yüzyılın önemli ilim ve fikir adamlarından olup aynı zamanda önemli şâir ve şârihleri arasındadır. Dönemin önde gelen âlimlerinden dersler almış, hem resmî hem de tasavvufî ilimleri tahsil etmiştir. Resmî ilimleri Dağıstanî Ali Efendi'den, tasavvufî ilimleri de Mustafa el-Bekrî-i Kuddusî'den tahsil eden Nusret Efendi, Arapça ve Farsçaya da oldukça hâkimdir. Tasavvufa olan meyli, onun hayat tarzının ve düşünce yapısının temelini oluşturmuştur. Hz. Peygamber'in "İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olandır." sözü gereğince, yaptığı çalışmalarda yarar sağlama düşüncesini ön planda tutmuştur. Kendisi, döneminin vakar sahibi, kıymetli büyük bir ilim ve fikir adamı olarak bilinir.

Çok yönlü kişiliğe sahip olan Nusret Efendi, maarifçi bir zat olup Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde de hafız-ı kütüplük yapmıştır. Hem şair kişiliğiyle hem de şârih olarak dikkat çeken bir simadır. Türkçe şiirlerinin dışında Arapça ve Farsça yazılmış şiirleri de bir hayli fazladır. Hatta Fars edebiyatını ihtisas derecesinde bildiği söylenmektedir.

Şiirlerinden oluşturulmuş 'Divan'ının yanı sıra, şârih sıfatıyla yapmış olduğu üç de şerhi bulunmaktadır.

Nusret Efendi aslen hekim olmamakla birlikte tıp alanında da eser vermiştir. Mahazar adlı bu risâle, üzerinde durulacak olan tıp eseridir. Bu risâlede Nusret Efendi maddi-manevi hastalıklara tedavi yollarından bahseder. Eser Nusret Efendi Mecmuası adıyla da bilinir.

Eserlerinde manaya önem vermiş; dünyanın faniliği, ölüm, fazilet ve dürüstlük gibi konuları sıklıkla işlemiştir. İnsan öldükten sonra dahî, eseri onun adına dünyada kalmış gibidir, diyerek yazdığı eserlerindeki asıl maksadın, insanlara fayda sağlamak olduğunu belirtir. İhtiyacı olan dostlar nazarında iyi anılmak, onun için yeterli görülmektedir.

Bir nazım üstadı olarak vazife başındayken 1792 tarihinde vefat etmiştir. Eyüp civarında Kaşgarî Dergahında yatmaktadır. Bütün illimlere özellikle de tasavvufa fevkalade aşına olan Nusret Ebubekir Efendi daha çok halka yararlı olma ve halkı irşat etme üzerinde durmuştur. Üç dilde şair olan Nusret Ebubekir Efendinin beş eseri vardır.

Sanattan çok iyi anlamasına rağmen sanatın hakikatin bir adım dahi önüne geçmesine izin vermeyen bir anlayışa sahiptir (Gönel, 2009, ss. 194-196).

Ebû Bekir Nusret Efendi'nin Risâlesi: Ma-Hazar Fi't-Tıbbî'r-Rûhânî Ve'l-Cismânî

Ebû Bekir Nusret Efendi "Ma-Hazar Fi't-tıbbî'r-Rûhânî Ve'l-Cismânî" adlı eserinde, hastalıklara iki açıdan yaklaşarak tedavi yöntemlerini de iki şekilde vermiştir.

Risâlenin muhtevâsı şu şekildedir: İlk bölümünde hastalıkların manevî tedavi reçeteleri verilmiş, ikinci bölümünde ise hastalıkların maddî reçeteleri verilmiştir. Yani ikinci bölüm, hastalıklara birinci bölümde verilen dua gibi rûhî tedaviden sonra uygulanacak olan ilaç formüllerini içeren maddî reçetelerdir. Bu durum daha sonra örneklerle açıklanacaktır. Ayrıca ilk bölümde sihir ve kendisine büyü yapılmış kişilere uygulanacak dua ve tılsımlar da bulunmaktadır.

Eserin giriş kısmında Nusret Efendi öncelikle, insanlara yararlı olmak için bu çalışmayı yaptığını; bundan hiçbir menfaat gözetmediğini; ömrünün âhiline yaklaştığı bu dönemde, dünya menfaatleriyle işi olmadığını ifade etmiştir. Tıbbâ ait birçok mühim kitaplar okuyup ehil kimselerden birçok bilgiler edinip üç yıl boyunca topladığı bu bilgileri kendi de bizzat deneyip faydasını gördükten sonra, bu tecrübeleri bir araya getirerek eserini ortaya çıkardığını yazmıştır. Buna rağmen yine de insanlara, ilaçları öğrendikten sonra güvendikleri bir hekime danışıp öyle kullanmalarını tavsiye etmiştir. Zira her mizacın farklı olduğunu, bunun

için de bir hastalığa birçok ilaç yazıldığını söyler. Dolayısıyla aynı hastalığa sahip olan iki kişiden birine iyi gelen ilaç, diğerine fayda etmeyebilir ve hatta ters tepki yapabilir. Ancak bunu umum için söylediğini ve ehliyet sahibi kişilerin kendini değerlendirme kapasiteleri olduğunu da şu cümlelerle ifade etmiştir.

".....Ammâ ba'd ma'lûm ola ki bu mübtelâ-yı şebiker'i kesret yani Ebû Bekir Nusret bu müddeti medîde alâ hasebî'l-iktizâ es-sene-i selâse üzere mevcûd olan kütübü etibbâyı mütâlâa ve zarûrî müfredâtından isti'mâl ve gâh terâkibinden istimdâd iderek ve gâhî erbab-ı maârif lisânından istifâde olunarak tecrübesine muvaffak olub evrâk-ı perişane kayd itdiğimiz tecrübe-i sahîha üzere vâfir-i menâfî-i celîle indimizde cem' olub sîmâ bu tarafa mecbûr olmazdan mukaddem tıbb-ı rûhânî cânibine dahî intisâb-ı külliye-miz sebk itmeğin andan dahî ibâdullaha nef' olacak havâss-ı lâtifeler kitablar zuhrunda mecmûa kenarında bi'l-külliye teellüfe müşerref ve'l-hâlet-i hâzihî âlem-i berzaha dahî intikâlin esahh-ı alâmeti ve ekser ümmetin i'mâr-ı dünyeviyyesinin müddeti olan sittin ile seb'iyân beyninde iken ibâdullâha isâl-i hayr-ı niyyetle mâ hazar nâm risâle-i tertîb vedîa-i kitabhâne-i âlim itmek ilham olundu. Lâkin bu kadar noksanım kaldı ki; fakîr, kibâr-ı etibbâdan birine müsâdefe idüb hizmet etmedim. Tıbb-ı cismânîyeden bu mecmûaya derc olunan müfredât ve mürekkebât cümlesini kütüb-i etibbâda mücerredir deyû yazdıkları havâss olub bendahî tecrübe idüb sahîh olanları cem' eyledim. Bi'l-iktizâ içlerinden bir müfredi ya bir mürekkebi isti'mâl eylemeğe muhtâc olan kimesne yine etibbâdan hüsn-ü zann itdiği her kim ise anınla meşveret eyleyüb sonra isti'mâl eylese münâsibdir. Ve bu yazdığımız umûm içündür. Yohsa ednâ ehliyeti olan sualden neş'et idecek zarârı def' için kendi tasarrufuna kanaat ider ve nâdir vaki' olur ki; bir ilâc maraz-ı maiyyetden her mizâca muvâfık gele. Zîrâ emzicetin ihtilâfı benî âdemin çehrelerinin ihtilâfına benzer. Eğer bu husûs imkânda olaydı bir maraza beş yüz ilac yazmazlar idi." (Nusret Efendi, ss. 2b, 3a).

Kendisini hekim olmadığı için eleştiren ve böyle bir eser yazmasını hoş karşılamayanlara, bu eseri yazmak için hekim olmak gerekmediğini ve bunun tıp kitaplarında dağınık ve karışık bir halde bulunan bilgileri derleyip, denenmiş formülleri ihtiva eden bir eser olduğunu anlatmaktadır. Bunu yapmasının sebebinin ise insanlara fayda sağlamak olduğunu tekrar eder. Zîrâ hekimlerin böyle bir derdi olmadığını, bir taraftan da haklı olduklarını çünkü eğer insanları kolayca iyileştirirlerse, insanların onlara maddi destek vermeyeceklerini ve bu yüzden de hekimlerin, tedaviyi uzattıklarını, hikaye ederek açıklamıştır. Sonunda da hem hastayı hem de hekimi eleştirir ve hekimin, para için bunu yapmaması gerektiğini, hastanın da kendisini iyi eden hekimden parayı esirgememesi gerektiğini ekler.

Kâmilin biri didi ki: Behey Efendi! Bundan murâdın şöhret ve izhâr-ı fazîlet ise sen kendi fenninde Sâib'i şerh eyledin ve taraf taraf makbûl olub yazıldı. Yok halka isâl-i menfaat ise sen kendin ikrar eyledin ki; kütüb-ü etibbâdan cem' eyledim, deyû. Pes böyle olunca hâsılı tahsîl bir abes ma'nâ oldu bu sual. Elbette vârid olur cevab budur ki: Bu risâle usûl-ü tıbb üzere emrâz-ı muhtelifenin vakit ve ömür ve mizâc-ı muktezâsı üzere tezâyid-i beyan için değil ki; üstâdsız(lık) mâni' ola. Ve beyândan murâd ibâdull-

lâha îsâl-i hayrdır ve kütüb-ü etibbâda perîşân olan havâssı herkes tecrübe etmez ve tecrübe iden tabib ise kitaba yazmak değil bilküllüye ferâmûş etmeğe sa'y ider. Zîrâ her illetin rütbesine göre bir serî'ul-eser ilacı vardır ki; gâhîce bir günde bir mühlük ve müzmin olacak marazı izâle ider. Lâkin tabibin işine yaramaz. Ve hasta, bu müşkül marazı benden giderdi deyû ikrâm ve ihsanda kusur ider ve dimez (ki); bu âdem bana merhamet idüb bir sene müddetde şifâ müyesser olmayan illeti bir günde giderdi. Yâhud etibbâ şu sende olan illet ezmüddetde zâil olmaz dimişler idi, bu tabibin ilacıyla zâil oldu. Bâri bir ayda on kerre geldiğine nisbet otuz guruş olsun vireyim, dimez. Pes bu tabib devr-i dirâz tedbire şurû' etmedikçe o hastadan intifâ' olmayacain tahkik ider. Ammâ tabib olan illeti teşhîs ve tedbîrinde isâbeti bin altuna fedâ etmemek lâzım ve hasta dahî ile'l-i müşkileden âsân-ı vechle halâs oldukda tabibe me'mûlünden ziyâde ikrâm etmek vâcib idi. Ammâ ne öyle tabib kaldı ve ne böyle hasta teemmül eyleye. (Nusret Efendi, ss. 3b-4b).

Sırf niyeti bozulmasın diye iftihar etmediğini de açıklamalarına ekleyen Nusret Efendi, bu durumdan sebep hiç kimsenin, eserini hafife almamasını, eğer verdiği formülleri harfi harfine uygularlarsa ne kadar faydası olduğunu anlayacaklarını ifade ederek, yazdıklarının garantisini de vermiştir.

"Umûrdandır ki; fakîr-i ile'l-ân fakîrin bu risâlesi tavrında böyle menfaatlı bir te'lif görmemiştir. Üstâda müsâdîf etmedim deyû ikrâr itdiğimden zann etme hemân her ne olursa olsun gece odun kesenler gibi rıtbya bir cem' ve nakl eylemiş olam. Li evvelullah niyyetime hâlel gelmesün deyû bî'l-küllüye iftîhârı terk eyledim. Yohsa bu makâm-da sana bir mikdâr üstâdâne haller tahrîr iderdim ki; bu risâle ism-i a'zâm deyû ketm ideydin. Hemân bu risâlede yazdığımız vech üze ziyâde ve noksan etmeyüb iktizâ itdikçe isti'mâl idersen, Nusret ne yazmış ma'lûmun olur. Eğer murâdımız bundan intifâ'-ı dünyeviye olsa, dibâcesinde kibârdan birini takdîm idüb bir menfaat celb eylemek gâyet âsân idi." (Nusret Efendi, 4b, 5a).

Ancak reçeteleri vermeye başlamadan önce, kişinin bir şeyi başarması ya da olmasını istediği bir şeyi gerçekleştirebilmesi için zihnini tamamen ona yönlendirmesi gerektiğini, eğer zihnini ona yönlendirirse o şeyin gerçekleşeceğini söyleyerek, hatta bunun olması için kişinin dinine bağlı veya İslâm üzere olmasının da şart olmadığını altını çizmiş, böylelikle tarifleri vermeden önce, okuyanların güven duygularını arttırmıştır. Zihinden sonra davranışlar üzerinde duran Nusret Efendi, kişinin davranışlarının da hayat çizgisini oluşturduğunu ifade etmiştir. Bu davranışları "fiilî dua" olarak değerlendirmiş, fiili duanın ise dil ile yapılan duadan daha etkili olduğunu özellikle bildirmiştir. Aslında vereceği rûhânî reçetelerden önce, dua etmenin ne kadar önemli olduğunu, ancak bunu yaparken hem zihnen hem de bedenlen, olması istenilen şeye yönelmek gerektiğini ve böyle yapıldığında, Allah'ın izniyle mutlaka şifa bulunacağını anlatmak istemiştir.

"....insan her ne hususa zihnini rabt idüb şurûtuyla teveccüh eylese elbette o husûs vücuda gelür. Hâlikî böyle murâd etmiş cümle muhakkakîn bu ma'nâya kâillerdir ve bu husûsa salâh ve İslâm şart değildir. Murâd o cem'iyet hâtırı teferrukasız zabt et-

menin tarîkı riyâzat ve mücâhedât ile tahsîl idince her neye teveccüh eylese husûle gelür. Gerek hayr ve gerek şerr çünki bu hâlet herkese müyesser olmaz..... Ve bir âdem ömründe duâ etmese yine ol âdemın harekât ve sekenâtından hâsıl olan ef'âlin cümlesine bir âdem ârifâne teemmül eylese o âdem lisân-ı ef'âli ve muktezâsı a'mâli üzre Rabbü'l-âlemine duada der ki: Yâ Rabbi beni şu rûtbeğe vâsıl eyle, deyû. Ve bu bir duâdır ki lisân duâsına benzemez. Zîrâ elbette kabûl olur cezâ-yı vefâk üzre..... bir zâlimin cem'î a'zâsı ef'âl lisânıyla: Yâ Rabbi beni bir saat akdem helâk idüb bir mikdar ibâd-ı râhat eyle, deyû duâ ider iken yalnız lisânıyla afv ve âfiyet istemek bir dürlü fâide etmez. Ve'l-hâlet-ü hâzihî sûret-i duâdan hurûcı imkânı olmadığı ma'lûm olunca deryâ-yı muhitden bir katre havâss-ı rûhâniye(de) tafsîli olunub ba'de bu fakîr pür tak-sîrde cem'î olan havâssı mübârekelere şurû' olundu." (Nusret Efendi, ss.6a, 6b).

Ele aldığı ilk hastalık sara hastalığı olup bunun için verdiği ilk reçete ümmü sıbyan nüshasıdır. Hastaların inancını arttırmak için olumlu örnekler verip bu reçeteyle şifa bulanları anlatmıştır. Hastalığın bazen cinlerden de kaynaklanabileceğini, bu durumun çok nadir görüldüğünü ama eğer öyle ise bu nüshanın mutlaka fayda vereceğini söyler. Ardından "Eğer hasta iyi olmazsa, demek ki cin değildir; o zaman risalenin cismani kısmındaki sara hastalığı için olan ilacı uygulayın." der. Her ne kadar bu hastalığın cinlerden kaynaklanma ihtimali zayıf olsa da, paragrafın sonuna "cinlere inanmanın gerekliliğini" ilâve etmeyi de ihmal etmez. Zira "Kur'an Allah kelâmıdır" diyen bir kişinin cinleri inkâr etmesi mümkün değildir. Hastalıkta, biri manevî biri maddî olmak üzere iki alternatif sunan Nusret Efendi, böylelikle hastanın iyileşeceğine dair olan ümidini ve inancını iki katına çıkarmış olur.

"Haleb'de sohbet şeyhimiz Şeyh Muhammed Kürdî Hazretlerinden ahz ve me'zûn olduğumuz sar' ve ümmü sıbyân nüshasıdır ki hâlâ âsitâne-i aliyyede müddet-i medideden beri ve taraf taraf tecrübe olunmadadır. Ve şekli ve sûreti bu vechiledir..... hurûf-u mukataa ile yazıla. Lâkin yazan âdem tahâret üzere gerek. Abdest ile vaz' ider ve bundan gayrı bu illet için hâmil olduğu nüshaları çıkara ve müştemi' iktizâ etmez. Heman birkaç kat beyaz dülbende sarılıb başına dikerler ve ba'de't-tahrîr nüshaya dikkat ider. Zîra bir harf noksan olsa eser zuhûr etmez. Heman bu mübârek nüshadan bir eser zâhir olmadığı gibi tahkik oluna ki illet-i marazdır. Ve ecinni ve şeytan bu nüshanın etrâfına uğramazlar. Lâkin bu marazı bi'l-küllîye ervâhdan bilürler. Ve etıbbâ bi'l-küllîye cinni inkâr iderler. Ammâ bizim tecrübemiz on âdemden biri cinn olmak nâdir vâkî' olur. Heman cinn midir maraz mıdır fark eylemek murâd itdikde bir kerre bu nüshai başına diküb nazar ideler. Eğer maraz gitmez ise bu nüshadan sonra kemâl-i a'zam bu bâbda ve sâir emrâz-ı sevâbiyyelerin ibtidâsında sinâmeki matbûhâtı içürmektir. Ve tarîk isti'mâli ale'l- cismâniyede sinâmeki zikr olunan fasılda beyân olunmuşdur. Ammâ cinni inkâr etmek ehl-i islâma yakışır ma'nî değildir. Kur'an kelâmullahdır deyû i'tikâd ve hem cinni inkârü'l-iyazz ..." (Nusret Efendi, ss.7a, 7b)

İkinci olarak veba hastalığından bahseder. Veba için verdiği rûhani ilacın yanı sıra cismanî ilaç da veren Nusret Efendi, verilen dualardan da vazgeçilmemesi ve dualara devam edilmesini tavsiye etmiştir.

“....(du’â-i tâ’ûn): Beş vakt namaz akabinde vird idüb tesbîhden sonra “lekad câeküm rasûlün min enfüsiküm azîzün aleyhi mâ anittüm harîsün aleyküm bi’l-mü’minîne raûfun rahîm.” bu mahalden bir kerre okuya ve ikinci kerre “lekad câeküm rasûlün min enfüsiküm azîzün aleyhi mâ anittüm harîsün aleyküm bi’l-mü’minîne raûfun rahîm. Fe in tevellav fe kul hasbiyallâh. Lâ ilâhe illâ hüve aleyhi tevekkeltü ve hüve rabbü’l-arşî’l-azîm.” Âhirine dek yedi kerre tekrar eyleye. Tâ’ûn vesâir âfât-ı mühlikenin tılsımıdır. Ve otuz seneden mütecâvizdir ki; fakirin virdimden sonra ba’zı havâss kitablarında gördüm ki; bu virdin sâhibi terk etmedikçe vefât etmez deyû yazmışlar.... Bu vefka münâsib olan tâ’ûndan eser yok iken yazılıb ma’sumların başına ta’lik olunmaktadır. Ve tâ’ûndan cismânî ilac ile taharrir-i füsûlde tahrîr etdiğimiz eyâburc-i cinneyâ ma’cûnuna mülâzemet kadar tehaffüz olmaz belki mülâzemet idenler ömründe şîrpençe ve nemle vahhurda sivilceler ve egle gibi kurûh-u habîsiye mübtelâ olmazlar.” (Nusret Efendi, ss.13b-15a).

Mâ-hazar’da en önemli olan kısım, eserin ilk kısmıdır. Buradan Nusret Efendi’nin yaklaşımını ve hastalıklara bakış açısını görebilmekteyiz. Onun tedaviye yaklaşımı, sadece hastalığı iyi ettiğine inanılan ilacı hastaya verip onu göndermek değil; öncelikle hastayı psikolojik açıdan destekleyen bir yaklaşımla, dualar ve bazı ritüeller uygulayıp daha sonrasında da gerekli ilaçları vererek iyileştirmeye çalışmaktır. Hatta bu ritüellerde sayılara ve şekillere oldukça dikkat edilmesini ve ne bir eksik ne de bir fazla olmaması gerektiğini özellikle vurgulayarak, hastanın bunları doğru uyguladığı takdirde kesinlikle iyileşeceğine dair olan inancını arttırmıştır. Ayrıca olumlu örneklerle de yer vererek bu inancı pekiştirmiştir.

İkinci kısım ise daha çok macun, şerbet, merhem gibi ilaçların formüllerini ihtiva eder. Bir tarifler kısmı niteliğindedir. Hastalıklar için uygun olan bitki, kök, macun karışımların nasıl yapılacağını, hangi bitkiden hangi ölçüde kullanılacağını anlatmaktadır.

Nusret Efendi’nin, günümüzde nörolojik ya da psikolojik olarak ele alınan hastalıklara yaklaşımı da diğer hastalıklara yaklaşımıyla aynıdır. Dualarla birlikte ilaç tedavisi...

Aslında Nusret Efendi’nin yaklaşımı bize, Osmanlıların tıbbı yani hastalıklara ve tedavi yöntemlerine bakış açısını göstermektedir. Daha önce aktarılan örneklerde de görüldüğü gibi başta ruh ve akıl hastalıkları olmak üzere bütün hastalıkların tedavisinde bir tarafta doktorlar uğraşırken, diğer tarafta da tekkelerdeki şeyhler çalışmışlardır. Hastayı sadece maddî açıdan değil, manevî açıdan da tedavi eden bu yaklaşım, büyük faydalar sağlayıp olumlu sonuçlar doğurmuştur.

Sonuç

Osmanlı’nın akıl ve ruh hastalıklarına yaklaşımını anlayabilmek için öncelikle Orta Çağ İslâm tıbbı ve eski Türk tıbbı uygulamalarını bilmek, anlamak ve sentezlemek konusunda yeterli bilgiye ve beceriye sahip olmak gerekir. Orta Çağ İslâm tıbbı denince de akla ilk gelen isim elbette İbn-i Sînâ’dır.

Hipokrat ve Galen'in eserlerinden yola çıkarak, kendisinin özgün fikirlerini de katan İbn-i Sînâ, tıp alanında Orta Çağ'a damgasını vurmuş büyük bir tabiptir. Tıbbın kanununu yazan bu büyük hekim, sekiz asır boyunca sürecektir olan bir çığır açmıştır.

İbn-i Sînâ'nın açtığı bu büyük çığırdan yürüyen Osmanlı tıbbı, bu yolu Selçuklulardan devralmıştır. Selçuklulardan devralınan bu tıp geleneğinde akıl hastalıkları ise her zaman özel bir yere sahip olmuştur. Gerek İslâm'ın akıl hastalarına olan merhametli ve anlayışlı yaklaşımı, gerek Türk adetlerinden gelen sahiplenici ve dışlamayan yaklaşım, Osmanlıların akıl hastalarına ve hastalıklarına yaklaşımını belirlemiştir. Akıl hastalarına her halükârda koruyucu, kollayıcı, merhametle ve büyük bir itina ile yaklaşan Osmanlılar, onların tedavisi ve bakımı için büyük gayretler sarf etmiş ve dönemin en iyi imkânlarını sağlamışlardır.

Avrupa'da XV. yüzyılda "Cadı Çekici" isimli kitapla başlayan ve XVII. yüzyılın sonuna kadar süren cadılık davaları sebebiyle, akıl ve ruh hastalıklarının "cadılık" olarak değerlendirilip her türlü işkencenin yapıldığı ve insanların diri diri yakıldığı bir dönemde, Osmanlı'nın bu hastalıklara yaklaşımı onun hem devlet, hem tıp, hem bilim, hem insanlık, hem de din alanında ne kadar farklı bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir.

Osmanlılar, hastalıkların tedavisinde hem maddî hem de manevî metotlar kullanmışlar ve bundan da çok iyi sonuçlar elde etmişlerdir. Tıp doktorlarının ilaçla uyguladıkları maddî tedavinin yanı sıra tekke ve ocaklardaki şeyhler de manevî tedavi yöntemleri uygulamışlardır. Günümüzün bakış açısıyla baktığımızda, psikiyatrların uyguladığı ilaç tedavisi ve psikologların uyguladığı terapiye benzetebiliriz bu durumu.

Osmanlı'nın hastalıklara bakış açısını ve yaklaşımını yansıtan en önemli eserlerden biri, Ebû Bekir Nusret Efendi'nin "Ma-Hazar Fî't-Tıbbî'r-Rûhânî Ve'l-Cismânî" adlı eseridir. XVIII. yüzyılda yazılmış olan bu eser, aslında Osmanlı Klasik Dönemi'nin tıp anlayışını ve hastalıklara yaklaşımını özetleyen bir risale mahiyetindedir.

Elbette böyle sınırlı bir çalışmada, Osmanlı'nın tıp anlayışını ve Ebû Bekir Nusret Efendi'nin Mâ-Hazar'ını anlatmak mümkün değildir. Ancak burada yapılmak istenen, bu esere dikkati çekerek ileride daha güzel ve önemli çalışmalara kapı aralamaktır. Umarım bu çalışma, hastalıklara yaklaşımda hem maddî hem de manevî usullerin için içine katıldığı tıp anlayışının yeniden gündeme gelmesine bir başlangıç olur. İlaçların plasebo etkisi ve telkinle tedavinin işe yaradığı vakaların varlığı inkâr edilemezken, hastalıklara iki türlü yaklaşım metodunun yararları da göz ardı edilmemelidir.

Altı çizilmesi gereken husus şudur ki; birçok şey gibi hastalık ve sağlıkla ilgili elimizde olan bilgi, yaşadığımız çağın üretiminden ibaret değil. İnsanlık tarihinin başlangıcından bu yana hastalık da, sağlık da vardı ve insanlar hasta olduklarında bir şekilde yeniden sağlığa kavuşmanın yollarını bulmuşlardı. Her yeni dönem bir önceki dönemi geçersiz kılıcı bir söylemde olmamalı ve bir gün bugünün de geçmişte kalacağı unutulmamalı.

Kaynakça

- Altıntaş, A. (2007). İslam Öncesi Türklerde Tıp. *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, (ss. 78-86).
- Çap, S. (1998). İslam Medeniyeti'nde Hastaneler. *Yeni Ümit Dini İlimler ve Kültür Dergisi*, 10, 1-7.
- Çolak, İ. (2008). Osmanlı'da Ruh Tababeti ve Müsikiyle Tedavi. *Somuncu Baba İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi*, 146, 1-4.
- Diñç, G. (2007). Orta Çağ'da İslam Tıbbı. *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, (ss. 46-54).
- Diñç, G. (2007). Osmanlı Tıbbı. *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, (ss. 87-96).
- Doğan, Ö.V. (2013). 1980 Sonrası Türk Sinemasında Delilik Okumaları. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 37, 68-86.
- Düzgüner, S. (2013). Ruh-Beden ve İnsan-Aşkın Varlık İlişkisine Yönelik Psikolojik Yaklaşımın Tarihi Serüveni. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, 253-284.
- Erer, S. ve Atıcı, E. (2010). Selçuklu ve Osmanlılar'da Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler. *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 36, 29-32.
- Ertaş, M.Y. ve Eğnim, K. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 83-108.
- Gönel, H. (2009). Nusret Ebûbekir Efendi ve Sâ'ib Şerhi Üzerine Bazı Notlar. *Uluslararası Türkçe ve Türk Diller Tarihi, Edebiyatı ve Dil Bilimleri Dergisi*, 4/6, 194-196.
- Hopaç, M. (2014). İbni Sina Tıp Felsefesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 32, 382-389.
- Hot, İ. (2007). Orta Çağ'da Batı Tıbbı. *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, (ss. 39-45).
- İbn-i Sînâ. (2014). El-kânûn fi't-tıbb. (3-1. cilt). İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi.
- İbn-i Sînâ. (2015). El-kânûn fi't-tıbb. (1. cilt). İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi.
- Kemikli, B. (2007). Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 19-36.
- Kültürel Z. ve Koç A. (2014). Ruhsal Hastalıklara Dair Bir Risale: Sevda-yı merakıyye. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 30, 217-244.
- Sarı, N. (2007). İlk Çağ'da Tıp. *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, (ss. 13-38).
- Sarı, N. (2007). Tarih Öncesinde Tıp. *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, (ss. 8-12).
- Sarı, N. (2007). Tıp Tarihi Eğitimi'nin Amacı. *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, (ss. 5-7).
- Sarı, N. ve Akgün, B. (2008). Türk Tarihi'nde Psikiyatriye Bakış. *İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri*, 62, 1-24.
- Sayyar, Ş. (2014). *Geleneksel Tedavi Yöntemleri*. (Basılmamış El Yazması), Şehir: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Songur, H. ve Saygın, T. (2014). Şifahaneden Hastaneye. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19, 199-212.
- Terzioğlu, A. (1999). Bimaristan. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (ss. 163-178). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Terzioğlu, A. (1999). İbn-i Sînâ. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (ss. 319-358). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tunaboşlu-İkiz, T. (2012). Türk Psikiyatri Tarihi ve Psikanalizin Yeri. 28 Şubat 2016 tarihinde <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iupcd/article/view/1023018953> sitesinden erişilmiştir.
- Yeniterzi, E. (1990). Divan Şiiri'nde Sağlık ve Hastalıklarla İlgili Bazı Hususlar. 28 Şubat 2016 tarihinde www.turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/yeniterzi_08.pdf sitesinden erişilmiştir.

